

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 35

УДК [94:902:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 35. 276 с.

Збірник об'єднує студії з історії й археології, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії та археології від найдавніших часів до сьогодення.

Мовознавчі студії актуалізують проблеми граматики в порівняльному аспекті, а також репрезентують аналіз мовних явищ за матеріалами пам'яток 16–18 ст.

Дослідження з літературознавства зосереджені навколо аналізу творів Лесі Українки.

Традиційно збірник містить рубрику «Огляди та рецензії».

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2022. Vol. 35. 276 p.

The collection unites studies in history and archaeology, linguistics and literary studies.

Articles of the historical section reveal current problems in history and archaeology from ancient times up to now.

Linguistic studies foreground grammar issues in a comparative aspect, as well as represent the analysis of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th–18th centuries.

Research in literary studies focuses on the analysis of works by Lesia Ukrainka.

Traditionally, the collection contains a section «Reviews».

**«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» –
факове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія»
та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)**

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 3 від 24.05.2022 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Леонтій ВОЙТОВИЧ

*доктор історичних наук, професор
старший науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>
e-mail: lev67420@ukr.net*

КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ І БОРТЬБА ЗА КРАКІВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIII СТОЛІТТЯ

Зазначено, що галицько-волинський князь Лев Данилович не потурбувався про власного літописця, а волинські редактори його братів, які не любили свого союзера, доклали зусиль, щоб очорнити його образ. Констатовано, що в силу політичних реалій він змушений був не використовувати королівського титулу навіть після відновлення королівства Русі, зате першим із Рюриковичів успішно використав ординську допомогу при вирішенні власних проблем. З'ясовано, що останнє теж відбулося у певних протиріччях західних і східних джерел. Усі ці моменти відображено у працях істориків, і вони спричинили до того, що постать князя Лева Даниловича належить до найнедооціненіших істориками, попри те, що є однією з найвидатніших особистостей династії Романовичів, яка правила в Галицько-Володимирській державі, як слушно зауважив польський дослідник Даріуш Домбровський. Стверджено, що стосунки між Галицько-Волинським князівством і польськими князівствами наприкінці XIII – на початку XIV ст. досі належно не відображені в історичній літературі – дослідники трактують їх однобоко й не зовсім правильно, часто не звертаючи уваги на інформацію джерел, зокрема це стосується постаті князя Лева Даниловича.

Розглянуто малодосліджені епізоди участі галицько-волинського князя Лева Даниловича в боротьбі за краківський престол 1280–1300 рр. Зазначено, що після невдалої спроби виступити спадкоємцем бездітного шурина Болеслава Сором'язливого 1280 р., яка вилилася у війни з новим краківським князем Лешком Чорним і його угорським союзником Ласлом IV Куном до смерті Лешка Чорного в 1288 р., Лев Данилович продовжував брати участь у цій боротьбі, підтримуючи вигідних для себе претендентів. Встановлено, що тоді ж приєднана і Люблінська земля, що визнав краківський князь Генріх IV Пробус, а також Лев Данилович брав активну участь і в подальшій боротьбі за краківський престол, підтримуючи різних претендентів. Широко використано значну кількість латиномовних джерел та новішу польську літературу.

Ключові слова: краківський престол, Лев Данилович, Болеслав Сором'язливий, Лешко Чорний, Генріх IV Пробус, Вацлав II, Владислав Локеток.

Стосунки між Галицько-Волинським і польськими князівствами наприкінці XIII – на початку XIV ст. досі належно не відображені в історичній літературі – дослідники трактують їх однобоко й не зовсім правильно, часто не звертаючи уваги на інформацію джерел¹. Особливо це стосується постаті князя Лева Даниловича та його участі в боротьбі за краківський престол². Навіть у монографії, присвяченій сестрі його дружини Констанції (Boldog Konstancia) – краківській княгині Кунегунді (Święta Kinga), цей князь згаданий тільки раз, та й то принагідно у примітці³.

Але, як слушно зауважив польський дослідник Даріуш Домбровський (Dariusz Dąbrowski), постать князя Лева Даниловича належить до найбільш недооцінених істориками, попри те, що є однією з найвидатніших особистостей династії Романовичів, яка правила в Галицько-Володимирській державі⁴. Головне джерело історії галицько-волинських земель XIII ст. – однойменний літопис, який дійшов до нас у складі Іпатіївського (найдавніший список близько 1425 р.), – у різних частинах подає протилежні оцінки діяльності князя. У першій частині він виступає найближчим сподвижником свого батька й учасником усіх його воїнських виправ. Це – «князь думен і хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех»⁵. У другій – змальований образ «безчесного князя». Які ж причини цього? Князь, який майже все некоротке життя провів у сідлі з мечем у руках, не потурбувався про власного літописця, який би прославив його подвиги. А волинські редактори, правлячи літописні тексти, перенесли на їхні сторінки неприязнь своїх князів до старшого брата і сюзерена⁶.

Мета статті – розкрити участь князя Лева Даниловича в боротьбі за краківський престол в останній чверті XIII ст. у світлі дискусій із цього приводу в історичній науці.

Лев Данилович (близько 1225 – близько 1301) був дуже популярним упродовж XV–XIX ст. серед різних верств українського населення, особливо на землях його колишніх князівств. Про це свідчать і народна традиція, і чимало підроблених грамот князя Лева⁷. Позитивно оцінювали постать князя сучасні та пізніші хроністи.

¹ Mysliński K. Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku. *Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції* / ред. Я. Ісаєвич. Львів, 1993. С. 7–8.

² Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. *Handbuch der Geschichte Russlands*. Stuttgart, 1981. Т. 1 (bis 1613) / ред. M. Hellmann. P. 526–530; Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Київ: Наукова думка, 1998. С. 221–226.

³ Kowalska B. Święta Kinga: rzeczywistość i legenda. Kraków: Avalon, 2008. S. 229.

⁴ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького* / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2001. С. 42. (Історичні та культурологічні студії; т. 3).

⁵ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 935.

⁶ Bartnicki M. Wizerunek «безчесного князя» w Kronice Halicko-Wołyńskiej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20: Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. С. 93–100.

⁷ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева. *Записки НТШ*. Львів, 1902. Т. 45. С. 1–22; Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторического источника. *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Санкт-Петербург, 1904. Т. 9. Кн. 1. С. 80–102; Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинсько-галицькі грамоти XIII ст.). *Історичні джерела та їх використання*. Київ:

Львівський хроніст Бартоломей Зіморович (1597–1677) назвав його «винахідником машин для здобування фортець»⁸.

Від ранніх літ Лев Данилович брав участь майже у всіх військових виправах батька (з 1240 р. як перемишльський, а з 1245 р. як перемишльський і белзький князь), відзначившись у битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. і наступних походах. Після вторгнення Бурундая 1259–1260 рр. та вимушеної еміграції короля Данила він тримав ще й Галицьке князівство, а після смерті Данила (1264) і Василька (1269) Романовичів став сюзереном усього Руського королівства. Вимушений визнавати монгольську зверхність, він зумів налагодити відносини з потужним володарем Чорноморського улусу огланом Ногаєм (Noğay) і з допомогою його військ вирішував складні проблеми зі сусідами в період їхнього загострення. Він першим із руських князів використовував монгольську допомогу для захисту своїх інтересів. Лев Данилович брав активну участь у політичному житті Центрально-Східної Європи, зокрема в боротьбі за Австрійську, Литовську, Угорську й Польську спадщини, а Галицько-Волинська держава (Руське королівство) в його часи досягла найбільших територіальних розмірів⁹.

Наукова думка, 1964. Т. 4. С. 171–184; Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича. *Архів України*. 1968. № 5. С. 23–29; Купчинський О. А. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. *Київська Русь: культура, традиції* / відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ: Наукова думка, 1982. С. 129–149; Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 7–19, 21–24, 26–31, 37, 41, 43, 62–72, 79–82, 94, 103, 119–122, 125–131, 134, 136, 174–176, 208–286, 291–322, 331–366, 381–416, 450–749, 822–875, 903–969, 1013–1094, 1102–1136; Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Льва Даниловича? *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1988. Вип. 24: 3 історії стародавності і середньовіччя. С. 60; Мицько І. Феномен грамот князя Лева. *Старосамбірщина*. 2002. Т. 2. С. 187–194.

⁸ Zimorowicz J. B. *Leopolis triplex. Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się [Opera guibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur]* / ed. C. Neck. Lwów, 1899. S. 54.

⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 89–97; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284–288, 376, 417–418, 425, 438, 441–442, 445–446, 450, 454, 457, 467, 499, 514; Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 712–720; Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2004. № 502: Держава та армія. С. 13–18; Войтович Л. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 143–156; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 497–501; Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 571. «Держава та армія». С. 89–93; Войтович Л. Князь Лев Данилович – полководець і політик. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 115–124; Войтович Л. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна–Монголія: 800 років у контексті історії*. Київ, 2008. С. 71–78; Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. 181 с. (Славетні постаті середньовіччя; вип. 1); Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 289–318, 326–341; Войтович Л. Неиспользованные возможности западных источников по генеалогии Рюриковичей и биографии Льва Даниловича. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*. Москва, 2013. С. 246–251; Войтович Л. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* Львів, 2013. С. 176–181;

У середині 1247 р., орієнтовно після 2 червня, у замку Зволен – центрі одноіменного комітату Угорського королівства (тепер – Словаччина) – у присутності угорського короля Бели IV (Béla IV) та галицько-волинського князя Данила Романовича Київський митрополит Кирило II дав шлюб Левові Даниловичу та Констанції Белівні¹⁰. Трохи раніше, 1239 р., старша сестра Констанції – Кунегунда (Кінга) (1234–1292) – була видана за сандомирського князя Болеслава (Bolesław), сина Лешка Білого (Leszek Biały)¹¹, який від 1243 р. утвердився у Кракові.

Князя Болеслава V автори польських щорічників прозвали Сором'язливим за те, що він дотримався обітниць дружини щодо «шлюбу чистоти», про що слідом за авторами щорічників писали хроністи Ян Длугош (Jan Długosz), Мартин Кромер (Marcin Kromer) та Мартин Бельський. Попри відсутність сексуальних контактів, Кунегунда мала значний вплив на чоловіка та його політику, постійно контактувала із сестрами, сприяла тісному союзу Болеслава Сором'язливого з Левом Даниловичем, бувала при дворі шурина та сестри, про що свідчить таке цікаве й багате джерело, як «Житіє святої Кінги»¹². Під впливом тітки Кінги одна з доньок Лева Даниловича та Констанції – Святослава – прийняла чернецтво в монастирі кларисок у Старому Сончі¹³, де і померла 1302 р.¹⁴. Сама Констанція також прислухалася до сестри, яка схилила її до християнських чеснот, зокрема виявляла милосердя до знедолених і немічних у своєму дворі у Львові¹⁵. Констанція відвідувала сестру в монастирі кларисок у Старому Сончі, де нібито навчала черниць багатоголосому

Войтович Л. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ*. Львів, 2013. Ч. 49. С. 24–27; Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. 314 с.; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 56–61, 77–87, 197–228, 317–435; Войтович Л. Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. *Średniewieczne Polskie i Powszechne*. Katowice, 2016. Т. 8 (12). С. 117–131; Войтович Л. Lew Daniłowicz Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301). Kraków: Avalon, 2020. 316 s.; Мицько І. Про початки Святооунуфрїївського монастиря у Лаврові. *Лавра*. 1999. № 6. С. 31–34; Мицько І. Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах. *Знак*. 2000. Ч. 20. С. 2–3; Мицько І. Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги). *Львівська брама*. 2001. № 9–10 (81–82). С. 18–23; Мицько І. Де ж могила князя Лева? *Старосамбірщина*. 2002. Т. 2. С. 46–48; Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича. *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. 240. С. 195–218; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... С. 42–69; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 101–114; Dąbrowski D. Romanowicze w rocznikach polskich. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Львів, 2004. Т. 1. С. 487–497; Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 352–357; Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). *Pomniki Dziejowe Polski / wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupowicz przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł*. Kraków; Warszawa, 2017. S. 235, 241, 262–263, 277, 298–299, 318–319, 334–387, 409–414, 466–504, 520–586, 624–648.

¹⁰ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський... С. 51–54.

¹¹ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 494–496.

¹² Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича?... С. 712–720.

¹³ Niezgoda C. Włogosławiona Salomea Piastówna. Kraków, 1996. S. 223.

¹⁴ Линниченко И. Известия о взаимоотношении России и Польши до половины XIV века. *Записки ун-та св. Владимира*. Киев, 1882. Т. 9. С. 223; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. S. 226–230.

¹⁵ Vita et miracula sanctae Kingae ducissae Cracoviensis / ed. W. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów 1884. Т. 4. S. 684, 716.

співу¹⁶. Ймовірно, під час походу хана Телебуги (Telę Buğa) взимку 1287–1288 рр. Констанція переховувалася тут разом із Кунегундою¹⁷.

Краківський князь Болеслав Сором'язливий помер невдовзі після 6 грудня 1279 р.¹⁸. З огляду на те, що він дотримався обітниці «шлюбу чистоти» з Кунегундою, спадкоємців у нього не було. Ще 1273 р. краківський князь оголосив спадкоємцем двоюрідного племінника – серадського князя Лешка Чорного (Leszek Czarny), що спричинило спротив інших князів і знаті, які підтримали претензії одного з опольських князів Владислава (Władysław)¹⁹. Владислав (близько 1225–27.08/13.09.1281/1282) належав до найстаршої гілки П'ястів. Тримав каліське (1234–1244), рудзьке (1234–1249) й опольсько-ратиборське (1246–1281/1282) князівства²⁰. У 1273 р. спробував посперечатися за Краків із Болеславом Сором'язливим, але зазнав поразки під Богуціном (2.06.1273) і після наступного походу краківського князя погодився на мир, відмовившись від претензій на старшинство і владнавши прикордонні суперечності через обмін спірних володінь. Під Дюрнкуртом 1278 р. дружина опольсько-ратиборського князя виступила на стороні чеського короля Пшемисла Оттокара II (Přemysl Otakar II) разом із дружинниками краківського князя Болеслава Сором'язливого та галицького Лева Даниловича²¹. Однак після перемоги Рудольфа I Габсбурга (Rudolf von Habsburg) становище князя Владислава ускладнилося і врешті в 1280 р. він склав васальну присягу німецькому королю²².

Розгорталася боротьба за краківський престол, володар якого вважався сюзереном Польщі. Польська знать розділилася, але більшість таки була на стороні Лешка Чорного. Основним суперником останнього несподівано виступив володар Руського королівства, тобто Галицько-Волинської держави, князь Лев Данилович²³. Зрозуміло, що він володів достовірною інформацією про ситуацію в Польщі. До того ж розраховував на солідну підтримку: волинських князів, оглана Ногая – фактичного володаря причорноморських степів і Нижнього Дунаю, частини польської еліти й мазовецьких князів – племінників Конрада (Konrad)²⁴ та Болеслава²⁵, синів Земовита

¹⁶ Vita et miracula sanctae Kingae. S. 716.

¹⁷ Długosz J. Vita beatae Kunegundis. *Joannis Długosii Senioris Opera omnia* / wyd. A. Przędziecki. Cracoviae 1887. T. I. S. 269.

¹⁸ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków 2005. S. 489–490.

¹⁹ Samsonowicz H. Leszek Czarny. *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, 1980. S. 198.

²⁰ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. Kraków, 2007. S. 510–511.

²¹ Žáček R. Historia Górnego Śląska. Średniowiecze. Gliwice, 2011. T. 2. S. 111.

²² Sperka J. Władysław I Opolski. *B. Czwojdrak, J. Morawiec, J. Sperka. Poczet królów polskich*. Chorzów, 2007. S. 63.

²³ Kronica Dzierzwy / ed. K. Pawłowski. *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*. Kraków. 2013. T. 15. S. 83.

²⁴ Конрад II Земовитович (близько 1250–23.06/21.11.1294), племінник Лева Даниловича, князь мазовецький (1264–1275), черський (1275–1289) і сандомирський (1289–1294). До 1288 р. воював проти Лешка Чорного, не визнаючи його сюзереном Польщі, потім сам претендував на Краків (Grabowski J. *Poczet książąt i książnych mazowieckich*. Kraków, 2019. S. 49–54).

²⁵ Болеслав II Земовитович (після 1251/до 1261–20.04.1313), племінник Лева Даниловича, князь мазовецький (1262–1275, 1294–1313), плоцький (1275–1294), сандомирський (1288–1289) і краківський (1288–1289) (Horodyski B. Bolesław II. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1936. T. 2. S. 257; Spórna M. Wierzbicki P. *Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego*. Kraków, 2003. S. 165, 282–283, 451; Grabowski J. *Poczet książąt i książnych mazowieckich*. S. 55–62).

(Siemowit) і Переяслави Данилівни; свого зятя битомського й глоговського князя Казимира Владиславовича²⁶ та його брата опольського князя Болеслава²⁷ і чехів.

По кужелю (тобто по жіночій лінії) як чоловік Констанції, сестри Кунегунди, дружини Болеслава Сором'язливого, Лев Данилович мав право на спадщину свояка за відсутності спадкоємців *по мечу* (по чоловічій лінії). І спроба скористатися ним зовсім не була політичною авантюрою – у середній віці подібні спроби робилися і за менш сприятливих обставин. У випадку успішного закінчення боротьби за краківський престол Лев Данилович одразу став би серйозним конкурентом німецького короля Рудольфа I у Центрально-Східній Європі. Був би відновлений політичний баланс, порушений загибеллю чеського короля Пшемисла Оттокара II, який був союзником Лева Даниловича та Болеслава Сором'язливого. Ймовірно, до таємних планів Лева Даниловича і входило продовження політики батька в напрямі звільнення від монгольської опіки, для чого дав би можливість старший польський престол. Для такого припущення дає підстави факт шлюбу холмського князя Юрія Львовича з дочкою тверського і великого володимирського князя Ярослава Ярославича²⁸, брат якої, Святослав Ярославич, тримав Тверське князівство і теж претендував на першість у Північно-Східній Русі. В іншій ситуації такий шлюб, який скріплював тверсько-галицький союз, був би позбавлений сенсу.

На мою ж думку, особливо важливим було те, що княгиня-вдова Кунегунда також підтримувала свого свояка Лева Даниловича, через що пізніше мала непрості стосунки з Лешком Чорним. Як наслідок, 1284 р. вона змушена була спочатку відмовитися від бецької та корчинської каштеляній, а згодом, 24 квітня 1289 р., вступити до монастиря кларисок у Старому Сончі²⁹.

Проте найбільшими противниками планів галицького князя були не Лешко Чорний і його союзник угорський король Ласло Кун (László Kun), а брати Лева Даниловича: Володимир Василькович та Мстислав Данилович. Волинські князі важко переносили зверхність старшого брата. Їхні війська взяли участь у цій війні під тиском ординців.

На початку 1280 р. у ставку Ногая в Ісакчі прибуло посольство Лева Даниловича з проханням про допомогу в польській кампанії³⁰. Ногай вислав військо на чолі з емірами Кончаком, Кезеєм і Куботаком, яке разом із галицько-волинськими дружинами вирушило в похід на Краків³¹.

²⁶ Казимир I Владиславич (1253/1257–10.03.1312), князь битомський (з 1277 р.), у 1275/1278 р. одружився з Оленою (близько 1260/1262 – після 12.06./до 24.08.1323), дочкою Лева Даниловича (Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. S. 217–226; Войтович Л. *Князь Лев Данилович, князь галицько-волинський*. С. 231).

²⁷ Болеслав I Владиславич (1254/1258–14.05.1313), князь опольський (з 1277 р.) і битомський (Sadowski T. *Książęta opolscy i ich państwo*. Wrocław, 2001. S. 62–66; Horwat J. *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.* Rzeszów, 2002. 504 s.).

²⁸ Ипатьевская летопись. С. 884.

²⁹ Homza M. *Sytuacja polityczna Spiszu do początków XIV w. Historia scepisii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1: *Dejiny Spiša*. 1. S. 166–167.

³⁰ Селезнев Ю. В. Ногай – полководец и политик Золотой Орды. *Новик: Сборник научных работ аспирантов и студентов исторического факультета Воронежского государственного университета*. Воронеж, 2000. Вып. 3. С. 69.

³¹ Там само.

Під м. Гожліце на р. Копшив'янці, за Сандомиром, дорогою на Краків 23 лютого 1280 р. відбулася вирішальна битва³². Польське військо, у складі якого було лише 600 лицарів, очолювали краківський палатин Петро (Piotr) та сандомирський палатин Януш (Janusz)³³. Битва закінчилася розгромом війська Лева Даниловича, можливою причиною чого стала поведінка волинських князів, які могли залишити поле битви на ранній стадії.

Військо Лева відступило аж до Львова, при тому, що Лешко Чорний почав його переслідування тільки за 15 днів. Тоді, у березні 1280 р., він здобув та розорив м. Переворськ³⁴ і рушив до Берестя, однак спроба нападу провалилася³⁵ через вторгнення на Люблінщину ятвягів як союзників Лева Даниловича³⁶. Військо Лешка Чорного розбило їх і переслідувало аж за р. Нарев³⁷.

На початку 1281 р. Лешко Чорний на своїй землі відбив напад монгольського війська, яке прийшло на підтримку Лева Даниловича³⁸. Окрилений перемогою, краківський князь почав розправлятися з польськими союзниками Лева Даниловича. У 1282 р. він підбив молодшого з мазовецьких князів плоцького князя Болеслава Земовитовича виступити проти старшого брата – черського князя Конрада. Лев Данилович негайно вислав на допомогу Конрадові Земовитовичу дружини, очолені слонімським князем Васильком Романовичем і холмським князем Юрієм Львовичем³⁹. Ця підтримка дала змогу черському князю втримати свої позиції у Мазовії, хоча сама мазовецька усобиця затягнулася. Зв'язаний війнами з угорським королем та краківським князем, Лев Данилович не міг приділяти цьому регіону більше уваги.

У лютому 1285 р., коли військо Лева Даниловича разом з ординцями перебувало у поході в Угорщині, Болеслав Земовитович спустошив околиці Щекарева. Повернувшись з Угорщини, Лев Данилович з'єднався з волинськими військами, очоленими слонімським князем Васильком Романовичем, і напав на землі плоцького князя, дійшовши до Вишгорода. Союзник Лева Даниловича, черський князь Конрад, вторгнувся у Сандомирську та Краківську землі й дійшов до самого Кракова, де міщани, утримавши Вавель, почали спішно зводити нові міські укріплення⁴⁰. До цієї війни Лев Данилович залучив і литовців, які спустошили Люблінщину⁴¹. Броніслав Влодарський (Bronisław Włodarski) слушно трактував події 1285 р. як масштабну війну Лешка Чорного з Романовичами⁴². Очевидно, що це було продовженням боротьби за

³² Ипатьевская летопись. Стб. 881–882; Rocznik Tracki / ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. Т. 2. S. 847, 878; Rocznik franciszkański krakowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. Т. 3. S. 50–51; Krakowski S. Obrona pogranicza wschodniego Małopolski za Leszka Czarnego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. Łódź, 1960. Seria I. Z. 15. Historia. S. 89–105.

³³ Kronika Dzierzwy. Pomniki Dziejowe Polsl / wydał, wstępem s prypisami opatrzył K. Pawłowski. Kraków, 2013. Seria II. Т. XV. S. 83.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 872.

³⁵ Там само. Стб. 889–890.

³⁶ Włodarski B. Problem jaciwieski w stosunkach polsko-ruskich. *Zapiski Towarzystwa Naukowego*. Toruń, 1958. Т. 24. S. 38–42.

³⁷ Kronika Dzierzwy. S. 83.

³⁸ Jackson P. *Mongolowie i Zachód*. Warszawa, 2007. S. 251.

³⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 882–887.

⁴⁰ Kronika Dzierzwy. S. 85.

⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 888–889.

⁴² Włodarski B. *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 202–205.

краківський престол. У 1286 р. військо Лева Даниловича разом із союзними литовськими дружинами захопило замок Гостин (тепер – у Великопольському воєводстві). Прикривав цей похід черський князь Конрад – союзник Лева Даниловича⁴³.

Лев Данилович із Ногаєм, який його підтримував, проти власного бажання втягнули в цю боротьбу правителя Золотої Орди Телебугу. Восени 1287 р. він організував похід у Польщу. Історики переважно неправильно його оцінюють. Це був не звичайний набіг, а масштабний похід великого війська, яке очолював сам хан. Разом із походами в Угорщину 1286–1287 рр. цю подію варто розглядати в контексті продовження війни *королівства Русі*, тобто Галицько-Волинської держави, проти угорсько-польського союзу. Лев Данилович залучив до цієї війни Ногая, але Телебуга, намагаючись звільнитися від опіки наймогутнішого з улус-беків і ревнуючи останнього до його успіхів, вирішив взяти ініціативу у свої руки. Телебуга прагнув зовнішньополітичного успіху, який підняв би його авторитет. Таким могло бути перетворення угорських і польських правителів на прямих ординських васалів. При цьому йому розходилося, щоби вони не стали васалами Ногая, як болгарські та сербські правителі.

Із ханом Телебугою йшли його двоюрідний брат оглан Алкуй (Alkuu), чернігівські й інші руські удільні князі. Приєднатися до ханського війська одержав наказ і Ногай. Найкоротший шлях у польські землі до Кракова лежав через Перемишль, ним і вирушило військо Ногая, пройшовши через Галицьку й Перемишльську землі. Телебуга ж чомусь повів свою дружину через Волинь – шляхом Бату 1240 р.

Видається, що Телебуга був явно невдоволений близькими контактами Лева Даниловича та його братів із Ногаєм («була межі ними неприязнь велика»⁴⁴). З подальших подій виглядає, що хан вирішив зробити волинських князів своїми безпосередніми васалами, розірвавши їхній зв'язок і з Левом, і з Ногаєм, щоб ослабити обох. А можливо, що така ідея з'явилася у нього вже під час самого походу. Які були його плани щодо польських земель і чи планував він допомагати Левові в опануванні краківського престолу – сказати важко. Радше – ні. Ймовірно, він сподівався, що польські князі поспішать перейти під його підданство. За таких умов зовнішні межі впливу Золотої Орди перемістилися б далі на Захід, а відносна самостійність галицько-волинських князів перейшла б до угорського короля та польських князів, тоді як руські мали би бути тісніше інтегровані в ординську систему. Водночас це мало унеможливити вплив на них Ногая.

Руські князі по черзі мусили зустрічати золотоординського правителя, явно побоюючись наслідків цих аудієнцій. На Горині першим зустрів хана луцький князь Мстислав Данилович «с питтям і з дарами», далі біля Перемиля на хана чекав володимирський князь Володимир Василькович⁴⁵. Останнім Телебугу з почестями приймав Лев Данилович на «Боужьковском полі» (очевидно, на території Белзького князівства недалеко від Бужьська) після того, як Телебуга залишив Перемиль. Можливо, Лев чекав ординське військо на своїх землях, сподіваючись на швидкий удар через Перемишль по землях Лешка Чорного.

⁴³ Rocznik Tracki. S. 851; Rocznik Małopolski. *Monumenta Poloniae Historica* / ed.: A. Małeckі, W. Kętrzyński, X. Liske. Lwów, 1878. T. 3. S. 185.

⁴⁴ «... баше межі има нелюбовье велико». *Ипатьевская летопись*. Стб. 892.

⁴⁵ Там само.

Телебуга оглянув війська Лева Даниловича, Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича та Юрія Львовича, а також 7 грудня 1287 р. здійснив поїздку у Володимир – при цьому ординці «насилство велике чинили в городі і пограбували товарів незліченну кількість і коней»⁴⁶. Важко оцінити достовірність інформації волинського літописця, адже хан ішов на Польщу, а розорення території, яка платила ординську данину-вихід, не було притаманним для прагматичних ординців. Зрештою, у ті часи війська завжди вели себе нестримано під час походів навіть на своїй території. Імовірно, книжник і філософ князь Володимир Василькович надто болісно реагував на подібні дії. Разом із тим золотоординський правитель міг просто демонструвати свою зверхність Володимирові Васильковичу як сильнішому з волинських князів.

З Волині хан із руськими князями рушив на Польщу. При цьому літописець наголосив: «Лев князь з сином своїм Юрієм, а Мстислав зі своєю раттю, а Володимир зі своєю раттю»⁴⁷. Тобто, очевидно, що Телебуга зробив князів своїми безпосередніми васалами, ліквідувавши їхню залежність від Ногая, а водночас і зверхність Лева Даниловича над братами. У поході галицькі й волинські війська виступали як окремі з'єднання і, вірогідно, на різних операційних напрямках. Показово, що в тексті Мстислав уперше названий перед Володимиром. До того ж він першим зустрів ординського правителя на Горині «з питтям і з дарами»⁴⁸, і хан Телебуга не зачепив території Луцького князівства, тоді як у землях Володимирського ординці поводили себе зухвало, мало не як завойовники. Важко сказати, що спричинило таку поведінку золотоординського хана: чи Телебуга вирішив приборкати сильніших Романовичів і повністю розірвати їхні зв'язки з Ногаєм, чи Мстислав Данилович, скориставшись можливістю спілкування з Телебугою, домігся ханської милості, чи хан, маючи намір віддати Краків Левові Даниловичу, задумав забрати в нього Волинь і провокував конфлікт між братами, знаючи неприхильне ставлення молодших до старшого? Ймовірно, обидва волинські князі в розмові з Телебугою за відсутності Лева Даниловича поскаржилися на старшого брата та Ногая і самі висловили бажання бути безпосередньо під рукою правителя Золотої Орди. Телебуга тут же задовольнив їхнє прохання, яке збіглося з його планами. Правителі Золотої Орди завжди підтримували тенденції до роздроблення васальних князівств.

Війська Телебуги та Романовичів підійшли до Завихвоста, але ріка ще не замерзла, й вони рушили до Сандомира, перейшовши по льоду Сян в іншому місці. Важкохворого Володимира Васильковича хан відпустив додому. Форсувавши Віслу, Телебуга обложив Сандомир, але здобути місто не зміг, а на штурм не відважився. Ординські війська розсипалися польськими землями й почали їх спустошувати⁴⁹.

Поки Телебуга розбирався з волинськими князями, Ногай ще 6 грудня вторгся в польські землі⁵⁰ і перед Різдом (23–24 грудня) підійшов до Кракова. Краківський князь Лешек Чорний покинув свою землю та сховався в Угорщині. Ногай обло-

⁴⁶ «... насилье велико творахоу в городѣ и пограбиша товара бещисленое множество и конии». Там само. Стб. 892–893.

⁴⁷ «Левъ князь со снѣмъ свой Юрьемъ. а Мъстиславъ со своєю ратью. а Володимѣръ со своєю ратью». Там само. Стб. 893.

⁴⁸ «с питьемъ и с дары» Там само. Стб. 892.

⁴⁹ Там само. Стб. 893–894.

⁵⁰ Vita et miracula sanctae Kingae. P. 715.

жив Краків, але поляки відстояли столицю і в перших днях січня 1288 р. змусили його відступити⁵¹. Повернувшись до Кракова, Лешек Чорний звільнив міщан від податків за їхню мужність при обороні столиці⁵². Сумнівно, що тільки мужність краківських містичів і гарнізону Вавеля змусила Ногая відступати, тим більше, що передові його загоны вже дійшли до Сілезії⁵³. Угорська допомога, яку очолював барон Дьордь (György), син Шимона (Szimon), зустріла монгольський підрозділ (тисячу) в січні 1288 р. біля Нового Сонча, коли той відходив⁵⁴. Можливо, це навіть був його ар'єргард чи загін, який повертався зі Сілезії.

Імовірно причиною відступу Ногая, який покинув Краківське князівство і, не чекаючи війська хана, рушив на Нижній Дунай, були його стосунки з Телебугою. Довідавшись про вчинки хана на Волині, де останній розбирався без нього з його васалами, найстарший із Джучидів задумав не дати Телебузі покинути польські землі триумфатором. Телебуга і справді мав намір іти на Краків, але довідавшись, що Ногай випередив його й покинув польські землі, теж повернув назад⁵⁵. Цей епізод належить до найзаплутаніших загадок як ординської історії, так і всієї Центрально-Східної Європи⁵⁶. Чому велике військо золотоординського правителя повернуло назад від Сандомира, навіть не спробувавши дійти до Кракова? Редактори Галицько-Волинського літопису кілька разів повторили інформацію про суперництво Ногая та Телебуги. Арабські літописці теж обмежилися покликаннями на це суперництво.

Цього разу золотоординський хан був розлюченим і шукав, кого звинуватити у своїх невдачах. Саме тому його військо рушило відразу до столиці Лева Даниловича – Львова. На початку 1288 р. він два тижні протримав в облозі Львів: «... і стояли на Львовій землі два тижні кормлячись [і] не воюючи, але не давали вони навіть із города вийти за покормом. Хто ж виїхав з города, тих вони побивали, а захопили, а інших, обдерши, пускали нагих, і тії од морозу померли, тому що була зима люта вельми, і зробили вони пустою землю всю»⁵⁷.

З тексту однозначно випливає, що Лева Даниловича з ханом не було. Не здобувши Сандомир, монгольсько-руське військо «почало воювати землю Лядську»⁵⁸. Напевно, кожен князь одержав свій операційний напрям, і Лев Данилович поспішив на з'єднання з Ногаєм і потім разом із ним відступив.

Облога Львова однозначно свідчить, що хан явно підозрював Лева Даниловича у змові з Ногаєм. Чому він не відважився штурмувати Львів, а просто тримав

⁵¹ Rocznik Tracki. S. 852; Annales Posnanienses / ed. M. Perlbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1892. T. 29. P. 470.

⁵² Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. I (1257–1506) / ed. F. Piekosiński. *Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Kraków, 1879. T. 5. S. 4–5.

⁵³ Селезнев Ю. В. Ногай – полководець и политик... С. 53.

⁵⁴ Pauler D. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. Vol. 2. 398–399 old.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 894.

⁵⁶ Brătianu G. *Actes des notaires Génois de Pera et de Caffa, de la fin treizieme siecle (1281–1290)*. Bucarest, 1927. P. 272; Сафаргалиев М. Г. *Распад Золотой Орды*. Саранск, 1960. С. 56.

⁵⁷ «... і стояша на Львовѣ землѣ в'нѣли. кормачесь не воююче и не дадахоуть ни из города вылѣсти в зажитъею кто же выѣхашеть из города ввы избиваша а друзнии поимаша инья излоупивше поущахоу нагы а тѣи ѿ мороза изомроша зане бы зима люта велми и оучиниша землю поустоу». *Ипатьевская летопись*. Стб. 894–895.

⁵⁸ «... почаша воювати землю Лядскоую». Там само. Стб. 894.

його в облозі? Тут може бути лише одне пояснення: відбудовані укріплення Львова (після зруйнування у 1259 р. на вимогу еміра Бурундая) були настільки потужними, що хан не ризикнув їх штурмувати. До того ж Телебузі явно бракувало рішучості полководця: він не насмівився штурмувати Буду, Сандомир, а згодом і Львів.

Після відходу ординських військ утрати Лева Даниловича становили 12,5 тис. осіб убитих, померлих від ран і полонених⁵⁹. За тодішніми мірками жертви були дуже значними, оскільки рахували тільки чоловіків зрілого віку, тобто людей, здатних носити зброю (жінок, дітей, старців і рабів до уваги не брали).

Подальші події розгорталися динамічно. Центральноевропейська круговерть набирала обертів. 30 вересня 1288 р. помер краківський князь Лешко Чорний. Наспадків у нього не було. Його дружина Агрипина (Agrippina), дочка князя Мачви (Macsó), колишнього галицького претендента Ростислава Михайловича, 1272 р. на вічі в Серадзі публічно заявила, що чоловік на неї не звертає уваги і після 7 років подружнього життя вона залишається дівчиною, а 1275 р. взагалі покинула його⁶⁰. Смерть Лешка Чорного відкрила новий виток боротьби за краківський престол. У цій ситуації стояти осторонь Лев Данилович не міг. Претендувати сам теж не міг: тепер у нього бракувало сил і не було достатніх підстав для такої боротьби. Зараз ішлося про те, щоб у Кракові обов'язково сидів його союзник.

Основними претендентами виступили вроцлавський князь Генріх IV Пробус (Henryk IV Probus) і плоцький князь Болеслав II, племінник Лева Даниловича. Сильніший із претендентів – вроцлавський князь – підійшов до Кракова. Краківський каштелян Сулка з Неджведзя (Sulkone milite de Myedzirzec) здав йому Вавель, а краківські міщани визнали своїм князем. Вважаючи боротьбу виграною, Генріх IV зі союзниками повернувся до Вроцлава, відпустивши дружини своїх союзників⁶¹.

Несподівано 26 лютого 1289 р. під Севержем у Битомському князівстві сілезькі князі були розбиті військами Болеслава II та його союзників – братів Лешка Чорного: куявського князя Казимира (Kazimir) і серадзького князя Владислава Локетка (Władysław I Łokietek). У цій битві загинув шпротавський князь Пшемисл, опольський князь Болеслав потрапив у полон, а легніцький князь Генріх Товстий (Henri le Gros) врятувався втечею⁶².

⁵⁹ Там само. Стб. 895.

⁶⁰ Nowacki B. Związki małżeńskie jednoczycieli państwa polskiego w drugiej połowie XIII w. na tle ich polityki prozjednoczeniowej. Rola polityczna margrabiów brandenburskich z młodszej linii askańskiej. *Docendo Discimus. Studia historyczne ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Poznań, 2000. S. 164.

⁶¹ Zielonka Z. Henryk Prawy. Katowice, 1982. S. 167–168; Zientara B. Henryk IV Probus. *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, 1984. S. 209–210.

⁶² Długosz J. *Roczniki czyli kromiki sławnego królestwa Polskiego*. Warszawa, 1974. Ks. 7. S. 326–328; Semkowich A. *Walka o monarchię 1288–1294: ustęp z dziejów piastowskich. Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1891. T. 5. S. 734–735; Sobaniec S. *Zabiegi Henryka IV o Kraków i jego usiłowania odrodzenia królestwa. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Oskara Haleckiego*. Warszawa, 1935. S. 243–245; Jurek T. *Księstwo Głogowskie pod rządami synów Konrada I (1273–1290). Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»*. 1987. T. 42. Z. 3. S. 395–410; Jurek T. *Henryk Probus i Henryk głogowski: stosunki wzajemne w latach 1273–1290. Ibid.* S. 555–570; Barciak A. *Książę Przemek ściniawski i bitwa siewierska. Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Jadwidze Krzyżaniakowej*. Poznań, 2000. S. 80–282; Sadowski T. *Książęta opolscy i ich państwo*. Wrocław, 2001. S. 87–88.

Після цієї перемоги, незважаючи на протиріччя з молодшим братом, черський князь Конрад II підтримав його претензії. Оскільки Болеслав II був зятем великого князя литовського Тройдена, литовці теж підтримали його претензії. Союзники ввійшли у Краків, але здобути Вавель не змогли.

Врешті, до мазовецько-куявської коаліції приєднався і галицький князь Лев Данилович: у липні 1289 р. він зі своїм військом уже стояв під стінами Вавеля і намагався його штурмувати⁶³. Наприкінці липня 1289 р. галицькі війська спустошили Вроцлавське князівство – домен нового краківського князя⁶⁴. У першій половині серпня 1289 р. із військового табору під Вавелем князь Лев рушив в Опаву на зустріч із чеським королем Вацлавом II (Václav II), де було підтверджено чесько-галицький союз⁶⁵. На ній серед польських князів, противників Генріха IV Пробуса, перебував зять Лева Даниловича – битомський князь Казимир Владиславович, а також ленченський і серадзький князь Владислав Локеток⁶⁶. Повністю погоджуюся з Домбровським⁶⁷, що в Опаві було домовлено підтримати претензії на краківський трон Владислава Локетка. Лев Данилович уклав із молодшим братом свого старого суперника Лешка Чорного окрему угоду, скріплену невдовзі шлюбом Юрія Львовича зі сестрою Владислава Локетка, укладеним між вереснем 1289 р. і 23 червня 1291 р. Така переорієнтація галицького князя могла відбутися, коли стало очевидним, що польська еліта й більшість П'ястів (Piastowie) не підтримають молодшого мазовецького князя. Тим більше, що останній своєю попередньою поведінкою заледве чи заслуговував на довіру галицького князя. Якби ще новий краківський князь завдячував своїм положенням Левові Даниловичу, то такий союз був би значно надійнішим. Галицький князь, змушений діяти в надзвичайно складних умовах, був холодним реалістом у політиці, гнучким, здатним в екстремальних умовах приймати блискавичні рішення.

Генріх IV і легніцький князь Генріх Товстий 24 серпня 1289 р. розбили союзників під стінами Вавеля⁶⁸. Владислав Локеток ледве втік із Кракова, а Лев Данилович відступив на Русь.

І все ж боротьба продовжувалася: 1289–1290 рр. галицький князь зі союзними ординцями здійснив походи в сілезькі землі⁶⁹, аж до Ратибора⁷⁰. Союзник нового краківського князя Генріха IV угорський король Ласло Кун зі страхом очікував нового вторгнення татарських орд у своєї землі⁷¹. Попри проблеми у відносинах

⁶³ Іпатьевская летопись. Стб. 935–936.

⁶⁴ Там само. Стб. 936; Rocznik cystersów henrykowskich / ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. Т. 3. 702.

⁶⁵ Іпатьевская летопись. Стб. 936; Hlavaček I. *Novy zimek formule Tobiase z Bechyne. Československý Časopis Historický*. 1958. R. 6. Z. 3. S. 560.

⁶⁶ Tęgowski J. *Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293. Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*. 1987. Т. 6. Historia. S. 48–49, 53–54.

⁶⁷ Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza...* S. 55; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. S. 197–217.

⁶⁸ Tęgowski J. *Zabiegi księcia kujawskiego...* S. 54–55.

⁶⁹ Rocznik cystersów henrykowskich. S. 702.

⁷⁰ Mika N. *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*. Racibórz, 2002. S. 50–62.

⁷¹ Homza M. *Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. Historia Scepusii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1. S. 170–171.

із папою, з німецьким королем Рудольфом I Габсбургом, із Левом Даниловичем та його польськими союзниками, Генріх IV Пробус тримався доволі твердо, опираючись на допомогу німецьких князів, зокрема бранденбурзького маркграфа Оттона V Довгого (Otto V), з дочкою якого, Матильдою (Mathilde), він одружився 1288 р.⁷²

Несподівано 23 червня 1290 р. Генріх IV Пробус помер. Австрійські хроністи повідомляють, що перед смертю князь віддав *королю Русі* землі й міста⁷³. Така інформація міститься в контексті викладу заповіту бездітного Генріха Прбуса, згідно з яким він розділив володіння між родичами, повернувши навіть чеському королю Вацлаву II Клодзьку землею⁷⁴. Це повідомлення свідчить про добру обізнаність німецьких хроністів (інші деталі заповіту збігаються з польськими джерелами) і може означати тільки одне: після сілезьких походів Лева Даниловича незадовго до смерті Генріх IV Пробус уклав із ним компромісний мир, визнавши захоплення Люблінської землі, здійснене в ході війни 1289–1290 рр.⁷⁵. Очевидно, Лев Данилович відмовився від підтримки інших претендентів, визнавши Генріха IV краківським князем. Такий компроміс був вигідний обом. Коли захоплена Люблінська земля – невідомо, а припущення, що це відбулося вже після смерті Генріха IV, ближче до 1292 р.⁷⁶, не має надійного джерельного обґрунтування.

Смерть (чи ймовірне отруєння) Генріха IV Прбуса призвела до нового вибуху боротьби за краківський престол, претензії на який тепер мали великопольський князь Пшемисл II та опольський князь Болеслав I. Жоден із них не задовольняв Лева Даниловича. Його найбільше влаштував би Владислав Локеток, свояк Юрія Львовича, однак той одразу ж утвердився в Сандомирському князівстві, а Краків зайняв Пшемисл II⁷⁷. І все ж об'єднання великопольських та поморських земель було для нього важливішим. Наприкінці листопада 1290 р. Пшемисл II залишив головне польське місто, а до 20 квітня 1291 р. домовився з чеським королем Вацлавом II, уступивши йому Краків⁷⁸. Розв'язавши собі руки в Малопольщі, князь зосередився на завершенні підпорядкування Великопольщі.

Лев Данилович не мав можливості активно втрутитися у боротьбу за польську спадщину. Його найбільший ворог, угорський король Ласло Кун, загинув саме в цей час: 10 червня 1290 р. його зарубали у власному шатрі половецькі нобілі Арбоз (Arboz), Туртуле (Turtule) і Кемешеш (Kemenese)⁷⁹, чи то мстячи за

⁷² Nowacki B. Związki małżeńskie jednoczycieli państwa polskiego. S. 166.

⁷³ Ottokar Österreichische Reimchronik / Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. Hannoverae, 1893. T. 5. Bd. 1. S. 284; Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften / Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. Hannoverae et Lipsae, 1909. T. 6. S. 138; Thomas Ebendorfer. *Chronica Austriae* / Hrsg. A. Lhotsky. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Berlin; Zürich, 1967. T. 13. S. 210–211.

⁷⁴ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Poznań, 1878. T. 2. Nr 645; Nowacki B. Przemysł II książę wielkopolski, król Polski 1257–1296. Poznań, 1995. S. 123; Swieżawski A. Przemysł. Król Polski. Warszawa, 2006. S. 126–128; Hetzig A., Ruchniewicz M. *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*. Hamburg; Wrocław, 2006. 568 s.

⁷⁵ Rocznik krakowski. *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. T. 2. S. 852.

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 97–98; Łowmiański H. *Początki Polski*. Warszawa, 1975. T. 6. Cz. 2. S. 847.

⁷⁷ Nowakowski T. Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288–1291). *Roczniki Historyczne*. 1988. T. 54. S. 159.

⁷⁸ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Poznań, 1878. T. 2. Nr. 665.

⁷⁹ Голубовский П. Половцы в Венгрии. Киев, 1889. С. 23.

антиполовецькі акти, прийняті королем під натиском баронів, чи то виконуючи замовлення барона Копаса Борші (Kopasz Borsa). Доля угорського престолу для Лева Даниловича була важливішою, ніж краківського. Папа Римський хотів утвердити на угорському престолі племінника Ласло IV – неаполітанського принца з Анжуйської династії Карла Мартела (Karl Martell), який був сином Марії, дочки Стефана V (István V) і сестри Ласло IV Куна. 31 серпня 1290 р. німецький король Рудольф Габсбург надав Угорщину як власний лен синові Альбрехту I (Albrecht I), герцогові Австрії⁸⁰. Угорська знать підтримала племінника Бели IV – Андрія III (András III), сина герцога Стефана.

У червні 1291 р. війська нового короля Угорщини напали на Австрію. На допомогу їм виступили галицькі дружини Лева Даниловича⁸¹, який залучив до походу й ординців⁸². Ця війна закінчилася миром у Хайнбурзі 26 серпня 1291 р., за яким Альбрехт I визнав Андрія III королем Угорщини⁸³. Є підстави припускати, що новий король Угорщини Андрій III в обмін на галицьку допомогу визнав входження втрачених закарпатських володінь до складу держави свого свояка Лева Даниловича – у тих умовах галицько-волинська підтримка мала значно більше значення, ніж клаптик королівського домену під Карпатами. Як наслідок, угорсько-галицька конфронтація часів Ласло IV Куна знову змінилася на угорсько-галицький союз.

У цей час Лев Данилович продовжував підтримувати Владислава Локетка, залучивши до цього і свого угорського союзника. Не випадково новий угорський король Андрій III між 19 серпня – 24 листопада 1290 р. одружився з племінницею Владислава Локетка – Фенною (Fenna), дочкою куявського князя Земомисла (Siemomysł)⁸⁴.

Однак спокій був примарним: 1292 р. Вацлав II, заручившись підтримкою сілезьких князів, напав на Сандомирське князівство. Втративши Сандомир, Владислав Локеток намагався утриматися у Серадзі, але в серпні 1292 р. змушений був із братом скласти васальну присягу на вірність королю Вацлаву II⁸⁵. Під Сандомиром Владиславу Локетку допомагали татарські загони⁸⁶. Заледве чи міг Юрій Львович сам, без батька, організувати подібну акцію⁸⁷.

Але, допомагаючи Владиславу Локетку, галицько-волинські князі відкрито самі в боротьбу не втручалися, що може свідчити про певні їхні вагання. Поступово

⁸⁰ Marchali H. H. Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. Budapest, 1896. S. 576–577.

⁸¹ Continuatio Vindobonensis. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1851. T. 9. S. 716; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 98–100.

⁸² Continuatio Florianensis. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1851. T. 9. S. 749.

⁸³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. Buda, 1844. T. 11. Vol. 1. S. 180.

⁸⁴ Jasiński K. Polityka małżeńska Władysława Łokietka. *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej / pod red. A. Radziwińskiego i J. Wroniszewskiego*. Toruń, 1996. S. 19.

⁸⁵ Baszkiewicz J. Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku. Warszawa, 1954. S. 208.

⁸⁶ Rocznik krakowski. S. 852; Joannis Długossii Annales seu Cronicae inciliti Regni Poloniae / ed. S. Budkowa. Varsaviae, 1975. Ks. 7–8. S. 277.

⁸⁷ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 67.

ситуація змінювалася і Лев Данилович почав схилитися до союзу з чеським королем Вацлавом II, який доводився йому внучатим племінником, а його васал, битомський князь Казимир II, був зятем галицького князя. У 1293 р. до чеського короля прибули ординські послы, які, безперечно, переїжджали через володіння Лева Даниловича.

Спроба Вацлава II повністю підпорядкувати собі всіх польських князів на штовхнулася на опір, насамперед Пшемисла II, який об'єднав великопольські та поморські землі й опирався на союз із Бранденбургом. Уже на початку 1293 р. Пшемисл II почав переговори з Владиславом Локетком⁸⁸. Боротьба між польськими князями та чеським королем відновилася, і за згодою папи 26 червня 1295 р. у Гнезно Пшемисл II коронувався як король Польщі. Йому вдалося відновити зліквідоване імперією в XI ст. Польське королівство⁸⁹. Однак тріумф був недовгим: 2 лютого 1296 р. Пшемисла II підступно вбив бранденбурзький агент. Чеський король почав опановувати Великопольщу. У 1297 р. Вацлав II нарешті коронувався у Празі чеською королівською короною, здолавши довголітній опір старого німецького короля Рудольфа I. На коронаційних урочистостях було присутнє і посольство з Галицько-Волинської держави⁹⁰. У 1299 р. у Брно відбулася особиста зустріч Лева Даниловича з Вацлавом II, зафіксована чеським хроністом Інджіхом із Хеймбургу (Indrzych (Heinrici) Heimbουργenci)⁹¹.

У цьому контексті може видатися слушною думка Домбровського, що в останні роки життя Лев Данилович орієнтувався на союз із Вацлавом II, і зміни в галицькій політиці почалися лише влітку 1300 р., коли до влади прийшов свояк Владислава Локетка – король Юрій Львович⁹². Однак можливі й інші варіанти, адже Лев Данилович не раз демонстрував здатність приймати неординарні рішення і ніколи не дотримувався шаблонів у політиці. Проблема ця дискусійна й робити поспішні висновки не варто.

У 1296 р. Владислав Локеток зважився на продовження боротьби за королівську корону, очевидно, все ж відчуваючи підтримку руської рідні. Тим більше, що Левові Даниловичу вдалося повністю відновити єдність королівства Русі. У цьому контексті вартує звернути увагу також на один шлюб, укладений між 1296–1300 рр., тобто ще за Лева Даниловича, який, безперечно, укріплював союз сюзерена королівства Русі з куваськими князями*. Йдеться про одруження Анастасії Львівни з добжинським князем Земовитом, молодшим братом Владислава Локетка⁹³. Як

⁸⁸ Swieżawski A. Przemysł. Król Polski. S. 149–150.

⁸⁹ Rocznik kapituły poznańskiej. *Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova*. Warszawa, 1962. T. 6. Cz. 2. S. 52.

⁹⁰ Petra Žitavského kronika zbraslavská. *Fontes rerum Bohemicarum* / ed. J. Emler. Praha, 1884. T. 4. S. 70.

⁹¹ Annales Heinrici Heimbουργenci. *Fontes rerum Bohemicarum* / ed. J. Emler. Praha, 1882. T. 3. S. 320–321.

⁹² Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 56–57.

* Навіть якщо прийняти гіпотезу Д. Домбровського, за якою Анастасія була дочкою волинського князя Мстислава Даниловича.

⁹³ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 345–347; Włodarski B. Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. *Zapiski Historyczne*. 1962. T. 27. Z. 3. S. 341; Włodarski B. Polska i Rus' 1194–1340. S. 227; Jasiński K. Rola Siemowita księcia dobrzyńskiego w stosunkach polsko-krzyżackich w 1308/1309 r. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria A*. 1978. T. 1. S. 67; Jasiński K. Księżna

відомо, випадковостей у тодішній шлюбній політиці правителів не існувало – він міг бути лише підтвердженням союзу політичного.

У 1299 р. відбулася зустріч Лева Даниловича з чеським королем Вацлавом II, яку міг ініціювати останній, – готуючись до коронації польською короною, Вацлав II, ймовірно, хотів вирішити всі проблеми зі східним сусідом. Ці перемовини у Брні, які, на думку Б. Влодарського, відбулися між початком березня – половиною травня 1299 р.⁹⁴, але не пізніше початку липня 1299 р., за уточненням Д. Домбровського⁹⁵, напевно, містили й компроміс щодо Владислава Локетка. Невдовзі після цієї зустрічі, а саме 23 серпня 1299 р., у Кленце, поблизу Нового Міста над р. Вартою, Владислав Локеток підписав зобов'язання скласти васальну присягу Вацлаву II⁹⁶. Такі відносно легкі умови для Владислава Локетка були наслідком цього компромісу. Цікаво, що дослідник діяльності Владислава Локетка Едмунд Длугопольські (Edmund Długopolski) допускав, що під час своєї вимушеної еміграції у 1299 р. польський князь виїхав спочатку через Мазовію до Лева Даниловича і лише після цього через Угорщину дістався Рима⁹⁷. У серпні 1300 р. Вацлав II у Гнезно коронувався як король Польщі⁹⁸.

Залишається загадкою похід руського війська влітку 1300 р. у Сандомирську землю, який закінчився здобуттям Нового Корчина, – він був реальною підтримкою Владислава Локетка, який, повернувшись з еміграції з Рима, продовжив боротьбу. Похід відбувся саме під час наступу Вацлава II⁹⁹. Цей похід також міг бути здійснений ще за наказом Лева Даниловича, хоча самостійну ініціативу з боку його сина і спадкоємця холмсько-белзького князя Юрія Львовича теж заперечувати не можна. Варто звернути увагу, що допомога польському князеві була надана в момент кульмінації боротьби Ногая з правителем Золотої Орди Токту (Туктай), результат якої був надзвичайно важливим для Лева Даниловича.

Володар Руського королівства (Галицько-Волинської держави) Лев Данилович був одним із найактивніших учасників боротьби за краківський престол в остатній чверті XIII ст. Після невдалої спроби виступити спадкоємцем бездітного свояка Болеслава Сором'язливого 1280 р., яка вилилася у війни з новим краківським князем Лешком Чорним до смерті останнього в 1288 р., Лев Данилович продовжував брати участь у цій боротьбі, підтримуючи вигідних для себе претендентів. У 1289–1290 рр., приєднана і Люблінська земля, що визнав тодішній краківський князь Генріх IV Пробус.

dobrzyńska Anastasza i jej regencja. *Ojczyzna bliższa i dalsza*. Kraków 1993. S. 425–433; Jasiński K. Polityka małżeńska Władysława Łokietka. *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* / pod. red. A. Radziwińskiego i J. Wroniszewskiego. Toruń, 1996. S. 19.

⁹⁴ Włodarski B. Stanowisko Rusi halicko-wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. *Zapiski Historyczne*. 1962. T. 27. Z. 3. S. 339.

⁹⁵ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 68.

⁹⁶ Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Kraków, 2009. S. 54.

⁹⁷ Ibid. S. 61.

⁹⁸ Antonin R. Zahraniční politika krále Václava II v letech 1283–1300. Praha, 2009. S. 247.

⁹⁹ Rocznik Traski. S. 853; Joannis Dlugosii Annales seu cronicae inciliti Regni Poloniae. S. 14.

REFERENCES

- Antonin, R. (2009). *Zahraniční politika krále Václava II v letech 1283–1300*. Prague [in Czech].
- Balzer, O. (2005). *Genealogia Piastów*. Kraków [in Polish].
- Barciak, A. (2000). *Książę Przemek ściniawski i bitwa siewierska. Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, 280–282 [in Polish].
- Bartnicki, M. (2011). Wizerunek «bezczesnoho kniaziaja» w Kronice Halicko-Wołyńskiej. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 93–100 [in Polish].
- Baszkievicz, J. (1954). *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*. Warsaw [in Polish].
- Bielowski, A. (Ed.). (1878). Rocznik cystersów henrykowskich. *Monumenta Poloniae Historica*, 3, 702 [in Polish].
- Brătianu, G. (1927). *Actes des notaires Génois de pera et de Caffa, de la fin trei-zieme siele (1281–1290)*. Bucharest [in Romanian].
- Budkowa, S. (Ed.). (1975). *Joannis Długossii Annales seu Cronicae inciliti Regni Poloniae* (Vol. 7–8). Warsaw [in Latin].
- Continuatio Florianensis. (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 9, 727–769 [in Latin].
- Continuatio Vindobonensis. (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 9, 701–726 [in Latin].
- Dąbrowski, D. (2001). Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. *Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyła Halytskoho*, 3, 42–69 [in Polish].
- Dąbrowski, D. (2002). *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław [in Polish].
- Dąbrowski, D. (2004). Romanowicze w rocznikach polskich. *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*, 1, 487–497 [in Polish].
- Dąbrowski, D. (2008). *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków [in Polish].
- Długopolski, E. (2009). *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków [in Polish].
- Długosz, J. (1887). Vita beatae Kunegundis. In A. Przeździecki (Ed.), *Joannis Długosii Senioris Opera omnia* (Vol. 1, p. 269). Kraków [in Latin].
- Długosz, J. (1974). *Roczniki czyli kromiki sławnego królestwa Polskiego* (Vol. 7). Warsaw [in Polish].
- Dombrowskyi, D. (2002). Matrymonialna polityka kniazia Leva Danylovycha. *Zapysky NTSh*, 240, 195–218 [in Ukrainian].
- Emler, J. (Ed.). (1884). Petra Žitavského kronika zbraslavská. *Fontes rerum Bohemicarum*, 4, 3–337 [in Czech].
- Emler, J. (Ed.). (1882). *Annales Heinrici Heimburgenci. Fontes rerum Bohemicarum*, 3, 306–321 [in Latin].

- Fejer, G. (Ed.). (1844). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (T. 11, vol. 1). Buda [in Latin].
- Grabowski, J. (2019). *Poczet książąt i książnych mazowieckich*. Kraków [in Polish].
- Hensorskyi, A. I. (1964). Z komentariv do Halytsko-Volynskoho litopysu (volynsko-halytski hramoty XIII st.). *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, 4, 171–184 [in Ukrainian].
- Hetzig, A., & Ruchniewicz, M. (2006). *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*. Hamburg; Wrocław [in Polish].
- Hlavaček, I. (1958). Novy ziomek formule Tobiase z Bechyne. *Československý Časopis Historický*, 6 (3), 545–561 [in Czech].
- Holubovskii, P. (1889). *Polovtsy v Vengrii*. Kyiv [in Russian].
- Homza, M. (2009). Sytuacja polityczna Spiszu do początków XIV w. *Historia scepusii*, 1, 166–167 [in Polish].
- Horodyski, B. (1936). Bolesław II. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 2, p. 257). Kraków [in Polish].
- Horwat, J. (2002). *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.* Rzeszów [in Polish].
- Hrushevskiy, M. (1902). Chy maiemo avtentychni hramoty kniazia Leva. *Zapysky NTSh*, 45, 1–22 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1905). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (Vol. 3). Lviv [in Ukrainian].
- Inkin, V. (1988). Chy ye istorychna osnova v falsyfikatakh hramot Lva Danylovycha? *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 24, 60 [in Ukrainian].
- Ipatievskaia letopis. Polnoie sobranie russkikh letopisei.* (1908). (Vol. 2). Saint Petersburg [in Russian].
- Jackson, P. (2007). *Mongolowie i Zachód*. Warsaw [in Polish].
- Jasiński, K. (1978). Rola Siemowita księcia dobrzyńskiego w stosunkach polsko-krzyżackich w 1308/1309 r. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria A*, 1, 67 [in Polish].
- Jasiński, K. (1993). Księżna dobrzyńska Anastazja i jej regencja. In J. Chrobaczyński (Ed.), *Ojczyzna bliższa i dalsza* (pp. 425–433). Kraków [in Polish].
- Jasiński, K. (1996). Polityka małżeńska Władysława Łokietka. In A. Radziwiński, J. Wroniszewski (Eds.), *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* (pp. 9–28). Toruń [in Polish].
- Jasiński, K. (2007). *Rodowód Piastów śląskich*. Kraków [in Polish].
- Jurek, T. (1987). Henryk Probus i Henryk głogowski: stosunki wzajemne w latach 1273–1290. *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»*, 42 (3), 555–570 [in Polish].
- Jurek, T. (1987). Księstwo Głogowskie pod rządami synów Konrada I (1273–1290). *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»*, 42 (3), 395–410 [in Polish].
- Kętrzyński, W. (Ed.). (1884). Vita et miracula sanctae Kingae ducissae Cracoviensis. *Monumenta Poloniae Historica*, 4, 681–718 [in Latin].
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. I (1257–1506). (1879). In F. Piekosiński (Ed.), *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia* (Vol. 5, pp. 4–5). Kraków [in Latin].
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. (1878). (Vol. 2). Poznań [in Latin].
- Kotliar, M. (1998). *Halytsko-Volynska Rus*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kowalska, B. (2008). *Święta Kinga: rzeczywistość i legenda*. Kraków: Avalon [in Polish].

Krakowski, S. (1960). Obrona pogranicza wschodniego Małopolski za Leszka Czarnego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne*, 1 (15), 89–105 [in Polish].

Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). (2017). In D. Dąbrowski (Ed.), *Pomniki Dziejowe Polski* (pp. 235, 241, 262–263, 277, 298–299, 318–319, 334–387, 409–414, 466–504, 520–586, 624–648). Kraków; Warsaw [in Polish].

Kupchynskiy, O. A. (1982). Doslidzhennia ta publikatsii hramot Halytsko-Volynskoho kniazivstva u XVIII st. In Ya. Isaievych (Ed.). *Kyivska Rus: kultura, tradytsii* (pp. 129–149). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Kupchynskiy, O. A. (2004). *Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit.* Lviv [in Ukrainian].

Lhotsky, A. (1967). Thomas Ebendorfer. *Chronica Austriae. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*, 13, 210–211 [in Latin].

Linnichenko, I. A. (1904). Gramoty Galitskoho kniazia Lva i znachenie podlozhykh dokumentov kak istoricheskoho istochnika. *Izvestiia Otdelienia Russkoho Yazyka I Slovestnosti*, 9 (1), 80–102 [in Ukrainian].

Linnichenko, Y. (1882). Izvestiia o vzaimootnoshenii Rossii i Polshy do poloviny XIV veka. *Zapiski un-ta sv. Vladimira*, 9, 223 [in Russian].

Łowmiański, H. (1975). *Początki Polski* (Vol. 6, pt. 2). Warsaw [in Polish].

Marchali, H. H. (1896). *Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301.* Budapest [in Hungarian].

Markevych, O. (1968). Nevidoma hramota kniazia Lva Danylovycha. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 23–29 [in Ukrainian].

Mika, N. (2002). *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego.* Racibórz [in Polish].

Mysliński, K. (1993). Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku. In Ya. Isaievych (Ed.), *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy, vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii* (pp. 7–8). Lviv [in Polish].

Mytsko, I. (1999). Pro pochatky Sviatouofriivskoho monastyria u Lavrovi. *Lavra*, 6, 31–34 [in Ukrainian].

Mytsko, I. (2000). Istoriiia Halytsko-Volynskoi derzhavy u henealohichnykh siuzhetakh. *Znak*, 20, 2–3 [in Ukrainian].

Mytsko, I. (2001). Korolevych Lev Danylovych ta davonii Lviv (storinky z knyhy). *Lvivska brama*, 9–10 (81–82), 18–23 [in Ukrainian].

Mytsko, I. (2002). De zh mohyla kniazia Leva? *Starosambirshchyna*, 2, 46–48 [in Ukrainian].

Mytsko, I. (2002). Fenomen hramot kniazia Leva. *Starosambirshchyna*, 2, 187–194 [in Ukrainian].

Niezgoda, C. (1996). *Błogosławiona Salomea Piastówna.* Kraków [in Polish].

Nowacki, B. (1995). *Przemysł II książę wielkopolski, król Polski 1257–1296.* Poznań [in Polish].

Nowacki, B. (2000). Związki małżeńskie jednoczycieli państwa polskiego w drugiej połowie XIII w. na tle ich polityki prozjednoczeniowej. Rola polityczna margrabiów brandenburskich z młodszej linii askańskiej. In *Docendo Discimus. Studia historyczne ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (p. 164). Poznań [in Polish].

Nowakowski, T. (1988). Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288–1291). *Roczniki Historyczne*, 54, 159 [in Polish].

Pauler, D. (1899). *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* (Vol. 2). Budapest [in Russian].

Pawłowski, K. (Ed.). (2013). Kronica Dzierzwy. *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*, 15, 83 [in Polish].

Perlbach, M. (Ed.). (1892). Annales Posnanienses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 29, 460–478 [in Latin].

Rocznik franciszkański krakowski. (1878). *Monumenta Poloniae Historica*, 3, 50–51 [in Latin].

Rocznik kapituły poznańskiej. (1962). *Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova*, 6 (2), 52 [in Latin].

Rocznik krakowski. (1872). *Monumenta Poloniae Historica*, 2, 852 [in Latin].

Rocznik Małopolski. (1878). *Monumenta Poloniae Historica*, 3, 185 [in Latin].

Rocznik Tracki. (1872). *Monumenta Poloniae Historica*, 2, 853–884 [in Latin].

Sadowski, T. (2001). *Książęta opolscy i ich państwo*. Wrocław [in Polish].

Safarhaliiev, M. H. (1960). *Raspad Zolotoi Ordy*. Saransk [in Russian].

Samsonowicz, H. (1980). *Leszek Czarny. Poczet królów i książąt polskich*. Warsaw [in Polish].

Seemüller, J. (Ed.). (1893). Ottokar Österreichische Reimchronik. *Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*, 5 (1), 284 [in German].

Seleznev, Yu. V. (2000). Nogai – polkowodets i politik Zolotoi Ordy. *Novik: Sbornik nauchnykh rabot aspirantov i studentov istoricheskoho fakulteta Voronezhskoho gosudarstvennogo universiteta*, 3, 69 [in Russian].

Semkowich, A. (1891). Walka o monarchię 1288–1294: ustęp z dziejów piastowskich. *Kwartalnik Historyczny*, 5, 734–735 [in Polish].

Sobaniec, S. (1935). Zabiegi Henryka IV o Kraków i jego usiłowania odrodzenia królestwa. In *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Oskara Haleckiego* (pp. 243–245). Warsaw [in Polish].

Sperka, J. (2007). Władysław I Opolski. In B. Czwojdrak, J. Morawiec, J. Sperka (Eds.), *Poczet królów polskich* (61–64). Chorzów [in Polish].

Spórna, M., & Wierzbicki, P. (2003). *Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego*. Kraków [in Polish].

Stökl, G. (1981). Das Furstentum Galizien-Wolhynien. In M. Hellmann (Ed.), *Handbuch der Geschichte Russlands* (Vol. 1, pp. 526–530). Stuttgart [in German].

Swieżawski, A. (2006). *Przemysł. Król Polski*. Warsaw [in Polish].

Tęgowski, J. (1987). Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, 6, 48–54 [in Polish].

Voitovych, L. (1996). *Udilni kniazivstva Riurykovychiv i Hedyminovychiv XII–XVI st.* Lviv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2000). *Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol.* Lviv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2004). De bula stolytsia Leva Danylovycha? (Dzhereloznavchyi aspekt problemy). *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*, 1, 712–720 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2004). Viiskove mystetstvo Halytsko-Volynskoi derzhavy: kniaz Lev Danylovych. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 502, 13–18 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2005). Shtrykhy do portreta kniazia Leva Danylovycha. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do XVIII st.)*, 5, 143–156 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: Portrety elity*. Bila Tserkva [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2006). Reformy armii kniaziamy Danylom Romanovychem ta Levom Danylovychem u seredyni XIII st. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 571, 89–93 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2006–2007). Kniaz Lev Danylovych – polkovodets i polityk. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 115–124 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2008). *Ulus Nohaia i Halytsko-Volynske kniazivstvo. Ukraina – Monholiia: 800 rokiv u konteksti istorii*. Kyiv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2011). *Halytsko-Volynski etyudy*. Bila Tserkva [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2012). *Kniaz Lev Danylovych (Slavetni postati serednovichchia, vol. 1)*. Lviv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2013). Latynski dzherela XIII–XIV stolit pro Halytsko-Volynske kniazivstvo. *Ukrainske dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsypliny na porozhi XXI st.*, 176–181 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2013). Neispolzovannyye vozmozhnosti zapadnykh istochnikov po genealogii Riurikovichei i biografii Lva Danylovycha. *Vspomagatelnyie istoricheskie dystsypliny v sovremennom nauchnom znanii*, 246–251 [in Russian].

Voitovych, L. (2013). Novi (nevykorystani) dzherela do istorii Halytsko-Volynskoho kniazivstva ta biohrafii kniazia Leva Danylovycha. *Visnyk NTSh*, 49, 24–27 [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2014). *Lev Danylovych, kniaz halytsko-volynskiy (bl. 1225 – bl. 1301)*. Lviv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv [in Ukrainian].

Voitovych, L. (2016). Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. *Średnjowiecze Polskie i Powszechnie*, 8 (12), 117–131 [in Polish].

Voitovych, L. (2020). *Lew Daniłowicz Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*. Kraków: Avalon [in Polish].

Włodarski, B. (1958). Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich. *Zapiski Towarzystwa Naukowego*, 24, 38–42 [in Polish].

Włodarski, B. (1962). Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. *Zapiski Historyczne*, 27 (3), 341 [in Polish].

Włodarski, B. (1966). *Polska i Ruś 1194–1340*. Warsaw [in Polish].

Żączek, R. (2011). *Historia Górnego Śląska. Średniowiecze (Vol. 2)*. Gliwice [in Polish].

Zielonka, Z. (1982). *Henryk Prawy*. Katowice [in Polish].

Zientara, B. (1984). Henryk IV Probus. Poczec królów i książąt polskich. Warsaw [in Polish].

Zimorowicz, J. B. (1899). Leopoldis triplex. In C. Heck (Ed.), *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się [Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur]* (pp. 3–158). Lviv [in Latin].

Leontii VOITOVYCH

Doctor of Sciences in History, Professor

Senior Researcher at the Department of Medieval History

I. Krypiakewych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>

e-mail: lev67420@ukr.net

LEV DANYLOVYCH AND THE STRUGGLE FOR THE THRONE OF KRAKOW IN THE LAST QUARTER OF THE 13th CENTURY

A prince of Halychyna-Volyn Lev Danylovych did not care about his own chronicler, and the Volyn editors of his brothers, who did not like their suzerain, made efforts to blacken his image. Due to political realities, he was forced not to use the royal title even after the restoration of the kingdom of Rus, but he was the first of the Rurikovich to successfully use the Horde's help in solving his issues. The latter is also reflected in certain contradictions of Western and Eastern sources. All these points were reflected in the works of historians and they led to the fact that the figure of Prince Lev Danylovych belongs to the most underestimated by historians, even though he is one of the most prominent personalities of the Romanovych dynasty, which ruled in the Halychyna-Volodymyr state, as noted the Polish researcher Dariusz Dombrowski. The relations between the Halychyna-Volyn principality and the Polish principalities in the late 13th – early 14th centuries are still not properly reflected in the historical literature – researchers interpret them one-sidedly and not quite correctly, often not paying attention to the information of sources, in particular, this concerns the figure of Prince Lev Danylovych.

The article deals with the unexplored episodes of participation of the Halychyna-Volyn Prince Lev Danylovych in the struggle for the throne of Krakow in 1280–1300. After an unsuccessful attempt to act as the successor of his childless brother-in-law Bolesław V in 1280, which resulted in wars with the duke of Krakow Leszko the Black and his Hungarian ally Laszlo IV Kun until Leszek the Black's death in 1288, Lev Danylovych continued to participate in this struggle, supporting the most advantageous candidates. At the same time, the Lublin land was annexed, which was recognized by Prince Henry IV Probus of Krakow; Lev Danilovich took an active part in the further struggle for the throne of Krakow, supporting various candidates. Latin-language sources and newer Polish literature are widely used.

Keywords: throne of Krakow, Lev Danylovych, Bolesław V, Leszko the Black, Henry IV Probus, Wenceslas II, Władysław Łokietek.

УДК [930.25:355.01(477.87):355.24]"1703/1704"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-25-38

Yurii CHOTARI

PhD, Associate Professor

Department of History and Social Sciences

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>

e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua

MILITARY SUPPLIES AND THE POPULATION AT THE BEGINNING OF THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE (1703–1704)

The article highlights that in the first two years of Rákóczi's War of Independence, the problems of military supply arose, in the solution of which the Prince was also strongly involved. In his decrees, he ordered the leading officials and war commissioners of the county to ensure the continuous supply of the troops, because the soldiers fighting for the independence of their country could not and should not suffer shortages at the front. Feeding the Kuruc army and supplying the cavalry troops, which were indispensable in the battles of the time, was a burden on the shoulders of the common population during the years of warfare. The efforts of the population for the benefit of the homeland were a great burden for the people, as the imperial and rebel armies sometimes tried to provide food from the same area. In the first years of the War of Independence, the present-day Transcarpathian region ensured the supply of food and forage to the troops besieging the region's fortresses (Mukachevo, Uzhhorod, Satu Mare). As the siege of Satu Mare, for example, lasted nearly a year and a half, the Hungarian state administration, which was gradually being built up in Rákóczi's state, solved this multifaceted task through military commissioners. Without this background work, it would not have been possible to maintain the positions built up and there would have been no chance of occupying the militarily significant fortifications.

It is known that in addition to the Hungarians, there was a significant Ruthenian and Romanian-speaking population in this area, who also contributed to the supply of Rákóczi's troops. Through the decrees of Ferenc Rákóczi II, which can be found in the State Archives of the Transcarpathian Region, he organized the supply of the army, created tax districts, where the procedure for the levies and the payments were clearly established. The «Transcarpathian» counties (Uzh, Ugocha, Bereg, Maramuresh) were under the jurisdiction of the military commissioner György Orosz, who did his utmost to provide food and forage for the Kuruc army, which fought with varying success. Finally, the number of soldiers of the Kurucs who were sent to the various battlefields of the War of Independence from the territory of present-day Transcarpathia and the number of soldiers that our region was able to supply in proportion to the number of soldiers will be pointed out. The study explores the details of the cooperation between the military and the population, using archival sources.

Keywords: Kuruc army, Rákóczi's decrees, military supply, counties, castle siege, public tax.

Background to the study and its aims. The War of Independence led by Ferenc Rákóczi II (1703–1711) went down in European history as the longest war aimed at establishing an independent Hungarian state. To achieve this, the prince made considerable efforts to convince the people of the country of the importance of his mission against Habsburg rule. In the territory of present-day Transcarpathia, the example of the unity and cooperation of the Hungarian and Ruthenian peoples was realized. Numerous scientific works have already proved that the liberation struggle in this region began with the unfolding of flags¹, and ended with the abandonment of Mukachevo Castle or the last parliament in Shalanky (Salánk*). The peace treaty itself was nearly signed in the present-day Transcarpathian town of Khust (Huszt), but then actually it was signed in Satu Mare (Szatmár). Typically, the plan for the anti-Habsburg movement itself was formulated in a town that now belongs to Ukraine. The castle of Berezhany (then Poland, now Ternopil region) granted refuge to Ferenc Rákóczi II, who had fled from Vienna, and Miklós Bercsényi, who had escaped from capture. They were allowed to stay incognito in Berezhany as protégés of the Polish Grand Hetman Adam Sieniawski² and his wife Elisabeta³. The secret peasant delegations from the Hungarian county of Bereg arrived in this castle with the aim of winning the prince for the cause of the War of Independence⁴.

The strongest fortress in the north-eastern part of Hungary was Satu Mare Castle, the possession of which was of significant strategic importance. Because of its location, the castle controlled the roads leading to Transylvania in the valley of the River Someș (Szamos) and was also close to the economically important mining district of Oaş (Avas), to Baia Mare (Nagybánya) and Baia Sprie (Felsőbánya). In the first two years of the War of Independence, Rákóczi attempted to take this castle, but his plan was not completed until early January 1705. Until then, he held the castle and the town in a long, sometimes loose siege.

The aim of the present study is to investigate the details of one of the most important economic problems of the Rákóczi War of Independence, the supply of the war in the historical administrative units of the present-day Transcarpathian region, based on archival sources. Based on the evaluation of the documents available in the State Archives of the Transcarpathian Region, it is clear that the contemporary population of present-day Transcarpathia contributed to the military victories of the first years of the War of Independence not only by providing soldiers but also by supplying food to the troops.

¹ Csatóry Gy. The Rákóczi War of Independence (1703–1711) and its cult in Berehove, Transcarpathia (Ukraine). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2021. Вип. 34. С. 13–27.

* The historical XVIII century Hungarian settlement names are given in parentheses throughout the paper.

² Gebei S. II. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. In: *A hazáért és a szabadságért*. (Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről) / szerk. P. Miklós. Szeged, 2013. P. 147–162.

³ Елезович Далибор Милорадович: Письма Ференца II. Ракоци из Мукачево Елжбете Се-нявской 1709 и 1710 гг. *Русин*. 2019. № 55. С. 60–65.

⁴ R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. Vaja, 2004. P. 40.

Review of the academic literature. Rákóczi arrived in Ghenci (Gencs) near Carei (Nagykároly) on 15 August 1703. This is when the siege began. He stayed here continuously until 8 October and mainly organized the encirclement of the castle⁵. He mobilized a large part of his troops, as the castle's defense system gave the Austrian army stationed inside it a considerable advantage. The garrison of the fort was under the command of experienced chief officers – General Friedrich Löwenburg and General Dietrich Glöckelsperg. During the siege, the military supply of Rákóczi's army was continuously developed. Initial practice shows that the troops themselves seized the necessary food and fodder from the areas they occupied as a result of their advance, in addition to the supplies they had received. Thus, the population living in the siege zone was at the mercy of soldiers who were often undisciplined and sometimes had difficulty obeying their commanders. In the absence of an adequate state institution, the prince controlled the army and the supply of the army by his own decrees. The looting of the military could not be stopped due to the circumstances. The military, mostly in the absence of pay, considered this to be the only source of income. Based on this, it is natural that in the petitions and county reports written to the prince, complaints against the insurgents were also formulated⁶.

The state of Rákóczi had to deal with the initial difficulties, and the county leadership had to be organized in accordance with the interests of the War of Independence. Ágnes R. Várkonyi (1928–2014), a Rákóczi researcher, is correct when she sees the key to successful cooperation in the loyalty of the county officers and the effectiveness of the county's implementation of the decrees. «How efficient was the new state? It largely depended on the counties and the local governments. The county and the city magistrate accepted central decisions or politicized according to their own local interests»⁷.

On September 7, Rákóczi issued a military regulation from the Domaneshti (Doma-hida) camp to Captain Pál Nagy of Carei (Nagykároly), in 21 points, with which he wanted to improve the discipline of the army, warning the military against disturbing the population. He put the obligations of the gun owner and the possible penalties into strictly worded points. He first emphasized the duty to guard, the prohibition of criticizing officers, and the punishment of escapes and espionage. During the campaign in the Trans-Tysa region (July 7 – October 16, 1703), he issued several decrees in which he repeatedly warned the rebellious elements against lawlessness and the misuse of weapons⁸.

Rákóczi dedicated several decrees to the organization of military supplies. On the one hand, the siege of Mukachevo Castle and Uzhhorod Castle had to be supplied with food and fodder for the horses, and on the other hand, the siege around Satu Mare Castle had to be provided with food and soldier replacement by the population⁹. In the archives

⁵ Köpeczi B., R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. P. 128.

⁶ Bánkúti I. A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711. Budapest, 1991. P. 37–41.

⁷ R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc államáról. *Az államiság megőrzése*. Szerk.: Czigány István, *Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Budapest, 2002. P. 229–282.

⁸ MNL OL. (Hungarian National Archives, Budapest) G. 16. 27, 1. 2. d. folio 870. Ferenc Rákóczi II's decree on anti-wasting in the Satu Mare camp on September 18, 1703; See: Bányai K. Adalékok a Rákóczi kor történetéhez a Gencsy család balkáni levéltárából. *Történelmi Tár*. 1904. P. 36–39.

⁹ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 674. Арх. 8. Спр. 409. Арк. 1–10.

of Transcarpathia, the documents about the siege of Satu Mare (Szatmár) became regular from September, and from this month onwards new details and connections regarding the siege of the time can be revealed.

Research results. It is clear from Rákóczi's first decree on the siege of Satu Mare (Szatmár) that he continued the siege, did not regroup his regiments but withdrew further away from Satu Mare (Szatmár). The real reason for Rákóczi's departure was probably related to the imperial army's military actions in Transylvania. He stressed that, in order to continue the siege, the counties had to continue the provision of war supplies¹⁰ and food. It is clear from the accounts of the period that the counties of Bereg, Ugocha, and Maramuresh also made a significant contribution. The catering of the mercenaries coming from Poland to Namény in Bereg County was also provided by the surrounding counties, according to Rákóczi's orders¹¹.

Ferenc Rákóczi II did not have the means to besiege the fortresses in present-day Transcarpathia, he lacked artillery and soldiers trained for the task. He nevertheless ordered a siege around Uzhhorod Castle, Munkachevo Castle, and especially Satu Mare Castle, the results of which were not seen until much later. Providing the blockaded army with supplies became particularly difficult in winter. The prince kept in constant contact with the counties, and even then he demanded regular information on the problems of military supply¹².

During the War of Independence, Rákóczi issued several decrees concerning the family members of the Kurucs, their rights, and their obligations to carry their burdens. In this respect, he sent several decrees to the surrounding counties. One of these decrees was issued on September 27, according to which those who took up arms and fought with him for the freedom of the country were exempt from all types of taxation and public dues. The others were obliged to serve their landlords in their customary lawful peasant capacity and to help restore the country to its former glory¹³. On August 28, 1703, the Vetish (Vetés) manifesto was published, which determined the taxation and status of the family members who stayed at home¹⁴. This document protected the interests of the population who took up arms and provided partial tax exemption for wives and children who stayed at home. However, Rákóczi could not completely exempt them from the supply of food to the counties. Those living in one household received only a discount that they could not be charged for transportation¹⁵. For them, the decision was that they must continue to serve the landlord according to the law. However, the household of a serf soldier, if he had only his wife at home, did not owe service to the landlord under the decree. At this time the prince also exempted the serf soldiers from the payment of tax. The father and elder brother of the soldier under the banner of Rákóczi, as well as

¹⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 408. Арк. 7.

¹¹ Там само. Арк. 7–8.

¹² Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 1; Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 13. Спр. 110. Арк. 1.

¹³ Komáromy A. Kurucz világi emlékek Ugocha vármegye levéltárában. *Történelmi Társ.* 1901. P. 398.

¹⁴ For a socio-political characterisation of the Vetish manifesto, see R. Várkonyi Á. 1980. P. 11–32.

¹⁵ Exemption from the burden of carriage was a great relief at this time. To compare the difficulties of transport on the battlefields of Western Europe and Hungary, see: Perjés G. *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Értekezések a történelmi tudományok köréből. New series.* Budapest, 1963. kötet 2. P. 115–133.

the serfs who remained at home, were still obliged to pay the tribute¹⁶. However, the observance of the new measures encountered a number of obstacles, the solution of which was later dealt with not only by Rákóczi but also by the county notaries. István Ujhelyi, the notary of Ugocha County, made a proposal concerning the taxation of the family members of the soldiers. According to this proposal, the prince should lay down in a decree the forms of taxation for them, because without settling this issue they would not be able to meet the legally imposed taxes. On the left side of the document, we can read the resolutions of the prince's secretary, János Pápai, in which he explained that Ugocha, like the neighboring counties, could collect food from the soldiers' family members who stayed at home¹⁷. Rákóczi, in a separate decree dated 30 January 1704, sent to the counties, emphasized that family members who stayed at home were also obliged to provide food¹⁸. Certainly, because of the weight of the issues raised, at the beginning of the War of Independence, he also ordered the exemption from the taxes of those soldiers who were not yet his supporters¹⁹.

The nobility did not want to accept the rules that were detrimental to their economic interests. Besides the counties, Rákóczi also sent a decree to István Sennyey to settle the tensions between the people who stayed at home and the landed gentry. Here he warned against excesses and charging the poor²⁰. It is characteristic that even then he demanded strict compliance with existing instructions²¹, while at the same time keeping an eye on the suggestions of the county²². In any case, he sought to alleviate the tension between the social strata even if he failed to do so in full. Soldiers who were poorly or not paid at all could not be deterred from looting²³. In warfare based on fighting traditions, loot played an important role, as this was the only way they could feed themselves. In the meantime, food was provided in the form prescribed by regulations. The submissions of Uzh County were urged by György Orosz, who demanded that wheat, barley, and meat be delivered to the food warehouse in Ecsed²⁴.

Rákóczi left his camp at Satu Mare (Szatmár) on 8 October and set off for Tokaj. He entrusted the siege to General István Sennyey, who held the post until 13 February 1704. At that time he dispersed the regiment of the imperial garrison. The prince ordered

¹⁶ Kuruc vitézek folyamodványai / compiled by T. Esze, with introductory study and notes. Budapest, 1955. P. 15–16.

¹⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 412. Арк. 1–2; C.f. István Budai's order: Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 419. Арк. 1.

¹⁸ Thaly K. *Archivum Rakocianum*. 1873. Vol. I. P. 290–291. The question of those who stayed at home was also decided by Rákóczi later on: On February 17, 1705, from Verebély, he orders Ugocha not to burden the relatives of the conscripted nobles and other soldiers who remain at home, not to oblige them to pay mercenary taxes and not to tax them. Source: Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 436. Арк. 3; Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1494. Арк. 3.

¹⁹ Dr. Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg, 1941. P. 102.

²⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1496. Арк. 1–2; Rákóczi hadserege 1703–1711 / selected by and foreword written by I. Bánkúti. Budapest, 1976. P. 34.

²¹ II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei / ed. B. Köpeczi Budapest, 1958. P. 46–47.

²² In his letter to Ugocha County, the Prince emphasized that he understood the offer made by the members of the embassy. See his decree: Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 408. Арк. 5.

²³ Bánkúti I. *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711*. Budapest, 1991. P. 38.

²⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 2–3.

him to leave the castle and appointed General István Buday in his place, but on 14 June 1704, his camp was also ambushed by the attackers from the castle.

Rákóczi had active correspondence from his Tokaj camp, in which he covered the further process of the siege. He recalled the decree previously passed by the counties, according to which those who had submitted to regiments and banners were not allowed to leave en masse. Here we are talking about those who had gone into camp at the first call and some of whom were already tired of fighting²⁵.

In January 1705, Rákóczi reorganized the War Commissariat, which had already been established on 9 November 1703, in order to manage the army's food, pay and equipment more efficiently. He put István Csáky, the chief commissar, at its head. Csáky was assigned a special commissar in charge of the mercenaries, food, clothing, artillery, and armaments. On 29 January 1705, Rákóczi issued an order from Topolchianky (Kistapolcsány) on the payment of the commissars²⁶. These posts were mainly held by the landed gentry, who usually learned the administration as county officials. It took years for the upper nobility to become involved in solving the complex problems of administration and the economy. At the beginning of the War of Independence, economic administrators, provisors, and prefects of estates were appointed to fill these posts at the county level. They were able to continue their work while remaining on the estates, so Rákóczi retained the social structure of the time and did not create any new posts in the counties. However, based on the old administrative system, he increased the number of economic officials in the counties. Thus, he sometimes expanded the powers of military organizers at the expense of county leaders.

At the time of the first siege of Satu Mare (Szatmár), which mobilized considerable forces, the commissar in chief* was already providing the troops with supplies, especially food. Their work consisted of distributing the necessary food and fodder to the counties, in accordance with the military rationing norms of the time. Ferenc Gyulay had already done so on 5 December 1703 for the counties of Szatmár, Central Szolnok, Maramuresh, Ugocha, three districts of Szabolcs, two districts of Inner Szolnok and Chioar (Kővárvidék). That meant 60 pounds of meat per soldier per month, half a cube of flour, 1.5 cubes of fodder per horse²⁷. This was the first planned levy that attempted to distribute the burden proportionately. True, in practice, not everything went according to the regulations, because the population living within the 50-kilometer radius of the battlefield willingly or unwillingly still fed the besieging troops. The concentration of the burden in one area can be explained by the poor transport and road conditions of the time and the possible excesses of the military²⁸. In parallel with the commissariat in charge of military supplies, Rákóczi, Bercsényi or the generals in charge of the area

²⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 408. Арк. 3.

²⁶ Takács J. Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. P. 13. Bánkúti I. A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711. Budapest, 1991. P. 41–42; Ráday Pál iratai. 1703–1706 / arranged for the press by: K. Benda, F. Maksay, T. Esze, L. Pap. Budapest, 1955. P. 236.

* From 4 December, 1703 it was Ferenc Gyulay, then from 26 February, 1704 it was Zsigmond Boros.

²⁷ Bánkúti I. 1991. A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711. Budapest, 1991. P. 48–49.

²⁸ Bánkúti I. Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. Rákóczi tanulmányok / szerk.: B. Kőpeczi, L. Hopp, R. Várkonyi Á. Budapest, 1980. P. 171.

also organized the food supply for the soldiers. Due to the workload of the center, the role of two positions in the army food supply organization increased: that of the district commissaries and that of the clothing, artillery, and armament commissaries.

District commissariats played a key role in the management of military supplies, and their wide-ranging economic tasks were usually performed satisfactorily. Their economic activities also included the takeover of castles, the minting of copper coins, the manufacture of gunpowder, the sewing of uniforms, the manufacture of arms, the salt trade, and the organization of the recruitment of soldiers²⁹.

Later, the districts of the commissariats changed continuously, and during the War of Independence, the counties of Bereg, Uzh, Ugocha, and Maramuresh were divided into different divisions. On 13 November 1704, Rákóczi regulated the collection of food tax for the whole country in Nové Zámky (Érsekújvár). The counties were divided into tax districts and headed by chief commissars. In this way, he wanted to make it easier to supply the troops during the winter. Then the counties of Uzh, Bereg, Ugocha, Maramuresh, Szabolcs, Bihar, Szatmár, Central Szolnok, Kraszna, Zaránd and the Chioar (Kővárvidék) region were transferred to the district of György Orosz³⁰. During the eight years of the War of Independence, the commissioners ensured the supply of the army, although their work was marked by many mistakes and shortcomings³¹.

The burden of providing supplies for the war naturally fell on the counties. The collection of the levies imposed on the nobility and serfs was handled by the county officials according to their own interests. Therefore, in order to avoid abuses, Rákóczi ordered the county to send two commissars with the food supply wagons, one of whom would stay in the siege camp, while the other would organize the collection of food and its transport to the camp. Due to the prevailing conditions, this was the only way the prince saw to secure the supply of food. However, he stressed that the quantity of food to be supplied to the troops could in no way be at the expense of the county³².

During the first year of the War of Independence, food was supplied continuously, albeit with shortages, especially from the counties close to the besieged Satu Mare Castle. This is confirmed by records showing that food was supplied to the regiments of Albert Kis and Tivadar Bélteki from neighboring counties. Albert Kis's regiment came to Satu Mare via Ugocha County, while Bélteki's regiment, under the command of General Pál Orosz, marched to the besieged fortress in early December. Sennyey had also informed the relevant counties in advance of the need for supplies, which were accounted for by István Ujlaky, deputy lord-sheriff, at the end of 1705³³.

In parallel with the rapid military successes, Rákóczi had to establish his own state apparatus in the conquered territories, for the time being without a significant part of the

²⁹ OSzK Kt, Thaly-gyűjtemény Fol. Hung. 1389. Vol. XVII. folio 248–249. Rákóczi ordered each commissioner to have three liaisons.

³⁰ Takács J. Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. P. 103.

³¹ Csatáry Gy. Dokumentumok a szatmári várostromhoz 1703–1704. «Rákóczi urunk hadaival itten vagyunk». Memorial conference in Satu Mare, 1999 / ed. P. Takács Péter. Debrecen; Nyíregyháza, 2000. P. 111–119.

³² Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 408. Арк. 9.

³³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 16. Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 411. Арк. 1. There are two more similar records from the end of 1703 and the beginning of 1704.

landed gentry. He needed to secure an economically well-functioning hinterland in order to continue the struggle for freedom, which had become a nationwide struggle. As his soldiers advanced, he gradually took possession of the so-called fiscal estates and the abandoned noble estates. This process went smoothly where the prefects of the estates stayed on and helped to manage affairs. The estates of the Perényi family in Ugocsa County remained homeless until the transfer of the baronial family, as even before the appearance of the regiments of Albert Kis and János Majos, the members of the baronial family fled to Khust Castle. The management of these estates, the smooth use of the goods here for the purposes of the army, required the appointment of clerks who also managed the enormous territories. On October 7, 1703, Rákóczi appointed György Ramocsaházy* as prefect to manage the treasury areas and property occupied as a result of the Trans-Tysa campaign. Under his authority were the thirtieth tax collectors of the Trans-Tysa region, the officers, and the customs officers. He administered the Rákóczi estates on the same principles. On 3 November 1703, Rákóczi took measures in relation to the thirtieth tax from the Tokaj camp, with which he helped to establish free trade. He collected the thirtieth tax from the merchants according to the old custom and used the proceeds for military purposes. At that time, Bálint Ilosvay was the thirtieth tax collector in Vynohradiv, György Bornemissza in Mukachevo, and Imre Haraszti in Uzhhorod. In 1704, Rákóczi sent György Gerhart, later senator, to review the thirtieth tax³⁴.

In addition to the supplies for the siege of the Satu Mare Castle, recruits were also ordered from Ugocsa and Bereg to the Mukachevo blockade, as there they had to prepare for a longer siege too. In his decree of 6 November 1703 in Tokaj, Rákóczi ordered Ugocsa to place the agreed number of soldiers under the command of Colonel János Majos, who was entrusted with the capture of Mukachevo Castle. In the letter, Rákóczi accused the people of Ugocsa³⁵ of stopping the initial enthusiasm and then sent a letter to the county on December 5³⁶ with similar content. The inhabitants of Uzh County were regularly instructed by the colonels of the War of Independence to feed the people in Mukachevo Castle, and Pál Balázs imposed grain and transport obligations on Uzh County, among others³⁷. On February 16, 1704, the castle defenders were reconciled after they surrendered the Rákóczi Castle in Mukachevo with a free retreat. The county usually complied with the regulations for warfare, as evidenced by the relevant statements³⁸.

In order to speed up the food deliveries and get them to their destination, the prince in his decree of 26 December 1703 ordered Ugocsa to send István Sennyei to the Trans-Tysa region, first of all, to remedy the grievances of the poor, and secondly to remedy the grievances of the nobility. He ordered Sennyei, with the help of György Dolhay, to catch the disorderly thieves and prosecute them or send them to the army. He gave special priority to salt deliveries, the smooth running of which he entrusted

* Ramocsaházy held this position until 1707, and in 1711 he was the deputy lord-sheriff of Szabolcs County.

³⁴ Takács J. Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. P. 77–78.

³⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 408. Арк. 3.

³⁶ For the circumstances of the siege and occupation of the castle, see: Lehoczky T, Beregvármegye monographiája. Ungvár. 1881–1882. Vol. I–III. P. 212.

³⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 4.

³⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 409. Арк. 1–10.

to György Ramocsaházy³⁹. At the end of this year, he issued a special dispatch on the need to take action against deserters from the ranks of the army and return them to their troops. The decree was addressed to the heads of the counties, who were responsible for its implementation⁴⁰.

In addition to food and recruitment, the counties also had to ensure the payment of various extraordinary monetary taxes. One of these was the obligation to keep post horses, for which the county administration allocated 1000 forints. It should be noted that similar collections were used to cover gifts to the prince and the arrears of salaries of the county officers. It is typical that the entire amount had to be raised by the peasantry*. Food delivery has been regulated on several occasions, both to prevent abuse and to impose new obligations on the part of the population staying at home. On 23 January 1704, István Újhelyi, as the ambassador of the county, addressed a petition to the Prince in order to settle these issues. The solution to the problems was expected directly from Rákóczi. Concerning the noble cavalry and those ordered to besiege Mukachevo Castle, they asked to be returned to the territory of the county, as they could not be supplied with either quarters or food⁴¹.

Újhelyi complained about István Sennyey, the commander of the blockade, saying that the wagons carrying food to the Satu Mare (Szatmár) blockade were being held there by the troops. At that time, he reported the loss of 16 wagons, which the county was unable to replace, which had a negative impact on further transport. Rákóczi's reply was that only the specified number of wagons was to be sent and that the commissioner should arrange for the remaining wagons to be recalled. As regards the financial situation of the county, the reply mentions the following case. In the summer of 1703, the county administration borrowed a large sum of money (six thousand German forints) from the Germans in Košice (Kassa), which it was unable to repay because of the tax burden. The administration, therefore, asked the Prince to intervene to cancel the debt. They also asked the prince to put an end to the despotism of the «blaspheming and debauching» fugitives in the county⁴². In this initial period, the prince could not count on the clear support of the leaders of the counties, but he received useful comments, as it was in this region that the difficulties of discipline, taxation, and food supply first appeared. In the spring of 1704, Rákóczi controlled the supply of the army largely by his own decrees. A local historian, Tivadar Lehoczky (1830–1915) drew the attention to a document from the archives of Ugocha, in which Rákóczi ordered the supply of food to Satu Mare Castle, in order to prevent soldiers from escaping from the entrenchment due to the lack of food⁴³.

In the early days of the liberation struggle, the leadership of some counties illegally levied financial taxes on peasant farms, which were not regular, but were a heavy

³⁹ Там само. Спр. 408. Арк. 1. See also: Komáromy A. Kurucz világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. P. 398.

⁴⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1498. Арк. 1–2; MNL OL. G. 16. 27. I. 2. d. folio 872.

* Of this sum, Shalanky (the estate of Sándor Károlyi) paid 60 Forints, Vynohradiv paid 50 Forints, Toorts and Ardó paid 45 Forints, and Bătarci and Veliatyn paid 40 Forints. Other villages paid 25–30 Forints, and only Nove Selo paid 10 Forints.

⁴¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 412. Арк. 1.

⁴² Там само. Арк. 2.

⁴³ Rákóczi's decrees from Eger: 4 March 1704, 3 April 1704. Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. Vol. I. P. 218.

burden in addition to the soldiers' supplies. In this connection, Rákóczi stipulated that the tax should not be collected from peasants in military service until the next time it was imposed⁴⁴.

The events around the siege of Satu Mare (Szatmár) showed the difficulties that Rákóczi and his soldiers had to face. Due to the lack of equipment and initial lack of organization, they were unable to successfully intercept the enemy's attacks that sometimes broke out of the castle, so that they could always return to the castle, even if with losses. On 21 June 1704, the Satu Mare (Szatmár) garrison succeeded in breaking the siege barrier provided by General István Buday. The organization of the Kuruc teams continued nonetheless. In the autumn of 1704, Pál Orosz asked 60 cavalry soldiers to the Prešov (Eperjes) camp from Uzh County alone, which he received with some delay⁴⁵. In order to ensure the supply of the besiegers, Rákóczi sent several decrees to the county so that his soldiers would not leave their posts for lack of food⁴⁶.

István Buday, as the military commander in the area, wrote letters in Kálló and Majcichov (Majtény) demanding military supplies, as well as the mobilized inhabitants of the county to join him⁴⁷. He stated that he would hold the county leaders responsible if the siege barrier was abandoned due to a lack of food. This time the food had to be transported to Szamosszeg. On 22 July, the county received a much more extensive order from Rákóczi. Here, the Prince did not only warn the counties around the blockade to deliver the food but also instructed Chief Inspector György Orosz and Commissioner Farkas Zoltány to reinforce the blockade's military supplies⁴⁸. He ordered the food and wagons for the workers to be sent to the provisions storehouse in Ecsed. In this document, he again urged the fulfillment of the levies established by Chief Commissioner György Orosz, who urged the sending of reapers and collectors to Ecsed⁴⁹.

A month later, György Orosz ordered food for General Simon Forgách's army of 6000 people and fodder for the animals from Uzh County⁵⁰. They were stationed in Satu Mare (Szatmár). A portion of the making of uniforms was also imposed on the counties, primarily in accordance with the order of Miklós Bercsényi of 27 July 1704⁵¹. The clothing and footwear that had not been sent in by then had to be delivered to Ferenc Lónyai, the military commissioner. Lónyay himself issued a number of orders to the counties to prepare warm clothing for the soldiers for winter. He demanded 1000 shubas (a cloak, reaching to the ankles, made of hairy sheep skin) and 100 woolen overcoats from Uzh County⁵². In September 1704, the siege was further strengthened, at which

⁴⁴ Takács J. Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. P. 102–103. The document is not in the Ugocha archives. Former MNL OL note used by Takács: 829/1704.b. P. 8.

⁴⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 8.

⁴⁶ Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. Vol. I. P. 218.

⁴⁷ There are three such letters, dated 16., 24., and 26. June 1703. Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 420. Арк. 3–4. Komáromy A. Kurucz világi emlékek Ugocha vármegye levéltárában. P. 399.

⁴⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 10.

⁴⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 417. Арк. 7.

⁵⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 10.

⁵¹ On this issue see the letter of Sándor Keczer: Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 413. Арк. 1.

⁵² Держархів Закарпатської обл. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1497. Арк. 6–7.

point Rákóczi instructed the counties to return the released officers and soldiers to their units without delay⁵³.

In November, the prince re-fixed the food services also by decree. He created new tax districts by counties, where the charges and the procedure for making contributions were more clearly defined⁵⁴. This time, the counties of Uzh, Ugocha, Bereg, and Maramuresh also came under the district of György Orosz. It was based on these orders that his decrees appeared in the counties, designating specific routes and destinations for the transport of foodstuffs⁵⁵.

Finally, Simon Forgách succeeded in forcing the surrender of Satu Mare Castle in early January 1705⁵⁶. He also warned the county that if the debt was not repaid, the country's interests would suffer greatly. The document concluded with a so-called appendix, which contained a list of debtors and shed light on the identity of the people staying there from the counties⁵⁷. The debt could be settled with the help of the county as the points of the capitulation were fulfilled. After the blockade was lifted, the consignments from Ugocha arrived in the Satu Mare (Szatmár) food store. As far as possible – on the instructions of Rákóczi, György Orosz, Sándor Károlyi, and Ferenc Galambos – the county provided workers, carts, and other economic means to Satu Mare Castle, and at the same time to Ecsed Castle to restore it.

Summary and perspectives of further investigation of the topic. In conclusion, comparing the analyzed censuses, we have to agree with the opinion of Professor of History János Váradi-Sternberg, who stated the following about the participation of the counties of the Transcarpathian region: «The list of the Kuruc soldiers of the 55 settlements of Ugocha nicely complements the list of the Bereg Kurucs. Based on these, we can now name 1259 Kuruc soldiers from 165 localities of the two counties. There are no such detailed records for the other two counties in our region, but we do have some data. Rákóczi wrote in his memoirs: “The county of Maramuresh increased my army by about four thousand infantry and eight hundred cavalry”. As far as Uzh County is concerned, we know that Ukrainian-Ruthenian peasants descended from the Verkhovina in Berezna, who numbered between five and six hundred, besieged Uzhhorod Castle from the autumn of 1703 until March 1704. Based on the above, we can say without exaggeration that in 1703–1704 about 7–8 thousand soldiers from our region (Transcarpathia) served in Rákóczi's army. This is very significant participation, if we take into account that according to the calculations of the military historian Árpád Markó, the Kuruc army numbered about 30 thousand at the end of 1703...»⁵⁸.

Finally, if we compare the proportion of freedom fighters in the «Transcarpathian» counties, we can conclude that the number of inhabitants was not decisive. Even though the population of Bereg was several times larger than that of Ugocha, the participation of Bereg was conspicuously lower than that of Ugocha in the 1706 survey. The number

⁵³ Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. Vol. I. P. 218.

⁵⁴ Komáromy A. Kurucz világi emlékek Ugocha vármegye levéltárában. P. 400.

⁵⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 8. Спр. 420. Арк. 5.

⁵⁶ See: Bánkúti I. Adatok Szatmár várának ostromához 1703–1705. *Szabolcs–Szatmári Szemle*. 1973. August. Issue 3. P. 95–97.

⁵⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 13. Спр. 119. Арк. 1.

⁵⁸ Váradi-Sternberg J. The Kurucs of Ugocha. *Új Hajtás (Supplement to the Zakarpatska Pravda)*. 1988. 19 June. P. 6.

of the cavalry nobility was 72 (27 in Bereg), the number of horses 90 (46 in Bereg), the number of servants 15 (15 in Bereg), and the number of noble infantry 99 (47 in Bereg). Uzh County had 115 cavalry nobles, 152 horses, 24 servants, and 38 noble infantry⁵⁹. If we take into account that these figures reflect only a snapshot, as there may have been significant changes in numbers within weeks or months, the proportions clearly indicate mass participation in some of the north-eastern counties.

The most characteristic feature of Rákóczi's army is the constant change, the personal fluctuation. Not only did the upper military leadership divert each company and regiment from one battlefield to another according to the needs of the time, but the soldiers themselves, individually or in groups, sometimes went home from camp, sometimes returned, and not always to the place they had come from. A careful perusal of the military rosters, in their comments section, will support these findings⁶⁰.

Examining the first two years of the War of Independence, the material of the State Archives of the Transcarpathian Region shows that our region provided a significant amount of military supplies and a sufficient number of soldiers in relation to the population. Achieving this required a great effort on the part of the population on the one hand, and on the part of the leaders of the War of Independence on the other, who were able to achieve these goals by means of requests, or rather decrees. The population of the present-day Transcarpathian region thus made a significant contribution not only to the supply of the forces of the War of Independence but also to the building of Rákóczi's state, which they managed to maintain for eight years, albeit with shortcomings, and raised hopes throughout Hungary for the independence of the state and the achievement of freedom.

The topic under study can be further researched mainly for the following years, thus combining data for the whole region.

REFERENCES

- Bánkúti, I. (1973). Adatok Szatmár várának ostromához 1703–1705. *Szabolcs–Szatmári Szemle*, 8, 95–100 [in Hungarian].
- Bánkúti, I. (1976). *Rákóczi hadserege 1703–1711*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó [in Hungarian].
- Bánkúti, I. (1980). Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In B. Köpeczi, L. Hopp, Á. R. Várkonyi (Eds.), *Rákóczi-tanulmányok* (pp. 169–182). Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
- Bánkúti, I. (1991). *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
- Bányai, K. (1904). Adalékok a Rákóczi kor történetéhez a Gencsy család balkáni levéltárából. *Történelmi Tár*, 35–48 [in Hungarian].
- Benda, K., Maksay, F., Esze, T., & Pap, L. (1955). *Ráday Pál iratai 1703–1706*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

⁵⁹ MNL OL. P–396. Military roster 1706. Extract of the noble counties. P. 740–755.

⁶⁰ See: Hegedüs I. Esze Tamás ezredében, a Felső-Tisza-vidéki vármegyék (Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Ung) hadfogó nemesének 1706. évben készült lajstroma. *Helytörténeti tanulmányok*. 1993. No 9. P. 276.

Csatáry, Gy. (2000). Dokumentumok a szatmári várostromhoz 1703–1704. Proceedings of the Memorial Conference: *Rákóczi urunk hadaival itten vagyunk* (pp. 111–119), Satu Mare, 1999. Debrecen–Nyíregyháza [in Hungarian].

Csatáry, Gy. (2021). The Rákóczi war of Independence (1703–1711) and its cult in Berehove, Transcarpathia (Ukraine). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 13–27 [in English].

Esze, T. (Comp.) (1955). *Kuruc vitézek folyamodványai*. Budapest: Hadtörténelmi Intézet [in Hungarian].

Gebei, S. (2013). II. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. In P. Miklós (Ed.), *A hazáért és a szabadságért. Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről* (pp. 147–162). Szeged: Belvedere Meridionale [in Hungarian].

Hegedüs, I. (1993). Esze Tamás ezredében, a Felső-Tisza-vidéki vármegyék (Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Ung) hadfogó nemeseinek 1706. évben készült lajstroma. *Helytörténeti tanulmányok*, 9, 275–340 [in Hungarian].

Komáromy, A. (1901). Kurucz világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában, *Történelmi Tár*, 4 (2), 397–411 [in Hungarian].

Köpeczi, B. (Ed.). (1958). *II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei*. Budapest: Bibliotheca [in Hungarian].

Köpeczi, B., & R. Várkonyi, Á. (1976). *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest: Gondolat [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1881). *Beregvármegye monographiája* (Vols. I–III). Uzhhorod: Polcsek Miksa Könyvnyomdája [in Hungarian].

Perjés, G. (1963). *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

R. Várkonyi, Á. (1980). A vetési pátensek. In B. Köpeczi (Ed.), *Rákóczi tanulmányok* (pp. 11–32). Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

R. Várkonyi, Á. (2002). II. Rákóczi Ferenc államáról. In I. Czigány (Ed.), *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról* (pp. 229–282). Budapest: Zrínyi Kiadó [in Hungarian].

R. Várkonyi, Á. (2004). *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. Vaja: Vaji Ádám Múzeum Baráti Kör [in Hungarian].

Takács, J. (1941). *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg: Pannonia Könyvnyomda [in Hungarian].

Thaly, K. (Szerk.) (1873). *Archivum Rakocianum* (Vol. 1). Pest [in Hungarian].

Várad-Sternberg, J. (1988, June 19). The Kurucs of Ugocsa. *Új Hajtás*, 6 [in Hungarian].

Юрій ЧОТАРІ

кандидат історичних наук, доктор філософії
доцент кафедри історії і суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>
e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua

ПОСТАЧАННЯ АРМІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ ФЕРЕНЦА РАКОЦІ ІІ (1703–1704)

Висвітлено питання, пов'язані зі забезпеченням війська під час визвольної війни під проводом Ференца Ракоці ІІ, у вирішенні яких він особисто брав активну участь – власними розпорядженнями наказав головним чиновникам комітатів і своїм комісарам забезпечити військо харчами. Методологічною основою став комплексний підхід до аналізу архівних джерел, на основі яких висвітлено співпрацю населення та війська під час боїв. Простежено, що харчування військових куруців і забезпечення кавалерії, яка була незамінною в тогочасних боях, протягом багаторічної війни лягло на плечі звичайного населення. Акцентовано, що зусилля населення для блага батьківщини стали для народу важким тягарем, оскільки й імператорські війська, і повстанці часто намагалися забезпечити провіант із тої самої території. З'ясовано, що землі сучасної Закарпатської обл. забезпечували в перші роки визвольної війни постачанням харчами і кормом загопи, які штурмували розташовані у краї замки (Мукачево, Ужгород, Сату-Маре). Встановлено, що оскільки, наприклад, облога Сату-Маре тривала майже півтора року, це складне завдання вирішували через військових комісарів. Констатовано, що без цієї тилової роботи було б неможливо утримувати новостворені військові табори й навіть не було шансу зайняти важливі з військового погляду фортеці.

Висновано, що на цих територіях, окрім угорців, проживала велика кількість русинів і румунів, які також долучилися до забезпечення війська Ракоці. Зазначено, що Ференц Ракоці ІІ керував постачанням армії через укази, які зберігаються у Державному архіві Закарпатської обл., створював податкові округи, для яких чітко було визначено перелік податків і хід їх виконання. Простежено, що «закарпатські» комітати (Ужанський, Угочанський, Березький, Марамороський) перебували під керівництвом військового комісара Дердя Ороса, який доклав усіх зусиль, аби забезпечити провіантом воїнів-куруців, що воювали зі змінним успіхом. Також з'ясовано кількість військових куруців, які походили з території сучасної Закарпатської обл. та долучилися до різних фронтів визвольної війни, і те, скількох у пропорційному відношенні солдатів здатен був забезпечити наш край.

Ключові слова: військо куруців, укази Ракоці, постачання армії, комітати, штурм фортеці, податки для населення.

УДК 94(437.4)(477.8)"1830/1831"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-39-51

Yurii DANCH

Lecturer

Department of History and Social Sciences

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2323-8882>

e-mail: dancs.gyorgy@kmf.org.ua

HALYCHYNA AND THE FIRST CHOLERA EPIDEMIC

The paper deals with the events and consequences of the first cholera epidemic in Halychyna in the first half of the 19th century, when the area was still part of the Habsburg Empire. The aim is to present and properly evaluate the events of the first cholera epidemic in Halychyna, which played an important role in the history of Ukraine and the whole of Europe, but which has so far received little attention.

The paper examines the events of the first cholera epidemic, the measures taken against it, the structure of the defense, and the social consequences of the epidemic. The research was based on a number of unpublished archival sources and literature on the topic. The Kingdom of Hungary, which also belonged to the Habsburg Empire, was the first country to join the fight against the epidemic as an area adjacent to Halychyna, so the archival data of Transcarpathia and Hungary contain an abundance of the relevant source material. The history of the epidemic was studied in the earliest times by such renowned researchers, as August Hirsch, Heinrich Haeser, Nottidge Charles Macnamara, and Georg Sticker. But there are also excellent contemporary works on the subject, such as the research by Richard S. Ross III or Irene Poczka, which provide important resources for this research.

The cholera epidemic first reached this part of Europe in the late 1830s. With the spread of the disease, almost everyone blamed the Russian troops that came to quell the Polish uprising. The Viennese court acted as a supporter of the Russian Tsar in the system of the Holy Alliance, which caused a significant wave of protest among the Hungarian nobility, who sympathized with the Poles. Although the Habsburg Empire's defense against the epidemic was considered the strictest in all of Europe, the disease still made its way into the territory of the empire from Russia and took its first victims in Halychyna. After the plague, it was the largest epidemic in all of Europe. Its tragic consequences are well illustrated by the fact that nearly a quarter of a million people became ill in Halychyna and almost half of them (almost a hundred thousand) died of the disease.

Keywords: Halychyna, cholera epidemic, Polish uprising, epidemiological measures, border closures, quarantine stations.

The homeland of cholera disease is India. At the mouth of the Ganges, in Bengal, it has been taking its victims since ancient times. From 1807, it devastated all of Bengal

in a short time and wreaked havoc like never before¹. Before the 19th century, cholera was rare outside India.

Cholera is an infection of the gastrointestinal tract caused by a bacterium called «vibrio cholerae», which can get into the body mainly through infected drinking water. It was discovered by Robert Koch in 1884. Although there have been descriptions of the course of the disease, we had no knowledge of how to cure it. The name probably comes from Hippocrates, who linked the symptoms of sudden, severe vomiting and diarrhea to the disease and recorded a cholera case in Athens as early as the fifth century BC².

As part of the Habsburg Empire, in 1831, the borders of Halychyna were devastated by the cholera epidemic, a disease native to India, for the first time in history. Halychyna, as a geopolitical entity, was established in 1772 under the name of the Kingdom of Halychyna and Lodomeria, with the formation of the easternmost crown region of the Habsburg Monarchy (later the Habsburg Empire). The capital of the province was Lemberg (today Lviv). It existed until 1918, until the fall of the Austro-Hungarian Monarchy.

Halychyna's borders have changed over the years. In 1795, during the third division of Poland, Western Halychyna (also known as New Halychyna) was created, which included the districts of Krakow, Lublin, Chełm, and, in 1803 it was united with Halychyna. Halychyna, including the district of Zamość, was annexed to the Grand Duchy of Warsaw in 1809. Later, Western Halychyna only mentioned the area west of Jarosław through the area around Krakow. The regions of Tarnopol (Ternopil) belonged to the original formation of Halychyna, but in 1809 they were ceded to the Russian Empire. At the Congress of Vienna (1814–1815), Austria regained these regions. In 1815, Krakow was granted the status of a free city (the free city of Krakow), and it remained so until the Polish uprising of 1846 when it was annexed to Halychyna as the Grand Duchy of Krakow. Bukovyna was officially annexed to the Austrian Empire in 1775 as part of Halychyna. In 1849, Bukovyna became a separate Austrian crown province, with Czernowitz (Chernivtsi) as its capital.

Cholera as a pandemic. The first cholera pandemic occurred in 1817–1823³. During this, the infection reached the borders of Europe in Russia⁴. It was also widespread in Astrakhan, on the eastern border, where a total of 392 patients and 205 deaths were registered⁵. Probably it was not the measures of the Russian authorities that stopped the spread of the epidemic, but the extremely cold winter of 1823–1824⁶. Austrian and

¹ Különlenyomat a Természettudományi Közlöny 1931. számából. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931. P. 1.

² Sticker G. Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre. 1912. Band II: Die Cholera. P. 1.

³ Macnamara N. Ch. A history of Asiatic cholera. London, 1876. P. 46; Hirsch A. Handbook of geographical and historical pathology. London, 1883. P. 6.

⁴ Haeser H. Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten. Jena, 1882. Bd. 3: Geschichte der epidemischen Krankheiten. P. 896.

⁵ Высокочков Л. В., Шелаева А. А. Холерная пандемия 1830–1831 гг. в Российской империи по воспоминаниям и письмам, газетным заметкам, текстам административных указов и другим личным и официальным источникам. *Studia Historica Gedanensisa*. 2021. Т. XII. P. 262.

⁶ Pollitzer R. Cholera studies. History of Disease. *Bulletin of the World Health Organization*. 1954. Vol. 10 (3). P. 429–430.

Hungarian doctors could know about the end of the pandemic, as they did not separate the new wave of epidemics in Orenburg in 1829 from the first one⁷.

There were many differing views on the outbreak of the second pandemic. Many thought it was a resurgence of the epidemic that had previously appeared in Astrakhan. It appeared in the territory of Orenburg as early as 1829, while in the former it did not appear until 1830. In China, there was again a strong wave of infection from India in 1826, which also reached Beijing and swept across the Great Wall to Mongolia and then reached Moscow. Macnamara traced it back to the starting point of Bengal, where in 1826 there were still strong signs of the disease⁸, the whole Ganges valley was covered by the epidemic. It invaded the Punjab region in 1827 and raged in Afghanistan in 1829, then spread to Persia. Along the caravan routes, it was able to reach the region of Orenburg, where the epidemic broke out at the end of August 1829, from where it began to spread to Europe⁹. Then it covered the valleys of the Volga and its tributaries, as well as the tributaries of the Caspian Sea. It extended north to the Urals, south and west to the territory of the Cossacks, and Novgorod. From there it moved west, spreading to the Don and Dnipro regions, erupting in Kyiv and the Russian provinces of Podillia and Volyn. At that time it was very close to the hereditary provinces of Austria, Halychyna and Bukovyna, the territory of the Kingdom of Hungary and Transylvania¹⁰.

At the beginning of 1830, the spread of the epidemic in the Orenburg area came to a temporary halt and then began to spread again to much of Europe in the spring. Although the authorities made every possible effort to repress it by means of cordons and other strict quarantine measures, it had already reached Moscow by the autumn of 1830.

In the fight against the epidemic, the biggest difference of opinion at the time was about the nature of the disease. The most significant question was whether and to what extent is cholera an infectious disease. The fight against the epidemic was determined by the fact that the exact nature of the disease and how to treat it were not known.

On the instructions of the Royal Hungarian Council of Hungarian Governors, Mihály Lenhossék, the Hungarian national chief physician, convened the medical faculty of the University of Pest on December 23, 1830, and a joint opinion on cholera was formulated. Among the main findings was that cholera is an infectious disease that can be spread through human contact, air, animals, and certain objects. This feature of the disease was pronounced much earlier than it was by doctors in Vienna, France, and England¹¹. However, the imperial court instead accepted the finding of Viennese doctors that the disease was not contagious.

Two camps developed within the medical community, one according to which the disease is contagious (contagionist) due to the transmission of the disease from one person to another, and the other claimed the disease is caused indirectly by air, water, spoiled food (anticontagionist)¹².

⁷ Rigler G. Az 1831.-i első kolera betörésének története. Kolozsvár, 1915. P. 4–5.

⁸ Macnamara, N. Ch. A history of Asiatic cholera... P. 46.

⁹ Pollitzer, R. Cholera studies. History of Disease... P. 431–432.

¹⁰ Rigler G. Az 1831.-i első kolera betörésének története... P. 5.

¹¹ Rigler G. A magyar orvosok véleménye és gyógyításmódja az 1831.-i (első) cholera alkalmával. *Orvosi Hetilap*. 1911. 55. évf. 49. sz. P. 898.

¹² Kiss L. Diskurzus a kolera ragályosságáról az Orvosi Társban – hatása a Semmelweis-tan elfogadására. *Orvosi Hetilap*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2020. 161. évfolyam. N 36. P. 1534.

The first opinion was supported in the Russian Empire mainly by the St. Petersburg authorities and doctors, while the latter was accepted without exception by all almost local Moscow doctors and residents¹³. The first detailed reports of cholera outbreaks were registered in Russia, and in Orenburg, St. Petersburg, Moscow, and Astrakhan it became clear that cholera simply could not be integrated into existing views and the division of known diseases. The Russian government, led by Tsar Nicholas, in Moscow, like the Prussian government, assumed that cholera could spread from person to person or through objects, and therefore ordered the setting up of cordons, barriers, and quarantine stations. However, an upheaval ensued in St. Petersburg when the cholera epidemic hit the city in 1829. In particular, liberal intellectuals and doctors in St. Petersburg criticized the measures, which seemed to contradict the practical experience of the disease. They had knowledge of the symptoms and course of the disease, but not of the cause or treatment¹⁴.

Western European states hoped Habsburgs' protective measures would halt the epidemic. However, the Habsburg government saw a real epidemic more in the spread of the revolutionary spirit. As a result, the Habsburg Empire's relations with Bavaria and Prussia deteriorated.

A revolutionary wave in Europe. A revolutionary wave swept across Europe in 1830. This immediately burdened the conservative powers of Europe, the Holy Alliance formed by Prussia, Russia and the Habsburg Empire. Tsar Nicholas was ready to take measures, but he was almost alone among the great powers. On November 29, 1830, a revolution broke out in Warsaw, where cadet school students occupied the governor's palace in Warsaw. Troops joining the uprising drove the Russian garrison out of the capital.

In 1830, cholera became increasingly widespread from the east through the Caucasus and then along navigable rivers to the rest of Russia, paralyzing trade and transport. In November, Tsar Nicholas tried to force his troops into war to attack France if necessary, summoning the Lithuanian Third and Fifth Corps. The two units were in the eastern provinces (now southern Ukraine) and Kursk infected with cholera. The troops were then deployed to the western borders of Russia, to the Guberniums of Podillia and Volyn. These were group movements that also spread cholera to the Polish army in the spring. Poland took advantage of its relations with revolutionary France, and the Polish cause also sparked sympathy in the East Prussian provinces. Poles living in Prussia and Prussian liberal intellectual and business groups sympathized with the Polish cause. Later, Poland used Prussia's strict cholera quarantine policy to gain international sympathy for its own cause, which was for political gain rather than to protect its citizens¹⁵. Prussian officials were concerned about the impact of the uprising on the recently acquired Polish provinces that were already part of Prussia. In response to the threat, the Prussian king mobilized four corps and, in early December 1830, ordered them into the territory of Posen (Poznan). The king informed the other European countries that these were precautionary measures to secure the Polish provinces.

On January 25, 1831, the Polish Sejm ordered the dethronement of the Romanovs. Conservatives were also forced to line up for the freedom struggle. A coalition government

¹³ Poczka I. Die Cholera als diskursives Ereignis 1829–1892. *Die Regierung der Gesundheit – Fragmente einer Genealogie liberaler Gouvernamentalität*. Bielefeld, 2017. P. 223.

¹⁴ Ibid. P. 224.

¹⁵ S. Ross III, R. Contagion in Prussia, 1831. *The Cholera Epidemic and the Threat of the Polish Uprising*. North Carolina, 2015. P. 40.

was formed under the leadership of Prince Adam Czartoryski. A new commander-in-chief was appointed to the army, which completely displaced local Russian forces from the country, but the success did not last¹⁶. On February 7, 1831, the Russian government sent a Russian army of 79,000 in response to the Polish uprising, and the Polish diet declared war. One of the main reasons for the westward spread of cholera was the infiltration of Polish territory by Russian troops¹⁷. In Halychyna, a part of the Habsburg Empire, the situation became serious only after the appearance of Polish and Russian military contingents¹⁸. The first case of cholera among Poles was identified after the Battle of Iganja on April 10, 1831, and occurred among soldiers.

Epidemic Control of the Habsburg Empire – Generale Normativum. Vienna took important measures in Halychyna at the beginning of the epidemics at the border of the empire. The basis for the control of the epidemics was the Generale Normativum, published in 1770 and supplemented several times, which was based on the experience of previous epidemic control procedures, mainly that of the plague. The provision was issued during the reign of Maria Theresa and its language was Latin. József Ferenc Hollosi Skollanics, who was a Hungarian doctor, is considered to be the author of the General Health Regulations.

The provision was supplemented several times, but the most important elements were the creation of physical cordons and lock lines, the isolation of the sick from the healthy, and the arrest of traffickers (establishment of customs stations). The success of this was determined not only by the central decisions but also by the way in which they were observed and implemented locally. The Austrian cordon was based on a military border that originated in the early 1600s. Originally created to protect the territories occupied by the Austrian emperor from Turkish attacks, it eventually became a health institution that protected Europe from the plague. Initially, border posts and patrols were set up in the Habsburg Empire. They were also ordered to shoot at all crossings, small stations and larger quarantine stations against the residents. The Austrian quarantine stations smoked and cleaned goods and served as checkpoints and crossings for travelers. This was based on three «alert phases» with a corresponding quarantine period of twenty-four to forty-eight days. From 1785 onwards, the new regulations shortened the period of quarantine, so that quarantine was lifted at normal times, and during the plague, the quarantine was reduced to twenty-eight days. The Austrian plague lockdown patent, although amended in 1827, remained essentially unchanged from the 1770s. There is no doubt that the Austrian system was appreciated even by the French. Napoleon himself was convinced that the system should be preserved in its entirety.

The Austrian imperial court declared a strict blockade along the Russian border when the threat of cholera arose. In Russia, the provinces of Astrakhan, Stavropol, Orenburg, Saratov and Kherson were also severely affected by the epidemic. From September 15, 1830, to March 1831, 8,798 people became ill and 4,846 died of cholera. Outbreaks developed in the south-western part of Russia in the Bessarabian region, in the provinces of Podillia, Volyn and Kyiv, and in Moscow. After February 14, 1831, deaths continued

¹⁶ Palotás E. *Az orosz birodalom. 19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok* / szerk.: V. Sándor. Budapest, 2011. P. 387.

¹⁷ Tilkovszky L. *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest, 1955. P. 42.

¹⁸ Horváth Gy. *A pesti kolera-lázadás 1831-ben. Tanulmányok Budapest múltjából* / szerk.: N. K-B. Jusztin. Budapest, 1943. P. 219.

to decline and no deaths were reported for several days. The last new case occurred on March 22, 1831. The epidemic in Moscow ended on March 29, 1831. A total of 1830 provinces in Russia were affected by the epidemic in 1830, with an estimated 68,091 people becoming ill and 37,595 dying from the disease¹⁹. The last cordon was dissolved on April 6, 1831. However, the debate over the infectious nature of cholera remained intense in Russia. An official opinion in Russia, which included the position of the medical council of the Russian Interior Ministry, determined cholera to be contagious²⁰.

Tsar Nicholas ordered that the matter of the infectious nature of the disease be decided definitively. About forty government doctors from St. Petersburg, as well as doctors representing the Austrian, Prussian, and English governments, were present. The last reconciliation took place on June 17, 1831. Most of the doctors who appeared voted for the infectious nature²¹.

The Austrian emperor traveled to Moscow in October 1830 to see for himself the situation caused by the threat of cholera and the fulfillment of protection against the epidemic. At that time, Moscow was surrounded by a military cordon in a circle, and could only be entered and exited in four places, and temporary quarantine stations were set up at each of them²². On November 2, the emperor ordered to establish a special committee of members of the Court Chancellery, the Royal Hungarian and Royal Transylvanian Court Chancellery, the Court Military Council, and the Vienna Medical Faculty, and requested them to consult on the disease and propose targeted control procedures²³.

The Austrian Chancellor Metternich had already indicated in his report to the emperor of 5 December 1830 that Russian troops would arrive in reaction to the Polish uprising, for which a reinforcement would have to be sent to Halychyna. The success of the uprising did not prove to be lasting, and, in February 1831, a counterattack by the tsarist armies began²⁴.

Those arriving from Halychyna, later, from any endangered area, already infected with the disease, were taken to designated (quarantine, contumacia) houses. In individuals who experienced the onset of the disease, contact with others was isolated and prohibited²⁵. Travelers were detained for ten or twenty days, depending on where they came from, guarded by guards and it was strictly forbidden to violate the ordered waiting time²⁶. Efforts were made to establish these points along major routes. The layout of the designated houses was designed according to a defined structure everywhere.

In the villages, in central places where there were a significant number of diseased or suspected cholera patients, they were transported to separate hospitals or buildings designed for this purpose. The buildings were guarded by guards and they could not leave the institution until they had completed the appropriate waiting period. Travelers

¹⁹ Высокочков Л. В., Шелаева А. А. Холерная пандемия 1830–1831 гг. в Российской империи... P. 262.

²⁰ S. Ross III, R. Contagion in Prussia, 1831... P. 20.

²¹ Ibid. P. 21.

²² Hazai s Külföldi Tudósítások. (November 7, 1830) 37. sz. P. 291; Lukács Á. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti közlemények*. 12. évf. 40. sz. P. 75.

²³ Hazai s Külföldi Tudósítások. (November 13, 1830) 39. sz. P. 305–306.

²⁴ Palotás E. Az orosz birodalom... P. 387.

²⁵ Kiss Á. Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. *Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei*. N 35. Budapest, 1965. P. 26.

²⁶ Державний архів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 7. Спр. 85. Арк. 3.

were not allowed to be admitted to the houses and everyone had to present a passport. The records had to include a description of the person, the place of departure, and the areas through which they had traveled. These documents were checked at the border stations. At the borders of the fenced areas, the delivery of important mail was also a problem. The letters were subjected to a cleaning process, grabbed with pliers, perforated and placed in incense burners designed to remove pathogens. They were forwarded by correspondents at the borders²⁷.

The disease on the border of the Habsburg Empire. As early as the end of 1830, medical experts were sent from Vienna to the events in Russia and Halychyna. Doctors reported the situation there, the spread of the epidemic, the nature of the disease.

According to a report from the Sibiu agent, who arrived from the Transylvanian Government on November 21, 1830, cholera broke out in the city of Nikolaev (Mykolaiv), where it was hoped that winter would stop its spread. According to a notification from the Government of Halychyna, cholera had also appeared in several villages in the Kyiv area and in Batta, on the left bank of the Dniester, on the border with Bessarabia²⁸. After that, the news came quickly one after another. The governor of Rijeka was also informed on December 14 that cholera had already broken out in Odesa. On December 17, the Viennese court informed the provinces that the disease was rampant in several municipalities and Podillia. On December 20, news arrived through the Austrian consul in Odesa that doctors in Odesa did not consider the cases there to be epidemic (Eastern or Asian) cholera. The disease then began to subside in Hersonissos and Taganrog. On December 18, the agent from Sibiu reported that cholera had intensified in Batta, but no action had been taken against it until then. On December 24, according to reports from Bucharest, the outbreak also occurred in Chisinau, the capital of Bessarabia. The Bucharest-based doctor, therefore, set up quarantines along the Prut River to detain passengers from Bessarabia. Cholera was not yet present in Muntenia at that time. According to a notification from the Government of Halychyna to the Council of Governors on 28 December, cholera had spread not only in Odesa but also in the surrounding municipalities. However, the city was not shut down.

On December 18, cholera also appeared on the edge of the Ternopil border, in the town of Sataniv on the banks of the river Podhorce (Pidhirtsi), and other parts of the Podolsk Governorate. The Government of Halychyna and the mayor of the District of Tarnopol (Ternopol, Ternopil) issued a decree to prevent the disease from spreading to Halychyna²⁹. Sataniv suffered a significant number of illnesses, claiming 12 to 15 deaths a day, and the outbreak in the Halychyna town of Kalaharówka (Kalaharivka). According to reports from Governor of Halychyna Ágost Lobkowitz, the disease spread to Halychyna and several patients had been registered since 28 December in the village of Kalaharowka, Ternopil District, near Sataniv³⁰. The government of Halychyna took measures not only here, but also in the direction of Bessarabia and Bukovyna, to maintain contamination. To check this, guards were ordered at the border. The border of the

²⁷ Rigler G. Az 1831.-i első kolera betörésének története... P. 8.

²⁸ Ibid. P. 9.

²⁹ Magyar Kurir. 45. évf. (January 14, 1831) 4. sz. P. 32.

³⁰ Rigler G. Az 1831.-i első kolera betörésének története... P. 9.

Kingdom of Hungary with Halychyna was closed on December 28, 1830³¹. On January 3, 1831, the Council of Governors sent two royal commissioners to the Halychyna and Transylvanian frontiers most threatened by the epidemic, acting with royal authority to order the most necessary precautionary measures.

According to the governor of Halychyna, the epidemic in Podillia and Volyn spread mainly in the city of Berdychiv, where it first appeared on 31 December. The population of Berdychiv had a lively relationship with the village of Brody, which made it necessary to close transportation between Halychyna and Russia through Brody, setting up a temporary station and sending eight doctors to and around Brody. On January 9, 1831, the lockdown took effect at Brody. In early January 1831, fifteen people died of the disease in the Russian village of Holenychev, near Sataniv, on the outskirts of Halychyna. As six patients died of cholera in the suburbs of the Halychyna Husiatyn, orders for «health and courage» were placed and the movement of goods and people from Russia was suspended.

It was decided in advance that if the disease would spread even further in Halychyna, a military cordon would be set up at the foot of the Carpathians, on the Halychyna side. The disease continued to spread in Bessarabia as well, with guards assigned to the Prut River line and all Moldavian crossings except Sculeni and Lipcani being closed. People from Russia were indiscriminately quarantined for 14 days. Five people from Husch (Huși) on the border with Bessarabia, were reported to have died in three weeks in a house outside the city. The house and the whole suburb were closed, but otherwise, Moldavia was in a relatively good situation³².

Roads were listed and closed at all border sections. In early January, there were reports of roadblocks, the establishment of checkpoints, the establishment of guards and the strengthening of crossing points in the counties. The side roads were blocked with trees so that no one could pass through. Permanent guards were set up on the roads leading to Halychyna³³.

Following the briefing on the situation in Halychyna on 21 January, its complete closure was no longer considered appropriate. In Halychyna, the number of patients increased during January as well, but only in two districts, Chortkiv and Ternopil, with five cases in the former and four in the latter.

On January 24, 1831, a meeting was held in Lviv between the representatives of Hungary and Halychyna. On behalf of the Kingdom of Hungary, Antal Majláth, Councilor of the County Council and Chief Lieutenant of Zemplén County, Baron Zsigmond Perényi, Deputy Director of the Council of Governors, Alvizius Stutterheim, Councilor of the Government of Halychyna, chief physician, Wilhelm Reitzenheim, József Bobovszki, József Popper, provincial councilors were present.³⁴ The Hungarian royal commissioners asked them to inform the Halychyna side of all the measures taken to prevent the spread of the disease, and they would likewise hand over all the orders. Based on an order of 1770, the Hungarian royal commissioners ordered that twenty-eight days' quarantine be required in the second-degree temporary house and forty-two days in the third degree, which the Government of Halychyna was also notified about. It was objected by the Government that

³¹ Tilkovszky L. Az 1831. évi parasztfelkelés... Ol. 43; Lukács Á. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége... P. 75.

³² Hazai s Külföldi Tudósítások. (January 22, 1831) 7. sz. P. 49–50.

³³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 1390. Арк. 7.

³⁴ Там само. Арк. 14.

not the Plague Order of 1770 but the Order of 1785 was instead valid in this situation. On the Halychyna side, the quarantine period was set at only ten and twenty days respectively³⁵.

At the Lviv meeting, a decision was made to drive cattle from Bukovyna to Hungary, and imports were possible with travel letters from the local government or district capitals. It was only possible to come through from a place that was proven to be free of the epidemic. The Kőrösmező (Yasinia) crossing to Bereg County was open to those arriving from Halychyna and Bukovyna. Strict control was set up everywhere for those arriving from Russia, it was only possible to enter through the lockdown point in Brody³⁶. The border of Hungary had not yet been considered to be completely closed. Persons from Halychyna and goods originating from there were required to have a travel document and were admitted only if they had a certificate of origin and were free of cholera. According to the regulations issued by the government of Halychyna, the passports to be checked at the intermediate stations allowed persons coming from healthy places and their portals to enter and leave. At that time, travel letters from the Ternopil and Chortkiv districts could no longer be issued³⁷.

Positive news came from Halychyna in February, with the wave of the epidemic going downwards and the number of new cases decreasing every day³⁸. On February 22, it was said that the epidemic had ceased in the Tarnopol areas, and the closure of the premises had been lifted. In the Chortkiv District, the disease was still present in Husiatyn, Skala, Olhovczik, Sidorov (Sydoriv), Szidlove, Siekierzynce, Marczicka, Berezanka, Podpilipje (Pidpylypia), Turilce (Kudryntsi), Sapahow (Sapohiv), Zelene, Krynysya, Lanivtsi, Nervosiulki, Malynivka and Zalishchyky. The need for passports and the arrest of travelers who didn't have one remained in place³⁹.

At the end of March, according to another Halychyna report, the epidemic began to spread again in the Chortkiv District, although it was described as a less contagious type. In the Tarnopol District, it had completely disappeared, and after twenty days of quarantine, travelers were free to go, so contact between the areas was restored. On March 29, the Viennese government lifted the Halychyna border lock. The decision may have been based not only on the stagnation of the spread of cholera but also on the fact that all the necessary regiments were needed to quell the uprisings in the Italian territories of the Habsburg Empire⁴⁰.

On 5 April, there were no cases of the disease on Hungary's border with Halychyna, and trade had been limited from then on so that closer surveillance was no longer considered necessary, and the limitations involving significant additional costs were lifted⁴¹.

The closure, keeping the guards in the valleys at the expense of the population, came at a considerable cost. The population and the surrounding areas were informed when the roads to Halychyna were opened. It was ordered to the Thirty Customs of Verecke to continue their official correspondence in a general manner, as it had been before the

³⁵ Там само. Арк. 18.

³⁶ National Archives of Hungary (MNL OL). P 538. F. 42. 18. P. 245–246.

³⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 1390. Арк. 21.

³⁸ Там само. Арк. 45.

³⁹ MNL OL. P 538, F. tétel, 43. altétel, 21. csomó. P. 243.

⁴⁰ Gergely A. A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). *Magyarország története 1790–1848*. 5/2. kötet. Főszerkesztő: Mérei Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. P. 674.

⁴¹ MNL OL. P 538. F. 18, 42. P. 481.

epidemic. Hajdus assigned to surgeons were also recalled. From that time, they could also send travel letters to Ternopil and Chortkiv District. There were still patients in some places in the Chortkiv District, but they were tightly closed so that travelers and traders could not meet them. However, law enforcement continued to be vigilant until the epidemic threat was completely eliminated. Surveillance of the health of the population continued to be carried out, and checks on wanderers, travelers from foreign areas and the examination of their travel documents were continued. Those who did not have passports were forced to return to Halychyna⁴².

There was no significant number of cases in Halychyna in April and May. The safeguard measures had been revoked. In Russia, lockdowns and home quarantines had also been lifted. The Viennese Court sent an order that no special measures should be taken in the event of an illness, only the usual general provisions would come into force. Trade with Halychyna had been fully restored⁴³.

Another wave of the epidemic. In May 1831, reports of illness were again received from Halychyna, which led to the re-establishment of the border lockdown on 29 May⁴⁴. According to the report of the Government of Halychyna and the announcements of the Provincial Council, the disease occurred close to the Hungarian territories, in the District of Stryi⁴⁵. The Joint Committee on Cholera had been convened on 1 June. According to the governor of Halychyna, the disease was present in Lemberg as well, and by royal decree, Halychyna was urgently isolated from Moravia, Silesia and Hungary. At that time, in a decree of the County Council, the Hungarian royal commissioners were again sent to the border on June 3, 1831. The governor of Halychyna was asked to keep the commissioners informed of developments urgently and directly⁴⁶.

The suspect individuals from Halychyna were not allowed into the territory of Hungary, so the border routes were again closed and guards were appointed from the population. From the closure, similarly to the previous one, the Yasinia crossing point was opened until the immediate threat of the epidemic. Here, travelers could only travel with travel passes and could only come from a place where the epidemic had been proven not present and only if they had traveled through places free of it⁴⁷.

In the parts of Transylvania, Hungary, Moravia and Silesia, close to Halychyna, health commissions had been set up. The Emperor entrusted the administration of these to central court security in Vienna, headed by Count Ignác Gyulai, President of the Court Military Council and a military officer, assisted by Count Ádám Reviczky, Chancellor of the Hungarian Royal Court⁴⁸.

In June 1831, the disease appeared in Bukovyna and Moldavia as well, and then on the borders of Transylvania. The borders of Transylvania were thus closed from Moldova and Bukovyna. The disease reappeared in many parts of the Halychyna area and spread to Lemberg. The health commission appointed by the ruler in Halychyna, combined with the functions of the government headquarters and the military command,

⁴² MNL OL. P 538. F. 18, 42. P. 489–490.

⁴³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 674. Оп. 12. Спр. 280. Арк. 2–3.

⁴⁴ Tilkovszky L. Az 1831. évi parasztfelkelés... P. 43.

⁴⁵ Ibid. P. 43–44.

⁴⁶ Rigler G. Az 1831.-i első kolera betörésének története... P. 13.

⁴⁷ MNL OL. P 538. F. 19, 42. P. 19–26.

⁴⁸ Hazai s Külföldi Tudósítások. (June 11, 1831) 47. szám.

operated under the authority of Captain Stutterheim and was able to take measures in order to preserve health with full authority.

A significant number of cases had been registered and the epidemic spread locally in both the Stryi District and the city of Stryi, but a number of passports had been issued here. For this reason, it was decided that the crossing at Verecke would be stopped completely and no one would be allowed in, not even those who arrived with a valid passport. County residents could return to Halychyna after 21 days of quarantine. However, it was also decided to strengthen the guard. The border guards had to be located no more than five hundred fathoms apart, at wooden checkpoints hidden in the environment and covered with branches. A doubling of the guards inside the settlements was also ordered⁴⁹.

Austria was locked out of the Kingdom of Hungary by guards and no one was allowed to pass through without quarantine. For the provision of food, rastellums had to be used, where vendors and shoppers from the confined space could gather and exchange produce and money without contact⁵⁰.

The epidemic intensified in Halychyna to such an extent that on June 28, 1831, more than eighteen thousand cases were reported, including nearly seven thousand cholera deaths. The disease was spreading rapidly, with nearly thirty-seven thousand patients and more than thirteen thousand dead by July 8. The defense and limitations were then restarted with even greater intensity.

The lifting of the closure of the frontier of Halychyna and the restoration of free movement and trade took place on 9 September 1831. The supervision required to resolve the conflicts resulting from the closure, as well as to resolve all other problems and to deliver salt and food to the population, was no longer necessary and it was recalled.

In Halychyna on 24 August, there were 158,627 people with cholera in 1,642 localities, 86,385 were healed, 6,1310 died and 11,012 were under medical treatment. As of August 31, in 1843 localities there were 182062 patients, of whom 100835 were cured, 710146 died, and 11081 were still ill⁵¹. The period of quarantine between Hungary and Halychyna had only been determined in ten days⁵². No lockdown stations had been set up either in Transylvania or Halychyna⁵³.

A royal order dated October 8 liberalized free trade with Poland, Moldova, Wallachia, and Italy, Bessarabia, and Krakow. The dividing lines had been removed and free movement between the country and the neighboring provinces of Austria had been restored. The defense line between Transylvania and Bukovyna was maintained until further notice. The quarantine time here was determined to be 5 days. On November 7, 1831, according to the information of the Hungarian treasurer Fidél Pálffy, the counties bordering Halychyna took a measure for the travelers and their travel letters arriving in Hungary, according to which its course had returned to the pre-epidemic status⁵⁴.

In Halychyna, 255,774 of the nearly 4,5 million inhabitants became ill, 96081 of whom died of the disease. Mortality in Halychyna was 2,16, as opposed to the European

⁴⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 2. Спр. 1390. Арк. 67–68.

⁵⁰ The National Archives of Hungary, Szabolcs-Szatmár-Bereg County (MNL SZSZBML). IV.A.501. Vol. 132. P. 32.

⁵¹ *Ibid.* P. 122.

⁵² *Ibid.* P. 128–132.

⁵³ MNL OL. P. 538, F. 21, 42. P. 262–268.

⁵⁴ *Ibid.* P. 538. F. 21., 42. P. 204.

and Hungarian (2,8) data, the epidemic was somewhat milder here. Of the 6,415 municipalities in Halychyna, 3608 were affected by the epidemic, which is about 56 % of the localities⁵⁵. Compared to the population, we have an impact rate of 71 %, so the epidemic was more raging in larger settlements, and small settlements further away from transport hubs had avoided the introduction of infection more than busy and large settlements. All in all, despite the enormous loss, the epidemic here was somewhat milder than in other areas of the Habsburg Empire.

REFERENCES

- Gergely, A. (1980). A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In G. Mérei (Ed.), *Magyarország története 1790–1848* (Vol. 5/2, p. 674). Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
- Haeser, H. (1882). *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten* (Vol. 3). Jena [in German].
- Hazai s Külföldi Tudósítások. (1830, November 13), 39 [in Hungarian].
- Hazai s Külföldi Tudósítások. (1830, November 7), 37 [in Hungarian].
- Hazai s Külföldi Tudósítások. (1831, January 22), 7 [in Hungarian].
- Hazai s Külföldi Tudósítások. (1831, June 11), 47 [in Hungarian].
- Hirsch, A. (1883). *Handbook of geographical and historical pathology*. London [in English].
- Horváth, Gy. (1943). A pesti kolera-lázadás 1831-ben. In N. K.-B. Jusztin (Ed.), *Tanulmányok Budapest múltjából* (p. 219). Budapest [in Hungarian].
- Kiss, Á. (1965). Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. *Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei*, 35, 26 [in Hungarian].
- Kiss, L. (2020). Diskurzus a kolera ragályosságáról az Orvosi Társban – hatása a Semmelweis-tan elfogadására. *Orvosi Hetilap*, 161 (36), 1534 [in Hungarian].
- Különlenyomat a Természettudományi Közlöny. (1931). Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda [in Hungarian].
- Lukács, Á. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti közlemények*, 12, 40, 75 [in Hungarian].
- Macnamara, N. Ch. (1876). *A history of Asiatic cholera*. London [in English].
- Magyar Kurir. 45. évf. (1831, Január 14), 4, 32 [in Hungarian].
- Palotás, E. (2011). Az orosz birodalom. In S. Vadász (Ed.), *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok* (p. 387). Budapest [in Hungarian].
- Poczka, I. (2017). Die Cholera als diskursives Ereignis 1829–1892. In *Die Regierung der Gesundheit – Fragmente einer Genealogie liberaler Gouvernamentalität* (pp. 217–357). Bielefeld [in German].
- Pollitzer, R. (1954). Cholera studies. History of Disease. *Bulletin of the World Health Organization*, 10 (3), 429–430 [in English]
- Rigler, G. (1911). A magyar orvosok véleménye és gyógyításmódja az 1831.-i (első) cholera alkalmával. *Orvosi Hetilap*, 55, 49, 898 [in Hungarian].
- Rigler, G. (1915). *Az 1831.-i első kolera betörésének története*. Kolozsvár [in Hungarian].

⁵⁵ Lukács Á. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. P. 88.

S. Ross III, R. (2015). *Contagion in Prussia, 1831. The Cholera Epidemic and the Threat of the Polish Uprising*. North Carolina [in English].

Sticker, G. (1912). *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre* (Vol. 2). Giessen [in German].

Tilkovszky, L. (1955). *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest [in Hungarian].

Vyskochkov, L. V., & Shelaeva, A. A. (2021). Kholernaia pandemiia 1830–1831 gg. v Rossiiskoi imperii po vospominaniiam i pismam, gazetnym zametkam, tekstam administrativnykh ukazov i drugim lichnym i ofitsyalnym istochnikam. *Studia Historica Gedanensisa*, XII, 262 [in Russian].

Юрій ДАНЧ

викладач

кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці ІІ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2323-8882>

e-mail: dancs.gyorgy@kmf.org.ua

ГАЛИЧИНА ТА ПЕРША ЕПІДЕМІЯ ХОЛЕРИ

Розглянуто події і наслідки першої епідемії холери в Галичині у першій половині XIX ст., коли ця територія ще була частиною імперії Габсбургів. Метою обрано представлення та належну оцінку подій першої епідемії холери в Галичині, яка відіграла важливу роль в історії України й усієї Європи, але якій досі приділено мало уваги.

Простежено події першої епідемії холери, заходи, спрямовані проти неї, структуру захисту та її соціальні наслідки. Дослідження обґрунтовано неопублікованими архівними джерелами та літературою з цієї теми. Зазначено, що Угорське королівство, яке також належало до імперії Габсбургів, було першою країною, котра приєдналася до боротьби з епідемією як прилегла до Галичини територія, тому архівні дані Закарпаття та Угорщини містять велику кількість відповідного матеріалу. Встановлено, що історію епідемії від початку вивчали такі відомі дослідники, як Август Гірш, Генріх Гезер, Нотгідж Чарльз Макнамара, Георг Стікер, а також написано прекрасні сучасні роботи, як-от праці Річарда С. Росса III або Ірен Почка, які надають важливі ресурси для цього дослідження.

Зазначено, що епідемія холери вперше досягла цієї частини Європи наприкінці 1830-х років і в поширенні хвороби майже всі звинувачували російські війська, які прийшли придушити польське повстання. Відомо, що віденський двір виступав прихильником російського царя в системі Священного союзу, що спричинило значну хвилю протесту серед угорської знаті, яка симпатизувала полякам. Констатовано, що хоча захист імперії Габсбургів від епідемії вважався найсуворішим у Європі, хвороба все ж проникла на територію імперії з Росії і забрала перші жертви саме в Галичині; після чуми це була найбільша епідемія у всій Європі. Зазначено, що її трагічні наслідки добре ілюструє той факт, що в Галичині захворіло майже чверть мільйона людей і майже половина з них (до 100 тис.) померла.

Ключові слова: Галичина, епідемія холери, польське повстання, епідеміологічні заходи, закриття кордонів, карантинні станції.

Назар КІСЬ

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4143-1862>
e-mail: danylovych@gmail.com*

ПОЛІТИЧНІ МАНІФЕСТАЦІЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ У ЛЬВОВІ 1905 РОКУ: ВІД МІТИНГІВ СОЛІДАРНОСТІ З РОБІТНИКАМИ ВАРШАВИ ДО ВИМОГ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА

Досліджено події 1905 р. у Львові, який хоч і не був центром робітничого руху і не мав для цього об'єктивних причин (значної кількості власне робітників), проте став місцем численних соціальних виступів, причому з виразним національним польським виміром через солідарність місцевих поляків із повсталими поляками в Російській імперії.

Проаналізовано події революційного 1905 р. у Львові, коли соціал-демократи, розпочавши з мітингів на підтримку поляків Російської імперії, змогли стати головним політичним гравцем у місті. Показано, як вони організовували демонстрації, підтримували страйкарів, вели переговори від їхнього імені, і зрештою, коли в Росії оголосили про намір провести ліберальні реформи, стали тими, хто найактивніше просував ідею загального виборчого права в Австро-Угорській імперії. Проаналізовано, як при цьому вони змогли мобілізувати під свої знамена тих, хто за інших обставин навряд чи з ними б солідаризувався.

Показано, як на соціальні виступи впливала внутрішньополітична конкуренція та міжнаціональні стосунки, як протистояння між польськими соціалістами й націоналістами у Варшаві спричинило криваві конфлікти на тому ж ґрунті у Львові і як діяли соціалісти українці та євреї, які постали перед вибором між соціальною і національною солідарністю. Висвітлено, кого звинувачували в антисемітизмі, а кого – у зраді національних інтересів на користь ефемерної справедливості.

Описано те, як Львів став ареною цієї боротьби: де були головні місця для протестів, де збиралися страйкарі, якими маршрутами вони проводили свої маніфестації, а також які локації ставали місцями конфліктів, де збиралися робітники і куди вони ішли, щоби висловити протест.

Розглянуто й чинник місцевого патріотизму: якою була політика місцевого самоврядування, як патріотична карта розігрувалася, щоби налаштувати львівських робітників проти робітників інших регіонів імперії, як розуміли патріотизм підприємці, а як – робітники, і як соціалісти намагалися вирішити цю дилему.

Ключові слова: соціал-демократи, мітинг, протест, страйк, конфлікт.

Історію політичних рухів у 1905 р., зокрема в Галичині – провінції Австро-Угорщини, в українській історіографії традиційно розглядали з радянських часів і досі в контексті революційних подій у Російській імперії. Це має сенс, оскільки події в Росії справді неабияк вплинули на сусідні країни. Однак у випадку з Галичиною та столицею коронного краю – м. Львовом, цей вплив відбувався через Королівство Польське. Галицькі поляки – більшість населення м. Львова того часу – активно солідаризувалися з повсталими поляками Російської імперії, а політичне протистояння у Варшаві віддзеркалювалося на подіях у місті.

Однак у цьому криється і певне спрощення, адже умови для політичної активності в Королівстві Польському та Галичині, зокрема у Львові, були іншими. По-перше, австрійське законодавство – значно ліберальнішим, а політична автономія – ширшою, ніж в Росії чи Німеччині, де так само проживало багато поляків. Відповідно, Львів часів автономії був важливим центром усього польського політичного життя завдяки своєму самоврядуванню¹. По-друге, кількість робітників навіть у найбільшому місті краю виявилася недостатньою для розгортання власне робітничих протестів. Львів не був індустріальним центром, зате тут діяли Університет, Політехніка, австрійське намісництво, редакції численних газет. Львів, як центр політичної боротьби поляків, українців та євреїв, тяжів більше до національної, аніж до соціальної політики – національне питання завжди було присутнім, навіть тоді, коли йшлося про права робітників².

У науковій літературі (як польській, так і українській) історія політичного життя, функціонування партій детально описані. Однак, і в цьому актуальність цієї статті, не на рівні Львова (мається на увазі не місто як адреса, а місто власне як «політичний простір»), де в конкретному місці та конкретний час відбувалися важливі політичні події. Підхід, застосовуючи який ми можемо побачити місто як місце для політики, на прикладі польських національних ювілеїв демонструють у роботі «Commemorations and the Shaping of Modern Poland» Патріс Домбровські (Patrice Dabrowski)³ та Маркіян Прокопович у книзі «Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914»⁴. Лукаш Срока (Łukasz Sroka) в праці «Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy» показує роль Ради міста і місцевого самоврядування в період, коли місцеві політики одержали можливість «вийти на простір»⁵. У статті Гаральда Біндера (Harald Binder) «Making and Defending a Polish Town: “Lwow” (Lemberg), 1848–1914»⁶ та книзі Данієля Уновського (Daniel Unowsky) «The pomp and politics

¹ Sroka Ł. Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy. Kraków, 2012. Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. 564 s.

² Binder H. Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*. 2000. Vol. 34. P. 57–81.

³ Dabrowski P. *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2004. 312 p.

⁴ Prokopovych M. *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. Central European Studies. West Lafayette: Purdue University Press, 2009. 357 p.

⁵ Sroka Ł. Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914... 564 s.

⁶ Binder H. *Making and Defending a Polish Town...* P. 57–81.

of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916»⁷ Львів постає не лише точкою на карті, а й місцем, яке впливає і саме є певною мірою актором.

Такого опису й аналізу подій революційного 1905 р. у Львові, наскільки мені відомо, не існує. Відповідно, мета статті – показати, як у Львові – місті, далеко неідеальному для соціалістичної пропаганди, розгорталися події, що ознаменували прихід масової політики з мобілізацією електорату місцевими соціал-демократами. Йдеться не про історію партій, не про партійне будівництво чи конкуренцію, а про масову політику в конкретному місці.

Виступи поляків Російської імперії розпочалися в січні 1905 р., після «Кривавої неділі» у Петрограді. 28 січня – загальний страйк робітників у Варшаві й інших промислових центрах, жорстоко придушений царськими військами (лише у Варшаві протягом січня загинуло близько сотні протестувальників). Тоді ж на повну силу виявився антагонізм між польськими націоналістами, які засуджували «соціалістичну анархію», та соціал-демократами, які звинувачували націоналістів у роботі на російську владу. Цей антагонізм «перебрався» і до Львова, де соціал-демократи підтримували польських протестувальників та одночасно боролися з польськими націоналістами.

Вже з кінця січня 1905 р. львівські соціалісти почали організовувати акції на підтримку страйкарів Варшави. Спочатку студенти лівих переконань 30 січня провели віче, на якому підтримали революціонерів із Королівства Польського, а наступного дня Польська партія соціал-демократична Галичини і Сілезії (ППСД), попри заборону поліції, влаштувала збори в Народному театрі. Головними доповідачами на цих нелегальних зборах були українець Семен Вітик і єврей Герман Діаманд (Herzman Diamand). Важливо зазначити, що, попри польську назву партії, її членами були також українці та євреї. Тут виявилися головні риси подальших маніфестацій: польська патріотична риторика, солідарність із поляками Росії, критика царського уряду як репресивного й антипольського, а також боротьба з місцевими польськими націоналістами – ендеками, прихильниками Націонал-демократичної партії Романа Дмовського.

На зборах, після палких промов, у яких ендеків звинуватили в антисемітизмі, роботі на царський уряд і бажанні посварити поляків з євреями, близько 500 учасників вирішили «покарати» (фактично – розгромити) редакцію націоналістичного часопису «*Słowo Polskie*». Як наслідок, постраждав кіоск газети та фасад приміщення, де містилася редакція, яку захистив відділ поліції, однак затриманих чи заарештованих не було⁸.

За день, 2 лютого, відбулося ще одне студентське віче – цього разу більше і репрезентативніше, адже брали участь не лише студенти-поляки, а й євреї та українці, що, тим не менше, не завадило деяким патріотичним польським газетам назвати його зборами польської молоді⁹. Крім ширшого представництва, були і конкретніші заяви, наприклад, віче не просто декларувало підтримку повсталих робітників-поляків, а й привітало «вибух революційної боротьби в Росії, який стане початком визволення Польщі, Литви і Русі»¹⁰.

⁷ Unowsky Daniel L. *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2005. 270 p.

⁸ Napad. *Słowo Polskie*. 1905. 1 lutego. S. 6.

⁹ W Sali teatru ludowego. *Gazeta Lwowska*. 1905. 2 lutego. S. 4.

¹⁰ Manifestacja przeciw caratowi. *Kurjer Lwowski*. 1905. 3 lutego. S. 2.

Наприкінці віча до зали ввійшли робітники – учасники ще однієї демонстрації. Як наслідок, колона з півтора тисячі осіб, яка складалася зі студентів і робітників, під керівництвом лідерів львівської ППСД вирушила в центр міста з червоними прапорами, транспарантами і національною українською та польською символами. Незважаючи на непорозуміння з поліцією, яка вимагала сховати червоні прапори, мітингувальники продемонстрували союз студентства і робітництва, знову затаврували політику ендеків та їхньої преси, а також виголосили протест проти політики російського царату. На цьому мітинг і закінчився, адже консульство Росії охороняли посилені загони поліції та дістатися до нього не видавалося можливим.

У наступні дні, попри відсутність страйків, ситуація залишалася напруженою. Студенти львівської Політехніки побили редактора газети «*Slowo Polskie*», а намісник граф Анжей Потоцький (Andrzej Potocki) викликав на розмову президента міста Міхала Міхальського (Michał Michalski) через резолюцію Ради міста про солідарність із польськими робітниками, оскільки це негативно впливало на австрійсько-російські відносини¹¹.

Після активних маніфестацій січня–лютого 1905 р. наступило затишшя, яке закінчилося у травні. Причому не через першотравневі демонстрації (які відбулися на диво спокійно)¹², а внаслідок страйків.

Мітинги у травні 1905 р. показали, що патріотизм може бути використаний навіть у таких питаннях, як оплата праці. Наприклад, власники підприємств звинувачували низькокваліфікованих кравецьких *челядників* у тому, що їхні вимоги роблять місцеві товари неконкурентними, відкривають місцевий ринок для імпорту¹³. Однак такі прийоми не були ефективними, і власникам підприємств доводилося йти на поступки.

Ці ж страйки (а в травні мітигували будівельники, кравці, шевці, робітники цегельних заводів і прачки) дали змогу соціал-демократам укотре виступити в ролі представників робітничого класу та закріпитися в цьому амплуа. Так, лідер ППСД Ігнацій Дашинський (Ignacy Daszyński) відвідував збори мітингарів і намагався стати посередником між ними та їхнім керівництвом¹⁴.

Також страйки продемонстрували солідарність працівників, попри розділення на поляків, українців та євреїв. Хоча робітники християни і юдеї мали окремі організації, проте вони намагалися узгоджувати свої дії та допомагати тим, хто опинився у скруті через припинення роботи¹⁵.

У травні робітники випробували метод «примусу до страйку» щодо тих колег, які не хотіли припинити роботу¹⁶. Все це вповні виявилось вже в липні, коли застрайкували будівельні робітники.

На відміну від травневих страйків, мітинг будівельних робітників у липні 1905 р. був і масштабнішим, і організованішим, і драматичнішим. У ньому активну участь взяли представники ППСД, які не лише проводили збори та мітинги,

¹¹ По причині антиросійської маніфестації в міській раді у Львові. *Діло*. 1905. 4 лютого. С. 2.

¹² «Пролетарі усіх країв, єднайте ся!» *Діло*. 1905. 15 травня. С. 1–2.

¹³ Strajk czeliazki krawieckiej. *Kurjer Lwowski*. 1905. 9 maja. S. 3.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Страйки. *Діло*. 1905. 20 травня. С. 3.

апелюючи до патріотизму та солідарності з робітниками Варшави, а й намагалися не допустити провокацій, конфліктів і силового протистояння.

Рада м. Львова від початку спробувала скерувати страйк у більш-менш конструктивне русло. Для цього робітникам виділили музичний павільйон на повістаквовій площі, де проводили наради і збори, а перші переговори організували в Рагуші. Для переговорів із владою страйкарі створили спеціальний комітет¹⁷.

Незважаючи на ці зусилля, з новою силою спалахнули конфлікти з ендеками. У перший же день страйку, в понеділок, 10 липня 1905 р., робітники з повістаквової площі вирушили в центр Львова з метою погромити редакцію та кіоск газети «Słowo Polskie». Їх розігнали кінні й піші підрозділи поліції, які застосували для цього шаблі¹⁸. Що, однак, не вберегло кіоски нелояльної до робітників преси – демонстранти розділилися на невеликі групи і до 11-ї вечора таки закидали їх камінням¹⁹.

Таку цілеспрямованість можна було передбачити. Напередодні, у неділю, 9 липня, соціал-демократи організували мітинг на знак солідарності з робітниками Королівства Польського. Крім висловлення цієї солідарності, була й інша мета зібрання – продемонструвати обурення тими, хто «*прислужує царату*» у Львові, тобто ендеками й редакцією часопису «Słowo Polskie»²⁰.

Оскільки від місця проведення мітингу біля пам'ятника Міцкевичу до редакції «Słowa» в пасажі Міколяша було декілька десятків метрів, не дивно, що група молодиків вирішила тут-таки добитися сатисфакції. Однак при наступній спробі погрому по них відкрили вогонь із револьвера, пораненого студента (який виявився підданим Російської імперії) посадили до фіакра і повезли до мітингарів із криками «Кров за кров!». Зупинити конфлікт вдалося одному з лідерів ППСД, українцеві Миколі Ганкевичу, який якраз виступав на мітингу й закликав учасників не піддаватися на провокації. Дуже вчасно, оскільки під редакцією вже чекали представники поліції²¹.

Тим не менше, коли страйк закінчився, спокійніше не стало. Окремі групи лівих студентів намагалися прорватися до редакції, кінна поліція розганяла будь-які зібрання в середмісті, а під вечір кіоск «Słowa» таки розтрошили²².

У перший тиждень липневого страйку будівельних робітників кількість протестувальників сягнула 7 000 осіб, переважно некваліфікованих і малооплачуваних²³. Щодня в музичному павільйоні відбувалися збори, на яких іноді були присутні представники Ради міста чи намісництва. Після зборів робітники рушали в середмістя, де проводили мітинги біля Миського театру або пам'ятника Міцкевичу. І якщо на початку поводили себе піднесено, а щодо редакції «Słowa» – агресивно, то вже ближче до кінця другого тижня протестів ішли, «щоб продемонструвати своє важке становище»²⁴. Їхнє пересування щоразу контролювала поліція, а присутні на заходах інспектори пильнували і за висловлюваннями учасників. Як наслідок,

¹⁷ Strajk robotników budowlanych. *Kurjer Lwowski*. 1905. 11 lipca. S. 4.

¹⁸ Demonstracje uliczne. *Gazeta Lwowska*. 1905. 12 lipca. S. 4.

¹⁹ Dalszy ciąg demonstracji. *Kurjer Lwowski*. 1905. 12 lipca. S. 3.

²⁰ Демонстрация у Львові. *Діло*. 1905. 10 липня. С. 3.

²¹ Strzały we Lwowie. *Kurjer Lwowski*. 1905. 10 lipca. S. 1–2.

²² Ibid. 11 lipca. S. 3.

²³ Strajk robotników budowlanych. *Kurjer Lwowski*. 1905. 15 lipca. S. 3.

²⁴ Страйки у Львові. *Діло*. 1905. 27 липня. С. 3.

соціал-демократа Семена Вітика засудили до семи днів арешту за підбурювання проти влади²⁵.

Увесь цей час відбувалися переговори працівників із працедавцями, на яких були присутні чиновники з Ради міста та намісництва. Сторони намагалися використати і «патріотичну карту»: йшлося про окремі умови для «місцевих працівників», про те, що «робітники-поляки» не повинні йти на поводу в «соціалістів-інтернаціоналістів», тоді як соціалісти якраз і називали себе патріотами, що борються з російським гнітом і його «прислужниками-ендеками»²⁶. У місті регулярно з'являлися плакати, де сторони звинувачували одна одну в подібному стилі. Згодом розійшлися чутки, що робітники планують погром єврейського кварталу, на що організатори відповіли тим, що для погрому «обирали б інші дільниці міста, а не найбіднішу»²⁷.

Наприкінці другого тижня, коли становище протестувальників стало нестерпним через відсутність грошей, численні робітничі товариства Львова почали збирати кошти для підтримки будівельних робітників. Допомогали продуктами і погрожували теж розпочати протест – так над містом нависла реальна загроза загального страйку²⁸. Була й інша сторона цього явища: з'явилися аферисти, які займалися збором пожертв нібито на користь робітників. Їх били, якщо не встигала втрутитися поліція. Аналогічно було і з працівниками, які виходили на роботу, – діяли своєрідні «патрулі», що руйнували риштування, ламали інструменти й лупцювали штрейкбрехерів²⁹.

Соціал-демократи, щоби страйк справді не скотився до погромів і грабежів, організували в неділю, 23 липня, збори в кількох робітничих товариствах, даючи зрозуміти, що перспектива загальноміського мітингу може стати реальністю, а в музичному павільйоні налагодили щоденну роздачу хліба³⁰.

Після недільних зборів товариств їхні учасники вирушили на повиставкову площу, де будівельні працівники ухвалили рішення продовжувати страйк. Зібралось близько 6 000 осіб, і це за повідомленням урядової газети, тобто цифри явно не завищені. Від площі вони вирушили до середмістя, несучи червону лопату, прикрашену зеленими галузками й червоними стрічками, співаючи «Марсельезу» і «Червоний прапор». На мітингу біля Миського театру знову пригрозили загальноміським страйком, запевнили, що не планують заворушень чи погромів, і розійшлися³¹.

Того ж дня в робітничому товаристві «Гвезда» відбувся конфлікт між тими, хто хотів допомогти мітингарям-будівельникам, і тими, хто підтримував підприємців. Єврейські робітничі товариства, хоч і не приєдналися до страйку, висловили будівельним робітникам підтримку та зібрали для них кошти³².

На третій тиждень ситуація була далекою від вирішення. Працедавці не збиралися піднімати платню чи покращувати умови праці, все більше страйкарів поверталися до роботи, отже, росла й кількість конфліктів між ними. Поліція

²⁵ Страйки у Львові. *Діло*. 1905. 27 липня. С. 3.

²⁶ Strajk budowlany. *Kurjer Lwowski*. 1905. 19 lipca. S. 3.

²⁷ Ibid.

²⁸ Будівельний страйк у Львові. *Діло*. 1905. 24 липня. С. 3.

²⁹ Strajk budowlany. *Kurjer Lwowski*. 1905. 22 lipca. S. 3.

³⁰ Ibid. 31 lipca. S. 2.

³¹ Manifestacja na rzecz strajku. *Kurjer Lwowski*. 1905. 24 lipca. S. 1–2.

³² Ibid.

затримувала тих, хто атакував штрейкбрехерів. Переговори за участі чиновників не давали результатів, зате все більше було нарікань на мітинги, які перешкоджали руху трамваїв і звичній торгівлі³³.

У п'ятницю, 28 липня, на пл. Ринок зчинився переполох, адже хулігани та кишенькові злодії (за іншою версією – платні провокатори) почали кричати, що колона озлоблених робітників «*йде і грабує*» всіх підряд. Торгівці на Ринку швидко збирали товар і ховалися в Ратуші, у тисняві багато продуктів потовклося та порозливалось, власники магазинів зачиняли свої крамниці. За декілька хвилин, поки не прибула поліція, люди з'юрилися в коридорах Ратуші, а на Ринку «господарювали» злодії³⁴.

Суботній мітинг біля пам'ятника Міцкевичу 29 липня був напруженим і нервовим. Лідерам соціал-демократів треба було пильнувати, щоби випадковий конфлікт не став початком неконтрольованого спалаху агресії, пропускати трамваї та кінні екіпажі. Говорили, серед іншого, і про допомогу від робітників Кракова та Відня, яка от-от мала прибути³⁵.

З понеділка, 31 липня, почався останній етап переговорів, у яких робітників представляв політик-соціаліст Юзеф Гудец (Józef Hudec). Домовленості 1 серпня вийшли компромісними, поступки з боку підприємців були незначними, зате соціал-демократи ставили собі в заслугу те, що страйк пройшов мирно і без кровопролиття³⁶.

У вівторок, 2 серпня, соціалісти Артур Гауснер (Artur Hausner), Ігнацій Дашинський та Юзеф Гудец прийшли до музичного павільйону і представили страйкарям свої домовленості з працедавцями. Говорили про серйозність моменту, відповідальність за долі тисяч людей і про певну перемогу для працівників. Останнє спричинило в залі найбільше незадоволення, тому довелося переконувати тих, хто вимагав продовження мітингу. Врешті вирішили повертатися до роботи, тому заспівали «Червоний прапор», востаннє роздали 1 000 хлібин і оголосили про закінчення протестів.

Нова активізація політичного життя Львова відбулася в листопаді 1905 р. Цього разу, як і у випадку з маніфестаціями січня–лютого, була безпосередньо пов'язана з подіями в Росії. І знову соціал-демократи змогли найкраще показати себе у Львові³⁷.

Восени 1905 р. російський цар оголосив про «дарування конституції». Це, по-перше, підштовхнуло політиків в Австро-Угорщині також вимагати конституційних змін. По-друге, спрацював ефект тої-таки солідарності з поляками Королівства – майбутня російська Конституція не мала діяти там, поки тривав «бунт». Отже, знову національні та ліберальні вимоги підсилювали одні одних, Львів став центром політичного життя, а ППСД змогла вдало поєднати мобілізацію робітників, чіткі вимоги (таємне, пряме, загальне виборче право) та національні почуття (солідарність із Варшавою).

У неділю, 5 листопада 1905 р. львівські соціалісти організували збори в 14 робітничих товариствах, які згодом перетворилися на спільну маніфестацію. Оскільки всі сили поліції були кинуті на охорону російського консульства й редакції газети

³³ Strajk robotników budowlanych. *Kurjer Lwowski*. 1905. 29 maja. S. 2.

³⁴ Wielka panika na Rynku lwowskim. *Gazeta Lwowska*. 1905. 29 lipca. S. 4.

³⁵ Strajk budowlany. *Kurjer Lwowski*. 1905. 30 lipca. S. 3.

³⁶ Po strajku. *Kurjer Lwowski*. 1905. 2 sierpnia. S. 5–6.

³⁷ Manifestacja robotnicza. *Kurjer Lwowski*. 1905. 6 listopada. S. 2.

«Słowo Polskie», мітингарі змогли безперешкодно ходити з червоними прапорами центром міста і не зважати на накази комісарів поліції їх сховати³⁸.

Наступного вечора, у понеділок, 6 листопада, відбулися ще одні збори, цього разу спільні, а тоді – маніфестація і похід через місто. Попри заклики політиків розходитися, натовп збільшувався, аж поки його не розігнали озброєні поліцейські й не затримали окремих, особливо активних, осіб³⁹.

У суботу, 11 листопада, мітингували єврейські соціалісти. Цю маніфестацію теж розігнала поліція і теж за червоний прапор⁴⁰. Натомість заходи із вшанування жертв погромів у Російській імперії пройшли без конфліктів та сутичок⁴¹.

Соціалісти організували 23 листопада кількатисячний мітинг навпроти Сейму, де якраз проходило засідання. Маніфестація була масовою, адже, крім робітників, ППСД змогла мобілізувати всіх, хто виступав за реформу виборчого законодавства і критикував місцевий Сейм, який її не підтримував⁴².

Піком активності львівських соціал-демократів стала маніфестація 28 листопада – у день, коли в австрійському парламенті виступав прем'єр-міністр і коли аналогічні мітинги організували в багатьох містах імперії. На цей день соціалісти запланували й частково навіть організували загальноміський страйк (щоправда, без участі єврейських соціалістів), змогли сформувати «страйкову гвардію» (для охорони порядку), домовитися про місця проведення заходів на подвір'ї Ратуші та в Міському театрі. На урочисту ходу зібралося близько 6 000 осіб (за даними урядової газети). І хоча не всі страйкували в цей день, поліція жорстко реагувала на спроби «провчити штрейкбрехерів», більшість магазинів і підприємств були зачинені. Показово, що навіть Рада міста (до виборів у яку існував високий майновий ценз) заявила про підтримку виборчої реформи. Львів досягнув рівня таких великих промислових центрів, як Прага і Відень⁴³.

Так Львів, який за час автономії став центром «польського життя» для поляків трьох імперій, у 1905 р. перетворився на центр солідарності з робітниками Варшави. Робітниче питання в «бюрократичному» та «інтелігентському» Львові стало домінуючим, а соціал-демократи змогли провести ефективну й ефектну мобілізацію своїх прихильників.

Під час страйків і мітингів соціалісти змогли перехопити «прапор патріотизму» у своїх конкурентів націоналістів. Особливо це помітно під час гарячих дискусій щодо виборчої реформи, коли націоналісти продовжували обговорювати давнішу історію, як-от річницю Листопадового повстання чи ювілей облоги Львова військами Богдана Хмельницького.

Національний крен соціалістів мав і побічні ефекти: єврейські організації остаточно стали на шлях самостійності, а українці змушені були, хоч і без особливого ентузіазму, підтримати колег в їхній солідарності з робітниками Варшави. Так, поглибилися суперечності між українськими політиками, адже націоналісти критикували соціалістів за «зраду національних інтересів», тоді як між

³⁸ Manifestacja robotnicza. *Kurjer Lwowski*. 1905. 6 listopada. S. 2.

³⁹ Demonstracja socjalistyczna. *Gazeta Lwowska*. 1905. 8 listopada. S. 3.

⁴⁰ Demonstracja robotników żydowskich. *Kurjer Lwowski*. 1905. 14 listopada. S. 4.

⁴¹ Pamięci pomordowanych żydów. *Kurjer Lwowski*. 1905. 15 listopada. S. 4.

⁴² Маніфестація перед Соймом. *Діло*. 1905. 24 листопада. С. 3.

⁴³ Do strajku generalnego. *Kurjer Lwowski*. 1905. 26 listopada. S. 2.

єврейськими – зменшилися. У польському політикумі все залишилося без змін, дублюючи протистояння ендеків і соціалістів у Королівстві.

Рада міста, бачачи успіхи лівих на ниві патріотизму, і собі солідаризувалася з Варшавою (що вело до напруження з намісництвом), а також виступила за лібералізацію виборчого законодавства (що суперечило інтересам самих членів ради). Загалом же робітниче питання остаточно стало національним, а сутички з поліцією і перестрілки з політичними опонентами – нормою.

REFERENCES

Binder, H. (2000). Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34, 57–81 [in English].

Budivelnyi straik u Lvovi. (1905, Lypen 24). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Dabrowski, P. (2004). *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press [in English].

Dalszy ciąg demonstracji. (1905, Lipiec 12). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].

Demonstracja robotników żydowskich. (1905, Listopad 14). *Kurjer Lwowski*, 4 [in Polish].

Demonstracje uliczne. (1905, Lipiec 12). *Gazeta Lwowska*, 4 [in Polish].

Demonstracja socjalistyczna. (1905, Listopad 8). *Gazeta Lwowska*, 3 [in Polish].

Demonstratsyia u Lvovi. (1905, Lypen 10). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Do strajku generalnego. (1905, Listopad 26). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].

Manifestacja na rzecz strajku. (1905, Lipiec 24). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].

Manifestacja przeciw caratowi. (1905, Luty 3). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].

Manifestacja robotnicza. (1905, Listopad 6). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].

Manifestatsyia przed Soimom. (1905, Lystopad 24). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Napad. (1905, Luty 1). *Słowo Polskie*, 6 [in Polish].

Pamięci pomordowanych żydów. (1905, Listopad 15). *Kurjer Lwowski*, 4 [in Polish].

Po prychyni antyrosyiskoi manifestatsyi v miskii radi u Lvovi. (1905, Liutyi 4). *Dilo*, 2 [in Ukrainian].

Po strajku. (1905, Sierpień 2). *Kurjer Lwowski*, 5–6 [in Polish].

Prokopowych, M. (2009). *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press [in English].

«Proletari usikh kraiv, yednaite sia!». (1905, Traven 15). *Dilo*, 1–2 [in Ukrainian].

Sroka, Ł. (2012). *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Straiky u Lvovi. (1905, Lypen 27). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Straiky. (1905, Traven 20). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Strajk budowlany. (1905, Lipiec 11). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].

Strajk budowlany. (1905, Lipiec 19). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].

Strajk budowlany. (1905, Lipiec 22). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].

Strajk budowlany. (1905, Lipiec 30). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].

Strajk budowlany. (1905, Lipiec 31). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].

- Strajk czeljadzi krawieckiej. (1905, Maj 9). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].
- Strajk robotników budowlanych. (1905, Lipiec 11). *Kurjer Lwowski*, 4 [in Polish].
- Strajk robotników budowlanych. (1905, Lipiec 15). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].
- Strajk robotników budowlanych. (1905, Maj 29). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].
- Strzały we Lwowie. (1905, Lipiec 10). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].
- Unowsky, D. (2005). *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press [in English].
- W Sali teatru ludowego. (1905, Luty 2). *Gazeta Lwowska*, 4 [in Polish].
- Wielka panika na Rynku lwowskim. (1905, Lipiec 29). *Gazeta Lwowska*, 4 [in Polish].

Nazar KIS

PhD (History)

*Researcher at the Department of Modern History of the
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4143-1862>
e-mail: danylovyeh@gmail.com*

POLITICAL MANIFESTATIONS OF SOCIAL DEMOCRATS IN LVIV IN 1905: FROM SOLIDARITY RALLIES WITH WARSAW WORKERS TO DEMANDS FOR UNIVERSAL SUFFRAGE

Lviv was not the center of the labor movement and had no objective reasons for this – there was no significant number of workers. Nevertheless, in 1905, the city became a location for numerous social protests. Moreover, with a distinct national Polish character, due to the solidarity of local Poles with the insurgent Poles in the Russian Empire.

The article talks about the events of the revolutionary year of 1905 in Lviv, when the social democrats, starting with rallies in support of the Poles of the Russian Empire, eventually became a key political player in the city. They organized demonstrations, supported the strikers and negotiated on their behalf. After all, when Russia announced its intention to carry out liberal reforms, the Social Democrats became the ones who most actively promoted the idea of universal suffrage in the Austro-Hungarian Empire. At the same time, they were able to mobilize under their banner those who would hardly have supported them under other circumstances.

It is shown how competition between political parties and international relations influenced social protests. How the confrontation between Polish socialists and nationalists in Warsaw caused bloody conflicts on the same ground in Lviv. And how Ukrainian and Jewish socialists acted, faced with a choice between social and national solidarity. Who was accused of anti-Semitism, and who was accused of betraying national interests in favor of ephemeral justice.

It is highlighted how Lviv became the arena of this struggle – where were the main places for protests, where the strikers gathered, which routes they used to conduct their demonstrations. And also which points became places of conflict, where workers gathered and where they went to protest.

The factor of local patriotism was also considered: what was the policy of local self-government, how the patriotic card was played to set Lviv workers against workers from other regions of the empire. How entrepreneurs understood patriotism, how workers understood it, and how socialists tried to solve this dilemma.

Keywords: social democrats, rally, protest, strike, conflict.

УДК [94:323.15:81'272](477.87)"1867/1918"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-63-77

Чілла ФЕДИНЕЦЬ

*доктор філософії
старший науковий співробітник Інституту досліджень меншин
Центру соціальних наук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9156-9002>
e-mail: fedinec.csilla@tk.hu*

Степан ЧЕРНИЧКО

*доктор гуманітарних наук (філологія)
професор кафедри філології
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
та Університету Паннонія
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4512-988X>,
e-mail: csernicsko.istvan@kmf.org.ua*

ІСТОРИЧНО-СТРУКТУРНІ ЧИННИКИ МОВНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ (1867–1918)

Із використанням історично-структурної методики досліджено мовні процеси Закарпатського регіону в період Австро-Угорської монархії. Зазначено, що впродовж тривалого часу в Європі національна мова та її кодифікований варіант не були визначальним елементом ідентифікації народу – набагато важливішою вважали, наприклад, конфесійну належність. Стверджено, що коли мова стала найважливішим символом національної ідентичності, інтернаціональну лінгвістичну ідеологію замінила вернакулярна ідеологія мовного націоналізму, а потім на перше місце вийшли місцеві національні мови. Спостережено, що в Угорщині в межах цього тривалого процесу в тих сферах суспільного життя, які перебували під безпосереднім впливом держави (наприклад, адміністративне управління та освіта) латинську й німецьку мови поступово замінювала угорська. Встановлено, що гострого конфлікту між Угорською державою та меншинами не виникало доти, доки центральна влада не захотіла розширити сферу використання угорської мови і на внутрішню мовну сферу неугорського населення.

Виходячи з цієї історичної межі, проаналізовано сукупність різноманітних чинників, які впливали на мовну політику в регіоні: концепцію мовної політики держави, етнополітичні особливості регіону, а також власний культурно-національний рух місцевих еліт. Зазначено, що паралельно з процесами національного пробудження серед українців-русинів усе потужнішим ставало прагнення використовувати рідну мову, і прикладом були національні й мовні рухи інших слов'янських народів, що проживали на території Угорщини, зокрема сербів і словаків. Встановлено, що еволюції національних ідей допомогло й те, що на зміну просвітницькому раціоналізму прийшов романтизм, який сприяв

поширенню національної романтики, «віднаходженню» власної мови та народної культури. Висновано, що угорські мовна та національна політики були підпорядковані завданню збереження територій: уряд прагнув утримати у складі держави національні регіони, зокрема і Закарпаття, шляхом розширення їхніх національно-культурних та мовних прав.

Ключові слова: Австро-Угорська монархія, Закарпаття, мовна політика, мовні ідеології.

Поняття державна мова, офіційна мова і мова меншини не мають загальноприйнятого визначення у міжнародному праві. У Центральній та Східній Європі зазвичай державною визнають мову більшості населення конкретної країни, у якій вона виконує і функцію офіційної. Статус мов визначає мовна політика. До її проблематики належить і те, скільки державних або офіційних мов використовується на території окремої країни чи регіону¹.

Часто одним із головних завдань мовної політики вважають уникнення або вирішення мовних конфліктів. Наприклад, Йозеф-Г. Турі (Joseph-G. Turi) переконаний, що найперша мета мовного правового регулювання – вирішення мовних проблем, що виникли внаслідок мовних конфліктів і нерівноправності мов, через встановлення статусу таких та визначення сфери їхнього використання². На думку Франсоа Гріна (François Grin), мовна політика – це така систематична, раціональна й науково-обґрунтована діяльність, мета якої – змінити мовне середовище заради покращення добробуту³. Віктор Брицин визначає мовну політику як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи. І додає, що мовна політика «здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти зняттю національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин»⁴.

Однак конфлікти, які є об'єктом мовної політики, майже ніколи не мають суто мовного походження, адже їхньою генезою є суспільна, політична, культурна і/або економічна конфронтація груп, що розмовляють цією/цими мовою/мовами. Крістіна Братт Паулстон (Christina Bratt Paulston) і Kai Гайдемманн (Kai Heidemann) стверджують, що «в далекотерміновій перспективі мовна політика, найімовірніше, успішною не буде, якщо вона є антагоністичною соціокультурним силам, що впливають на місцевий контекст», і додають: «Що більший контроль, то більше обмежень і то імовірніше, що така мовна політика призведе до конфліктів і суперечок»⁵.

Джеймс В. Толлефсон (James W. Tollefson) вводить у методологію досліджень мовної політики історично-структурний підхід. Мета історично-структурного дослідження полягає у виявленні тих історичних і структурних чинників, які ведуть

¹ Barbour S. National Language and Official Language. *Sociolinguistics* / eds.: U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill. Berlin; New York, 2004. P. 291–294; Раннунт М. Пособие по языковой политике. Таллин, 2004.

² Turi J.-G. Typology of language legislation. *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination* / eds.: T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson. Berlin, 1994. P. 111–119.

³ Grin F. Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages. Basingstoke, 2003. P. 30.

⁴ Брицин В. Мовна політика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 357.

⁵ Paulston C. B., Heidemann K. Language Policies and the Education of Linguistic Minorities. *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* / ed. T. Ricento. Oxford, 2006. P. 298–302.

до мовних політик та стратегій, що створюють і зберігають нерівноправність. Насправді історичні чинники можуть значно відрізнятися один від одного, але дослідження подібного типу звертають увагу на нерівне використання мови й навчання мови для різних груп, пробують віднайти можливі (історичні) пояснення процесів мовних політики та планування, а також розкривають історичний розвиток активних учасників мовної політики та їхніх інтересів і практик, показують їхні наслідки. Дослідницькі завдання концентруються навколо того, як мовні політики, що утримують (або руйнують) пов'язану з мовою єрархію, відповідають історичним процесам, пристосовуються до них. У межах цієї теорії мовна політика – один із механізмів здобуття й утримання влади, формування і відтворення нерівноправності в суспільстві. Історично-структурний підхід звертає увагу й на те, як ідеологізує суспільна група, що здобула владу, свою мовну політику і як представляє її – попри її репресивну суть – природною, необхідною й корисною для всіх членів суспільства⁶. Подібні дослідження можуть відбуватися як на макро-, так і на мікрорівні, але найдоцільніше проводити вивчення одночасно на обох⁷.

У різноманітних виданнях з'явилося чимало публікацій, присвячених цій темі. Серед них особливо виділяються праці таких науковців, як Юрій Шевельов, Павло Роберт Магочій, Анна Плішкова (Anna Plíšková), Міхаель Мозер (Michael Moser). Один з аспектів, що залишився поза увагою дослідників, – долучення до аналізу тогочасних мовних процесів новітньої теоретичної літератури, пов'язаної зі соціолінгвістикою. Мета статті – використовуючи підхід Толлефсона, проаналізувати етномовні процеси Закарпаття в контексті державної політики в період Австро-Угорської монархії.

На основі Австро-угорського компромісу 1867 р. Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Імперія була розділена на дві частини – австрійську й угорську, кожна з яких одержала повний суверенітет щодо внутрішніх справ. На чолі двоєдиної Австро-Угорщини стояв імператор Австрії, який одночасно носив титул угорського короля. Угорське королівство (Транслейтанія) охоплювало терени і Закарпаття, а австрійська частина монархії (Цислейтанія) – Галичину та Буковину. На межі століть населення Галичини перевищило 8 млн, а у столиці краю – Львові – проживало 200 тис. осіб.

Згідно з даними переписів населення епохи дуалізму, угорцями за національністю в Угорському королівстві було менше половини населення. Їхня частка перевищила 50 % тільки тому, що євреїв не записували як окрему національність і значна частина з них вказувала рідною мовою угорську. За чисельністю після румунів, німців, словаків, хорватів і сербів йшли українці (русини, карпатські русини або рутени), які становили 2,5 % від загальної кількості населення королівства. Вони компактно проживали в комітатах, розташованих уздовж північно-східного кордону Угорщини з Галичиною: Земпленьському, Ужанському, Березькому, Угочанському та Марамороському. У середині XVIII ст. частину українців-русинів із цих комітатів переселено на територію Банат і Бачки (сучасний автономний край Воеводина в Сербії).

⁶ Tollefson J. W. Historical-Structural Analysis. *Research Methods in Language Policy and Planning: a Practical Guide* / eds.: F. M. Hult, D. C. Johnson. Malden (MA), 2015. P. 140–142.

⁷ Ibid. P. 144.

Таблиця 1

**Склад населення Угорського королівства (крім Хорватії-Славонії)
за рідною мовою (1880–1910)⁸**

Рідна мова	1880		1890		1900		1910	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Угорська	6 165 455	44,8	7 356 874	48,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,4
Німецька	1 799 232	13,1	1 988 589	13,1	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Словацька	1 790 485	13	1 896 641	12,5	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7
Румунська	2 323 794	16,9	2 589 066	17,1	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Руська	342 354	2,5	379 782	2,5	424 774	2,5	464 270	2,5
Хорватська, сербська	613 394	4,5	678 747	4,5	629 169	3,7	656 324	3,6
Інша	714 889	5,2	243 795	1,6	333 008	2	401 412	2,3
Всього	13 749 603	100	15 133 494	100	16 838 255	100	18 264 533	100

У період монархії з 490 населених пунктів регіону, що згодом стали відомі як Закарпаття, усього 3 мали статус міста (Ужгород, Мукачево та Берегове), решта ж були селами. У 1870-х роках на чисельність населення краю негативно впливали епідемії (холера, дифтерія), а позитивно – прокладення залізниці. Сполучення зі сусідньою Галичиною стало доступним 1884 р.⁹

У зміні чисельності та етнічного складу населення держави певну роль зіграли й еміграційні хвилі¹⁰. Найбільш потужною з Угорщини була на межі XIX–XX ст. Між 1890 р. і 1900 р. 15,5 % усіх, хто емігрував з Європи, становили вихідці саме з монархії, а між 1901 р. та 1910 р. цифра досягла 23,8 %. За цим показником Австро-Угорська монархія вийшла на перше місце серед європейських країн. З Угорщини до США тоді емігрувало приблизно 1,2 млн осіб, переважно вихідці саме з північно-східних регіонів країни. Угорці серед них становили меншу частку. За етнічним складом еміграція була найбільш поширеною серед словаків, німців і русинів-українців¹¹. У період з 1880 р. по 1914 р. зі сучасної території Закарпаття

⁸ Джерело: Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010. P. 49; Central Statistical Office of Hungary. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/ (дата звернення: 20.12.2021).

⁹ Bajor T., Prihodko B. Kárpátalja vasúti és közúti közlekedésének fejlődése. *Tudományos Közlemények*. 2014. Vol. 30. P. 69–70.

¹⁰ Katus L. A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2009. P. 389.

¹¹ Закарпаття в етнополітичному вимірі / ред.: Ю. Левенець та ін. Київ, 2008. С. 166–168; Ács Z. Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest, 1984. P. 304; Puskás J. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest, 1982.

до Америки виїхало близько 225 тис. осіб¹². Тут всюди спостерігалось зменшення чисельності населення, і тільки три міста показали зростання¹³.

Таблиця 2

Етнічний склад історичного Закарпаття (1880–1910)¹⁴

Рідна мова	1880		1910	
	осіб	%	осіб	%
Руська	244 742	59,8	330 010	54,5
Угорська	105 343	25,7	185 433	30,6
Німецька	31 745	7,8	64 257	10,6
Румунська	16 713	4,1	11 668	1,9
Словацька	8 611	2,1	6 346	1
Інша	1 817	0,5	8 228	0,4
Все населення	408 971	100	605 942	100

В Угорщині угорську мову вводили в офіційне діловодство поступово, починаючи з 1790 р., законами, які регулювали окремі сфери суспільного життя, освіти тощо. Кожний новий крок наражався на слабші чи потужніші протести серед представників різних національностей. Запровадження законів і безпосереднє введення угорської як державної мови сповільнювала недостатня кількість учителів, а також відсутність відповідної методики для викладання угорської мови як нерідної. Угорська стала офіційною державною мовою парламенту, установ, адміністрацій, судочинства та освіти внаслідок набуття чинності закону № II від 1844 р.¹⁵

Наступний важливий крок – ухвалення в 1868 р. закону № XLIV «Про рівноправність національностей», згідно з яким мовою парламенту та головних установ ставала угорська, однак закони також треба було видавати й мовами інших національностей (§ 1). У містах і селах мовою діловодства була найбільш поширена (місцева) (§ 21). Закон надавав необмежене право користуватися рідною у місцевих органах влади, судочинстві, освіті, Церкві (§ 23). Хоча в основі закону лежала ідеологія єдиної угорської політичної нації та єдиної державної мови – угорської¹⁶, він був ліберальним щодо надання громадянам рівних прав, незалежно від етнічної належності¹⁷.

¹² Марочій П.-Р. Народ нивидкы. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2007. С. 61.

¹³ Bagdi R. Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között. *Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992* / eds.: G. Demeter, R. Bagdi. Debrecen, 2009. P. 61–70.

¹⁴ Складено на основі видання: Kocsis K., Kocsis-Hodosi E. Ethnic Geograpy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Budapest, 1998.

¹⁵ Bindorffer Gy. Nemzetiségi politika Magyarországon Szent István korától a rendszerváltásig. *A jövevényektől az államalkotó tényezőkhig. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon* / eds.: T. Gyulavári, E. Kállai. Budapest, 2010. P. 14–15; Nádor O. Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig. Budapest, 2002. P. 67.

¹⁶ Romsics I. Történelem, történetírás, hagyomány. Budapest, 2008. P. 207.

¹⁷ Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 152–153; Nádor O. Nyelvpolitika... P. 77.

Закон № XLIV 1868 р. був основою державної мовної політики аж до 1919 р. Але, на жаль, більшість його положень не виконувались¹⁸. Державні структури залишали відносно вузькі можливості використання мов меншин¹⁹.

Сферу освіти покликаний був регулювати закон № XXXVIII, прийняття якого в 1868 р. пов'язане з міністром у справах релігії та освіти Йозефом Етвешем (József Eötvös). У § 58 стверджено: «Усі учні мають отримувати освіту рідною мовою, якщо така мова є однією з поширених у населеному пункті...». Закон також передбачав право заснування й утримання конфесійних шкіл. Разом із цим завдяки йому відкрилася можливість розбудови системи державних народних шкіл.

У цей період угорська мова ще не була обов'язковим предметом у початкових школах²⁰. Однак уже закон № XVIII від 1879 р. зробив обов'язковим викладання угорської як окремого предмета в усіх народних школах Угорщини та передбачив, що учні повинні володіти нею на рівні, достатньому для спілкування²¹. У законі, зокрема, йшлося: «Якщо для взаємної комунікації і розуміння між усіма громадянами держави треба обрати одну з мов, поширених на території країни, то це може бути тільки мова держави, більшості – угорська»²². Міністр культури Агостон Трефорт (Agoston Trefort) відзначив, що держава не має на меті «позбавити національності можливості використовувати власну мову чи обмежувати їх у цьому», але в інтересах самих меншин засвоювати державну²³.

Серед святкових заходів та урочистостей з нагоди 1000-річчя заснування держави (1896) було започатковано й т. зв. шкільну акцію «Міленіум», у межах якої створено велику кількість державних шкіл з угорською мовою навчання. Зокрема, на мовних кордонах, що з національного погляду вважалися «небезпечними». У роки святкування поширеним стало переконання, що розбудова угорськомовних шкіл – це найефективніший спосіб служіння ідеям угорської нації і держави, що все більше асоціювалися з асиміляційними прагненнями.

У 1907–1908 рр. був ухвалений пакет освітніх законів, названий іменем тогочасного міністра у справах релігії та освіти Альберта Апоні (Albert Apponyi) «Lex Apponyi» («Лекс Апоні»). Найбільші дискусії спричинив закон № XXVII про правовий статус недержавних початкових шкіл, який об'єднав домінуючу роль держави із впливом і засобами державного контролю. З етнічно неугорських регіонів найменше проблем було саме на русинських територіях, де, за тогочасними повідомленнями, завдяки високим результатам «у вивченні угорської мови» дітей успішно перевели з конфесійних шкіл до безкоштовних державних народних²⁴.

Попри асиміляційний політичний тиск і мовну боротьбу, що розділяла інтелігенцію, на межі XIX–XX ст. серед українців-русинів зміна мови не була поширеною.

¹⁸ Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 150–154; Ács Z. Nemzetiségek a történelmi Magyarországon... P. 271–273; Nádor O. Nyelvpolitika... P. 78; Плішкова А. Русинський язык на Словенську (Короткий нарис історії і сучасності). Пряшів, 2008. С. 34.

¹⁹ Bindorffer Gy. Nemzetiségi politika Magyarországon... P. 19; Gyurgyák J. Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, 2007. P. 78.

²⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 154.

²¹ Marác L. Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and practice. *Jezikoslovlje*. 2012. № 2. P. 284.

²² Цит. за: Nádor O. Nyelvpolitika... P. 78.

²³ Ibid. P. 78–79.

²⁴ Dolmányos I. A Lex Apponyi. *Századok*. 1968. № 1–2. P. 527.

Необхідна попередня умова зміни мови – все більш розповсюджена двомовність²⁵. А з даних чотирьох переписів населення, проведених у ту добу, виявляється, що в Угорщині серед українців-русинів частка тих, які володіли державною мовою, зросла з 5,5 % у 1880 р. до 14 % у 1910 р. Однак в аналізованих чотирьох комітатах знання угорської серед слов'янського населення поширювалося повільно.

Збереженню рідної мови серед українців-русинів, їхньому спротиву асиміляції сприяло й те, що більша частина одружувалася в межах своєї конфесії – обирали пару з-поміж греко-католиків. Частка мовно змішаних шлюбів була незначною. Наприклад, у 1900 р. тільки 3,2 % жінок-рутенек і 2,3 % чоловіків-рутенів обрали іншомовну пару. За 10 років цей показник зменшився – до 1,6 % і 1,2 % відповідно²⁶.

Особливістю греко-католицизму, найпоширенішого віросповідання, була церковнослов'янська літургійна мова, а в побуті священники на територіях поблизу гірської місцевості спілкувалися місцевою слов'янською, і самі теж походили з цього середовища. Однак ближче до Великої Середньодунайської низовини картина змінювалася. Наприклад, декан Деметер Керекеш (Demeter Kerekes) із м. Гойдудорог «не говорив добре по-руськи (як більшість альфельдських греко-католицьких священників), ба більше, пишався тим, що називав себе угорцем, натомість був відданим прихильником використання в релігійних обрядах церковнослов'янської мови, насамперед через її поетичність»²⁷.

Взаємозалежність між релігійною та етнічною належністю на межі XVIII–XIX ст. у карпатському регіоні можна вважати загальнопоширеною. Поряд із православними сербами й римо-католицькими хорватами греко-католицькі українці-русини теж належали до тої категорії, у якій віросповідання та рідна мова майже повністю збігалися²⁸. Згідно з переписом Мукачівської греко-католицької єпархії від 1806 р., руську мову назвало рідною в Березькому комітаті 97 % вірян, в Ужанському – 95 %, а в Уточанському – 91 %²⁹. На час перепису 1910 р. спостерігається «формування» угорських греко-католиків поряд зі стагнацією чи зменшенням вірних найбільш поширеної серед угорського населення регіону реформатської конфесії³⁰. Так, на Закарпатті спостерігаємо протилежну тенденцію до тої, яка була в Галичині, де з поширенням української ідеї відбувалося національне пробудження, а Греко-Католицька Церква стала для української нації, що формувалася, національною³¹.

У 1900/1901 н. р. угорці, що становили 51,4 % населення країни, мали 61,38 % від загальної кількості шкіл, а представники інших національностей – решту 38,62 %. Між 1880 р. і 1913 р. кількість початкових шкіл з угорською мовою навчання зросла майже вдвоє, у такій самій пропорції зменшилася кількість навчальних закладів з іншими мовами. Найшвидше зменшувалося число руських і словацьких³².

²⁵ Gal S. Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria. San Francisco, 1979; Gal S. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio*. 1991. № 1. P. 66–76.

²⁶ Bezeczky G. Ami a Monarchiából ránk esett. URL: <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html> (дата звернення: 20.12.2021).

²⁷ Mészáros Károly *önéletrajza* / ed. Cs. Csorba. Debrecen, 1974. P. 21.

²⁸ Bezeczky G. Ami a Monarchiából ránk esett... P. 9–10.

²⁹ Ibid. P. 10.

³⁰ Keményfi R. Térbeli mozgáspályák, migrációs vallási jelenségek geográfiai vizsgálata. *Tradicionális migráció és kereskedelem az Alföldön* / ed. L. F. Novák. Nagykovács, 2008. P. 584–585.

³¹ Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine. Montreal, 1999. P. 6.

³² Marác L. Multilingualism... P. 269–298.

На межі XIX–XX ст. в Угорщині не було середніх та вищих навчальних закладів із руською мовою викладання. Руська молодь, потрапивши в угорськомовну освітню систему, ішла шляхом мовної та культурної асиміляції. У 1895/1896 н. р. на території Угорщини руську мову викладали у трьох середніх освітніх закладах: Мукачівській державній гімназії, Пряшівській та Ужгородській королівських головних гімназій по 8 та 2 години в тиждень. Ужгородський греко-католицький навчальний заклад, який готував дяків (канторів), із 1883 р. став угорськомовним.

На межі століть у країні функціювало 182 угорські середні школи (92 %) та 16 із навчанням мовами меншин (8 %). Між 1872 р. і 1910 р. частка тих, хто ходить до школи, з-поміж дітей шкільного віку зросла від 75 до 90 %, однак із них на 1905 р. усього 43 % закінчили у 12-річному віці перші шість класів. У 1890 р. 44,5 % від загальної кількості населення країни вміли читати-писати, з-поміж них 53,6 % становили угорці, а русини – всього 9,7 %. На 1910 р. три чверті русинів усе ще були неписьменними. У 1900/1901 н. р. серед студентів вищих навчальних закладів усього 0,53 % були русинами за національністю³³.

У 1881 р. влада скасувала обов'язковий іспит із руської мови у випускних класах, а в 1889 р. – обов'язкове навчання руською в конфесійних школах. 1898 р. уряд листом рекомендував Мукачівській греко-католицькій єпархії перейти з кирилиці на латинський алфавіт. Однак її керівництво відмовилося це робити, покликаючись на давні столітні традиції. Попри це, вже 1890 р. воно змушене було видати греко-католицький руський псалтир латинськими літерами, оскільки значна частина русинів, що навчалася у школах тільки по-угорськи, не знала кирилиці.

Меншини по-різному пробували протестувати проти асиміляції. Найслабше захищали свої інтереси в цей період саме українці-русини, хоча іноді сучасна історіографія називає другу половину XIX ст. руським «пробудженням», «національним відродженням», періодом «розбудови нації»³⁴.

Хоча в гірській місцевості карпатського регіону українці-русини становили етнічну й мовну більшість, однак у другій половині XIX ст. вони ще не мали єдиної літературної мови³⁵. «Народ» говорив місцевою говіркою, а інтелігенція була розділена на три мовні табори – боролися російська, українська і «тонка»³⁶, «слабка»³⁷, «недостатньо розвинена»³⁸ руська свідомості. Найгостріша боротьба тривала між проукраїнським і проросійським напрямками, а третій, що «бажає далі розвивати місцеву народну мову й літературу, становить меншість»³⁹.

³³ Див.: Berecz Á. The politics of early language teaching: Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy. Budapest, 2014.

³⁴ Magocsi P. R. A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus'. *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* / eds.: T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson. Houndmills, Basingstoke, 2016. P. 109–111.

³⁵ Moser M. A New-Old Language In-between Nations and States. *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* / eds.: T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson. Houndmills, Basingstoke, 2016. P. 135.

³⁶ Kerecsényi D. Bonkáló Sándor: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. *Századok*. 1936. № 1–3. P. 467.

³⁷ Dolmányos I. A Lex Apponyi... P. 525.

³⁸ Spira Gy. Mészáros Károly önéletrajza előtt. *Századok*. 1977. № 1. P. 590.

³⁹ Bonkáló S. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs, 1935. P. 62.

Місцеве населення регіону в 1849 р. безпосередньо познайомилося з царською російською армією, що неабияк вплинуло на руську інтелігенцію⁴⁰. Саме з цього часу фіксується поширення у колі північно-східних угорських русинів великоруського напрямку⁴¹. «Відколи в 1849 році московська зброя ступила на територію Угорщини, [українцям-русинам] настільки заїмпонувала їхня сила, що пани не бачили іншого руського світу, крім Московщини. Вони почали писати на великоруський лад, намагалися користуватися чужою, без нас розробленою далекою мовою і повністю забули дотримуватися давнього прикладу наших предків»⁴², – писав Августин Волошин.

Проукраїнська орієнтація на початку ХХ ст. ще не мала сильних позицій на території сучасного Закарпаття. Це зовсім не дивно, якщо брати до уваги, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська ідентичність навіть у Галичині й Буковині мала конкурентів⁴³. У закарпатському краї русинська самоідентичність тримала позиції довше, ніж по той бік Карпат⁴⁴. Але ми ніяк не можемо погодитися з дослідниками, які вважають, що українська ідентичність і мовна орієнтація з'явилися в регіоні тільки після Другої світової війни. Прихильники українського самовизначення звернули увагу на слов'ян із південної сторони Карпатських гір уже в кінці ХІХ ст.⁴⁵. Львівське Товариство ім. Шевченка намагалося залучити закарпатських дослідників до спільної роботи, тому активно контактувало з Гіадором Стрипським та іншими громадськими діячами. Саме з ними з'являється на Закарпатті українська ідея та проукраїнська орієнтація.

Прихильники русинського напрямку вважали русинів самостійним народом, а їхню мову (місцеві слов'янські діалекти) окремою від сусідніх слов'янських (української, словацької, польської). Русинофілі походили передовсім із кола духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії. Їхньою метою було формування й кодифікація власної літературної мови, що ґрунтувалася б на місцевих діалектах і церковнослов'янській мові. До русинського мужика необхідно звертатися «його мужичою мовою» – вважав один із теоретиків русинофільства. «Оскільки на особливостях цієї селянської мови сформувався самостійний тип гунгарорутенця, який далекий від українця, але ще дальший від москаля, нам не треба робити нічого іншого, ніж на основі законів, узятих з цієї народної мови, заснувати особливу угорську русинську селянську мову. Дуже природним буде й те, що як вона відрізняється

⁴⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 122–150; Мозер М. Чи намагався Олександр Духнович створити русинську літературну мову? *Україна модерна*. 2008. № 13. С. 222–235; Moser M. Did Aleksandr Dukhnovych strive to create a Rusyn literary language? *Does a Fourth Rus' Exist? Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region* / eds.: P. Best, S. Stepien. Przemyśl; Higganum, 2009. P. 63–80.

⁴¹ Плішкова А. Русинський язык на Словенську... С. 20.

⁴² Волошин А. О письменном язичѣ Підкарпатських русинов. Ужгород, 1921. С. 38.

⁴³ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев, 2010. С. 94–95; Магочій П. Р. Історія України. Київ, 2007. С. 377; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008. С. 154–155; Грушевський М. Історія України-Руси. Нью Йорк, 1954. Т. 1.

⁴⁴ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Київ, 1987. С. 51; Чучка П. Питання літературної мови в Карпатській Україні. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні* / ред. Б. Галас. Ужгород, 1993. С. 30–38.

⁴⁵ Див.: Драгоманов М. Галицько-руське письменство. Львів, 1876; Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 158; Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. Київ, 1999.

від інших мов у змісті, хай якомога дальшим від української та московської буде й правопис цієї мови»⁴⁶. Хоча в цей період чимало слов'янських народів Європи й Австро-Угорської монархії працювало над кодифікацією власного діалекту, на русинів Угорщини ці приклади не мали визначального впливу⁴⁷.

На думку тодішньої угорської влади, мова українців-русинів Закарпаття, як і (мало)руська (українська), відрізняється від російської. «Руський языкъ е самостоятельный, и не може ся держати нарѣчиемъ російского», – писав у 1883 р. Ласло Чопей (László Csorey)⁴⁸. Угорські мовознавці не вважали окремою мовою діалекти русинів Угорщини, а частиною (мало)руської⁴⁹.

Аналіз творів місцевих науковців свідчить про те, що ані М. Лучкай⁵⁰, ані О. Духнович⁵¹ не визнавали мовлення місцевих українців-русинів окремою мовою. Але вже на початку ХХ ст. виник намір використовувати місцеву мову в освіті, художній літературі, пресі, тобто зроблено перші кроки до кодифікування окремої і від російської, і від української русинської (руської)⁵². У перші роки ХХ ст. А. Волошин також належав до прихильників уведення місцевих говорів в освіту, культуру, був противником проукраїнської орієнтації. За оцінкою деяких дослідників і політиків, перші граматики Волошина⁵³ зробили вагомий внесок у розвиток літературного варіанта русинської мови⁵⁴.

⁴⁶ Sztipszky H. Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle*. 1913. № CLIII. P. 294.

⁴⁷ Moser M. A New-Old Language In-between Nations and States... P. 126.

⁴⁸ Чопей Л. Русько мадярський словарь. Budapest, 1883. С. X.

⁴⁹ Там само; Bonkáló S. A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. P. 3; Bonkáló S. Az orosz (nagyoros) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány*. 1915. Vol. V. P. 81; Bonkáló S. A rutének (ruszinok). Basel, Budapest, 1996 [1940]. P. 58; Hodinka A. A rutének. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország. VI. k. Felső-Magyarország. II. r.* Budapest, 1900. P. 406; Sztipszky H. Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle*. 1913. Vol. CLIII. P. 278.

⁵⁰ Німчук В. Закарпатський говір. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 176; Danylenko A. Muxajlo Lučkaj – A Dissident Forerunner of Literary Rusyn? *The Slavonic and East European Review*. 2009. Vol. 87. № 2. P. 201–226.

⁵¹ Кушко Н. Літературні стандарти русинської мови: історичний контекст і сучасна ситуація. *Языкова культура і языкова норма в русиньскім языку* / ред. А. Плішкова. Пряшів, 2007. С. 38; Мозер М. Чи намагався Олександр Духнович... С. 222–235; Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948. Cambridge, 1978. P. 51.

⁵² Szabó O. A magyar oroszokról (Ruthének). Budapest, 1913. P. 46; Sztipszky H. Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok... P. 294–296.

⁵³ Див.: Волошин А. Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школь. Ungvár, 1899; Волошин А. Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народных школь. Ungvár, 1901. Ч. 1. Матеріаль II-го класса народной школы; Волошин А. Азбука угро-руського и церковно-славянського чтенія. Унгварь, 1906; Волошин А. Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan. Ungvár, 1907; Волошин А. Азбука и перва чытанка для первого класа народніх школ на русском язици. Ungvár, 1913; Волошин А. Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школь. Для I и II классов народной школы. Ungvár, 1919.

⁵⁴ Закарпаття в етнополітичному вимірі... С. 158–159; Магочій П. Р. Історія України... С. 390; Плішкова А. Русинський язык на Словеньску... С. 30; Думнич Ю. Украинизація школи на Пудкарпатській Руси пуд час Чехословацького періода. Ужгород, 2009. С. 9; Чучка П. Питання літературної мови в Карпатській Україні. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні* / ред. Б. Галас. Ужгород, 1993. С. 32; Юсип Ю. Августин Волошин і мовна дискусія 20-их років ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні* / ред. Б. Галас. Ужгород, 1993. С. 338.

Мову «народу» насправді ніхто не поспішав укладати у граматику, натомість виходили такі видання, які більшою чи меншою мірою її стосувалися. При цьому завдяки інтелігенції досить інтенсивною була передача наукових відомостей про русинів, що жили по той бік Карпат. Наприклад, на шпальтах заснованого в рік укладення Австро-угорського компромісу історичного наукового часопису «Századok» («Віки»), який виходить по сьогодні, систематично з'являлися повідомлення про досягнення і заслуги тамтешніх науковців. Оцінки не завжди були схвальними, наприклад, тоді, коли хтось доходив висновку, що русини, які живуть по той бік Карпат, «не дуже відзначаються освіченістю»⁵⁵, однак була і справжня похвала. Про одну з книг Михайла Грушевського⁵⁶ читаємо: «Хоча книга і написана не дуже приємною мовою, однак історична наука може почерпнути з неї багато користі...»⁵⁷.

Отже, у дослідженні ми розглянули процеси державного будівництва та мовні ідеології, які вплинули на мовний і етнічний розвиток української русинської громади Закарпаття. Ідеологія одномовного націоналізму та ідеал однорідної національної держави набули широкого поширення в Європі у XIX ст. Багатонаціональне Королівство Угорщина як частина багатонаціональної Австро-Угорської монархії було пов'язане з цими європейськими ідеологічними процесами у своїх спробах заповнити якнайбільше простору всередині держави угорською мовою, етнічною належністю та культурою. Українці-русини шукали своє місце в системі, опинившись у зоні тяжіння відразу кількох центрів сили. Після Австро-угорського компромісу структура імперії змінилася, оскільки імператор визнав, що питання національностей стало внутрішнім питанням Угорщини. Закон про національності 1868 р. надавав угорським мешканцям права на індивідуальне використання мови та культури. У період дуалізму Угорська національна держава залишалася багатоетнічною, але якщо порівнювати з Цислейтанією, то була сильно централізованою, підтримувала процеси «мадяризації», асиміляції (націоналізації), що, здавалося, послаблювали етнорегіональні прагнення, але насправді зроста внутрішня напруга, що сприяло розпаду імперії.

REFERENCES

- Ács, Z. (1984). *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest [in Hungarian].
- Bagdi, R. (2009). Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között. In G. Demeter, R. Bagdi (Eds.), *Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992* (pp. 61–83). Debrecen [in Hungarian].
- Bajor, T., & Prihodko, B. (2014). *Kárpátalja vasúti és közúti közlekedésének fejlődése. Tudományos Közlemények*, 30, 63–72 [in Hungarian].
- Barbour, S. (2004). National Language and Official Language. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 288–295). Berlin; New York [in English].
- Berecz, Á. (2014). *The politics of early language teaching: Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest [in English].

⁵⁵ Érdújhelyi M. A szláv maticák. II. Századok. 1895. № XXIX. P. 284.

⁵⁶ Грушевський М. Описи королівщин в землях руських XVI віку. Львів, 1900. Т. 3. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської.

⁵⁷ Petráseovich G. Descriptiones bonorum regalium in terris Ukraino-Russicis... Századok, 1901. № XXXV. P. 750.

Bezeczky, G. (2017). *Ami a Monarchiából ránk esett*. Retrieved from <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html> [in Hungarian].

Bindorffer, Gy. (2010). Nemzetiségi politika Magyarországon Szent István korától a rendszerváltozásig. In T. Gyulavári, E. Kállai (Eds.), *A jövővénytől az államalkotó tényezőkhöz. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon* (pp. 10–48). Budapest [in Hungarian].

Bonkáló, S. (1910). *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*. Gyöngyös [in Hungarian].

Bonkáló, S. (1915). Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány*, 51, 81–110 [in Hungarian].

Bonkáló, S. (1935). *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs [in Hungarian].

Bonkáló, S. (1996 [1940]). *A rutének (ruszinok)*. Basel; Budapest [in Hungarian].

Brytsyn, V. (2000). *Movna polityka*. In *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (p. 357). Kyiv [in Ukrainian].

Central Statistical Office of Hungary. Retrieved from https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/ [in Hungarian].

Chuchka, P. (1993). Pytannia literaturnoi movy v Karpatskii Ukraini. In B. Halas (Ed.), *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sгодni* (pp. 30–38). Uzhhorod [in Ukrainian].

Csopei, L. (1883). *Rusko madiarskyi slovar*. Budapest [in Ukrainian].

Csorba, Cs. (Ed.). (1974). *Mészáros Károly önéletrajza*. Debrecen [in Hungarian].

Danylenko, A. (2009). Myxajlo Lučkaj – A Dissident Forerunner of Literary Rusyn? *The Slavonic and East European Review*, 87 (2), 201–226 [in English].

Dolmányos, I. (1968). A Lex Apponyi. *Századok*, 1–2, 484–535 [in Hungarian].

Drahomanov, M. (1876). *Halytsko-ruske pysmenstvo*. Lviv [in Ukrainian].

Dumnych, Yu. (2009). *Ukraynyzatsiia shkoly na Pudkarpatskyi Rusy pud chas Chek-hoslovatskoho peryoda*. Uzhhorod [in Ukrainian].

Érdújhelyi, M. (1895). A szláv maticák. II. *Századok*, XXIX, 282–285 [in Hungarian].

Gal, S. (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. San Francisco [in English].

Gal, S. (1991). Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio*, 1, 66–76 [in Hungarian].

Grin, F. (2003). *Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Basingstoke [in English].

Gyurgyák, J. (2007). *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest [in Hungarian].

Himka, J.-P. (1999). *Religion and Nationality in Western Ukraine*. Montreal [in English].

Hodinka, A. (1900). A rutének. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország. VI. k. Felső-Magyarország. II. r.* (pp. 401–480). Budapest [in Hungarian].

Hrushevskiy, M. (1900). *Opysy korolivshyn v zemliakh ruskykh XVI viku* (Vol. 3: Liustratsii zemel Kholmskoi, Belzkoi i Lvivskoi). Lviv [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1954). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (Vol. 1). New York [in Ukrainian].

Katus, L. (2009). *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs [in Hungarian].

Keményfi, R. (2008). Térbeli mozgáspályák, migrációs vallási jelenségek geográfiai vizsgálata. In L. F. Novák (Ed.), *Tradicionális migráció és kereskedelem az Alföldön* (pp. 563–602). Nagykőrös [in Hungarian].

Kerecsényi, D. (1936). Bonkáló Sándor: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. *Századok*, 1–3, 467–468 [in Hungarian].

Kocsis, K., & Kocsis-Hodosi, E. (1998). *Ethnic Geograpy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest [in English].

Kushko, N. (2007). Literaturni standarty rusynskoi movy: istorychnyi kontekst i suchasna sytuatsiia. In A. Plišková (Ed.), *Yazykova kultura i yazykova norma v rusynskim yazyku* (pp. 31–58). Presov [in Ukrainian].

Levenets, Yu. (Ed.). (2008). *Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri*. Kyiv [in Ukrainian].

Magocsi, P. R. (1978). *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge [in English].

Magocsi, P. R. (2016). A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus'. In T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson (Eds.), *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* (pp. 102–123). Houndmills; Basingstoke [in English].

Magocsii, P. R. (2007). *Istoriia Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].

Magocsii, P.-R. (2007). *Narod nyidi. Iliustrovana istoriia karpato-rusynov*. Uzhhorod [in Ukrainian].

Marác, L. (2012). Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and practice. *Jezikoslovlje*, 2, 269–297 [in English].

Moser, M. (2008). Chy namahavsia Oleksandr Dukhnovych stvoryty rusynsku literaturnu movu? *Ukraina moderna*, 13, 222–235 [in Ukrainian].

Moser, M. (2009). Did Aleksandr Dukhnovych strive to create a Rusyn literary language? In P. Best, S. Stepien (Eds.), *Does a Fourth Rus' Exist?: Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region* (pp. 63–80). Przemyśl; Higanum [in English].

Moser, M. (2016). A New-Old Language In-between Nations and States. In T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson (Eds.), *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* (pp. 124–139). Houndmills; Basingstoke [in English].

Myshanych, O. (1999). *Politychne rusynstvo: istoriia i suchasnist. Ideini dzherela zakarpatskoho rhgionalnoho separatyzmu*. Kyiv [in Ukrainian].

Nádor, O. (2002). *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Budapest [in Hungarian].

Nahorna, L. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*. Kyiv [in Ukrainian].

Nimchuk, V. (2000). Zakarpatskyi hovir. In *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (p. 176). Kyiv [in Ukrainian].

Paulston, C. B., Heidemann, K. (2006). Language Policies and the Education of Linguistic Minorities. In T. Ricento (Ed.), *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (pp. 292–310). Oxford [in English].

Petrássevich, G. (1901). Descriptiones bonorum regalium in terris Ukraino-Russicis... *Századok*, XXXV, 747–750 [in Hungarian].

Plishkova, A. (2008). *Rusynskyi yazyk na Slovensku (Korotkyi narys istorii i suchasnosti)*. Prešov [in Ukrainian].

- Puskás, J. (1982). *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest [in Hungarian].
- Rannut, M. (2004). *Posobiie po yazykovoï politike*. Tallin [in Russian].
- Romsics, I. (2008). *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest [in Hungarian].
- Romsics, I. (2010). *Magyarország története a XX. században*. Budapest [in Hungarian].
- Sheveliov, Yu. (1987). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status*. Kyiv [in Ukrainian].
- Spira, Gy. (1977). Mészáros Károly önéletrajza előtt. *Századok*, 1, 589–590 [in Hungarian].
- Szabó, O. (1913). *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest [in Hungarian].
- Sztripszky, H. (1913). Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle*, 1913, 278–296 [in Hungarian].
- Sztripszky, H. (1913). Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle*, CLIII, 278–296 [in Hungarian].
- Tollefson, J. W. (2015). Historical-Structural Analysis. In F. M. Hult, Francis, D. C. Johnson (Eds.), *Research Methods in Language Policy and Planning: a Practical Guide* (pp. 140–151). Malden (MA) [in English].
- Turi, J.-G. (1994). Typology of language legislation. In T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson (Eds.), *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination* (pp. 111–119). Berlin [in English].
- Voloshyn, A. (1899). *Metodicheskaia grammatika karpatorusskoho yazyka dlia narodnykh shkol*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Voloshyn, A. (1901). *Metodicheskaia grammatika ugro-russkoho literaturnoho yazyka dlia narodnykh shkol* (Pt. 1: Material II-ho klassa narodnoi shkoly). Uzhhorod [in Ukrainian].
- Voloshyn, A. (1906). *Azbuka ugro-ruskago i tserkovno-slavianskaho chteniia*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Voloshyn, A. (1907). *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*. Uzhhorod [in Hungarian].
- Voloshyn, A. (1913). *Azbuka i pervá chytanka dlia pervoho klasa narodnykh shkol na russkom yazytsi*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Voloshyn, A. (1921). *O pismennom yazytsi Pidkarpatskykh rusynov*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Yekelchik, S. (2010). *Istoriia Ukrainy. Stanovlienie sovremennoi natsyi*. Kyiv [in Russian].
- Yusyp, Yu. (1993). Avhustyn Voloshyn i movna dyskusiiia 20-kh rokiv XX st. In B. Halas (Ed.), *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i siohodni* (pp. 338–342). Uzhhorod [in Ukrainian].

Chilla FEDYNETS

Doctor of Philosophy

*Senior Research Fellow at the Institute of Minority Studies of the
Centre for Social Sciences*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9156-9002>

e-mail: fedinec.csilla@tk.hu

Stepan CHERNYCHKO

Doctor of Sciences in Philology

Full Professor at the

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

and University of Pannonia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4512-988X>,

e-mail: csernicsko.istvan@kmf.org.ua

HISTORICAL-STRUCTURAL ANALYSIS OF LINGUISTIC DEVELOPMENT OF TRANSCARPATHIA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (1867–1918)

Using the historical-structural method, the article outlines the linguistic processes of the Transcarpathian region during the Austro-Hungarian Monarchy. For a long time in Europe, the national language and its codified dialect were not a defining element of people's identification, much more important was, for example, religious affiliation. However, when language became the most important symbol of national identity, the international language ideology was replaced by vernacularization and the ideology of linguistic nationalism, and then local national languages came to the fore. In Hungary, as part of this long process, Latin and German were gradually replaced by Hungarian in those spheres of public life that were under the direct influence of the state (for example, administrative management and education). A sharp conflict between the Hungarian state and the minorities did not arise until the central government wanted to extend the scope of the use of the Hungarian language to the internal linguistic sphere of the non-Hungarian population.

Based on this historical framework, a set of different factors that influenced language policy in the region is analyzed, namely the concept of language policy of the state, the ethno-political features of the region, and the local elites' own cultural and national movement. Parallel to the processes of national awakening among Carpatho-Ruthenians, the desire to use their native language grew stronger, and the national and language movements of other Slavic nations living on Hungarian territory, including Serbs and Slovaks, were an example. The evolution of national ideas was also helped by the fact that Enlightenment rationalism was replaced by Romanticism, which contributed to the spread of national romanticism and the «finding» of one's own language and popular culture. It is accepted that Hungarian linguistic and national policy was subordinated to the task of preserving territories: the Hungarian government sought to keep the national regions, including Transcarpathia, within Hungary by expanding their national-cultural and linguistic rights.

Keywords: Austro-Hungarian monarchy, Transcarpathia, language policy, language ideologies.

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук, доцент
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>
e-mail: natalia_mysak@ukr.net*

«АЛКОГОЛЬ ... РОБИТЬ МОЛОДОГО ЧУТЛИВОГО ЧОЛОВІКА БРУТАЛЬНОЮ ЗВІРЮКОЮ»: ПИЯЦТВО У СТУДЕНТСЬКОМУ ТА ГІМНАЗІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩАХ ГАЛИЧИНИ Й БОРОТЬБА З НИМ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано проблему поширення в молодіжному середовищі Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. такого різновиду девіації, як пияцтво й алкоголізм. Зокрема, досліджено генезу та основні причини цього явища: фінансову скруту значної частини молоді, зміну нею способу і середовища життя (переселення в місто), складне економічне становище краю, вживання алкоголю як спробу «втечі» від реальності, обмеженість дозвілля молоді, брак позашкільного життя, тотальний контроль за ним шкільної адміністрації, суспільне ігнорування алкоголізму і пияцтва, вживання спиртного заради розваги, традиції родинного застілля, негативний приклад старших, особливо педагогів, дешевизна алкоголю, доступність до нього студентів і гімназистів, навіть своєрідна «мода» на спиртне в молодіжних колах. Акцентовано на зростанні масштабів алкоголізму в галицькому суспільстві, поступовому усвідомленні молоддю складності проблеми, пошуках шляхів виходу з неї.

Проаналізовано два основні напрями боротьби з пияцтвом у студентському й учнівському середовищах: реалізований освітньою адміністрацією краю і керівництвом навчальних закладів та ініційований самою молоддю. Констатовано незначну ефективність заходів, застосовуваних шкільною владою для вирішення проблеми: вони були або інформаційними, або авторитарними, зводились до посилення контролю за поведінкою учнів середніх шкіл. Констатовано, що основною формою викорінення пияцтва серед молоді до початку Першої світової війни були дисциплінарні справи з подальшим покаранням порушників правил поведінки в навчальних закладах та й поза ними. Встановлено намагання керівництва навчальних закладів не афішувати вияви алкоголізму серед вихованців і вирішити проблему в межах школи. Досліджено основні методи боротьби з пияцтвом, які використовувала молодь: просвітницькі заходи (лекції, доповіді, виставки), що розширювали інформаційне поле проблеми, створення у навчальних закладах мережі антиалкогольних гуртків, поширення ідеї тверезості й абстинентського руху, популяризація здорового способу життя, заняття спортом.

Проаналізовано роль громадської ініціативи, зокрема скаутського руху, «Пласту», товариств «Відродження», «Елеусіс», «Україна», «Сокіл» тощо в боротьбі з алкоголізмом.

Ключові слова: молодь, середня школа, вища школа, алкоголізм, антиалкогольний рух, абстиненція, скаутський рух, Галичина.

Алкоголізм і пияцтво – одна з найгостріших соціальних проблем, що має глибокі корені й часто катастрофічні наслідки як на індивідуальному, так і загальноносуспільному рівнях. Науково виявлено взаємозв'язок цього різновиду девіантної поведінки з іншими соціальними відхиленнями: суїцидами, протиправними діями, особливо кримінальними злочинами тощо.

Питання алкоголізму в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. не вирізнялося локальністю – було частиною загальноєвропейських і глобальних тенденцій. Стрімко охопивши різні вікові категорії, гендерні групи й верстви населення (від селянина до інтелігента), алкоголізм перетворився на одну з важливих проблем тогочасного суспільства. В її основі – як важке економічне становище краю, пропінанційна політика Відня та місцевої адміністрації, пауперизація селян, так і культурні традиції, ментальні особливості галичан. Ігнорування вирішення питання згори сприяло поширенню захоплення алкоголем серед учнівської і студентської молоді, що негативно впливало на її фізичний та інтелектуальний розвиток. Мечислав Кузновіч (Mieczysław Kuznowicz) ще 1911 р., аналізуючи «помолодшання» тих, хто вживав спиртні напої, навіть результати анонімого опитування учнів 7-го класу однієї з краківських гімназій. Виявилось, що з 36 гімназистів 30 (83,3 %) пили алкоголь час до часу, 3 (8,3 %) – постійно і лише 3 (8,3 %) – абсолютно відмовилися від нього¹.

Мультидисциплінарність проблеми стимулювала її вивчення різними галузями гуманітаристики: соціологією, психологією, юриспруденцією тощо, однак вона майже не досліджена в історичних працях. Хоча саме історичні наративи дають змогу більш глибоко проаналізувати джерела цього різновиду девіантної поведінки, встановити її взаємозв'язок зі суспільними трансформаціями на початку XX ст. На жаль, проблема поширення алкогольної залежності й пияцтва в молодіжному середовищі до сьогодні залишається на маргінесі наукових зацікавлень істориків. Окремі її аспекти досліджували в межах ширшої проблематики: історії руху тверезості (праці Бориса Савчука², Ярослава Стасіва³, Володимира Садового⁴, Ізабелли Красінської (Izabela Krasieńska)⁵), розвитку учнівського самоуправління в галицьких середніх школах (монографія Тетяни Завгородньої та Оксани Ворошук⁶)

¹ Kuznowicz M. Społeczna działalność kółek abstynenckich wśród młodzieży. Kraków, 1911. S. 5–6.

² Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. 245 с.

³ Стасів Я. В. Рух тверезості у Східній Галичині в середині XIX – першій третині XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 40–44.

⁴ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки та їх роль у боротьбі з пияцтвом на Галичині в XIX – першій половині XX ст. Дрогобич: ПП «Швидкодрук», 2010. 88 с.

⁵ Krasieńska I. Kongresy przeciwalkoholowe w Galicji w latach 1904–1912. *Studia Historyczne*. 2009. Nr 2. S. 115–125.

⁶ Завгородня Т., Ворошук О. Теорія і практика учнівського самоуправління в гімназіях Галичини (початок XX ст. – 1939 р.): монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. 220 с.

тощо. Епізодично висвітлено проблему у статтях Ізабелли Красінської⁷, Володимира Дидика⁸, Ірини Хоркави⁹, Богдана Савчука й Галини Білавич¹⁰, однак автори значно більше акцентують на антиалкогольному русі в Галичині міжвоєнного періоду.

Мета статті – проаналізувати проблему поширення в молодіжному середовищі Галичини кінця XIX – початку XX ст. такого різновиду девіації, як пияцтво й алкоголізм, дослідити його генезу, причини та форми вияву, а також основні напрями, форми й методи боротьби з цим явищем, їхню ефективність. З’ясувати роль суспільства, освітньої адміністрації краю, самої молоді, громадських організацій і товариств в утвердженні ідеї тверезості та популяризації абстинентського руху.

Причин поширення алкоголізму в молодіжному середовищі чимало: матеріальна скрута більшості гімназистів та студентів, зумовлена їхнім соціальним походженням¹¹, складним економічним становищем краю; спроба «забутись», «втекти» від безрадсної реальності, фінансових проблем, а іноді й узагалі відсутності будь-яких засобів до існування; брак позашкільного життя, тотальний контроль педагогів і шкільної адміністрації за позанавчальним життям вихованців середніх освітніх закладів; обмеженість дозвілля молоді; «мода» на спиртне у студентських та гімназійних колах; і головне – дешевизна алкоголю, відкритість доступу до нього. Всі ці чинники сприяли стрімкому зростанню п’янства й алкоголізму серед молоді.

Часто причиною пияцтва у студентському та гімназійному середовищах була соціальна й матеріальна скрути. Більшість тих, що здобували середню і вищу освіти походили зі селянських родин. Вступаючи до гімназії, реальної школи чи учительської семінарії, вони переїжджали до міста, де стикалися з житловою проблемою і новим, міським, способом життя. Те, якою була станція^{12*}, часто визначально впливало на подальшу долю молоді. Знайти непогане житло й утримання в місті було складно. Іноді гімназистам доводилося мешкати в абсолютно непридатних

⁷ Kraszińska I. Z problematyki walki z alkoholizmem wśród młodzieży galicyjskiej w początkach XX wieku. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. Т. 20: Historia wychowania misja i edukacja. Profesorowi Andrzejowi Meissnerowi w 70 rocznicę urodzin i 45-lecia pracy naukowej i nauczycielskiej. S. 514–522.

⁸ Дидик В. М. Роль греко-католицького духовенства та молодіжних товариств у боротьбі за здоровий спосіб життя учнівської молоді Галичини (1900–1939 рр.). *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. Вип. 56. С. 25–30.

⁹ Хоркава І. І. Участь студентів греко-католицької Богословської академії у м. Львові у поширенні тверезості на теренах Галичини впродовж 20–30-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Релігієзнавство». Острог: Вид-во НУ «ОА», 2018. № 2 (14). С. 116–124.

¹⁰ Савчук Б., Білавич Г. Українське студентство в антиалкогольній боротьбі за міжвоєнної доби XX сторіччя. *Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету: традиції, проблеми, перспективи*: зб. наук. праць / за ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмида. у 3 т. Львів, 2013. Т. 3. Педагогічна думка, освіта, персоналій: теоретичний, історичний, компаративістський підходи. С. 311–319.

¹¹ Більшість учнів гімназій і слухачів вищих шкіл краю на початку XX ст. походили зі селянських і робітничих сімей, відтак брак засобів до існування у родині часто не давав можливості батькам фінансово підтримувати своїх дітей, які переважно змушені були поєднувати навчання із тимчасовими підробітками. Детальніше див.: Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни: соціальне походження. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць. Львів, 2005. Вип. 7. С. 191–202.

¹² * Станція (стація) – орендоване приміщення чи його частина, де мешкали учні та студенти. Іноді станція означала просто окреме місце для нічлігу та стіл, за яким можна було навчатися.

приміщеннях, власники яких вели не зовсім моральний спосіб життя. Негативний досвід споживання алкоголю на такій станції описав у спогадах Петро Карманський. Осиротівши і втративши засоби для утримання, він змушений був після 4-го класу припинити навчання у Перемишльській гімназії. Щоб якось вижити, за рекомендацією директора прийняв пропозицію приватно навчати дітей судового канцеляриста. Платня за роботу була скромною – помешкання і харчування (кава з булкою). Однак господар часто зловживав спиртним і змушував пити й П. Карманського: «У тому ж клятому домі мене почали примусово отруювати алкоголем»¹³. Подібна історія трапилася і з вихованцем Коломийської гімназії Михайлом Романюком. Разом із приятелями Олексою Ковбузом та Миколою Ганущаком він мешкав на станції у працівника міської поліції, дружина якого постійно пиячила, показувала юнакам поганій приклад, а одного разу навіть накинулася на них із ножем. У другій половині будинку, де жили гімназисти, розташовувалась корчма. Під час торгових днів «там було чисте пекло, п'ятика, крики, сварки й бійки», і за цим видовищем нерідко доводилося спостерігати юнакам. Не витримавши таких обставин, вони втекли, а опісля перейшли на інші станції. Згодом М. Романюк написав: «Хто знає, як пішло б наше життя, коли б ми довше осталися на тій квартирі»¹⁴.

Споживання алкоголю було звичним явищем і в студентському середовищі. Чимало молодих людей, що здобували вищу освіту, були вихідцями зі селянських родин, часто не мали засобів до існування, а іноді й узагалі помешкання. Матеріальна скрута формувала депресивні настрої у цієї частини студентів. Відтак для деякого з них алкоголь став способом розрахунку за виконану роботу, а його споживання – просто втечею від гнітючої реальності.

Відомий архітектор Василь Нагірний у спогадах описав колоритну постать сучасника Остапа Левицького*. Нагірний під час навчання у львівській реальній школі мешкав у бурсі товариства «Народний дім», де знайшли прихисток деякі студенти. Одним із них був О. Левицький. Навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, він писав поезії «на замовлення». Особливо такими послугами користувалися вихованці бурси: вони замовляли в нього «віршики» на іменини коханої панні. Платнею за замовлення був сніданок: порція горілки, ковбаса «на вилках», шматок хліба і мале пиво¹⁵.

Іноді молодь споживала спиртне просто заради розваги. Життя галицьких гімназистів було суворо формалізоване й регламентоване, з численними заборонами, приписами, які табуювали все, що шкільна адміністрація вважала «шкідливим» для молоді. Ознакою доброго виховання були дотримання шкільних правил, моральність і наполегливе навчання. Дозвілля у молоді практично не було. Шкільні

¹³ Карманський П. Кризь темряву. Спогади. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1957. С. 16.

¹⁴ Романюк М. Гімназійні образки. «Над Прутом у лузі...». Коломия в спогадах. Торонто: Срібна сурма, 1962. С. 65.

* Левицький Остап (1834–1903) – український педагог, письменник, перекладач, громадський діяч. Публікував свої твори під літературними псевдонімами Остап Ковбасюк, Столярченко, Кравченко. Закінчив філософський факультет Львівського університету. Викладав у гімназіях Галичини, від 1878 р. і до смерті – у реальній школі м. Станіславова. Член товариств «Просвіта», «Руська бесіда». Автор «Читанки руської для четвертої класи шкіл народних в Галичині». Публікував свої літературні твори та статті в українських і польських часописах.

¹⁵ Нагірний В. З моїх споминів. Львів, 1935. С. 23.

приписи забороняли гімназістам відвідувати бали та публічні забави з танцями, судові засідання, брати участь у зібраннях, зокрема й політичних, грати в азартні ігри. Учніям не дозволяли належати до будь-яких товариств, створювати власні організації, користуватися книгами з публічних бібліотек, читати і розповсюджувати літературу, спрямовану проти релігії, моральності чи держави, а друкувати власні твори можна було лише після схвалення керівництвом школи. Порухенням поведінки вважалося й перебування у вечірні години на вулиці чи публічному місці. Директор гімназії чи реальної школи мав право заборонити учням відвідувати театральні вистави, брати участь у шкільних театральних постановках, урочистостях із нагоди свят, концертів тощо. За розпорядженням Міністерства віросповідань і освіти (МВіО) від 8 вересня 1852 р. № 7453 гімназістам не можна було відвідувати кав'ярні, пивні та шинки, а ресторани і цукерні – лише в супроводі дорослих. Прискіпливу увагу адміністрація освітнього закладу звертала й на помешкання учнів¹⁶. Опікуни, а також ті, що брали до себе на станцію молодь, зобов'язувалися стежити за дотриманням нею норм моралі. Від 1898 р. опікуни під особистий підпис отримували від керівництва навчального закладу спеціальний регулямін*, у якому суворо регламентовано, що гімназістам дозволено, а що – ні. Зокрема, згідно з цим документом, їм забороняли споживання «napojów gorących» («гарячих напоїв»), тобто спиртного¹⁷. За порушення приписів керівництво школи застосовувало до вихованців великий арсенал дисциплінарних кар: від догани до карцеру і навіть відрахування з навчального закладу. Такий тотальний контроль іноді деморалізував молодь, позбавляв її будь-якої ініціативи в позашкільному житті. У 1910 р. один із дописувачів молодіжного часопису «Zarzewie» («Жаринка») скаржився на систематичний психологічний тиск, навіть своєрідний терор щодо вихованців гімназії в м. Бохні (тепер – Миколаївське воєводство, Республіка Польща). Професори контролювали молодь не лише у школі, а й поза нею: відвідували станції, де мешкали учні, перевіряли, щоб ті не читали непередбачених навчальною програмою книг, не грали навіть у шахи і проводили час, вільний від занять, удома. Зрештою, автор допису підсумував: «Гімназія перетворюється на в'язницю, де кожен має навчитися абсолютній покірності професорам...» («Gimnazjum staje się zakładem karnym, w którym każdy ma się nauczyć absolutnej uległości względem profesorów...»)¹⁸. Такі умови, нерідко притаманні для багатьох освітніх закладів, посилювали депресивні настрої у молоді, спонукали її шукати розваг у шкідливих звичках, особливо споживанні алкоголю.

Іноді гімназисти виявляли винахідливість, намагаючись обійти заборони й «урізноманітнити» своє дозвілля. Наприклад, вихованці Бережанської гімназії організували підпільне казино, де у вільний час грали в азартні ігри та вживали алкоголь. Воно розташовувалось у задній кімнаті ресторану «Йоська», яку власник здавав юнакам у певні дні й години¹⁹.

¹⁶ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych / pod red. J. Piwockiego. Lwów, 1901. T. III. S. 648–650.

* Регулямін – регламент, розпорядок, приписи.

¹⁷ Ibid. S. 654.

¹⁸ Wolny. Bochnia, w marcu 1910 [Korespondencye]. *Zarzewie*. 1910. Nr 4. S. 150.

¹⁹ Чернецький А. «Омні трінтум перфектум – студентське «казино». *Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга*. Бережани; Тернопіль: ДЖУРА, 2007. С. 300.

Зростанню масштабності алкоголізму серед молоді сприяли й деякі соціальні установки та стереотипи, суспільна думка, особлива чутливість до яких виявлялася у підлітковому і юнацькому віці. Одна з них – споживання спиртних напоїв – асоціювалася із переходом до дорослості, самостійності у прийнятті рішень, незалежності від думки інших тощо. Наприклад, Богдан Попович згадував, як він, учень 1-го класу Львівської академічної гімназії, вечеряв із батьком у ресторації «Народної гостинниці» та змушений був пити пиво як дорослий: «... поставив кельнер два великі пива, п'ю своє і мало не плачу, таке гірке, але вдаю, що смакує, бо, як скривлюся, скажуть – от дитина»²⁰.

Поглиблювала проблему «мода» на спиртні напої. Достатньо було будь-якого приводу, щоб «посвяткувати». Іноді – навіть недопуску до занять через протермінування шкільної оплати. Еміль Дуніковський (Emil Dunikowski) згадував, як такі учні Бережанської гімназії замість уроків ходили на міський став, ловили там рибу та продавали її. На зароблені кошти молодші купували ковбаски і хліб, а старші – тютюн й анісівку*. А згодом у затінку парку чи лісу влаштовували своєрідний пікнік²¹. Зазвичай вживанням спиртного супроводжувалося святкування уродин, іменин чи інших свят. Це ілюструють спогади Петра Зварича про час навчання у Коломийській гімназії. Описуючи святкування своїх іменин у 1897 р., він зауважив, що друзі підготували йому несподіванку: влаштували концерт, прикрасили кімнату, «накупили ласощів і 2 пляшки вина». Згодом П. Зварич ще потратив на імпровізовану вечірку чималу суму – 15 зол. рин.**. Молодь смакувала ковбасками з капустою, шинкою, вином та пивом²². Подібне святкування описав у спогадах Е. Дуніковський. Під час навчання у Бережанській гімназії товариші вирішили зробити йому подарунок на іменини – подяку за те, що допомагав із домашнім завданням. Банкет влаштували в шинку після 10-ї вечора. Юнаки ласували кров'яною, корейкою зі сливами, шкварками, свинячими ніжками, вирізкою з капустою, «а до того горілка, пиво і мед» (*«a do tego wódka, piwo i miód»*)²³.

Зростанню масштабності проблеми сприяла і відсутність будь-яких вікових обмежень щодо продажу алкоголю. Оскільки левову частку крайового бюджету становили саме податки від продажу спиртних напоїв, то місцева адміністрація не перешкождала функціонуванню шинків, кнайп, пивних і ресторанів. Тим паче не звертала уваги на місця розташування таких закладів, які іноді розміщувалися поблизу гімназій, реальних шкіл чи бурс. Цінова політика власників шинків була дуже лояльною, доступною для найменш забезпечених категорій населення. Наприклад,

²⁰ Попович Б. Під українським небом. Спогади 1908–1940. Нью-Йорк, 1972. С. 29.

* Анісова настоянка.

²¹ Dunikowski E. Z tęczyowych dni w szkołach brzeżańskich. 1861–1873. *Galicyjskie wspomnienia szkolne*. Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. S. 353.

**Золотий ринський (зол. рин.) – напівофіційна назва грошових одиниць в Австро-Угорщині. Від 1857 р. в Австрійській імперії в обігу були гульдени (флорини), які поділялися на 100 крейцерів. Золотий ринський вживався як синонім гульдена. У 1892 р. Австро-Угорщина провела грошову реформу, внаслідок якої в обіг ввели крону (корону). Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р.

²² Зварич П. Спомини 1877–1904. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1976. С. 45–46.

²³ Dunikowski E. Z tęczyowych dni... S. 379.

вартість малої склянки пива становила 6 крейцерів, а великої – 12²⁴. Тому студенти та гімназисти за наявності грошей нерідко були постійними відвідувачами шинків і кнайп. Так, бережанські гімназисти любили заходити на пиво до закладу єврея Мордка (ім'я не встановлене), де також могли пограти в келлі. Шинок був популярним і серед професорів гімназії. Щоб не зустрітися з педагогами, молодь навіть обирала «безпечний» час – 1-шу пополудні, у розпал занять, або 1-шу після опівночі²⁵. Як згадував Степан Шухевич, під час навчання в Академічній гімназії він мешкав в Інституті св. Миколая Українського педагогічного товариства (УПТ)* у Львові. Навпроти цього закладу розташовувалися два шинки. З часом у молоді виникла ідея ходити ввечері до котрогось із закладів та змагатися, хто більше вип'є пива. Компанію Шухевичеві склали Василь Дяків, Осип Роздольський та Іван Макух. Особисте «досягнення» автора спогадів під час таких змагань – дев'ять малих склянок пива. Абсолютним рекордсменом був І. Макух, який «дійшов був до дев'ятнадцяти склянок»²⁶.

Ще одним чинником, що сприяв поширенню алкоголізму серед молоді, було ставлення родичів до споживання спиртних напоїв. Воно варіювалося від неосуду до сприйняття за норму та навіть толерування споживання алкоголю під час родинних трапез. У багатьох галицьких інтелігентних сім'ях було звичним «при святі, подавати гостям пиво або якесь легке вино»²⁷. Іноді представники старшого покоління, зокрема й священники, заохочували молодь до цього. З часом такі «традиції» вийшли за межі родини. Наприклад, Филимон Тарнавський у спогадах описав колоритну постать пароха з с. Ожидова Бродівського повіту (тепер – Золочівського р-ну Львівської обл.) о. Йосифа Трильовського, який дуже любив спілкуватися зі студентами і гімназистами. Час до часу він запрошував молодь у заїжджий двір біля залізничної станції та пригощав медом²⁸. Курйозні спогади про застілля зі священником залишив і учень Бродівської гімназії Вавжинец Дайчак (Wawrzyniec Dayczak). Під час святкування Різдва у м. Заліці (тепер – смт Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) він прийняв запрошення місцевого пароха відвідати Месу в каплиці в с. Обажанці (тепер – частина

²⁴ Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон, 1991. С. 154.

²⁵ Dunikowski E. Z tęczyowych dni... S. 357.

* Українське педагогічне товариство (УПТ) – засноване у Львові в 1881 р. ініціативною групою, до якої увійшли Амвросій Яновський, Володимир Барвінський, Анатоль Вахнянин, Григорій Врецьона й ін. Спершу функціювало під назвою «Руське педагогічне товариство». Організація мала на меті об'єднати українських учителів в єдину громаду для спільного вирішення різних справ громадського та домашнього виховання рідною мовою, боротися за створення нових українських шкіл, а також прагнула надавати моральну й матеріальну допомогу своїм членам. З 1889 р. по 1914 р. УПТ видавало власний журнал – двотижневик «Учитель», засновувало під своєю егідою нові школи, курси підготовки молоді для вступу до гімназій та учительських семінарій, організувало курси для неписьменних, відкривало бібліотеки, мережу бурс тощо. У 1912 р. товариство змінило назву на «Українське педагогічне товариство», а 1926 р. – на товариство «Рідна школа». Проіснувало до 1939 р.

²⁶ Шухевич С. Моє життя... С. 154.

²⁷ Чайковський М. «Пробувати силу своїх крил». *Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга*. Бережани; Тернопіль: ДЖУРА, 2007. С. 74.

²⁸ Тарнавський Ф. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX і в першій декаді XX сторіччя. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1981. С. 66.

с. Кобзарівка Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Богослужіння закінчилося обідом у місцевого лісника: «Цей обід, щедро залитий алкоголем, розтягнувся до вечора, а потім ще й повечеряли також з алкоголем» («*Obiad ten suto zakrapiany alkoholem przeciągnął się do wieczora, a potem zjedliśmy kolację również podlaną alkoholem*»). А сама пригода – на засніженому даху стодоли, куди помилково заїхав кіньми п'яний фірман²⁹.

Тимотей Мацьків згадував, як, навчаючись у 5-му класі Станіславівської гімназії, у 1910 р. разом із педагогами та представниками місцевої інтелігенції (директором Миколою Сабатом, вчителями Андрієм Копистянським, Юліаном Колянковським, нотаріусом Левом Гузаром та ін.) подорожував Італією. Крім відвідування визначних історичних пам'яток, опери, мандрівники обов'язково проводили вільний час, куштуючи вино: «Щовечора, якщо не йшли до опери, ми заходили до винярні і при чарці доброго вина “Ест-Ест” д-р Сабат робив з нами підсумки всього того, що ми бачили вдень...»³⁰. При цьому ніхто з дорослих не мав жодних застережень, щоб алкоголем пригощався і гімназист.

Не назавало суспільного осуду і споживання молоддю спиртного за неофіційних обставин, під час комерсів, що відбувалися після різних урочистостей, балів, святкувань. Щобільше, часто гімназисти сиділи за одним столом із викладачами чи іншими поважними громадянами. Це яскраво ілюструють спогади С. Шухевича про Шевченківські вечорниці. Обов'язковим елементом святкувань був «скромний» комерс для гостей із-поза навчального закладу, що брали участь у підготовці та проведенні урочистості. Також були присутні учні-організатори та «дехто з люблених професорів, яких спеціально запрошено». Зазвичай комерс відбувався в ресторані «Під генералом Шліком», на розі вулиць Панської (тепер – І. Франка) та Кохановського (тепер – К. Левицького). Меню складалося зі шматка «горячої ковбаси за 10 крайцарів» і двох–трьох склянок пива по 4³¹. Такі ж вечорниці двічі на рік організували вихованці Інституту св. Миколая УПТ у Львові: у березні – з нагоди ювілею Т. Шевченка і у грудні – в честь патрона закладу св. Миколая. Закінчувалися свята вечерею, на якій були присутні хористи, солісти, члени підготовчого комітету та дехто з почесних гостей (професори або відомі громадяни міста). Трапеза складалася з великого шніцеля, порції картоплі та порцелянового горнятка пива. Як зауважив Степан Шухевич, спонсором вечері був відомий львівський адвокат Степан Федак. Він «рік-річно “фундував” ... на передвечер'я св. Миколая бочку пива»³².

Не обходилося без алкоголю святкування Водохреща у Бережанській гімназії. Учнівський хор разом із катехитом отцем-шамбеляном Михайлом Соневицьким традиційно віншував українську інтелігенцію міста й деякі товариства. У кожному домі юнаків щедро пригощали. Як згадував Володимир Бемко: «І так з одного дому до іншого і всюди чарку такої чи іншої, а там і “лямпка” винця, а там і скляночка пивця... Доки обійшли яких двадцять домів, то половина хористів губилася в

²⁹ Dayczak W. Gimnazjum w Brodach na przełomie XIX i XX wieku we wspomnieniach byłego ucznia. *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2012. Roczник 4. S. 43–44.

³⁰ Мацьків Т. З-над Дністра на канадській прерії. Мій життєвий шлях. Едмонтон, 1963. С. 31.

³¹ Шухевич С. Моє життя... С. 93.

³² Там само. С. 145.

дорозі...»³³. Останнім пунктом походів був дім самого священника, де гімназистів пригощали скромною вечерею, і кожний «одержував по пляшці вина»³⁴.

Промовиста ілюстрація ставлення суспільства до вживання студентами та гімназистами спиртного – спогади професора Львівського університету Кирила Студинського. Вони пов'язані з подіями січня–лютого 1907 р., коли кілька десятків представників української молоді було заарештовано після заворушень у приміщенні навчального закладу. Студинський неодноразово відвідував затриманих у в'язниці по вул. С. Баторія (тепер – вул. Князя Романа). Описуючи побачення заарештованих із родичами, він зауважив: «Кожний студент вертався до в'язниці, наділений дарунками, їдлом, а тайком горівкою і вином»³⁵.

Загалом будь-яка неофіційна частина святкування розширювала можливості доступу молоді до алкоголю. Еміль Дуніковський згадував, із яким нетерпінням бережанські гімназисти чекали весняну майівку та свята покровителя навчального закладу св. Яна Непомуцького. Під час щорічної майівки, що відбувалася у міському парку, гостей щедро пригощали пивом і вином. Учні старших класів залучали до організації святкування, зокрема вони наливали гостям напої, а одночасно не пропускали нагоди почастиватися й самим. Під час вшанування шкільного патрона молодь також брала активну участь в урочистостях – всіляко допомагала гостям під час святкового богослужіння, зборів пожертв, згодом – неофіційної частини тощо. За це монах-бернардин пригощав учнів печенею, варениками з вишнями, масляною і пивом³⁶.

На початку ХХ ст. алкоголь був неодмінним атрибутом традиційних молодіжних прогулянок за місто, організованих учнями старших класів Бережанської гімназії. «Кожна вища кляса закуповувала бочку (чвертку) пива, кілька пляшок вина для своїх виховників і з ними, за почином господаря кляси, на прогульці випивалося все до дна». Іноді такі святкування закінчувалися курйозно. Як згадував Корнило Троян, одного разу учні випили пиво без керівника. Вже наступного дня майже всі одержали двійки. Щоби виправити ситуацію, молодь мусіла організувати ще одну прогулянку³⁷.

Спільними застіллями гімназистів і вчителів закінчувалися матуральні іспити*. Офіційне святкування у школі продовжувалося неофіційним поза нею (часто з пиятикою до напівпритомного стану). Наприклад, Ян Якобець (Jan Jakóbiec) згадував, що в такому застіллі після матури у гімназії в м. Вадовиці (тепер – Вадовицький повіт Малопольського воєводства, Республіка Польща) взяли участь усі професори навчального закладу, за винятком директора і катехита. Алкоголю випускники випили достатньо. Ще й вирішили «помститися» учителеві природознавства, який

³³ Бемко В. Пам'яті катехита о. Михайла Соневицького. *Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк, 1970. С. 87.

³⁴ Троян К. Перед утраквізмом. *Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга*. Бережани; Тернопіль: ДЖУРА, 2007. С. 80.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 362 (Студинський Кирило – академік). Оп. 1. Спр. 76 (Праця «До історії заворушень українських студентів на Львівському університеті в 1907 р.»). Арк. 22.

³⁶ Dunikowski E. *Z tęczowych dni...* S. 356–357.

³⁷ Троян К. Перед утраквізмом... С. 81.

* Матура, матуральні іспити – це випускні іспити в гімназіях і реальних школах, на основі яких молодь могла вступити до університету, політехнічної школи чи іншого закладу вищої освіти в Австро-Угорщині.

у 6-му класі виставив погані оцінки. Юнаки підмішали йому різні напої, навіть насипали в пиво перцю. Зрештою, споїли професора до непритомного стану³⁸. Спільні з педагогами комерси після складення матури організовували й львівські та бродівські гімназисти³⁹.

Розширювали можливості доступу молоді до алкогольних напоїв і різні публічні заходи, особливо торги й сезонні ярмарки. Під час таких велелюдних подій послаблювався суспільний контроль і студенти та гімназисти радо користали з цього. Як згадував Володимир Барагура, щорічні ярмарки були справжнім святом для вихованців Яворівської гімназії. Під час цих заходів учні старших класів часто «забігали» в корчми «на пиво». Навіть коли зустрічали чергового професора, що мав стежити за поведінкою підопічних, могли легко виправдатися: мовляв, шукають тут батьків, родичів чи односельців⁴⁰.

Поширенню шкідливих звичок серед молоді сприяв і негативний приклад деяких педагогів. Варто зауважити, що адміністрація навчального закладу завжди ігнорувала проблему, намагалася «не виносити» її за межі школи. Наприклад, у 1872 р., під час дисциплінарного слідства, ініційованого численними скаргами батьків учнів Бродівської гімназії і проведеного шкільним інспектором о. Василем Ільницьким, виявилось, що деякі педагоги зловживають алкоголем. У звіті за результатами перевірки о. В. Ільницький наголосив на моральній убогості вчителів, формуванні ними негативного прикладу для молоді. Особливо цим хвибували суплент* Ян Копровський (Jan Korpowski) і колишній заступник директора Йоган Шмудермаєр (Johann Schmudermayer)⁴¹. Першого неодноразово бачили п'яним поза школою, поблизу шинка на вул. Львівській, на залізничному вокзалі та в інших локаціях міста. Іноді він навіть посилав за алкоголем своїх учнів і просив принести «покупку» йому додому⁴². Й. Шмудермаєра також часто помічали у шинках і кнайпах, інколи в компанії Я. Копровського. На зауваження директора про нетактовну поведінку він обіцяв виправитись, але й надалі відвідував пивні⁴³. Очевидно, висновки о. В. Ільницького були персоналізованими й вибірковими. У звіті в рекомендаціях щодо переведення, звільнення педагогів за ті чи ті порушення він рекомендував Я. Копровського звільнити, водночас не згадав Й. Шмудермаєра, який продовжував працювати в гімназії⁴⁴. Факти алкогольної залежності серед вчителів непоодинокі. Наприклад, Вавжинец Дайчак у спогадах про навчання у Бродівській гімназії наприкінці 1890-х років описав професора математики й фізики Василя Саната, який так

³⁸ Jakóbiec J. Szkolna droga syna chłopskiego 1882–1896. *Galicyjskie wspomnienia szkolne*. Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. S. 443.

³⁹ Dauczak W. *Gimnazjum w Brodach...* S. 31; Шухевич С. *Мое життя...* С. 156.

⁴⁰ Барагура В. *Калиновий міст. Збірка споминів-розповідок з дитячих років у Немирові і з життя учнів Яворівської гімназії в 1914–1928 рр.* Нью Йорк; Джерзі Сіті: Вид-во «Свобода», 1982. С. 120.

* Суплент – заступник учителя.

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 178 (Крайова шкільна рада, м. Львів). Оп. 1. Спр. 82 (Звіт шкільного інспектора про розслідування справи викладачів Бродівської гімназії, звинувачених у знуцаннях над учнями). Арк. 37–38 зв.

⁴² Там само. Арк. 5 зв., 17.

⁴³ Там само. Арк. 7 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 7 зв., 9–9 зв.; II Jahresbericht k. k. Real und Ober-Gymnasiums in Brody für das Schuljahr 1880. Brody, 1880. P. I–II.

любив спиртне, що учні жартівливо назвали його червоний ніс «алкоголетром»⁴⁵. У 1911 р. анонімний дописувач молодіжного часопису «Жаринка» вказав на випадки зловживання алкоголем педагогів у гімназії в м. Бохня. Він, зокрема, розповів про епізод, коли нетверезі професор і помічник катехита з'явилися на засіданні повітової ради, викликавши загальне здивування. Ще одного викладача неодноразово бачили п'яним у канаві біля дороги⁴⁶. Тому цілком очевидно, яку роль відіграв особистий приклад педагогів у ставленні молоді до алкоголю.

Для деяких студентів споживання міцних напоїв асоціювалося з богемним способом життя, що став популярним серед митців на початку ХХ ст. Вони часто просиджували цілими днями в кав'ярнях чи ресторанах, дискутуючи про життя, читаючи вірші, шукаючи сенс життя за чаркою. Насправді ж це був своєрідний спосіб утекти від болючої проблеми більшості тогочасної молоді, особливо студентства, – тотального безгрошів'я. Такий спосіб життя практикували молоді митці й літератори – молодомузівці*. Так, П. Карманський згадував, як ввечері «вештався з Яцковом по кав'ярнях»⁴⁷. Іноді студенти цілими днями просиджували в ресторані «Народної гостиниці». Особливо вдавалися дні, коли зустрічали «провінційних патріотів» із грішми. Тоді «перепадало щось випити, а то й попоїсти»⁴⁸. Одним із тих, хто частував молодомузівців, був о. Михайло Світенський, парох зі с. Ладичин (тепер – Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) поблизу Теремовлі. Кожен його приїзд до Львова закінчувався «гулянкою» в кав'ярні «Народної гостиниці»⁴⁹.

Улюбленим місцем посиденьок молодомузівців була кав'ярня «Монополь» на Марійській площі (тепер – пл. Міцкевича). Збори супроводжувалися читанням віршів, дискусіями й обов'язково славнозвісною «Індією»⁵⁰. Часто такі зустрічі в кав'ярні переростали у дружні вечери (у Львові їх називали «симпозіонами» на честь грецької назви Платонового «Бенкету»), які іноді затягувалися до світанку⁵¹. Алкоголь був невід'ємною частиною богемних посиденьок, а в деяких гостей у «голови шуміло вино чи коньяк»⁵².

Інкили легковажність і пияцтво мали фатальні наслідки для молоді. Наприклад, у 1880 р. газета «Діло» інформувала читачів про трагічний випадок, що трапився у м. Перемишлі. Два юнаки – давні товариші, чотирнадцятилітній Савицький та

⁴⁵ Dayczak W. Gimnazjum w Brodach... S. 30.

⁴⁶ A.V. Bochnia, gimnazjum [Korespondencje]. *Zarzewie*. 1911. Nr 6 i 7. S. 191.

* Молодомузівці – учасники літературного угруповання українських письменників «Молода муза», яке діяло у Львові в 1906–1909 рр. як клуб літераторів. До нього належали Петро Карманський, Олександр Луцький, Володимир Пачовський, Степан Чарнецький, Михайло Яцків тощо. Вони орієнтувалися на модерністські тенденції в західноєвропейській літературі, пропагували культ чистої краси, інтуїції, трансцендентного песимізму, незалежності літератури від суспільного ідеалу.

⁴⁷ Карманський П. Кризь темряву. Спогади... С. 24.

⁴⁸ Там само. С. 40.

⁴⁹ «Чорна Індія» «Молодої Музи». Антологія прози та есеїстики / упоряд. В. Габора. Львів: Піраміда, 2014. С. 82–83.

* «Індія», або «Чорна Індія» – міцний алкогольний напій, горілка, настояна на полині, що була родзинкою кав'ярні «Монополь» у Львові. Відвідувачі часто замовляли «Індію» до кави.

⁵⁰ Карманський П. Кризь темряву. Спогади... С. 37.

⁵¹ Рудницький М. Іван Франко. *Спогади про Івана Франка* / упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. Львів: Каменяр, 1997. С. 336.

⁵² «Чорна Індія» «Молодої Музи...». С. 66.

одинадцятирічний Гащиць (імена не встановлені) – після п'ятики в домі першого вирішили показати свою майстерність у користуванні револьвером. Така розвага закінчилася вбивством Гащиця з необережності⁵³.

Захоплення молоді спиртними напоями з часом перетворилося на суспільну проблему, яка набувала все більших масштабів. Тому школа змушена була якось реагувати на неї. Наприкінці XIX ст. освітня адміністрація краю боролася з проблемою авторитарно: через посилення контролю за життям молоді, встановлення нових обмежень та приписів. Їх порушення було підставою для дисциплінарних розслідувань і цілого арсеналу покарань: від догани, карцеру до відрахування з навчального закладу або усіх середніх шкіл краю взагалі. Втім, і педагогічний персонал, і дирекція гімназії радше прагнули не афішувати проблеми, а вирішити її у межах школи. Так, коли катехит Бережанської гімназії о. М. Соневицький дізнався про існування таємного учнівського казино, то самостійно припинив його діяльність, всіляко намагаючись відвернути дисциплінарні слухання⁵⁴. Адміністрація навчальних закладів застосовувала їх тоді, коли інциденти набували суспільного розголосу, особливо за участі поліції, або п'яцтво в середовищі гімназистів ставало масовим. Наприклад, у травні 1885 р. дисциплінарні слухання відбулися в Тарнівській гімназії. Приводом став арешт двох учнів 7-го класу – Владислава Сідлевського (Władysław Sidlewski) і Зденка Портіка (Zdenko Portik) – у ресторані готелю «Під трьома коронами», де вони перебували під час занять. Як виявилось згодом, юнаки кілька днів прогулювали лекції, поселилися в готелі, де пиячили і розважалися. Згодом до них приєднався ще й учень 8-го класу Станіслав Бзовський (Stanisław Bzowski). Очевидно, такі розваги з алкоголем були непоодинокими, оскільки інспектор поліції під час слідства зауважив, що й інших гімназистів неодноразово бачив у шинках⁵⁵. Зрештою, винуватців інциденту відрахували зі школи. Однак дуже цікавою була позиція педагогічного колективу: «за» проголосували 11 вчителів, «проти» – 10 (разом із директором). Останні, зокрема, пропонували обмежитись попередженням⁵⁶.

У травні 1885 р. предметом ще однієї дисциплінарної справи у гімназії в м. Вадовиці стало розпивання алкоголю п'ятьма учнями в корчмі сусіднього села Рокув, де їх увечері застали директор і один із професорів. Четверо з винуватців були скарані 12-ма годинами карцеру, а Олександр Годловський (Aleksander Godlowski) – 6-ма. Такі покарання були зумовлені зухвалою поведінкою учнів, невизнанням ними своєї провини, на відміну від О. Годловського, який наступного після інциденту дня добровільно зізнався в усьому директорові⁵⁷.

Про масштабність проблеми і спробу її вирішення свідчить також справа про споживання алкогольних напоїв учнями реальної школи у Львові в березні 1885 р. Під час дисциплінарного слідства з'ясували, що вихованці навчального закладу протягом кількох днів приносили до школи горілку й розпивали її під час занять. Загалом адміністрація виявила аж 15 порушників дисципліни. Головним

⁵³ Зь Перемишля ... [Новинки]. *Дьло*. 1880. Ч. 39. С. 4.

⁵⁴ Чернецький А. «Омні трінтум перфектум»... С. 300.

⁵⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 178 (Крайова шкільна рада, м. Львів). Оп. 3. Спр. 758 (Звіти про розслідування справ учнів гімназії, звинувачених у п'янстві і неуспішності). Арк. 3–8 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 13–20 зв.

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 178 (Крайова шкільна рада, м. Львів). Оп. 3. Спр. 751 (Дисциплінарні справи учнів гімназій, звинувачених в крадіжці та інших злочинах). Арк. 10–14.

винуватцем був учень 5-го класу Чеслав Марцінкевич (Czesław Marcinkiewicz), який у понеділок приніс до школи алкоголь і споживав його на уроці. По обіді він купив ще пляшку горілки, пив сам під час лекції із природознавства і пригощав інших. Наступного дня юнаки за почином Ч. Марцінкевича скинулись грішми та придбали оковиту. Коли вони «причащалися» на уроці малювання, їх помітив учитель, забрав горілку і відніс директорові. У середу Ч. Марцінкевич за проступок провів 4 години в карцері. Продовження окаянства відбулося у четвер. Марцінкевич знову прийшов до школи з горілкою. Інші вихованці також зібрали кошти, купили в корчмаря спирту, розвели його водою і випивали на перерві у шкільному туалеті. Дисциплінарне слідство, а особливо його результати, показали доволі неоднозначне ставлення педагогічного колективу до цього інциденту. Спершу вчителі вирішили суворо покарати порушників. Вони навіть проголосували за відрахування винуватця з усіх середніх шкіл Львова, а Станіслава Вонторського (Stanisław Wątorski), який лише купував спиртне, але не вживав його, – за усунення з освітнього закладу до кінця навчального півріччя з можливістю поновлення. Однак директор, а згодом і господар класу, де навчалися хлопці, запропонували пом'якшити покарання, зважаючи на хорошу поведінку першого і занадто юний вік другого. Зрештою, Ч. Марцінкевича відраховували лише з реальної школи із приписом, що остаточне рішення прийматиме Крайова шкільна рада (КШР). Інших 10 учасників інциденту засудили на термін від 4 до 16 годин карцеру, причому суворість вироку залежала не від ступеня провини, а від поведінки юнаків під час розслідування, визнання/невизнання ними провини й розкаяння. Ще чотири учні, які знали про вчинок Ч. Марцінкевича і не повідомили про це керівництву навчального закладу, одержали догани⁵⁸. Дисциплінарне слідство показало прагнення директора й педагогічного колективу уникнути розголосу інциденту, що негативно вплинуло б на імідж школи.

Загалом ці епізоди свідчать про намагання освітньої адміністрації не афішувати проблеми алкоголізму серед молоді. Порушників шкільних приписів карали радше за зухвалість поведінки, а міра покарання залежала від (не)покірливості, визнання/невизнання провини і каяття. Тобто пріоритетним завданням школи була не боротьба з пияцтвом, його впливом на організм молодшої людини, а виховання у покоління, що підросло, таких рис, як слухняність, покірливість, толерантність до влади.

Щоб посилити контроль за поведінкою молоді, КШР періодично видавала нормативні акти, що забороняли учням гімназій відвідувати розважальні заклади й заклади громадського харчування. Фактично всі офіційні документи підтверджували § 22 розпорядження міністра віросповідань і освіти від 28 вересня 1852 р. (№ 7.453), яким вихованцям середніх шкіл не дозволяли бути в кав'ярнях, пивних, кегельбанах, шинках, а в ресторанах та цукернях – лише в товаристві дорослих⁵⁹. Однак це зовсім не вирішувало проблеми алкогольної залежності серед галицької молоді, навпаки – вона набула значного розмаху на початку ХХ ст. Будь-які спроби керівництва навчальних закладів не афішувати інцидентів, пов'язаних з

⁵⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 178 (Крайова шкільна рада, м. Львів). Оп. 3. Спр. 1170 (Протокол засідань вчителів вищої державної реальної школи у Львові про виключення учня Марцінкевича Чеслава за вживання спиртних напій). Арк. 1–13.

⁵⁹ Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich / zestawil H. Kopia. Lwów, 1900. S. 60.

поганими звичками гімназистів, були безрезультатними. Це спонукало КШР жорсткіше реагувати на проблему. У 1911–1913 рр. вона (розпорядженнями № 4091 від 8.03.1911 р., № 20966 від 28.11.1911 р., № 7376 від 9.05.1913 р.) заборонила учням середніх шкіл відвідувати ресторани, цукерні, кабаре та ще й театр і кіно⁶⁰. А з популяризацією серед вихованців гімназій навчальних, спортивних і туристичних прогулянок КШР видала рескрипт (№ 22341.IV від 31.12.1912 р.), яким вимагала посилення пильності педагогів, щоб учні під час таких заходів не вживали спиртних напоїв⁶¹. Також розпочала антиалкогольну кампанію, зокрема активно використовувала наочні засоби для пропаганди серед молоді здорового способу життя. У 1914 р. шкільна адміністрація краю розпорядженням (№ 7265/IV від 28.04.1914 р.) доручила директорам навчальних закладів закупити антиалкогольні таблиці під назвою «Що можна придбати за 10 копійок» («*Co można dostać za 10 groszy**»), які уклав проф. Тадей Чайчинський. Вони ілюстрували, чим корисним для фізичного й розумового здоров'я учні можуть замінити алкоголь⁶².

Зрештою, на початку ХХ ст. шкідливі звички у студентському й гімназійному середовищах стали такими масштабними, що сама молодь почала акцентувати на них увагу суспільства. Ця проблема була однією з основних під час З'їзду української молоді середніх шкіл, що відбувався у Львові 1–2 листопада 1910 р. Понад 60 делегатів із різних міст Галичини, крім організаційних і політичних питань, заслухали реферат «Про від'ємні чинники духового життя», а згодом активно дискутували про вади тогочасних гімназистів. Один з учасників особливо наголошував на руйнівних наслідках споживання алкоголю для організму та духовності молоді людини: «Безсонність, алкоголь та шинкова атмосфера нищить тіло молодіжи, а пригнічує ум, убиває красні почування, робить молодого чутливого чоловіка брутальною звірюкою»⁶³. З року в рік проблема охоплювала щоразу молодших юнаків і підлітків. Наприклад, один із дописувачів неперіодичного часопису учнів середніх шкіл «Життя» під псевдонімом «Свій», імовірно вихованець приватної реальної гімназії в м. Буську, зауважив, що в навчальному закладі молодь «сильно зіпсута», бо учні 1-го класу курять, а 4-го – п'ють «просту, шкупу, сивуху»⁶⁴.

Питання алкогольної залежності все частіше ставало предметом суспільної opinii. Значну увагу до нього почала привертати і преса. Зокрема, на шпальтах «Діла» з'явилося чимало дописів, що ілюстрували масштабність проблеми, акцентували на шкоді алкоголю для організму, а також боротьбі з пияцтвом, особливо у школах⁶⁵. Поширення шкідливих звичок серед молоді було предметом

⁶⁰ Dziwięte Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. II Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1913. Kraków, 1913. S. 70.

⁶¹ I Звіт Дирекції ц.к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станіславіві за рік шкільний 1912/13. Станіславів, 1913. С. 159.

* 10 геллерів (у побутовому вжитку – копійок) – середня ціна маленької склянки пива.

⁶² Звіт Дирекції ц.к. гімназії з рускою викладовою мовою в Перемишлі за рік шкільний 1913/1914. Перемишль, 1914. С. 41.

⁶³ ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, м. Львів). Оп. 1. Спр. 2772 (Звіт про роботу з'їзду української молоді серед. шкіл у Львові). Арк. 3.

⁶⁴ Там само. Спр. 1048 (Статті Антонюка, Чайковського та ін. в редакцію журналу «Життя» неперіодичного органу учнів середніх шкіл). Арк. 2.

⁶⁵ Борба против альгоголізму в школах. [Новинки]. *Діло*. 1902. Ч. 61. С. 3; Пиянство у Львові. [Новинки]. *Діло*. 1903. Ч. 98. С. 2; Борба з пиянством в Галичині. [Новинки]. *Діло*. 1904.

дискусій на міжнародних антиалкогольних конгресах у Відні (1901), Будапешті (1905), Стокгольмі (1907) та Мілані (1913)⁶⁶. Учасники трьох останніх заходів спеціально обговорювали основні завдання освіти у вирішенні цієї суспільної проблеми⁶⁷. Зокрема, акцентували на кваліфікованій підготовці педагогів, що зможуть належно, на абстиненційних засадах, організувати виховний процес, висловлювали думки про взаємодію школи й родини щодо популяризації серед учнів здорового способу життя. Аналізуючи основні моменти в роботі Стокгольмського конгресу, редакція часопису «*Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*» («Щомісячника для пропаганди абстинентного руху») наголосила на основній перешкоді для утвердження в молодіжному середовищі ідеї цілковитої відмови від алкоголю – суспільній думці, яка зазвичай толерувала споживання спиртного: «Якщо загал батьків і вчителів вважає алкоголь необхідним чинником життя, то як досягнути того дива, щоб діти набули інших переконань, а якщо їх набудуть, то щоб не втратили батьківської поваги?» («*Jeżeli ogół rodziców i nauczycieli uważa alkohol za niezbędną czynnik życowy, jakże dokazać tego cudu, aby dzieci innych nabrały przekaźności, a jeżeli ich nabiorą, aby na tem nie utraciła powaga rodzicielska*»)⁶⁸. Значну увагу поширенню алкоольної залежності серед молоді та дітей приділили й учасники II (Краків, 3–4 червня 1905 р.) та III З'їздів польських абстинентів (Львів, 5–7 липня 1912 р.)⁶⁹. Зокрема, Євгеній П'ясецький (Eugeniusz Piasecki) на зібранні у Львові, аналізуючи основні завдання вищих шкіл у боротьбі з пияцтвом, наголошував на необхідності глибшого вивчення проблеми, а відтак створенні спеціальної кафедри (на медичному чи юридичному факультеті), яка би вивчала вплив алкоголю на організм і соціальну поведінку людини⁷⁰. А Августин Клімашевський (Augustyn Klimaszewski), що виступав із рефератом про роль освіти у вирішенні цієї суспільної проблеми, вважав найефективнішим усіляко спонукати розвиток антиалкогольного руху серед учнів. Основним способом реалізації політики мало бути створення молоддю антиалкогольних наукових гуртків і всебічна підтримка їхньої діяльності шкільною адміністрацією⁷¹.

Актуалізували проблему й численні популярні брошури, автори яких намагалися простежувати генезу п'янства, зокрема роль родини і традицій у його

Ч. 231. С. 2; Вплив алкоголю на людський організм. [Новинки]. *Діло*. 1904. Ч. 233. С. 3; Борба з алькоголем. [Новинки]. *Діло*. 1905. Ч. 166. С. 3.

⁶⁶ Міжнародний конгрес противь алькоголю. *Діло*. 1901. Ч. 73. С. 1–2; Ч. 75. С. 1; Ч. 76. С. 1–2; Ч. 77/78. С. 1; Po kongresie. *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1905. Nr 10. S. 145–150.

⁶⁷ XI міжнародний антиалкогольний конгрес в Стокгольмі. *Paда*. 1907. № 177. С. 3; Do Budapesztu! *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1905. Nr 9. S. 131; Program XIV międzynarodowego Kongresu przeciw alkoholizmowi w Medyolanie od 22–27-go września 1913 r. *Świt*. *Miesięcznik poświęcony walce z alkoholizmem*. 1913. Nr 116. S. 145–146.

⁶⁸ Z kongresu. *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1907. Nr 46/47. S. 131.

⁶⁹ II Zjazd polskich abstynentów w Krakowie. *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1905. Nr 7. S. 102.

⁷⁰ Piasecki E. Zadanie uniwersytetów w walce z alkoholizmem. *III Polski Kongres przeciwalkoholowy we Lwowie od 5–7 lipca 1912. Streszczenia referatów*. Lwów, 1912. S. 28.

⁷¹ Klimaszewski A. Zadanie szkół średnich i ludowych w walce z alkoholizmem. *III Polski Kongres przeciwalkoholowy we Lwowie od 5–7 lipca 1912. Streszczenia referatów*. Lwów, 1912. S. 19.

поширенні в молодіжному середовищі, проаналізувати досвід боротьби з ним в інших країнах, запропонувати власні шляхи, методи й засоби⁷².

Напередодні Першої світової війни з початком діяльності в Галичині антиалкогольного товариства «Відродження»* серед молоді значно активізувалася боротьба із вживанням спиртних напоїв. Здебільша вона була просвітницькою. Учні та студенти неодноразово виступали на різних зібраннях із доповідями про шкоду алкоголю. Активну просвітницьку роботу серед населення проводив «Просвітний кружок» «Академічної громади». Так, у лютому–березні 1908 р. голова кружка, студент філософського факультету Львівського університету Федір Замора, прочитав кілька лекцій на тему «Алкоголізм» у львівських читальнях «Просвіти»⁷³. Напередодні Першої світової війни пропагували тверезість серед селян і члени гуртка, що об'єднував українських студентів із м. Станіславова, що навчалися у Львівському університеті⁷⁴. Іноді проблему зловживання спиртним піднімали й гімназисти на засіданнях наукових гуртків. Наприклад, у 1911/1912 н. р. в Академічній гімназії на одному із засідань природописного кружка учень Мандзик (ім'я не встановлене) виголосив реферат на тему «Вплив алкоголю на внутрішні частини та нервний уклад людського тіла»⁷⁵.

Вихованці деяких гімназій засновували антиалкогольні гуртки, які функціювали або як самостійні структурні одиниці, або у складі просвітніх чи інших гуртків. У 1913/1914 н. р. такий кружок почав діяльність у Приватній українській гімназії УПТ в Рогатині. До нього міг належати будь-який учень, що склав урочисту присягу про відмову від алкоголю. Гурток зосередив діяльність на підготовці рефератів, причому з доповідями виступали не лише гімназисти, а й педагоги⁷⁶. Від 1910 р. і аж до початку Першої світової війни функціював «Кружок тверезості» й у VIII гімназії Львова. У різні роки він об'єднував від 60 до 80 учнів 4–7-х класів під керівництвом спершу професора польської мови Марцелія Прошинського (Marceli Prószynski), а згодом – о. Казимира Тулле (Kazimierz Thullie). Члени гуртка щомісяця організовували зібрання, виступали з доповідями, які іноді супроводжували

⁷² Детальніше див.: Bistyga K. *Alkoholizm i pijaństwo*. Kraków, 1913. 96 s.; Baumfeld G.-B. *O jednym strasznym wrogu ludzi czyli o alkoholu*. Kraków, 1906. 16 s.; Daszyńska-Golińska Z. *Z czego powstaje pijaństwo i jak z niem walczyć?* Kraków, 1909. 16 s.; Daszyńska-Golińska Z. *Alkoholizm w Galicyi i jego zwłaczanie*. Warszawa, 1911. 13 s.; Daszyńska-Golińska Z. *Walka z alkoholizmem w służbie oświaty i etyki*. Kraków, 1913. S. 419–422; Jackowski H. *Namowa do wstrzemięźliwości*. Kraków, 1911. 141 s.

* «Відродження» – українське антиалкогольне й антитютюнове товариство. Засноване 14 лютого 1909 р. у Львові. Головна мета діяльності – утвердження тверезості як необхідної умови духовного, фізичного та інтелектуального розвитку українського народу. Його активними діячами були Іван Раковський, Софія Парфанович, Іван Герасимович, Юліан Каменецький тощо. Пік діяльності припадає на міжвоєнний період, у 1930-х роках воно мало 18 філій і 122 гуртки, які охоплювали понад 6 400 членів.

⁷³ Просвітна діяльність української студентської молоді у Львові. *Рада*. 1908. № 85. С. 3.

⁷⁴ Мацьків Т. *З-над Дністра...* С. 37.

⁷⁵ Звіт Дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів, 1912. С. 57.

⁷⁶ У Звіт Дирекції приватної гімназії з українською викладовою мовою Кружка Українського Товариства Педагогічного в Рогатині за рік шкільний 1913/14 з правом прилюдности. Львів, 1914. С. 54.

фотоілюстраціями, влаштовували спільні мандрівки околицями м. Львова⁷⁷. У жовтні 1910 р. у межах природничого гуртка учні II гімназії у м. Станіславові заснували «Алкоголічну секцію». Однак уже з 1 грудня вона почала функціонувати як самостійна структурна одиниця, змінивши назву на «Гурток алкоголічний». Його члени всіляко популяризували здоровий спосіб життя, виступали з доповідями й рефератами на антиалкогольну тематику («Суть і відмінність алкоголізму і п'янства»), «Становище жінок в боротьбі з алкоголем», «Виховне значення ідеї абстиненції», «Алкоголь і злочинність» тощо)⁷⁸.

Чи не найбільшого розмаху антиалкогольний рух набув у Тернопільській гімназії ім. Франца-Йосифа I. Восени 1912 р. з ініціативи проф. Якова Яцкевича там засновано «Протиалкогольний кружок "Відродження"», який зосередив діяльність на ґрунтовному і всебічному інформуванні молоді про небезпеку споживання алкоголю, його шкоду для молодого організму. Першим головою гуртка став Іван Гнатів (1912/1913 н. р.), згодом його змінив Стефан Кузьма (1913/1914 н. р.). Гуртківці сформували власну бібліотеку – за рахунок членських внесків закупили 120 книг на антиалкогольну тематику. Також організовували систематичні публічні виклади, на яких виступали не лише учні, а й викладачі гімназії. Тематика доповідей була різною: «О горячих напитках», «Вплив алкоголю на душу і організм чоловіка», «Гене́за протиалкогольного руху», «Шкідливі впливи алкоголю на тіло чоловіка», «Алкоголь а виховання», «Алкоголь а етика», «Алкоголь а штука», «Що є алкоголь і які поживні части містяться в алкогольних напитках?», «Вплив алкоголю на травлення», «Вплив алкоголю на обіг крові», «Проч з лихим звичаем», «Алкоголь а суспільність, алкоголь а родина», «Алкоголь а абстиненция» тощо. Зазвичай, щоб залучити якомога більшу аудиторію, такі заходи відбувались у гімнастичній залі гімназії. Протягом першого року діяльності гуртківці провели шість методичних засідань, на яких обговорювали основні принципи та розробляли стратегію успішної протиалкогольної пропаганди серед молоді. Наприкінці 1912/1913 н. р. керівництво для актуалізації проблеми оголосило конкурс на найкращий популярний відчит на тему «О шкодливости алкоголічних напитоків». Навіть встановило заохочувальні нагороди. Автори трьох кращих робіт отримали грошові відзнаки (I місце – 10 корон, II – 5 корон) та почесну грамоту (III)⁷⁹. Гурток дуже швидко набув неабиякої популярності серед молоді. Вже наприкінці першого року існування налічував 520 членів (80 % від усіх вихованців гімназії)⁸⁰.

Антиалкогольні гуртки засновували і студенти. Наприклад, при товаристві «Академічна читальня» («Czytelnia Akademicka») у Львові на початку XX ст. існував Кружок цілковитого утримання від алкогольних напоїв, який цілеспрямовано

⁷⁷ Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1910. Lwów, 1910. S. 66; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1912. Lwów, 1912. S. 83; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1913. Lwów, 1913. S. 73.

⁷⁸ Sprawozdanie Dyrekcji c.k. II Gimnazjum z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za rok szkolny 1910/11. Stanisławów, 1911. S. 48–49.

⁷⁹ VIII Звіт дирекції ц.к. гімназії Франц-Йосифа I в Тернополи за рік шкільний 1912/1913. Тернопіль, 1913. С. 60; IX Звіт дирекції ц.к. гімназії Франц-Йосифа I в Тернополи за рік шкільний 1913/1914. Тернопіль, 1914. С. 56.

⁸⁰ VIII Звіт дирекції ц.к. гімназії Франц-Йосифа I в Тернополи за рік шкільний 1912/1913. Тернопіль, 1913. С. 60.

втілював на практиці ідею трезезості. В 1904/1905 н. р. гурток об'єднав 224 студентів. Обов'язковою умовою для вступу була цілковита відмова від алкоголю. За порушення присяги студентів відраховували з гуртка. Загалом це молодіжне об'єднання зосередилося на зовнішній антиалкогольній пропаганді, намагаючись популяризувати здоровий спосіб життя. Його члени ініціювали створення у м. Бучач (тепер – Чортківського р-ну Тернопільської обл.) товариства «Елевтерія», яке мало охопити діяльністю мешканців довколишніх сіл і містечок, всіляко заохочуючи їх до відмови від спиртного. Втім, ініціатива студентів майже відразу наштовхнулася на матеріальні проблеми. Тим паче не знайшла так необхідної підтримки з боку інших організацій, зокрема Товариства народної школи («Towarzystwo Szkoły Ludowej»), яке обіцяло допомогти з приміщеннями для лекцій, але зволікало. Тому молодь упродовж року лише раз організувала відчит для населення – у с. Зимна Вода біля Львова. Внутрішню діяльність гурток зосередив на просвітницькій роботі серед студентства, особливо членів «Академічної читальні». А його голова – Станіслав Тихоліс (Stanisław Tycholis) – навіть взяв участь у II З'їзді польських абстинентів у Кракові⁸¹ (3–4 червня 1905 р.)⁸².

На початку ХХ ст. антиалкогольний рух стрімко ширився серед молоді вищих шкіл, яка все частіше складала обітницю трезезості. 22 січня 1903 р. у м. Кракові, в приміщенні Народного театру, під час святкування ювілею Січневого повстання 1863 р., 12 студентів (із них і 2 студентки) Ягеллонського університету публічно склали присягу про відмову від алкоголю. На початку 1904/1905 н. р. на загальних зборах товариства «Братня поміч» («Bratnia Pomoc»), що об'єднувало слухачів Львівського університету, противники спиртного запропонували взагалі усунути алкоголь з «Академічного дому» (гуртожитку) та «Кухні академічної» (дешевої їдальні для молоді). На жаль, цю ідею так і не вдалося реалізувати. Під час голосування прихильники спиртного здобули всього на голос більше⁸³. У наступні роки все більше молоді підтримувало абстинентський рух. Так, більшість голів польських студентських товариств у Львові поділяли ідею трезезості. Також все частіше студентські комерси відбувалися без алкоголю⁸⁴.

До абстинентського руху долучилися й члени молодіжного патріотично-релігійного об'єднання «Елеусіс» («Eleusis»), яке функціювало у м. Кракові від

⁸¹ Детальніше про конгрес див.: II Zjazd polskich abstynentów w Krakowie. *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1905. Nr 6. S. 81–83; Nr 7. S. 92–107; Krasińska I. Kongresy przeciwalkoholowe w Galicji w latach 1904–1912. *Studia Historyczne*. 2009. Nr 2. S. 115–125.

⁸² Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. Lwów, 1905. S. 84–85.

* У Галичині товариств під такою назвою функціювало кілька: «Братня поміч» студентів Львівської політехнічної школи, «Братня поміч» студентів Львівського університету, «Братня поміч» слухачів Вищої рільничої школи в Дублянах, «Братня поміч» студентів Ветеринарної академії у Львові.

⁸³ Turowski Sz. Od polskiej młodzieży (Rzecz wygłoszona na zebraniu studentów podczas X międzynarodowego kongresu przeciw alkoholizmowi w Budapeszcie w dniu 15 września 1905). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzemięźliwości*. 1905. Nr 10. S. 151.

⁸⁴ Ibid. S. 152.

⁸⁵ «Елеусіс» («Eleusis») – молодіжне патріотично-релігійне об'єднання, яке у Кракові 1903 р. заснував Вінцентій Лютославський (Wincenty Lutosławski). Його мета – формування національно-свідомої польської молоді, що мала стати основою морально-духовного та релігійного відродження Польщі й відновлення її незалежності. Назва організації «Eleusis» – акронім від

1903 р. Вони зобов'язалися пожиттєво утримуватись від алкоголю, тютюнопаління, азартних ігор і розпусти. Товариство мало розбудовану мережу – його відділення функціювали в різних містах Галичини та за її межами. Найактивнішими були львівський (налічував 230 членів) та краківський (150 членів) осередки, які всіляко пропагували ідеї абстиненції серед молоді, систематично організовуючи публічні доповіді в різних студентських товариствах⁸⁶.

Щоб урізноманітнити дозвілля молоді та відвернути її від шкідливих звичок, керівництво середніх шкіл значно більше уваги приділяло фізичному розвитку вихованців, заохочувало займатися спортом. В українській гімназії в м. Перемишлі активну діяльність у цьому напрямі розгорнули «Секція гігієнічно-прогулянкова» та спортивний кружок «Сянова чайка». Перша, організовуючи різні спортивні заходи, особливо прогулянки за місто, мала на меті всіляко відволікати молодь від тютюнопаління і споживання алкоголю. Її керівництво також дбало, щоб кожний член записався у товариство «Відродження» і «вже з за молоду відвикав від сеї шкідливої навички»⁸⁷. Варто зауважити, що в 1910/1911 н. р. секція налічувала 294 учні. Кружок «Сянова чайка», прагнучи виховати фізично здорову молодь, популяризував здоровий спосіб життя, спорт, особливо футбол, організовував матчі між різними командами, руханкові вечори тощо⁸⁸. Його провід вважав, що фізичне здоров'я молоді – невід'ємна складова її самоствердження та індивідуальності: «Руханка і спорти скріпляють м'язи і легкі, зміцнюють нерви і мозок, роблять чоловіка гарним, сьмілим енергїчним і підприємчивим»⁸⁹. У Тернопільській гімназії з українською мовою навчання у 1910/1911 н. р. члени футбольних дружин «Поділля І», «Поділля ІІ», «Руська бурса І» і «Руська бурса ІІ» об'єднались у спортивному кружку під керівництвом проф. Семена Сидоряка. Вони не лише організовували відчити про здоровий спосіб життя та безпеку алкоголю, а й ухвалили цілковите утримання від нікотину і спиртних напоїв «яко незвичайно шкідливо ділаючих на фізичний і умисловий розвиток молодїжи»⁹⁰. Урочисто присягнули не вживати алкоголю і члени «Кружка тверезості», що функціював у VIII гімназії м. Львова⁹¹.

Іноді до популяризації серед молоді ідеї тверезості активно долучалися й викладачі середніх шкіл. Наприклад, з їхньої ініціативи учні Краківської гімназії св. Анни в листопаді 1913 р. відвідали антиалкогольну виставку, організовану

грецького девізу «*Eleutheroi laon soterēs*» («Вільні визволителі народів»). Зважаючи на це, у польській літературі більш поширеною була друга назва організації – «Елеутерія» («*Eleuteria*»). Видавала власний друкований орган «*Eleusis: Elsów magazine*». У 1912 р. унаслідок внутрішніх протиріч об'єднання розколося. Вінцентій Лютославський заснував нове товариство – «Ковалі». «Елеусіс» під керівництвом Тадеуша Струмїлли (Tadeusz Strumiłła) проіснувало до 1920 р. Детальніше див.: Świerżowska A. Stowarzyszenie Patriotyczno-Religijne «Eleusis». URL: <http://www.tradycjaezoteryczna.ug.edu.pl/node/647>

⁸⁶ Turowski Sz. Od polskiej młodzieży... S. 151.

⁸⁷ Звіт Дирекції ц.к. гімназії з руским викладовим язиком в Перемишлі за рік шкільний 1910/1911. Перемишль, 1911. С. 64.

⁸⁸ Там само. С. 61–63.

⁸⁹ Там само. С. 64.

⁹⁰ VI Звіт дирекції ц.к. гімназії Франц-Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1910/1911. Тернопіль, 1911. С. 68–69.

⁹¹ Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1912. Lwów, 1912. S. 83.

Промисловою лігою під керівництвом Володимира Семіонова (Włodzimierz Semionow), водночас послушали відчит про шкоду алкоголю⁹². А керівництво приватної української гімназії у Городенці в 1911/1912 н. р. організувало для своїх вихованців лекторій з основ гігієни. Бесіди з молоддю про здоровий спосіб життя і небезпеку спиртного відбувалися у навчальному закладі щотижня⁹³.

Активну боротьбу з пияцтвом у молодіжному середовищі проводили скаутські організації краю. Повну відмову від алкоголю і тютюнопаління як головну рису справжнього скаута назвав Анжей Малковський (Andrzej Małkowski) у праці «Скаутинг як система виховання молоді» (Львів, 1911). Він, зокрема, наголосив: «Скаут ніколи не вживає алкогольних напоїв і ніколи не курить. Адже він із досвіду знає, що це дуже шкідливо, а залежність від алкоголю та куріння дуже небезпечна. Хто не міг, або не хотів позбутися звички вживати вино, пиво, горілку, сигарети і т. д., той ніколи б не став скаутом ...» («*Scout nigdy nie używa napojów alkoholowych i nie pali tytoniu. Wie bowiem z doświadczenia, że rzeczy te są bardzo szkodliwe, a nałogi picia i palenia bardzo niebezpieczne. Ktoby nie umiał, czy nie chciał odzwyczaić się od używania wina, piwa, wódki, papierosów i t. p., ten nigdy nie zostałby scoutem ...*»)⁹⁴. Автор взагалі висловив сумнів, чи молода людина зі шкідливими звичками може стати корисною у суспільстві. Анжей Малковський наголосив на оманливому задоволенні від спиртного, його руйнівному впливі на юнацький організм. Звертаючись насамперед до молоді, різко зауважив, що алкоголь – це «наркотична отрута, яка збуджує нерви і пришвидшує на кілька хвилин пульс» («*trucizną narkotyczną, która działa pobudzająco na nerwy i wzmacnia na kilkanaście minut akcję serca*»), а алкоголізм – «один із найсерйозніших бичів нашого суспільства» («*jedną z najcięższych plag naszego społeczeństwa*»). Тому головне завдання – повсякчас протистояти спокусі, усвідомлюючи всі її негативні наслідки для здоров'я. Наостанок автор наголосив, що споживання спиртних напоїв і куріння не робить молоду людину старшою, не гарантує їй авторитету серед однолітків, а навпаки – перетворює на віслюка, який бездумно копіює поведінку інших⁹⁵.

Швидка популяризація скаутського руху в Галичині сприяла розбудові його широкої мережі в навчальних закладах краю. Місцеві осередки організації одним із пріоритетних завдань проголошують боротьбу зі шкідливими звичками молоді – алкоголізмом і тютюнопалінням. Як альтернативу пропонують зміцнення здоров'я та заняття різними видами спорту. Головним їхнім гаслом стає абсолютна відмова молоді від спиртного. Її декларують навіть у статутах й інших організаційних документах. Так, одним із головних етичних положень, обов'язкових для виконання кожним членом українського «Пласту», була цілковита відмова від міцних напоїв: «Пластун шанує і плекає своє здоров'я як власність суспільности, тож не вживає ніяких наркотиків, передовсім не п'є алкогольічних напиків і не курить тютюну. Занимає ся змагом і руханкою, бере участь в полевих вправах, щоби скріпити

⁹² Sprawozdanie dyrektora c.k. Gimnazyum Nowodworskiego czyli sw. Anny w Krakowie za rok szkolny 1914. Kraków, 1914. S. 64.

⁹³ Звіт Дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеною правом прилюдности за рік шкільний 1911/12. Львів, 1912. С. 39.

⁹⁴ Małkowski A. Scouting jako system wychowania młodzieży. Lwów. 1911. S. 154.

⁹⁵ Ibid. S. 155.

здоровле тіла і бистроту духа)⁹⁶. Дотримання присяги тверезості було обов'язковим для скаутів. Деякі місцеві осередки руху, як, наприклад, у Новому Сончі, відраховували зі своїх лав учнів, які порушували це правило⁹⁷.

Більшість скаутських організацій акцентували діяльність на антиалкогольній пропаганді серед молоді, використовуючи для цього роз'яснювальні бесіди про шкідливі звички. Так, члени всіх восьми пластових гуртків, що існували у Станіславській гімназії з українською мовою навчання, з червня 1912 р. майже щонеділі збиралися на такі заходи⁹⁸.

Крім «Пласту» і «Скауту», інші організації також активно протидіяли поширенню серед молоді шкідливих звичок. Основним засобом боротьби вони обирали спорт. Доцільно згадати про діяльність Українського спортивного кружка в Академічній гімназії, спортивного кружка «Дніпро», який об'єднав у своїх лавах українську молоді із польських гімназій Львова, товариства «Україна», до якого належали українські студенти вищих шкіл, та «Сокіл»⁹⁹.

Неабияку роль у боротьбі з пияцтвом у молодіжному середовищі відігравав і особистий приклад авторитетних осіб, особливо педагогів. Вони були взірцем для наслідування, часто втіленням тих рис, які прагнули сформувати в собі гімназисти чи студенти. Вчитель повинен був уміти підібрати такі слова й аргументи, які б переконали молоді у правильності ідеї тверезості, сам мав бути втіленням тих якостей, які намагався прищепити учням. Наприклад, свого часу вирішальним у відмові Миколи Чайковського від спиртного був вплив професора Бережанської гімназії Степана Томашівського. Подружжя Томашівських часто гостювало у Чайковських*. І саме професор розкрив своєму учневі «очі на шкідливість алкогольних напитків», який відтоді «став смертельним ворогом спиртного, не мав у роті ніколи ні краплі алкоголю». Згодом, очоливши Рогатинську гімназію, М. Чайковський розпочав у навчальному закладі активну кампанію проти п'янства, всіляко пропагував серед молоді здоровий спосіб життя, відмову від вживання «алкогольних трунків»¹⁰⁰.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. поширення пияцтва та алкогольної залежності в молодіжному середовищі Галичини набуває значних масштабів. До цього призводила низка як загальносуспільних, так і індивідуальних причин: державна пропінаційна політика, суспільне толерування цього явища, родинні традиції споживання спиртного, відсутність будь-якого цінового чи вікового регулювання продажу алкоголю, складні фінансові обставини життя більшості учнів середніх шкіл та студентів, політика тотального контролю за шкільним і позашкільним життям молоді, зрештою, «мода» на міцні напої тощо. Зростання масштабності проблеми часто посилювало керівництво навчальних закладів, яке не намагалося

⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 389 (Верховна пластова команда, м. Львів). Оп. 1. Спр. 2772 (Картотека членів «Пласту»). Арк. 53.

⁹⁷ Sprawozdanie Dyrekcji c.k. gimnazjum I wyższego w Nowym Sączu za rok szkolny 1914. Nowy Sącz, 1914. S. 71.

⁹⁸ І Звіт Дирекції ц.к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станіславі за рік шкільний 1912/13. Станіславів, 1913. С. 162.

⁹⁹ Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. С. 211–215.

* У домі відомого українського адвоката й письменника Андрія Чайковського.

¹⁰⁰ Чайковський М. «Пробувати силу своїх крил»... С. 74.

її викоренити, зрозуміти причини. Воно радше констатувало випадки споживання алкоголю вихованцями, силкувалося запобігти суспільному розголосу, а якщо порушення дисципліни ставало явним – покарати винуватців. Боротьба шкільної адміністрації з пияцтвом серед молоді мала декларативний і авторитарний вимір, основними її формами були розпорядження, постанови та приписи про дотримання правил поведінки в навчальному закладі й поза ним. Більш дієвими у вирішенні проблеми стали заходи, ініційовані самими гімназистами та студентами. На початку ХХ ст. молодь почала самоорганізовуватись в антиалкогольні гуртки і товариства, які займалися активною просвітницькою роботою, зокрема й серед селян та робітників, усіляко пропагували ідеї тверезості, цілковитої відмови від споживання алкоголю, тютюну й інших шкідливих звичок, заняття спортом, здоровий спосіб життя загалом. Вагому роль у молодіжному антиалкогольному русі відіграли скаутські та спортивні гуртки, товариства «Україна», «Сокіл», «Елеусіс», «Відродження» тощо. Це спонукало щоразу більше студентів і гімназистів організовувати безалкогольні урочистості та святкування, відмовлятися від споживання спиртних напоїв узагалі.

REFERENCES

- A. B. (1911). *Bochnia, gimnazjum. Zarzewie (Lviv)*, 6, 7, 191 [in Polish].
- Barahura, V. (1982). *Kalynovyi mist. Zbirka spomyniv-rozpovidok z dytiachykh rokiv u Nemyrovi i z zhyttia uchniv Yavorivskoi himnazii v 1914–1928 rr.* New York; Jersey City: Svoboda [in Ukrainian].
- Baumfeld, G.-B. (1906). *O jednym strasznym wrogu ludzi czyli o alkoholu.* Kraków [in Polish].
- Bemko, V. (1970). *Pamiaty katekhyta o. Mykhaila Sonevytskoho.* In *Berezhanska zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk* (pp. 83–90). New York [in Ukrainian].
- Bistyga, K. (1913). *Alkoholizm i pijaństwo.* Kraków [in Polish].
- Borba protyv alkoholizmu v shkolakh. (1902). *Dilo (Lviv)*, 61, 3 [in Ukrainian].
- Borba z alkoholem. [Novynky]. (1905). *Dilo (Lviv)*, 166, 3 [in Ukrainian].
- Borba z pyianstvom v Halychyni. [Novynky]. (1904). *Dilo (Lviv)*, 231, 2 [in Ukrainian].
- Chaikovskyyi, M. (2007). «Probuvaty sylu svoikh kryl». In *Berezhanska himnaziia. Storinky istorii. Yuvileina knyha* (pp. 72–78). Berezhany; Ternopil: DZhURA [in Ukrainian].
- Chernetskyi, A. (2007). «Omni trintum perfektum – studentske «kasyno». In *Berezhanska himnaziia. Storinky istorii. Yuvileina knyha* (p. 300). Berezhany; Ternopil: DZhURA [in Ukrainian].
- Daszyńska-Golińska, Z. (1909). *Z czego powstaje pijaństwo i jak z niem walczyć?* Kraków [in Polish].
- Daszyńska-Golińska, Z. (1911). *Alkoholizm w Galicyi i jego zwlaczanie.* Warsaw [in Polish].
- Daszyńska-Golińska, Z. (1913). *Walka z alkoholizmem w służbie oświaty i etyki.* Kraków [in Polish].
- Dayczak, W. (2012). *Gymnazjum w Brodach na przełomie XIX i XX wieku we wspomnieniach bylego ucznia. Krakowskie Pismo Kresowe*, 4, 13–65 [in Polish].

Do Budapesztu! (1905). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzeźliwości (Pleszew)*, 9, 129–134 [in Polish].

Dunikowski, E. (1955). Z tęczowych dni w szkołach brzeżańskich. 1861–1873. In *Galicyskie wspomnienia szkolne* (pp. 345–382). Kraków: Wydawnictwo literackie [in Polish].

Dydyk, V. (2010). Rol hreko-katolytskoho dukhovenstva ta molodizhnykh tovarystv u borotbi za zdorovyi sposib zhyttia uchnivskoi molodi Halychyny (1900–1939 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky*, 56, 25–30 [in Ukrainian].

Dziewiąte Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. II Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1913. (1913). Kraków [in Polish].

Gabor, V. (Ed.). (2014). «Chorna Indiiia» «Molodoi Muzy»: *Antolohiia prozy ta eseistyky*. Lviv: Piramida [in Ukrainian].

Jackowski, H. (1911). *Namowa do wstrzeźliwości*. Kraków [in Polish].

Jakóbiec, J. (1955). Szkolna droga syna chłopskiego 1882–1896. In *Galicyskie wspomnienia szkolne (403–446)*. Kraków: Wydawnictwo literackie [in Polish].

Karmanskyi, P. (1957). *Kriz temriavu. Spohady*. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydvo [in Ukrainian].

Khorkava, I. I. (2018). Uchast studentiv hreko-katolytskoi Bohoslovskoi akademii u m. Lvovi u poshyrenni tverezosti na terenakh Halychyny vprodovzh 20–30-kh rr. XX st. *Naukovi zapysy Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Relihiieznavstvo»*, 2, 116–124 [in Ukrainian].

Klimaszewski, A. (1912). Zadanie szkół średnich i ludowych w walce z alkoholizmem. Proceedings of the III Polish Anti-alcohol Congress (p. 19), Lviv, 5–7 July 1912. Lviv [in Polish].

Kopia, H. (Comp.). (1900). *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*. Lviv [in Polish].

Kraśńska, I. (2008). Z problematyki walki z alkoholizmem wśród młodzieży galicyjskiej w początkach XX wieku. In J. Dybiec, K. Szmyd (Eds.), *Galicja i jej dziedzictwo* (Vol. 20, pp. 514–522). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego [in Polish].

Kraśńska, I. (2009). Kongresy przeciwalkoholowe w Galicji w latach 1904–1912. *Studia Historyczne*, 2, 115–125 [in Polish].

Kuznowicz, M. (1911). *Spoleczna działalność kólek abstynenckich wśród młdzieży*. Kraków [in Polish].

Małkowski, A. (1911). *Scouting jako system wychowania młodzieży*. Lviv [in Polish].

Matskiv, T. (1963). *Z-nad Dnistra na kanadski prerii. Mii zhyttievyi shliakh*. Edmonton [in Ukrainian].

Mizhnarodnyi kongres protyv alkoholu. (1901). *Dilo (Lviv)*, 73, 1–2; 75, 1; 76, 1–2; 77/78, 1 [in Ukrainian].

Mysak, N. (2005). Ukrainska intelihentsiia Halychyny naperedodni Pershoi svitovoi viiny: sotsialne pokhodzhennia. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 7, 191–202 [in Ukrainian].

Nahirnyi, V. (1935). *Z moikh spomyniv*. Lviv [in Ukrainian].

Piasecki, E. (1912). Zadanie uniwersytetów w walce z alkoholizmem. Proceedings of the III Polish Anti-alcohol Congress (p. 28), Lviv, 5–7 July 1912. Lviv [in Polish].

- Piianstvo u Lvovi. (1903). *Dilo* (Lviv), 98, 2 [in Ukrainian].
- Piwocki, J. (Ed.). (1901). *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych* (Vol. 3.). Lviv [in Polish].
- Po kongresie (1905). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzeźliwości* (Pleszew), 10, 145–150 [in Polish].
- Popowych, B. (1972). *Pid ukrainskym nebom. Spohady 1908–1940*. New York [in Ukrainian].
- Program XIV międzynarodowego Kongresu przeciw alkoholizmowi w Medyolanie od 22–27-go września 1913 r. (1913). *Świt. Miesięcznik poświęcony walce z alkoholizmem* (Pleszew), 116, 145–146 [in Polish].
- Prosvitna diialnist ukrainskoi studentskoi molodi u Lvovi. (1908). *Rada* (Kyiv), 85, 3 [in Ukrainian].
- Romaniuk, M. (1962). Himnaziini obrazky. In «*Nad Prutom u luzi...*». *Kolomyia v spohadakh* (pp. 53–66). Toronto: Sribna surma [in Ukrainian].
- Rudnytskyi, M. (1997). Ivan Franko. In M. I. Hnatiuk (Comp.), *Spohady pro Ivana Franka* (pp. 333–363). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Sadovyi, V. (2010). *Antyalkoholni bratstva, tovarystva i hurtky ta yikh rol u borotbi z pyiatstvom na Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* Drohobych: PP «Shvydkodruk» [in Ukrainian].
- Savchuk B., & Bilavych, H. (2013). Ukrainske studentstvo v antyalkoholnii borotbi za mizhvoiennoi doby XX storichchia. In M. Yevtukh, D. Hertsyuk, K. Shmyd (Eds.), *Pedahohichna osvita i nauka v umovakh klasychnoho universytetu: tradytsii, problemy, perspektyvy: U 3-kh tomakh* (Vol. 3, pp. 311–319). Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Savchuk, B. (2001). *Korchma: alkoholna polityka i rukh tverezosti v Zakhidnii Ukraini u XIX – 30-kh rokakh XX st.* Ivano-Frankivsk: Lileia NV [in Ukrainian].
- Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. London [in Ukrainian].
- Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvitno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
- Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. (1905). Lviv [in Polish].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. gimnazyum I wyższego w Nowym Sączu za rok szkolny 1914. (1914). Nowy Sącz [in Polish].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazyum VIII we Lwowie za rok szkolny 1910. (1910). Lviv [in Polish].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazyum VIII we Lwowie za rok szkolny 1912. (1912). Lviv [in Polish].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazyum VIII we Lwowie za rok szkolny 1913. (1913). Lviv [in Polish].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. II Gimnazyum z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za rok szkolny 1910/11. (1911). Ivano-Frankivsk [in Polish].
- Sprawozdanie dyrektora c.k. Gimnazyum Nowodworskiego czyli sw. Anny w Krakowie za rok szkolny 1914. (1914). Kraków [in Polish].
- Stasiy, Ya. V. (2012). Rukh tverezosti u Skhidnii Halychyni v seredyni XIX – pershii tretyni XX st. *Hileia: naukovyi visnyk*, 63 (8), 40–44 [in Ukrainian].

Świerzowska, A. (2019). Stowarzyszenie Patriotyczno-Religijne «Eleusis». Retrieved from: <http://www.tradycjeczoteryczna.ug.edu.pl/node/647> [in Polish].

Tarnavskiy, F. (1981). *Spohady. Rodynna khronika Tarnavskyykh yak prychnok do istorii tserkovnykh, sviashchenytskyykh, pobutovykh, ekonomichnykh i politychnykh vidnosyn u Halychyni v druhii polovyni XIX i v pershii dekadi XX storichchia*. Toronto: Ukrainiske vydavnytstvo «Dobra knyzhka» [in Ukrainian].

Troian, K. (2007). Pered utrakvizmom. In *Berezhanska himnaziia. Storinky istorii. Yuvileina knyha* (pp. 79–81). Berezhany; Ternopil: DZhURA [in Ukrainian].

Turowski, Sz. (1905). Od polskiej młodzieży (Rzecz wygłoszona na zebraniu studentów podczas X międzynarodowego kongresu przeciw alkoholizmowi w Budapeszcie w dniu 15 września 1905). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzeźliwości (Pleszew)*, 10, 150–153 [in Polish].

Vplyv alkoholu na liudskyy organizm. [Novynky]. (1904). *Dilo (Lviv)*, 233, 3 [in Ukrainian].

Wolny. (1910). Bochnia, w marcu 1910. *Zarzewie (Lviv)*, 4, 150 [in Polish].

Z kongresu. (1907). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzeźliwości (Pleszew)*, 46/47, 129–136 [in Polish].

Z Peremyshtia ... [Novynky]. (1880). *Dilo (Lviv)*, 39, 4 [in Ukrainian].

Zavhorodnia, T., & Voroshchuk, O. (2011). *Teoriia i praktyka uchnivskoho samoupravlinnia v himnaziakh Halychyny (pochatok XX st. – 1939 r.): monohrafiia*. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].

Zvarych, P. (1976). *Spomyny 1877–1904*. Winnipeg: Vydavnycha spilka «Tryzub» [in Ukrainian].

Zvit Dyrektsii pryvatnoi himnazii v Horodentsi z ukraïnskoïu vykladovoïu movoïu, nadilenoï pravom pryliudnosti za rik shkylnyi 1911/12. (1912). Lviv [in Ukrainian].

Zvit Dyrektsyi ts.k. akademychnoi gimnazyi u Lvovi za shkylnyi rik 1911/1912. (1912). Lviv [in Ukrainian].

Zvit Dyrektsyi ts.k. gimnazyi z ruskoïu vykladovoïu movoïu v Peremyshty za rik shkylnyi 1913/1914. (1914). Przemyśl [in Ukrainian].

Zvit Dyrektsyi ts.k. gimnazyi z ruskym vykladovym yazykom v Peremyshty za rik shkylnyi 1910/1911. (1911). Przemyśl [in Ukrainian].

I Zvit Dyrektsyi ts.k. himnazyi z ruskoïu movoïu vykladovoïu v Stanislavovi za rik shkylnyi 1912/13. (1913). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

II Jahresbericht k. k. Real und Ober-Gymnasiums in Brody für das Schuljahr 1880. (1880). Brody [in German].

II Zjazd polskich abstynentów w Krakowie. (1905). *Miesięcznik dla popierania ruchu wstrzeźliwości (Pleszew)*, 6, 81–83; 7, 92–107 [in Polish].

V Zvit Dyrektsii pryvatnoi gimnazii z ukraïnskoïu vykladovoïu movoïu Kruzhka Ukraïnskoho Tovarystva Pedahohichnoho v Rohatyni za rik shkylnyi 1913/14 z pravom pryliudnosti. (1914). Lviv [in Ukrainian].

VI Zvit dyrektsyi ts.k. himnazyi Frants-Iosyfa I v Ternopoly za rik shkylnyi 1910/1911. (1911). Ternopil [in Ukrainian].

VIII Zvit dyrektsyi ts.k. himnazyi Frants-Iosyfa I v Ternopoly za rik shkylnyi 1912/1913. (1913). Ternopil [in Ukrainian].

IX Zvit dyrektsyi ts.k. himnazyi Frants-Iosyfa I v Ternopoly za rik shkilnyi 1913/1914. (1914). Ternopil [in Ukrainian].

XI mizhnarodnyi antyalkoholnyi konhres v Stokholmi. (1907). *Rada* (Kyiv), 177, 3 [in Ukrainian].

Nataliia MYSAK

PhD (History), Associate Professor

Senior Researcher at the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

«...ALCOHOL ... MAKES A YOUNG SENSITIVE MAN A BRUTAL BEAST»: ALCOHOLISM IN STUDENT AND GYMNASIUM ENVIRONMENTS OF HALYCHYNA AND THE FIGHT AGAINST IT IN THE END OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

The problem of spreading such deviations as drunkenness and alcoholism in the youth environment of Halychyna in the late 19th – early 20th centuries is analyzed. In particular, studied the genesis and main causes of this phenomenon: financial difficulties of a large part of young people, changes in their lifestyle and living environment (relocation to the city), difficult economic situation, alcohol consumption as an attempt to «escape» from reality, limited ways of spending leisure time, lack of extracurricular life and total control over it by the school administration, public disregard for alcoholism and drunkenness, alcohol consumption for fun, family feast traditions, a negative example of seniors, especially teachers, cheapness of alcohol, availability of the one to students and gymnasists, even a kind of «fashion» for alcohol in youth circles. Emphasis is placed on the increasing scale of alcoholism in Halychyna society, the gradual awareness of young people of the complexity of the problem, and the search for ways out of it.

The two main directions of fighting alcoholism in student and gymnasium environments are analyzed: the one implemented by the educational administration of the region and heads of educational institutions and the second initiated by the youth itself. Insignificant effectiveness of measures taken by school authorities to solve the problem was noted. They were either informative or authoritarian and were limited to strengthening control over the behavior of secondary school students. The main form of eradication of alcoholism among young people at the beginning of World War I was disciplinary proceedings with subsequent punishment of violators of the behavioral rules in and out of school. Detected the efforts of the educational institutions authorities not to advertise manifestations of alcoholism among students and solve the problem within the school. Studied the main methods of fighting alcoholism used by young people: educational activities (lectures, reports, exhibitions), expanding the information field on the problem, creating a network of anti-alcohol clubs in schools, spreading the idea of sobriety and abstinence movement, promoting healthy lifestyles and sports. The role of public initiative, in particular the Scout movement, «Plast», «Renaissance», «Eleusis», «Ukraine», «Sokil», etc. in the fight against alcoholism is analyzed.

Keywords: youth, secondary school, high school, alcoholism, anti-alcohol movement, abstinence, scout movement, Halychyna.

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, доцент, старший дослідник
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ «ЛУГ» І «СОКІЛ» У ГАЛИЧИНІ З ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (на прикладі села Уличного на Дрогобиччині)

На основі документів Центрального державного історичного архіву України у Львові (статути, звіти, листування), періодичних часописів організацій «Луг» – «Луговик» і «Вісти з Лугу» та «Сокола-Батька» – «Сокільські вісти», спогадів мешканців с. Уличне на Дрогобиччині досліджено взаємодію товариств «Луг» і «Сокіл» в с. Уличне з органами місцевого самоврядування. Хронологічні межі дослідження визначено 1926–1931 рр., де нижня – це заснування осередку «Луг» в Уличному, а верхня – реєстрація та перший рік діяльності організації «Сокіл» у цьому селі. Зазначено, що польські органи влади, зважаючи на успішну діяльність українських молодіжних організацій і зростання їхньої популярності серед молоді, під будь-яким приводом намагалися перешкоджати їхній суспільно-культурній праці та не допускали створення відповідних осередків на місцях.

Представлено історію вказаних товариств у с. Уличному. Встановлено, що лугова організація, попри перешкоди зі сторони влади, активно діяла в 1926 р., виконуючи не тільки зобов'язання перед своїми членами, а й перед громадою села. З'ясовано, що впродовж 1926–1930 рр., незважаючи на суспільний інтерес, громаді не вдалося відновити «Луг» і створити осередок «Сокола». Констатовано, що практично 5 років громадські активісти села докладали всіх зусиль, щоб зареєструвати відповідну організацію, а впродовж 1926–1931 рр. уличнянська молодь реалізовувала свої потреби у читальнях «Просвіти» та протиалкогольному товаристві «Відродження».

Доведено, що після офіційної реєстрації осередку «Сокола» в 1931 р. сокільська організація в дуже короткий термін зуміла одержати позитивні результати своєї праці, що засвідчують кількісні та якісні показники.

Ключові слова: Галичина, Львів, Дрогобиччина, Уличне, «Луг», «Сокіл», «Просвіта», «Відродження», суспільно-культурна діяльність, органи місцевого самоврядування, тілоховання, руханка, спорт.

Важливою складовою українського молодіжного руху в Галичині міжвоєнного часу була діяльність товариств «Сокіл», «Січ», «Луг», «Пласт». Ці організації проводили культурно-просвітню, руханково-спортивну та протипожежну роботу, що спрямовувалася на виховання молодого покоління українців. Однак не завжди виходило вповні виконати поставлені завдання. Далися взнаки й непрості відносини з органами місцевого самоврядування. Взаємодію українських молодіжних товариств з останніми показано на прикладі діяльності осередків «Луг» і «Сокіл» в Уличному на Дрогобиччині у 1920-х роках.

Українська історіографія представлена багатьма працями, у яких розглянута історія зазначених товариств та їхніх провідних діячів від кінця XIX ст. до 1939 р.¹, серед них – окрема публікація автора, присвячена товариству «Сокіл» в Уличному від його створення в 1909 р. і до початку Першої світової війни².

Джерельною базою для статті стали документи фонду 312 «Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові, часописи організацій «Луг» – «Луговик» і «Вісти з Лугу» та «Сокола-Батька» – «Сокільські вісти», спогади мешканців с. Уличне на Дрогобиччині. Мета – вперше в українській історіографії дослідити взаємодію товариств «Луг» і «Сокіл» в с. Уличне на Дрогобиччині з органами місцевого самоврядування.

Поява української спортивно-пожежної організації «Луг» у Галичині датується 1925 р. Перше товариство з такою назвою зареєстроване 25 березня 1925 р. у с. Підберізіці Львівського повіту (тепер – село Пустомитівського р-ну Львівської обл.)³. До цієї події великих зусиль доклав український громадсько-політичний і військовий діяч Роман Дашкевич. Статут «Лугу» передбачав: організацію виступів, лекцій, доповідей, аматорських вистав, курсів для неписьменних, бібліотек, читалень, хору, фестин (свят) і забав, проведення гімнастичних вправ вільноруч та на приладах, утримання футбольних команд, заняття різними видами спорту, проведення гімнастичних, освітніх і пожежних курсів⁴. Незважаючи на перешкоди в діяльності з боку польської окупаційної влади, товариства «Луг» засновуються на значній території Галичини, зокрема й на Дрогобиччині. З 1925 р. по 1928 р. у повіті зареєстровано 19 лугових товариств⁵, серед них у

¹ Наприклад, див.: Сова А. Діяльність українських товариств «Сокіл» на Дрогобиччині. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. IX. С. 356–371; Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух XX століття. С. 3–22; Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

² Сова А. Спортивні товариства села Уличне напередодні Першої світової війни. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2015. Спецвипуск II. С. 28–41.

³ Федорчак В. Лугова Організація. В р.р. 1925–1935. Історичний нарис. Львів: Накладом «Вістей з Лугу», 1935. С. 4.

⁴ Статут руханкового товариства і огневої сторожі «Луг». Львів, 1925. С. 2–3.

⁵ Стан Лугової організації при кінці 1928. *Вісти з Лугу*. 1929. Січень. С. 6.

с. Колпець (тепер у складі м. Стебника)⁶, с. Болехівці⁷, с. Тустановичі (тепер частина м. Борислава)⁸.

Процес створення та перші кроки в діяльності товариства «Луг» у с. Уличне детально описано в часописі «Вісти з Лугу»: «Свята то правда – що від напасти не пропасти. Ще лише ми внесли статута до затвердження, як поліції це не сподобалося і відгрожувалася, що товариства Лугу не допустить заснувати. Та товариство засновано 5. вересня [1926 р. – А. С.]. Молоде т[овариств]во не мало часу і розвинути як тут знайшлася причина його розв'язати [заборонити діяльність – А. С.]. Дня 24. вересня вибух в селі в год[ині] 10 в ночі вогонь. На ратунок прибігли перші луговики і вогонь загасили і виратували 1 ½ літню дитину. До того треба згадати що в той час в селі була повінь і не можна було перейти з хати до хати. Жандарми приїхали на возі як вогонь погашено. Та замість признання т[овариств]ву, зроблено донос і молоде товариство розв'язано. Не обійшлося тут і без яничарів. П[ан] [Михайло] Николин найбільше вигавкував на Луг – чому мовляв не з'явилися всі до одного Луговики. А сам чейже бачив що вони були, але через повінь не могли дістатися до вогню. Та [Михайлові] Николину було цього замало тому треба було Лугови пошкодити, бо Луговики не ходять п'янствувати до нього. А він, бідака, шинок має тай тому Лугу боявся. [Михайло] Николин з поліцією поставили на своїм. Луг розв'язано. Ми внесли рекурс. [Михайло] Николин донощик, нас в освітній праці не спинить»⁹. Організація мала мати свою печатку. Однак через брак джерел, невідомо, чи її замовили і що на ній було зображено.

Спроби відновити «Луг» у с. Уличному не мали успіху¹⁰. Старство категорично відмовлялося реєструвати товариства там, де вони раніше були заборонені¹¹. Тому уличнянська молодь почала шукати інших шляхів вирішення цієї проблеми. Всю надію покладали на реєстрацію товариства, але вже під іншою назвою – «Сокіл». До цього активно долучилися члени «Просвіти» та протиалкогольного товариства «Відродження»¹². Однак час минав, а зареєструвати його не вдавалося.

Це питання стало актуальним 1929 р. Так, 7 червня виконувачі обов'язків голови організації Василь Сирватка та писаря – Орест Бодревич надіслали товариству «Сокіл-Батько» у Львові всі потрібні для реєстрації документи, серед них п'ять примірників статуту¹³ та прохання до воєводства, підписані комітетом засновників (чисельністю 10 осіб)¹⁴. Поштовою для його вирішення надали важливі обставини,

⁶ Свій. Хочемо бути в поступовій лаві Лугового брацтва. Колпець, пов. Дрогобич. *Луговик*. 1926. 20 грудня. С. 9; Козак Нічай. Вперед! Славне Товариство! Колпець, пов. Дрогобич. *Луговик*. 1927. 20 березня. С. 10.

⁷ Свій. До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич. *Луговик*. 1927. 20 січня. С. 11; До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич. *Луговик*. 1927. 20 березня. С. 11.

⁸ Дашкевич Р. Тустановичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів* / гол. ред. кол. д-р Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. Т. 1. С. 416, 426.

⁹ Луговики. 3 Лугу в Уличні, пов. Дрогобич. *Вісти з Лугу*. 1926. 25 грудня. С. 14.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв.

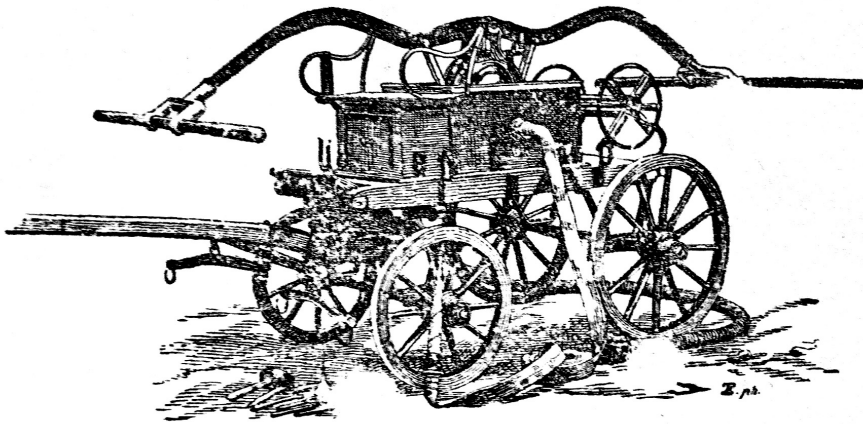
¹¹ Там само. Спр. 616. Арк. 88.

¹² Там само. Спр. 731. Арк. 19.

¹³ Там само. Арк. 14.

¹⁴ Там само. Спр. 7. Арк. 3.

СИКАВКИ і веілякі ПОЖАРНІ прибори

найкраще і найдешевше доставляє

ЛВІВСЬКЕ БЮРО ТОРГОВЕЛЬНЕ

Львів, вулиця Костюшки ч. 4.

**Приймає замовлення і уділяє інформації „СОКІЛ-БАТЬКО“,
Львів, вул. Руська ч. 20.**

Реклама Львівського торговельного бюро пожежного обладнання, яке використовували у своїй діяльності організації «Луг» і «Сокіл» у Галичині. 1920-ті роки

зокрема в Уличному поляки планували створити т. зв. державну огневу сторожу, яка, безперечно, мала би більші фінансові можливості та впливи, ніж українці¹⁵. Це призвело б до того, що новозасноване українське сокільське товариство не витримало б конкуренції і перестало виконувати деякі функції, одна з них – боротьба з пожежами. Однак у Львівському воєводстві чиновники не хотіли реєструвати товариств із такими статутами. «Сокіл-Батько» у Львові, як центр прийняття стратегічних рішень усього українського сокільського руху Галичини, змушений був вести відповідні переговори з органами місцевого самоврядування та давати поради осередкам¹⁶. Мешканці с. Уличного тільки намарно витрачали кошти на листування. Проте, незважаючи на труднощі, громадська робота передвоєнних соколів і недавніх луговиків продовжувалася, зокрема в читальні «Просвіта» та гуртку українського протиалкогольного товариства «Відродження». Члени останнього допомагали відновити «Сокіл» в Уличному¹⁷. Щоб не виникло зайвих неприємностей, було прийнято рішення у комітет засновників підібрати «найкращих людей, і нікого з тих, які були членами “Лугу”»¹⁸.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 15–15 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 15–19 зв., 57.

¹⁷ Там само. Арк. 19.

¹⁸ Там само.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові вдалося виявити титульну сторінку статуту пожежно-руханкового товариства «Сокіл» в Уличному¹⁹. На її звороті написано: «Улично, пов[іт] Дрогобич р. Stebnik. Бодревич Іван. Вислати руханк[ові] статуту. 3.VI.1930 [р.]. розв'язано Луг»²⁰. 2 липня 1930 р. керівництво «Сокола-Батька» у Львові надіслало листа на адресу Ореста Бодревича в Уличному. У ньому зазначено: «У відповідь на Ваше письмо доносимо, що на разі не можемо Вам вислати статутів Т[овариств]ва “Сокіл”, а то з цієї причини, що воевідство в останній часі почало відкидати статуту, котрі перед тим були затверджені. В справі статутів ведуться тепер переговори і як тільки вони увінчаються успіхом, то потрібну кількість Вам вишлемо. Остаємо з сокільським привітом ГАРАЗД!»²¹. Однак лише після року кропіткої праці вдалося зареєструвати тут сокільське товариство²². Про це свідчить дозвіл від влади, датований 23 вересня 1931 р.²³.

В 1920–1930-х роках у Польщі прийнято низку законів, які регламентували діяльність громадських товариств, що призвело до зміни статутів пожежно-спортивних організацій у Галичині, зокрема й «Сокола»²⁴, за якими товариства могли бути або пожежними, або тіловиховними. Зважаючи на перешкоди зі сторони польських окупаційних владних структур, практичніше було відмовитися від протипожежної діяльності та перейти до руханкової та спортивної. Тому старшина «Сокола-Батька» змінює статуту сокільських осередків і переходить до дещо іншої форми роботи. Завдяки таким заходам вдалося уникнути масових заборон діяльності сокільських організацій у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах. В Уличному врахували побажання «Сокола-Батька» – товариство було зареєстроване як руханково-спортове.

Перші Загальні збори новозаснованого товариства «Сокіл» в Уличному відбулися 4 жовтня 1931 р. Розпочалися вони о 16:00 в будинку читальні «Просвіта»²⁵. Усіх присутніх було близько 100 осіб. Програма заходу охоплювала: 1) відкриття зборів; 2) обрання їхнього президента (голови); 3) реферат про «Сокіл»; 4) ознайомлення присутніх зі статутом новоствореного товариства; 5) впис (вступ) членів; 6) визначення величини членської вкладки (внесків); 7) вільні внесення (різне). Їх відкрив один із членів комітету засновників – студент права Омелян Кульчицький. Він коротко поінформував громаду про події 1926–1931 рр., які не дали можливості заснувати сокільське товариство. На його пропозицію головою зборів обрано студента права Івана Бодревича, секретарем – Івана Ляха. Іван Бодревич у виступі зосередив увагу на історії виникнення і розвитку сокілства у слов'янських народів. Доповідач також попросив хвилиною мовчання вшанувати пам'ять відомого українського педагога, публіциста, військового, культурно-освітнього і

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 12.

²⁰ Там само. Арк. 12 зв.

²¹ Там само. Арк. 17.

²² Кульчицький Ю. Улично 1930–1940-их років. Ріст культурно-національної свідомості. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів / упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. Т. 4. С. 478.*

²³ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 24, 28, 31.

²⁴ Там само. Спр. 15. Арк. 1–3; Сова А. Діяльність українських товариств «Сокіл» на Дрогобиччині. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич: Коло, 2005. Вип. IX. С. 363.*

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 20–20 зв.

громадсько-політичного діяча Михайла Галущинського. Опісля ознайомив присутніх зі статутом новоствореного товариства. Відтак членами організації стало 25 хлопців. Інших зголошених вирішили приймати дещо пізніше. Соколи здали членські внески – в підсумку 15 злотих 55 грош, із них 10 злотих вніс комітет засновників. Далі перейшли до обрання старшини, при цьому всі, хто не був членом товариства, покинули приміщення. Після відповідних обговорень, у яких взяли участь 35 осіб (25 новоприбулих і 10 з комітету засновників), обрано керівництво. До його складу ввійшли: Омелян Кульчицький, Іван Лях, Ілько Черепушак, Василь Сирватка, Ілько Галик, Михайло Гаврилів, Василь Петрівський, Олекса Стецик, Микола Сирватка, Іван Гутнікевич, Михайло Пилипів, Іван Кушнір. Підтримано пропозицію О. Бодревича про обрання головою О. Кульчицького, першим містоголовою (заступником) – В. Сирватку. Загальні збори одногolosно вирішили, що вписове (перший вступний внесок) та річні внески становитимуть 0,5 злотих відповідно. Новообрана старшина найближчим часом мала подбати про приміщення, у якому можна було проводити руханкові вправи. Збори закінчилися сокільським привітом «Гаразд!».

Зареєстроване товариство мало великі видатки. Тому 11 жовтня 1931 р. старшина звернулася до «Сокола-Батька» із проханням про звільнення від сплати організаційних внесків до кінця року²⁶. Документ завірили новою організаційною печаткою. Її відтиск був круглим, із зображенням символу сокільства – сокола з гантелею у кігтях, поверненого праворуч, діаметр – 37 мм, із легендою (написом): «Руханково-Спортове Т-во “Сокіл” в УЛИЧНІ», текст розділений двома зірочками. Цей відтиск печатки (фіолетове чорнило) сокільського осередку в Уличному наявний на документах упродовж 1931–1939 рр.²⁷.

Про діяльність руханково-спортового товариства «Сокіл» в Уличному в 1931 р. зберігся детальний звіт, датований 28 лютого 1932 р.²⁸, завірений головою О. Кульчицьким і виконувачем обов’язків справника І. Бодревичем. У ньому зазначено, що впродовж року проведено 12 засідань старшини. Товариство налічувало 90 членів віком понад 18 років. До складу керівництва входили: голова – студент права Омелян Олександр Кульчицький, начальник – рільник Василь Сирватка, містоначальник – столяр Іван Кушнір, справник – рільник Ілько Черепушак, скарбник – кравець Михайло Пилипів, господар – кравець Олекса Стецик; три четарі – рільники Іван Гутнікевич, Микола Сирватка, Михайло Гаврилів; члени провірної (ревізійної) комісії Іван Лях, Василь Петрівський, Ілько Галик. Упродовж 1931 р. соколи збиралися тричі в тиждень у читальні «Просвіта», де проводили гімнастичні вправи. Старшина робила певні заходи щодо виготовлення сокільського прапора. Однак успішність цієї справи залежала передовсім від фінансових можливостей, а їх у товариства на той час достатньо не було. Організаційна бібліотека нараховувала 10 книжок спортивного і руханкового змісту, а також 2 числа часопису «Сокільські вiсти». Для членів організації було проведено дві лекції: «Про повстання світового та українського Сокільства» і «Про значіння “Сокола” в Уличні та причини його

²⁶ Там само. Арк. 21.

²⁷ Там само. Арк. 21, 22, 23 зв., 25 зв., 27, 29 зв., 32 зв., 33 зв., 35, 36, 38, 39, 40 зв., 42 зв., 43, 44 зв., 45, 46, 49, 50, 51 зв., 52.

²⁸ Там само. Арк. 24–25 зв.

повстання та відновлення діяльності». Упродовж року курс для неписьменних не проводився. Товариство не мало власної рухівні (спортивного залу). Соколи робили все для того, щоби громадський уряд упорядкував і віддав земельну ділянку розміром 200х90 м для облаштування спортивного майданчика. Святкових руханкових одностроїв і оркестру товариство не мало. Село Уличне на той час нараховувало 680 житлових будинків, у яких мешкало 3 300 осіб, із них – 3 100 українців. У місцевості не було могил українських січових стрільців. Товариство структурно поділялося на три чети, які сукупно провели близько 60 годин руханкових вправ. З 15 жовтня по 30 грудня 1931 р. усього займалося 50 соколів. До впоряду (стройової підготовки) одночасно могло стати 80 членів. Товариство не мало відповідного руханкового інвентарю (поруч, коня, м'ячів, булав, палиць, дисків, линв, куль, драбинок тощо). Руханкових виступів, мандрівок (на колесах, лещетах (лижах), пішо, човном) соколи не проводили. Старшина докладала зусиль, щоби громадський уряд визнав «Сокіл» пожежним товариством і після цього передав йому громадську сикавку (вогнегасник). За звітний період пожеж у селі не було. До майна товариства належала тільки бібліотека вартістю 20 злотих. Його прибутки становили 53,5 злотих, видатки – 47,65 злотих. Надзвичайною подією уличнянських соколів була спільна фотографія. Про перешкоди у звіті зазначено: «Нема відповідної салі до вправ в літній і зимовій порі, до приміщення приладдя і вправ на них, нема відповідної площі та брак грошей, щоби закупити руханкове приладдя та відповідну літературу»²⁹. Головною метою товариства було «занятися пожежництвом, але думаємо далі добре вишколити в порядок, перейти до вправ вільноруч, будування веж, вправляти руховиків покищо у всіх вправах без приладдя, вправляти декілька родів спорту, та справити прапор і деякі части однострою»³⁰.

У звіті також висловлені побажання до «Сокола-Батька». Зокрема, збільшити періодичність видання фахового часопису «Сокільські вісти», налагодити тісніший зв'язок з осередками, видавати місячні накази про їхню діяльність тощо. Зі сторони влади перешкод не було. До товариства в селі ставилися «дуже прихильно, але старші громадяне покищо не вписуються в члени з виїмком яких 10 [осіб]». Публікацій та будь-яких згадок про «Сокіл» с. Уличне в часописах не виявлено.

У 1920–1930-х роках до роботи в сокільських товариствах широко залучають доріст – молодь віком від 6 до 18 років, що поділялася на три відділи (групи): 1) 6–10 років; 2) 10–14 років; 3) 14–18 років³¹. Це дало змогу збільшити кількість членства, а також розширити вплив на українську молодь. Наприклад, товариство «Сокіл» у Стебнику налічувало близько 200 членів віком від 17 до 20 років³². Відповідну працю в цьому напрямі проводили соколи с. Уличне. Про діяльність уличнянського «Сокола» у 1930-х роках йтиметься в іншій публікації автора.

Отже, польські органи влади під будь-яким приводом намагалися перешкоджати діяльності осередків «Луг» і «Сокіл» у с. Уличне на Дрогобиччині. Незважаючи на короткий час існування, луговий осередок активно діяв у 1926 р. Упродовж

²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 25.

³⁰ Там само.

³¹ Організуйте сокільський доріст. *Сокільські Вісти*. 1932. Вересень–жовтень. С. 4.

³² Івасівка (Лишук) М. Стебник. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів* / гол. ред. кол. Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1973. Т. 1. С. 386.

1926–1930 рр. громаді Уличного не вдалося відновити «Луг» і створити осередок «Сокола». Практично всі ці роки громадські активісти села докладали зусиль, щоб зареєструвати відповідне товариство. Після офіційної реєстрації осередку «Сокола» в 1931 р. сокільська організація в дуже короткий термін зуміла одержати позитивні результати своєї праці, зокрема сформовано компетентне керівництво, залучено активну молодь, зібрано відповідні кошти на ефективну діяльність, розпочато створення матеріальної бази, проведено широку культурно-просвітницьку працю.

REFERENCES

Dashkevych, R. (1973). Tustanovychi. In L. Lutsiv (Ed.), *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materialiv* (Vol. 1, pp. 416–427). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].

Do hurtu prystaiem molodoho! Bolekhivtsi, pov. Drohobych. (1927, Berezen 20). *Luhovyk*, 11 [in Ukrainian].

Fedorchak, V. (1935). *Luhova Orhanizatsiia. V r. r. 1925–1935. Istorychnyi narys*. Lviv: Nakladom «Visty z Luhu» [in Ukrainian].

Ivasivka (Lyshchuk), M. (1973). Stebnyk. In L. Lutsiv (Ed.), *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materialiv* (Vol. 1, pp. 380–389). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].

Kozak Nychai. Vperid! Slavne Tovarystvo! Kolpets, pov. Drohobych (1927, Berezen 20). *Luhovyk*, 10 [in Ukrainian].

Kulchytskyi, Yu. (1997). Ulychno 1930–1940-ykh rokov. Rist kulturno-natsionalnoi svidomosti. In M. Shalata (Ed.), *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, etnohrafichno-pobutovykh materialiv ta memuariv* (Vol. 4, pp. 478–492). Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennia» [in Ukrainian].

Luhovyky. Z Luhu v Ulychni, pov. Drohobych. (1926, Hruden 25). *Visty z Luhu*, 14 [in Ukrainian].

Orhanizuite sokilskyi dorist (1932, Veresen–Zhovten). *Sokilski Visty*, 4 [in Ukrainian].

Sova, A. (2005). Diialnist ukrainskykh tovarystv «Sokil» na Drohobychchyni. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, IX, 356–371 [in Ukrainian].

Sova, A. (2015). Sportyvni tovarystva sela Ulychne naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, II, 28–41 [in Ukrainian].

Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukrainskoho sokilskoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 30, 3–22 [in Ukrainian].

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithovna diialnist: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Stan Luhovoi orhanizatsii pry kintsi 1928. (1929, Sichen). *Visty z Luhu*, 6 [in Ukrainian].

Statut rukhankovoho tovarystva i ohnevoi storozhi «Luh» (1925). Lviv [in Ukrainian].

Svii. Do hurtu prystaiem molodoho! Bolekhivtsi, pov. Drohobych. (1927, Sichen 20). *Luhovyk*, 11 [in Ukrainian].

Svii. Khochemo buty v postupovii lavi Luhovoho bratstva. Kolpets, pov. Drohobych. (1926, Sichen 20). *Luhovyk*, 9 [in Ukrainian].

Andrii SOVA

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher

Associate Professor at the

Department of Olympic Education

I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

Senior Researcher at the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

INTERACTION OF THE «LUH» AND «SOKIL» SOCIETIES WITH LOCAL AUTHORITIES IN HALYCHYNA (AN EXAMPLE OF ULYCHNE VILLAGE, DROHOBYCH REGION)

Based on the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (statutes, reports, correspondence), periodicals of the organizations «Luh» – «Luhovyk» and «Visty z Luhu», and «Sokil-Batko» – «Sokilski Visty»; memories of residents of the village of Ulychne in Drohobych region, the interaction of the «Luh» and «Sokil» societies with local authorities in the village was investigated. The time frames of the study are defined as 1926–1931, where the former is the foundation of the Luh branch in Ulychne, and the latter is the registration and the first year of activities of the Sokil organization in this village. It was stated that the Polish authorities, taking into account the successful activity of Ukrainian youth organizations and the growth of their popularity among young people, tried by all means to hinder their social and cultural work and did not allow the creation of such centers in the region.

The history of the mentioned societies in Ulychne is presented. It was shown that the «Luh» organization, despite obstacles from the authorities, actively worked in 1926, fulfilling not only its commitments to its members but also the village community. During 1926–1930, despite the public interest, the community failed to restore the «Luh» and create a «Sokil» branch. Moreover, for almost 5 years, the village's public activists made every effort to register this organization, and during 1926–1931, youth from Ulychne realized their needs in the «Prosvita» reading rooms and the anti-alcohol society «Vidrodzhennia».

It has been confirmed that after the official registration of the Sokil branch in 1931, the Sokil organization managed to obtain positive results from its work in a very short time, in particular, a competent leadership was formed, active youth were involved, needed funds for effective activities were raised, the creation of a material base was started, a wide cultural and educational work was done.

Keywords: Halychyna, Lviv, Drohobychchyna, Ulychne, «Luh», «Sokil», «Prosvita», «Vidrodzhennia», social and cultural activities, local self-government bodies, physical education, sports.

УДК 903.5(477.8)"0":902-051(477.83-25)"1918/1939"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-113-129

Наталя БУЛИК

*кандидат історичних наук
завідувач відділу археології*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-2676>
e-mail: nata_bnm@ukr.net*

Роман БЕРЕСТ

доктор історичних наук, професор

професор кафедри режисури та хореографії

*Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7405-2020>
e-mail: berest_liet@ukr.net*

НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ ЛЬВІВСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ НА ПРИКЛАДІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЛАТЕНСЬКОГО І РИМСЬКОГО ЧАСІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто наукову комунікацію в середовищі львівських археологів на прикладі дослідження пам'яток латенського й римського часів у міжвоєнний період. Акцентовано увагу на діяльності вчених Львівського університету Яна Казимира та Наукового товариства ім. Шевченка. Окремо представлено археологічні дослідження консерватора Богдана Януша, який представляв Державне гроно консерваторів доісторичних пам'яток, зокрема розкопки в Голині біля Калуша на поселенні культури карпатських курганів.

Зазначено, що в період Другої Речі Посполитої відкрито й досліджено низку пам'яток, серед яких могильники у Гриневі, Колоколині, Лучці, поселення в Залісцях, Голині, Голіградах і Новосілці Костюковій та ін. Констатовано, що неабияке значення мали роботи Ярослава Пастернака, Маркіяна Смішка, Тадеуша Сулімірського, Казимира Маєвського й інших учених-археологів, відзначено їхній внесок у розвиток методики, методології і практики досліджень пам'яток перших століть нашої ери.

Встановлено, що більшість результатів досліджень опублікували самі автори розкопок, що дало змогу максимально донести нащадкам результати польових робіт. Зазначено, що археологічні знахідки з досліджуваних пам'яток зберігаються у львівських музеях, що сприяє їхньому поглибленому вивченню та новій інтерпретації.

Виснувано, що в міжвоєнний період відбувалося формування сучасної археології, проводилася велика кількість планових польових розкопок, для яких брали відповідні дозволи в консерватора. Спостережено, що опрацювання одержаних

результатів набуває системності, а аналіз знайдених матеріалів проводиться із залученням усього масиву доступної методики – власне для цього необхідною була співпраця між археологами і спільні роботи на пам'ятках.

Ключові слова: римський час, латенський час, поховальний інвентар, львівські археологи.

У період між двома світовими війнами діяльність дослідників львівського археологічного осередку поширювалась на Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства. Ці землі входили до Львівського консерваторського округу й у плані організації і проведення археологічних досліджень виступали цілісною одиницею.

Проведений аналіз публікацій з історії археології заходу України у міжвоєнний період дає підстави стверджувати, що наукова комунікація в середовищі археологів не стала предметом окремого розгляду. До історії дослідження пам'яток латенського і римського часів зверталися Наталя Білас¹, Ярослав Онишук², Олександр Ситник³, Володимир Цигилик⁴.

Мета статті – проаналізувати наукову комунікацію в середовищі львівських археологів на прикладі дослідження пам'яток латенського й римського часів у міжвоєнний період.

У Львові в цей час існувало дві наукові інституції, які фахово займалися археологією – українське Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), діяльність якого пов'язана з іменами Ярослава Пастернака і Юрія Полянського, та польський Університет Яна Казимира, де археологія була предметом студій на двох кафедрах. Класичну археологію (1916–1939) очолював проф. Едмунд Булянда, а кафедру доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (1921–1939) – Леон Козловський. На кафедрі праісторії працювало гроно видатних дослідників, які згодом зробили значний внесок в археологію України та Польщі. До вивчення латенського й римського часів зверталися Тадеуш Сулімірський, Маркіян Смішко, Казимир Журовський. З археологів-класиків проблеми римського часу вивчав Казимир Маєвський, найбільшим досягненням якого у львівський період діяльності стали студії над римськими імпортами.

Окремо треба звернути увагу на діяльність Державного грона консерваторів доісторичних пам'яток, яке розпочало роботу у лютому 1920 р. і проіснувало до лютого 1928 р. Польщу було поділено на вісім консерваторських округів. Львівський (V) охопив терени Східної Галичини (42 повіти). Консерватором призначено відомого місцевого краєзнавця та археолога Богдана Януша, який влітку 1923 р.

¹ Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2005. Вип. 8. С. 46–114.

² Онишук Я. До історії вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Західного Поділля та Волині (друга половина XIX ст. – 1941 р.). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2016. Вип. 20. С. 110–132.

³ Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX ст. Львів; Жешів, 2012. 365 с.; Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2005. Вип. 8. С. 11–45.

⁴ Цигилик В. З історії досліджень пам'яток перших століть нашої ери в басейні Верхнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2005. Вип. 9. С. 340–352.

приступив до виконання обов'язків (рис. 1)⁵.

Незважаючи на певні протиріччя, які існували між поляками й українцями в міжвоєнний період, перешкоди з боку влади щодо діяльності українських археологів, львівські дослідники дуже тісно комунікували між собою. Вони часто спільно брали участь у розкопках тих чи тих археологічних пам'яток, обмінювалися інформацією про свої роботи, щоб не виїздити на ті ж поселення чи могилиники, «відавали» один одному виявлені під час розвідок пам'ятки, щоб колеги могли проводити фахові дослідження. Добрий приклад такої співпраці – дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. Власне цей період був сферою наукових зацікавлень багатьох львівських праісториків, тому на ньому найкраще простежується ця наукова комунікація.

Рис. 1. Консерватор Богдан Януш

Повідомлення про відкриті пам'ятки надходили передовсім до консерватора. Богдан Януш, який обіймав цю посаду, виїжджав на всі повідомлення про археологічні знахідки і проводив самостійні дослідження. Серед них нерідко траплялися й пам'ятки римського часу. Для прикладу наведемо розкопки поселення культури карпатських курганів (II–V ст.), проведені у с. Голинь поблизу Калуша. Влітку 1924 р. випадково виявлено гончарську піч, про що без зволікань повідомлено консерватора. Богдан Януш виїхав на місце і провів «24–30 липня археологічні розкопки, які увінчалися відкриттям бездоганно збереженої гончарської печі римського часу з великою кількістю кераміки з хвилястим орнаментом»⁶. Це, зокрема, чарка з прямими гранчастими стінками, конічнозрізана миска, широкий біконічний горщик із горизонтальними вінцями, прикрашений заглибленими горизонтальними прямими та хвилястими лініями. На підставі керамічного матеріалу дослідник відніс цю пам'ятку приблизно до VIII ст. н. е. Результати робіт одразу були опубліковані невеличкою брошурою⁷. Згодом до цих артефактів звертався М. Смішко, який вважав, що «цей матеріал має ознаки продукції, характерної для часу близько середини I тисячоліття н. е.»⁸. Щоб належно законсервувати піч і забезпечити її зберігання, консерватор ще кілька разів відвідував місцевість. Для цього Б. Януш налагодив

⁵ Булик Н. Археологічний вимір пам'яток охоронних практик у Галичині (1918–1928). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2016. Вип. 20. С. 394–413; Берест Р., Берест І. Краєзнавчі студії Богдана Януша. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.)*. Львів, 2005. С. 204–212.

⁶ Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych za 1924 i 1925 rok. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1929. T. X. S. 256.

⁷ Janusz B. *Przedhistoryczna pracownia garncarska w Hołyniu pod Kałuszem*. Lwów, 1924.

⁸ Смішко М. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. Київ, 1960. С. 9.

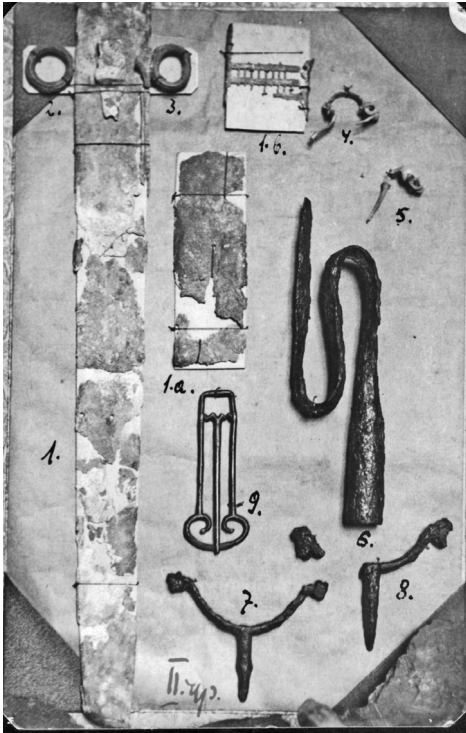

Рис. 2. Інвентар із пшеворського поховання, с. Лучка Тернопільського повіту, 1926 р. НА ВА ІУ НАН України

Рис. 3. Маркіян Смішко

співпрацю з місцевою владою та поліцією, на яких поклали відповідальність за належне зберігання пам'ятки. Для Музею Дідушицьких у Львові Б. Януш замовив виготовлення копії з дотриманням усіх розмірів і елементів. Чому саме для цього музею – важко припустити, адже в 1920–1930-х роках Дідушицькі мали значні фінансові проблеми і виділяти гроші на підтримку археології не могли.

Влітку 1926 р. Б. Януш у с. Лучка Тернопільського повіту досліджував випадково відкрите тілопальне поховання (рис. 2). Про знахідку консерватора повідомив сенатор д-р Орлінський, який згадував «поховання з залишками урни, металевих острог, піхов від меча, фібули, пряжки від ремня і бронзові перстені»⁹.

Під час проведення польових робіт з'ясувалося, що перепалені кістки перебували в невеликій ліпній урні жовтого кольору, зверху накритій умбоном щита. Поряд лежали предмети поховального інвентарю: рештки бронзової піхви меча, дві залізні шпори, тричі зігнутий наконечник списа, пряжка від пояса, дві бронзові фібули і два кільця. Богдан Януш вважав, що пам'ятку залишили готи на шляху міграції у Північне Причорномор'я¹⁰. Поза тим він виїжджав на кожне повідомлення

⁹ Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego... S. 268.

¹⁰ Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. S. 11; Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. S. 18–20.

Рис. 4. Дослідження могильника перших століть нашої ери біля с. Гринів неподалік Львова. Жовтень 1930 р. Архів родини Смішків

про виявлені знахідки в поле, фіксував усе і подавав інформацію у консерваторських звітах. У 1930-х роках роботи на пам'ятках латенського та римського часів також почали активно проводити археологи Львівського університету.

Окремої уваги заслуговують наукові пошуки М. Смішка (рис. 3). Одні з перших самостійних досліджень він проводив восени 1930 р. на могильнику перших століть нашої ери біля с. Гринів неподалік Львова (рис. 4). Могильник виявлено випадково, і він був частково знищений. У 1930 р. під час земляних робіт, пов'язаних зі спорудженням будинку Семка Біловуса, натрапили на кремаційні поховання. На пам'ятку спершу виїхав Я. Пастернак, який зібрав кераміку, залізний меч зі залишками піхви, фрагменти умбонів від щитів, наконечники списів тощо, що належали до пшеворської культури, і передав на зберігання в Музей НТШ (рис. 5)¹¹. Цього ж року М. Смішко та Т. Сулімірський (рис. 6) провели спільні розкопки на уцілій південносхідній частині пам'ятки, де виявили 12 тілопальних поховань із матеріалами липицького типу¹². На основі матеріалу М. Смішко зробив висновок про повні аналогії отриманих знахідок із комплексом матеріалів Верхньолипицького могильника¹³. Дослідник ретельно опрацював кераміку й

¹¹ Śmiszko M. *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lwów, 1932.

¹² *Ibid.* S. 55–64.

¹³ Смішко О. Тридцять роки в науковій діяльності Маркіяна Смішка. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1998. Вип. 7: Постаті української археології. С. 51.

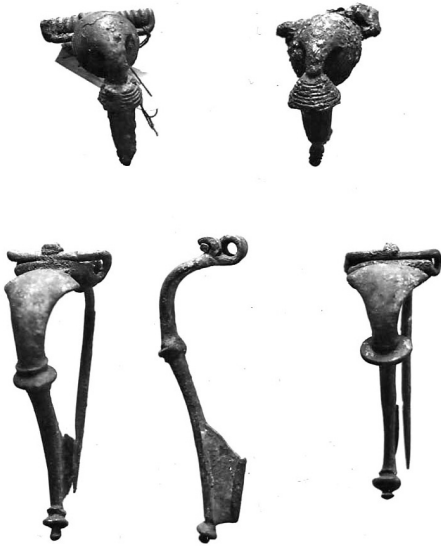

Рис. 5. Археологічні знахідки з Гринова біля Львова, які Ярослав Пастернак передав до Музею НТШ. НА ВА ІУ НАН України

ри¹⁷. У 1934 р. дослідив могильник культури карпатських курганів у с. Ганнів (повіт Коломия). У консерваторському звіті коротко відзначив: «... розкопав 5 могил римського часу»¹⁸. Процес розкопок зберігся на кількох світлинах (рис. 7). Матеріали з розкопок Т. Сулімірського згодом опублікував М. Смішко в роботі, присвяченій культурі карпатських курганів¹⁹.

Одна з цікавих і важливих пам'яток, яку дослідили археологи Львівського університету, – багате поховання в Колоколині Рогатинського повіту. Роботи на могильнику Т. Сулімірський розпочинав навесні 1935 р., куди його запросили тутешні мешканці на місце знищеної печери для обстеження двох частково

металеві вироби з цих розкопок¹⁴. Результати лягли в основу доповіді «Т. зв. вандална культура у Східній Малопольщі» на І З'їзді студентів праісторії вищих навчальних закладів у Кракові (1930). Маркіян Смішко свого часу звернув увагу на липицькі пам'ятки як свідчення проживання в Подністров'ї найпівнічнішого відгалуження гето-дакійського масиву, поширеного в Закарпатті, Молдові, Румунії, Словенії. Згодом матеріали з досліджень могильника у с. Гринів опублікував у монографії¹⁵. Ще одна праця вийшла 1934 р. у співавторстві М. Смішка, Т. Сулімірського та К. Мичковського¹⁶.

Тадеуш Сулімірський 1931 р. провів розкопки на пам'ятках липицької культури в Голіградах і Новосілці Костюковій, про які мовитиметься далі. Цього ж року під час розвідкових робіт у с. Грицівці Збарзького повіту виявив пам'ятку черняхівської культури

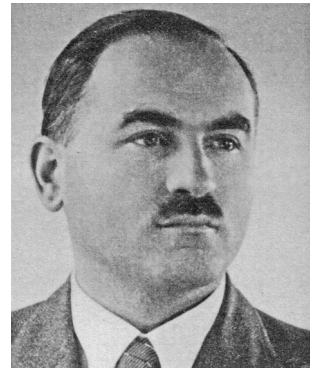

Рис. 6. Тадеуш Сулімірський

¹⁴ Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznych we Wschodniej Malopolsce. Z *Otchłani Wieków*. 1930. T. 5 (6). S. 92.

¹⁵ Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego... S. 171–178.

¹⁶ Śmiszko M., Sulimirski T., Myczkowski K. Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski. Lwów, 1934. S. 8–13.

¹⁷ Muzeum Archeologiczne w Krakowie (MAK). SP 33/9.

¹⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). Спр. 42. Ч. 2. Арк. 10.

¹⁹ Смішко М. Карпатські кургани... С. 12–15.

Рис. 7. Дослідження Тадеуша Сулімиського на могильнику культури карпатських курганів у с. Ганнів, повіт Коломия, 1934. НА ВА ІУ НАН України

Рис. 8. Бронзова ручка із зображенням античного бога Пана з розкопок у Колоколині

зруйнованих поховань²⁰. Тоді ж вони передали бронзові речі, виявлені на іншому могильнику в околицях цього села. Проведені на місці дослідження дали йому підстави вважати, що фрагмент бронзової посудини походить із впускного поховання у курган енеолітичного часу²¹. До могильника входило сім насипів.

Вивчаючи один із насипів, Т. Сулімиський виявив багате впускне поховання липицької культури²². Археолог вважав, що частину супровідного інвентарю було вивезено із ґрунтом. Під час робіт виявлено чотири бронзові фібули, масивну бронзову ручку із зображенням античного бога Пана (рис. 8)*, пряжки й окуття пояса, уламки бронзового посуду, частини срібного сакрального столика тощо. Археологічні знахідки з досліджень передано до музею університету. Опублікував їх М. Смішко, припустивши, що в печері було поховано знатну особу гетьського або

²⁰ Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. rohатыński. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1935. T. 13. S. 155.

²¹ Ibid.

²² Махнік Я., Павлів Д., Петегрич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 2002. Т. 244: Праці археологічної комісії. С. 497.

* Зараз знахідка зберігається в Археологічному музеї Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Рис. 9. Маркіян Смішко, Ірена Сівек і Казимир Журовський біля входу в печеру у Колоколіні. Червень 1935 р. Архів родини Смішків

кельтського походження²³. Влітку цього ж року роботи на курганах доби бронзи продовжила група археологів Львівського університету (рис. 9). Ірена Сівек і Казимир Журовський під керівництвом Маркіяна Смішка розкопали ще шість насипів у Колоколіні. Внаслідок проведених досліджень Т. Сулімирського й М. Смішка зафіксовано сліди трупопокладень і трупоспалень, а також небагатий супровідний інвентар²⁴. Цього ж року (1935) М. Смішко розкопав сім курганів культури карпатських курганів у с. Мишин на Станіславщині²⁵.

У серпні 1936 р. М. Смішко досліджував групу курганів культури карпатських курганів у с. Стопчатів Коломийського повіту. Роботи, які розпочалися 12 серпня, він проводив спільно з асистентом Іреною Сівек. Усього досліджено три об'єкти. У листі до дружини від 20 серпня 1936 р. археолог наголошує, що закінчив копати групу могил і проведе розвідки в цьому населеному пункті. У монографії за 1960 р. М. Смішко пише, що ці кургани досліджувались 1937 р., хоча нижче згадує четвертий, котрий вивчав того ж року²⁶. З огляду на те, що збереглися польовий щоденник дослідника і фотографії матеріалів із його підписами, можна

²³ Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie... S. 155–161.

²⁴ Sulimirski T. Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968. S. 141–142.

²⁵ Смішко М. Карпатські кургани... С. 27.

²⁶ Там само. С. 44, 46.

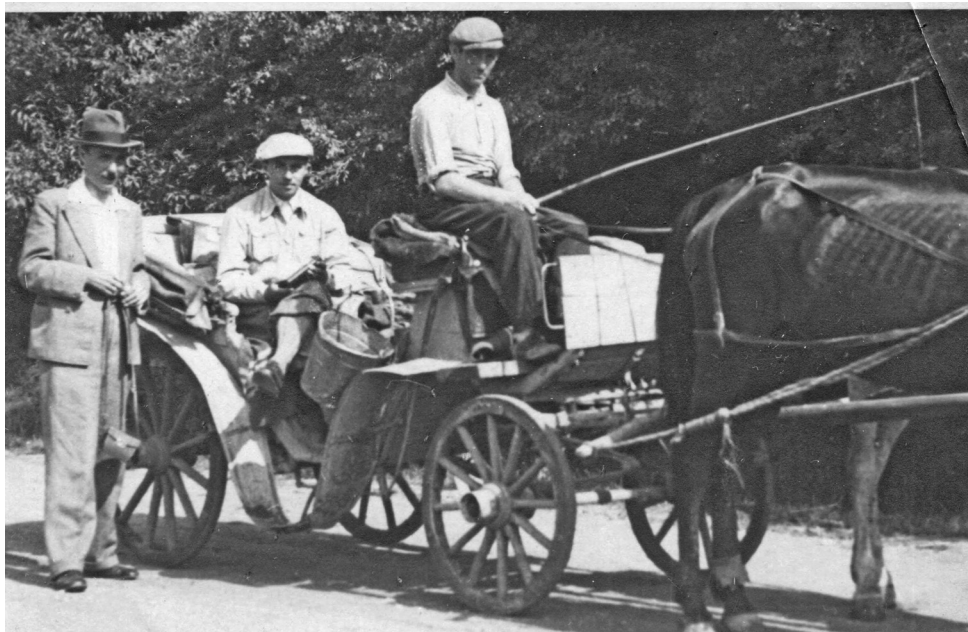

Рис. 10. Іван Старчук і Маркіян Смішко під час археологічних розвідок у Борщівському повіті. Липень 1937 р. Цифровий архів АМ ЛНУ

стверджувати, що в монографії дослідник припустився помилки в даті розкопок²⁷. Тоді ж К. Журовський провів дослідження пшеворських пластів на багатошаровій пам'ятці в Городниці над Дністром.

У контексті дослідження пам'яток латенського й римського часів необхідно згадати розвідкову експедицію на Борщівщину кафедри класичної археології Львівського університету, яка відбулася в липні 1937 р. Дозвіл на неї одержав асистент кафедри класичної археології К. Маєвський, а до робіт, окрім І. Старчука, залучили асистента кафедри праісторії М. Смішка²⁸. У 1938 р. її результати опублікував К. Маєвський²⁹, акцентуючи, що метою їхньої роботи було дослідження курганів і валів на Поділлі. Казимир Маєвський як археолог-класик у публікації наголошував на ролі класичної археології для вивчення античних імпортів, яка полягала в їх стилістичному аналізі та спробі локалізації майстерні³⁰. Цікаво, що з цього виїзду на Борщівщину в архіві І. Старчука залишилися світлини – для міжвоєнного періоду явище доволі нечасте (рис. 10). Загалом польова діяльність не була

²⁷ Науковий Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАН України). *Архів М. Смішка*. Папка 13.

²⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 5. Арк. 61.

²⁹ Казимир Маєвський читав в університеті курс «Провінційно-римські імпорти на землях Польщі (лекція разом з вправами)» (Баукова А. Антична археологія у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Вип. 50. С. 129).

³⁰ Majewski K. *Badania terenowe Zakładu Archeologii Klasycznej U.J.K. w powiecie borszowskim. Eos*. Lwów, 1938. T. 39. S. 92–96.

Рис. 11. Ярослав Пастернак

головним завданням кафедри класичної археології, тому й роботи проводилися у співпраці з колегами з кафедри праісторії.

Повертаючись до роботи НТШ та провідного археолога цієї установи Я. Пастернака (рис. 11), зауважимо, що, незважаючи на те, що латенський і римський часи не були основними в наукових зацікавленнях ученого, йому належать вагомні результати у їх дослідженнях. Повернувшись до Львова з Праги в 1928 р. і відбуваючи наукові подорожі музеями Європи, Я. Пастернак робив багато світлин музейних колекцій. Серед них на увагу заслуговує римська кераміка з музею в Будапешті (рис. 12).

Одні з перших польових робіт Я. Пастернака на пам'ятці римського часу припадають на осінь 1933 р. Тоді вчений зі слухачами Богословської ака-

демії провів розвідкові роботи на поселенні та могильнику липицької культури в Заліссі поблизу Бібрки. Короткі дводенні дослідження (3–4 жовтня) супроводжувалися величезною кількістю приписів. Ярослав Пастернак змушений був повідомляти про початок робіт, надсилати детальні звіти і навіть вказувати, хто брав участь у його експедиції³¹. Про всі дії дослідника інформовано консерватора в особі д-р Збігнева Горнунга³². Ярослав Пастернак одразу привернув увагу коменданта місцевої поліції, який написав дуже детальний донос Бібрському старості Бернатовічу, де зазначав, що «дня 3.10.1933 проводив в селі Заліссі професор археології зі Львова Юзеф Пастернак зі Львова дослідження каміння спаленого вулканом на землях Теодора Шведа сина Антона і Івана Яремка сина Василя. Він відкопав два горщики старого походження, які мають мати історичне значення, які забрав до Львова. Пастернак обіцяв повернутися за Залісець з метою дальших пошуків. Згадуваний мав дозвіл від Воєводського уряду на проведення досліджень на цілій території Львівського воєводства. Дозвіл дійсний до грудня 1934 р.». Бернатовіч 18 жовтня 1933 р. інформував про цей приїзд воєводське управління у Львові³³. Під час робіт було знайдено фрагменти ліпної та кружальної кераміки, залишки

³¹ Кілька років археологові та НТШ довелося боротися за законне право на проведення розкопок. Врешті, щоб не порушувати розпорядження президента «Про опіку над пам'ятками...», Я. Пастернакові дозволили займатися польовою археологією. Однак кожен його крок мав бути відображений у звіті (детальніше див.: Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2017. Вип. 21. С. 258–284).

³² ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 92.

³³ Там само. Арк. 121.

Рис. 12. Римська кераміка з музею в Будапешті. Світлина Ярослава Пастернака, зроблена під час наукових подорожей. НА ВА ІУ НАН України

гончарної печі, а також кремаційне поховання в урні. Вчений припускав, що це міг бути могильник. Як і М. Смішко, він вважав творцями липицької культури племена гето-дакійського походження³⁴.

Упродовж 1934–1938 рр. Я. Пастернак розкопав низку пам'яток культури карпатських курганів. Перша нагода трапилася 1934 р. у с. Перерісль на Станіславщині. Там же роботи продовжив навесні 1936 р. «Маслосоюз і Центросоюз дали нам по 50 зл. на розкопки римського тілопального могильника у Переріслі біля Надвірної, куди їду вже у середу по святах приблизно на тиждень роботи. Жертвую вже 5 день святочної відпустки на це, аби якнайскоріше це виконати та зберегти перед нищенням плугами», – писав між іншим у вітальній листівці з нагоди Великодня Пастернак голові НТШ Кирилові Студинському³⁵. Подібні пам'ятки дослідник розкопував і в інших місцевостях: «Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів, Корнич, Бринь, Підгороддя, Струтин долішній (1934–1938) у цих місцевостях була відкрита мною нова в Подністров'ю культура пра-слов'янських

³⁴ Пастернак Я. Готи чи гепіди. *Діло*. 1933. 11 грудня. С. 2–3.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 43.

тілопальних могил»³⁶. Матеріали з цих розкопок зберігалися в Музеї НТШ. Серед документів Я. Пастернака є фото з посудиною з Переріслі (інв. № 26982) (рис. 13)³⁷.

Ще один археолог, якого не можна залишити поза увагою, – Ю. Полянський (рис. 14). Йому належить відкриття великої кількості пам'яток на теренах заходу України, сам він проводив дослідження на палеолітичних стоянках, решту пам'яток люб'язно «роздавав» колегам, яких вони могли зацікавити. Зауважимо, що «ділитися» відкритими пам'ятками для Ю. Полянського було звичною практикою, залишаючи для себе «лишень усі без виїмку стоянки

Рис. 13. Посудина з розкопок Ярослава Пастернака в Переріслі. Музей НТШ. НА ВА ІУ НАН України

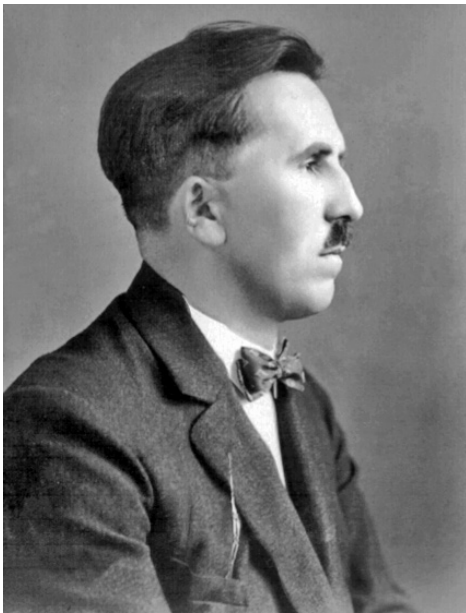

Рис. 14. Юрій Полянський.
Фото 1930-х років

палеолітичні, а для Музею експлуатацію енеолітичних селищ в Заліщиках і Ланівцях»³⁸. Одну з таких він відкрив у Новосілці Костюковій Заліщицького повіту – зібрав там величезну кількість кераміки, яку передав до Музею НТШ. Дослідник надав вичерпну інформацію про розташування пам'ятки Т. Сулімирському, й останній в серпні 1931 р. там провів розкопки спільно з Я. Пастернаком. Серед інших археологічних знахідок Т. Сулімирський виявив «дві бронзові фібули»³⁹. Про цю співпрацю згадував і Я. Пастернак, який на сторінках газети «Діло» писав про свої роботи в польовому сезоні 1931 р., принагідно відзначивши: «... в Новосілці розкопав я при випадковій допомозі д-ра Сулімирського зі Львова простору культурну верству з останками хати, великою кількістю черепа глиняного посуду, кістяним

³⁶ Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*. 1978. Ч. 4. С. 79.

³⁷ Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 260.

³⁸ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки НТШ*. Львів, 1928. Т. 149. С. 10.

³⁹ Sulimirski T. Trzy chaty przedhistoryczne. *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski*. Lwów, 1934. S. 34.

~~Novosilca 4/25~~
cer. ceramica

Novosilca Kostiuken
 19. Climate & Population, Torun 1985
 str. 20 Unipedi 193-ty. Lademia
 Pole Petryshkie - osada wczesno brzozecka, dokonana
 dotychczas ju 2 fibule typu Perchiera na ~ 1000 przed
 - lezaca na tym samym poziomie co Later Perchiera
 Potem osada typu Komitowickiego. Profil na
 fig 3. Wzrost kultury ~ 10cm cer. moloz + ciarne b.

Holubowdy ft 20 j. w. podobne ryzos - nie wspan
 miane wyznac - tylko spis cioty i moloz - unipedi

19. Problems of the Bronze Age and the Beginning
 of the Early Iron Age in Eastern Europe. Conference
 on the Problems and Prospects of European Archaeology,
 London 1944. -

ft 43 około 1993 badania w Partonolnem Now. k. i Holub
 few days research - w obu unipedi ten sam typ osad
 22 species ceramiki: gruba rozeta - brzoze - druga
 pelnie brzozeowa ciarna binyca - orzech. plonycem
 ta ceramika tak podobna do Lech. i Holub. Luyelicij
 ze ja wczesna dekoracja na Holubowdy
 W obu unipedi jest faszynka gruboziarna - specjalna

Рис. 15. Нотатки Тадеуша Сулімського з досліджень у Новосілці Костюковій та Голі-
 градах. Архів Краківського археологічного музею

Рис. 16. Ярослав Пастернак і Тадеуш Сулімірський під час експедиції у Новосілці Костюковій 25 серпня 1931 р.

знаряддям та двома нецілими фібулами з бронзового крученого дроту»⁴⁰. З цієї пам'ятки в архіві Т. Сулімірського залишилися коротенькі польові нотатки, у яких дослідник згадує про спільні роботи з Я. Пастернаком влітку 1933 р. (рис. 15). Результати цих розкопок Т. Сулімірський опублікував спільно з М. Смішком у монографії 1934 р. «Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski». У ній представлені результати досліджень Т. Сулімірського на Західному Поділлі в 1931–1932 рр., зокрема в Новосілці Костюковій, Голіградах, Берем'янах. Керамічний матеріал із цих пам'яток дав підставу М. Смішкові віднести пам'ятки до липицької культури⁴¹.

Певною мірою підсумковими були виступ М. Смішка на II З'їзді праісториків у Кракові та стаття, опублікована на основі доповіді у варшавському збірнику «Wiadomości Archeologiczne» (1936), де автор наголошував на етнічному зв'язку старожитностей римської доби цієї території з місцевою слов'янською людністю попередніх періодів⁴².

⁴⁰ Пастернак Я. З археологічних проблем Поділля. *Діло*. 1931. 18 вересня. С. 2–3.

⁴¹ Śmiszko M., Sulimirski T., Myczkowski K. Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego... S. 22.

⁴² Śmiszko M. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego... S. 125–136.

Серед фотоматеріалів Я. Пастернака, які нещодавно виявлено в архіві відділу археології інституту⁴³ є унікальна світлина з цих розкопок, яка чи не найкраще змальовує комунікацію львівських археологів під час роботи і поза нею (рис. 16).

Підсумовуючи, варто звернути увагу на те, що в міжвоєнний період відбувався процес формування сучасної археології. Тоді простежується велика кількість планових польових робіт на пам'ятках латенського й римського часів, для яких брались відповідні дозволи в консерватора, опрацювання одержаних результатів набуває системності, а аналіз знайдених матеріалів відбувається із залученням усього масиву доступної методики. Лівову частку результатів досліджень опублікували автори розкопок, що дало змогу максимально донести нащадкам результати польових робіт. До недоліків можна зарахувати часто доволі приблизне визначення культурної належності та хронології пам'яток, а також нехтування керамічним матеріалом для датування. Як показує аналіз досліджених об'єктів, здебільша розкопували поховальні пам'ятки з цікавим інвентарем. Ці археологічні знахідки зберігаються у львівських музеях, що дає змогу сучасним дослідникам працювати з колекціями та інтерпретувати їх на основі найновіших методик.

REFERENCES

Baukova, A. (2014). Antyczna archeologia u Lvivskomu universyteti. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 50, 123–138 [in Ukrainian].

Berest, R., & Berest, I. (2005). Kraieznavchi studii Bohdana Yanusha. Proceedings of the III Scientific and Local Lore Conference: *Istorychni pamiatky Halychyny* (pp. 204–212), Lviv, 19 lystopada 2004. Lviv [in Ukrainian].

Bilas, N. (2005). Arkheolohichna nauka u Lvivskomu universyteti (XIX – 30-ti roky XX st.). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 46–114 [in Ukrainian].

Bryk, J. (1930). Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznych we Wschodniej Malopolsce. *Z Otchłani Wieków*, 5 (6), 92 [in Polish].

Bulyk, N. (2016). Arkheolohichni vymir pamiatkookhoronnykh praktyk u Halychyni (1918–1928). *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 20, 394–413 [in Ukrainian].

Bulyk, N. (2017). Arkheolohiia i vlada: diialnist arkheolohiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v konteksti pamiatkookhoronnoi reformy 1928 roku. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 21, 258–284 [in Ukrainian].

Czołowski, A., & Janusz, B. (1926). *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego*. Ternopil [in Polish].

Janusz, B. (1924). *Przedhistoryczna pracownia garncarska w Hołyniu pod Kałuszem*. Lviv [in Polish].

Janusz, B. (1929). Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych za 1924. *Wiadomości Archeologiczne*, 10, 255–270 [in Polish].

⁴³ Висловлюємо слова щирої вдячності науковим співробітницям відділу археології Марії Войтович, Ірині Луцик та Яні Яковичиній за роботу над впорядкуванням архіву, в ході якої виявлено колекцію негативів на склі.

Majewski, K. (1938). Badania terenowe Zakładu Archeologii Klasycznej U.J.K. w powiecie borszowskim. *Eos*, 39, 92–96 [in Polish].

Makhnik, Ya., Pavliv, D., Petehyrych, V., & Prynada, I. (2002). Kurhany krainoho zakhodu Podilskoi vysochyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Pratsi arkeolohichnoi komisii*, 244, 481–505 [in Ukrainian].

Onyshchuk, Ya. (2016). Do istorii vyvchennia pamiatok pershoi polovyny I tysiacholittia n. e. na terytorii Zakhidnoho Podillia ta Volyni (druha polovyna XIX st. – 1941 r.). *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 20, 110–132 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1931, Veresen 18). Z arkeolohichnykh problem Podillia. *Dilo*, 209, 2–3 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1937). Novi arkeolohichni nabutki muzeiu naukovooho tovarystva im. T. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka*, 154, 241–268 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1933). Goty chy gepidy. *Dilo*, 327, 2–3 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1978). Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 64–82 [in Ukrainian].

Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkeolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 149, 9–35 [in Ukrainian].

Smishko, M. (1960). *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery*. Kyiv [in Ukrainian].

Smishko, O. (1998). Trydtsiati roky v naukovi diialnosti Markiiiana Smishka. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7, 50–53 [in Ukrainian].

Śmiszko, M. (1932). *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lviv [in Polish].

Śmiszko, M. (1935). Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. rohatyński. *Wiadomości Archeologiczne*, 13, 155–165 [in Polish].

Śmiszko, M. (1936) Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce. *Wiadomości Archeologiczne*, XIV, 125–139 [in Polish].

Śmiszko, M., Sulimirski, T., & Myczkowski, K. (1934). *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski*. Lviv [in Polish].

Sulimirski, T. (1968). *Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London [in English].

Sulimirski, T. (1934). Trzy chaty przedhistoryczne. In *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski* (pp. 33–48). Lviv [in Polish].

Sytnyk, O. (2005). Postati arkeolohii Lvivskoho universytetu u fokusi stolitnoi istorii. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 11–45 [in Ukrainian].

Sytnyk, O. (2012). *Arkeolohichna nauka u Lvovi. Persha polovyna XX st.* Lviv; Rzeszów [in Ukrainian].

Tsyhylyk, V. (2005). Z istorii doslidzen pamiatok pershykh stolit nashoi ery v baseini Verkhnoho Dnistra. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, 340–352 [in Ukrainian].

Natalia BULYK

PhD (History)

Head of the Department of Archaeology

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-2676>

e-mail: nata_bnm@ukr.net

Roman BEREST

Doctor of Historical Sciences, Professor

Professor at the Department of Directing and Choreography

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7405-2020>

e-mail: berest_liet@ukr.net

SCIENTIFIC COMMUNICATION OF LVIV ARCHAEOLOGISTS ON THE EXAMPLE OF RESEARCH OF LA TÈNE AND ROMAN SITES IN THE INTERWAR PERIOD

The history of research of La Tène and Roman sites by Lviv archaeologists in the interwar period is considered. Special attention is paid to the activities of scientists of the Jan Kazimierz University of Lviv and the Shevchenko Scientific Society in this research branch. Archaeological excavations of the period carried out by the conservator Bohdan Janusz, who represented the State Group of Conservators of Prehistoric Sites, are presented separately. In particular, this refers to the excavations in Holyn' near Kalush at the settlement of the Carpathian Tumuli culture.

During the Second Commonwealth of Poland, several sites were discovered and researched, including burial complexes in Hryniv, Kolokolyn, Luchka, settlements in Zalistsi, Holyn', Holigrady, and Novosilka Kostiukova, and other important sites. The works of Yaroslav Pasternak, Markiiian Smishko, Tadeusz Sulimirski, Kazimierz Majewski, and other archeologists were significant at this time. Their important contribution to the development of methodology and practice of research of sites of the first centuries A.D was noted.

It is concluded that in the interwar period a process of formation of modern archaeology took place. There was a large number of planned field excavations for which relevant permits from the conservator were obtained, the processing of the results became systemic, and the analysis of discovered materials was conducted with the involvement of the whole set of available methods.

Most of the research results were published by the authors of the excavations, which allowed them to transfer all the results of fieldwork to descendants as much as possible. Archaeological finds from the researched sites are stored in museums of Lviv, which allows modern researchers to work with these collections.

Keywords: Roman Period, La Tène Period, grave goods, Lviv archaeologists.

Юлія АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Окреслено основні етапи вивчення міграційних процесів в англomовній історіографії від кінця XIX ст. (праці Ернеста-Георга Равенштейна, Георга Зіммеля) і до початку XXI ст. Особливу увагу приділено проблематиці переміщення населення у гуманітарних студіях. Подано класифікації-типологізації процесу міграції авторства Генрі Прета Фейрчайлда, Вільяма Петерсена, Вілбура Зелінського, Чарльза Тіллі, Робіна Коена.

Продемонстровано, як зміна наукових парадигм і геополітичної ситуації впливала на тенденції у дослідженнях переміщення населення. Стверджено, що від 1960-х років із впровадженням низки нових методів у гуманітаристиці науковці активно застосовували порівняльний метод під час вивчення міграційних рухів. Зауважено, що після падіння «залізної завіси» одна група дослідників наполягала на розширенні меж дослідження міграції до світового масштабу, інша ж пропонувала зосередити увагу на участі національних держав у цьому процесі.

Показано, як від середини 1990-х років набули поширення ідеї транснаціоналізму, які зрештою вплинули на появу т. зв. міжнародного підходу до вивчення рухів населення. Зазначено, що інші важливі сучасні напрями – це переосмислення поточних підходів у дослідженнях етнічності та теорій асиміляції, посилена увага до гендерної проблематики, парадигми мобільності.

Подано тлумачення поняття «трансфер», який запропонував Національний інститут статистики й економічних досліджень, та «примусової міграції» за визначеннями Міжнародної організації з міграції, Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції.

Також здійснено короткий проблемний огляд робіт українських соціологів, правників, економістів, які вивчали різні аспекти феномена міграції. Зауважено, що існує проблема тлумачення термінів «переселення», «депортація» у більшості українських історичних розвідок.

Ключові слова: дослідження міграції, історіографія, методологія, класифікація, трансфер, депортація.

24 лютого 2022 р. Російська Федерація (РФ) розпочала повномасштабну війну проти України. Це спричинило втрати серед цивільного населення, актуалізувало питання внутрішньо переміщених осіб та вимушеної міграції. У зв'язку з цим

громадяни України мають право звернутися до Європейського Союзу (ЄС) за міжнародним захистом – отримати статус біженця або ж тимчасовий захист¹. Пошук притулку від переслідування належить до основних прав людини, закріплених у Загальній декларації про права людини 1948 р. (ст. 14)², Конвенції про статус біженців 1951 р.³, натомість процедура тимчасового захисту в міжнародному праві використовується рідше.

Мета статті – розкрити термінологію, яку застосовують у дослідженнях міграції населення, подати класифікації переміщення, які використовують у зарубіжній та українській історіографії.

Студії із дослідження міграції об'єднують чимало гуманітарних дисциплін (географію, економіку, соціологію, історію, антропологію, політологію, право, психологію тощо), тому складно окреслити єдиний термінологічний апарат, адже кожна з галузей застосовує власний підхід⁴. Здійснено узагальнений огляд головних тенденцій у вивченні переміщення населення в західній історіографії. Типології у сучасній науці розрізняють міжнародну та внутрішню міграції. Однак існують суттєві розбіжності щодо цих двох предметів дослідження, як і у вивченні інших «міграційних дихотомій, як-от добровільне чи примусове переміщення, прийшлий чи постійний мешканець». Також деякі вчені наголошують на концептуальній відмінності між внутрішньою та міжнародною міграцією. Загалом ці суперечності залежать від рівня, на якому відбувається дослідження (мікро чи макро), та його контексту⁵. У кінці 1970-х років у результаті зростання зацікавлення міжнародними міграційними процесами науковці критичніше почали осмислювати різницю між внутрішньою та міжнародною міграцією. Водночас відбулася актуалізація вивчення тематики на міжнародному рівні, яку американські дослідники Джеймс Френк Голліфілд (James Frank Hollifield) та Том К. Вонг (Tom K. Wong) визначали терміном «політика міжнародної міграції». Тобто багато книг із проблематики міграції присвячені світовому контексту, який, по суті, часто затьмарює внутрішній зріз⁶.

Перші дослідження міграційних процесів, на думку американських соціологів Сюзани К. Бровн (Susana K. Brown) та Френка Д. Біна (Frank D. Bean), здійснив британський дослідник Ернест Георг Равенштейн (Ernst Georg Ravenstein). Його праці, написані на основі переписів, з'явилися в останній чверті XIX ст. і

¹ МЗС інформує: Для громадян України в країнах ЄС діє «Тимчасовий захист». *Міністерство закордонних справ України*. 2022. 13 березня. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mzs-informuye-dlya-gromadyan-ukrayini-v-krayinah-yes-diye-timchasovij-zahist?fbclid=IwAR3WInODYCjQNU5Jd6CJwAtkMxcwHvZ98Imzq0MFrdu1UjwCMhpkHndo_0 (дата звернення: 25.04.2022).

² Загальна декларація з прав людини. Прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III). Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015#Text (дата звернення: 25.04.2022).

³ Конвенція про статус біженців (укр./рос.). Коментар. Конвенція від 28 липня 1951 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page (дата звернення: 25.04.2022).

⁴ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration: From Internal/International to Kinds of Membership. *Handbook of Migration and Population Distribution* / ed. by M. J. White. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Vol. 6. P. 92.

⁵ Ibid. P. 91.

⁶ Ibid. P. 92.

висвітлювали рухи людей зі сільської місцевості до міст⁷. Також основоположником міграційних студій вважають німецького філософа та соціолога Георга Зіммеля (Georg Simmel). В есе «Чужинець» (1905) він відзначав, що просторові відносини – важлива «умова та символ людських відносин». У цій системі дослідник артикулював головну фігуру «чужого – людину, яка приходить сьогодні та залишається завтра». У контексті вивчення переміщення населення праця Зіммеля визначила основні напрями роботи, пов'язані із «приїздом»/«приходом» та «залишенням» чужинців. Так викристалізувались напрями в соціології міграції, які існують досі: «вивчення людських рухів як таких» і «дослідження постміграційних процесів»⁸.

У середині 1920-х – на початку 1930-х років підходи Равенштейна використали для подальших досліджень американські науковці, але вже на мікроекономічному рівні. Ці роботи ознаменували новий етап у вивченні переміщення населення, адже до того домінували присвячені міжнародній міграції з Південної та Східної Європи. Натомість діячі Чиказької школи соціології зосереджували увагу на урбаністичному зрізі проблеми, расових відносинах, асиміляції іммігрантів⁹.

У 1938 р. американський соціолог німецького походження Рудольф Геберле (Rudolf Heberle) проаналізував причини міграції німецького населення зі сіл до міста (зміни в сільській громаді та фермерських господарствах, зокрема звичаїв успадкування тощо)¹⁰, заклавши основу т. зв. теорії «притягування-відштовхування». Слідом за ним цю концепцію у 1960-х розвинув американський соціолог Еверест С. Лі (Everett S. Lee)¹¹, виділивши відштовхувальні та притягальні чинники руху населення. До перших дослідник зараховував економічні, соціальні (бідність, відсутність соціальних гарантій), правові (дискримінація тощо) і політичні (війни), а також екологічні та кліматичні умови. Притягувальні чинники – це сукупність високого рівня розвитку економіки, безпека, задовільні умови для проживання¹².

У 1930–1960 рр. вивчались найбільші міграційні потоки того часу, зокрема до держави Ізраїль, повоєнних біженців і гастарбайтерів у Європі, асиміляцію мігрантів у США. Однак ці міжнародні за масштабом руху, а також питання внутрішніх переміщень розглядали як похідні від демографії явища¹³. У 1960-х роках із впровадженням нових методів дослідження у сфері вивчення міграції почали застосовувати порівняльний метод, який уможливив ширший розгляд феномена міграції¹⁴.

⁷ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 92.

⁸ Amelima A., Horvath K. Sociology of migration. *The Cambridge Handbook of Sociology: Core Areas in Sociology and the Development of the Discipline* / ed. by K. O. Korgen. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 457–458.

⁹ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 93.

¹⁰ Heberle R. The Causes of Rural-Urban Migration a Survey of German Theories. *American Journal of Sociology*. 1938. Vol. 43. Nr 6. P. 932–933.

¹¹ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 93.

¹² Павлів-Самойл Н. Філософсько-правовий феномен міграції у контексті глобалізаційних процесів в Європі (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / МОН України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 62.

¹³ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 93.

¹⁴ Кислий М.-О. О. Повернення кримських татар на батьківщину у 1956–1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. С. 40.

Першу типологізацію запропонував американський соціолог Генрі Прет Фейрчайлд (Henry Pratt Fairchild) у 1925 р., виокремивши чотири типи міжнародної міграції: поширення (дисперсія) (*dispersion*) («повільний, несвідомий рух до необжитих територій»), вторгнення (*invasion*), колонізація (*colonization*), імміграція (*immigration*)¹⁵. У 1958 р. американський соціолог та демограф Вільям Петерсен (William Petersen) розкритикував попередню теорію та висунув новий «взаємозалежний» підхід до пояснення моделей міграції: примітивна (*primitive*) («спричинена навколишнім середовищем, наприклад, мандрівні чи кочівні народи, змушені переселятись через голод»), примусова (*forced*) («у мігрантів немає вибору, щоб залишитись, бо їх або переселять, або ж продадуть у рабство»), вимушена (*impelled*) («мігранти зберігають суб'єктність, тобто відносну свободу дій, наприклад, коли йдеться про втечу або ж підневільний стан»), вільна (*free*) («невеликий відсоток індивідуальної міграції, переважно авантюристами або ж самітниками»), масова (*mass*) («здійснюється за першопрохідцями, тому її мотиви, на відміну від попередніх, не є індивідуальними»). Межа між примусовою та вимушеною розмита, однак сам автор останню пояснював на прикладі німецьких євреїв. На думку В. Петерсена, антисемітські закони 1930-х років спонукали євреїв до еміграції – вимушеної міграції, натомість примусова відбулася пізніше – з насильним вивезенням людей до таборів у кінці 1930-х¹⁶.

Класифікація переміщення населення В. Петерсена відіграла важливу роль у науці, адже навіть у 1970-х роках інші типології формувалися під її впливом. Серед них одними з найвпливовіших вважають роботи американських науковців Вільбура Зелінського (Wilbur Zelinsky) та Чарльза Тіллі (Charles Tilly). Схема В. Зелінського ґрунтується на переконанні, що регулярна мобільність населення залежить від теорії модернізації, Ч. Тіллі запропонував схему з осями, на яких позначено відстань, котру долають мігранти, та рівень розриву соціальних зв'язків (найменші відстані та втрати притаманні регіональній міграції). Спільне для цих схем – фокусування дослідження на мікророзрізі. На противагу цим роботам у 1960–1970-х роках економісти пов'язували внутрішні й зовнішні рухи населення із макро- та мікрорівнями неокласичної теорії рівноваги й географічними підходами до вивчення робочої сили (попит і пропозиція)¹⁷.

Існування «залізної завіси» обмежувало дослідження у Європі, зосереджуючи їх у певних межах, однак з 1980-х серед західних дослідників лунали пропозиції про їхнє розширення. Зокрема, Е. М. Петрас (E. M. Petras) наголошував на доцільності вивчення міграції у світовому масштабі, звертаючи увагу на єрархічну систему виробництва та поділу праці. Проте в роботах В. Р. Бьонінга (W. R. Böhning) А. Р. Золберга (A. R. Zolberg) наголошено на важливості національних кордонів і держав, їхньої політики у вивченні таких масштабних явищ¹⁸. У 1990-х цю тезу також підтримав визначний британський соціальний дослідник Робін Коен (Robin Cohen), водночас акцентуючи на важливості поділу міграції населення (локальний і міжнародний рівень). Він вважав, що, ігноруючи політичне втручання низки країн

¹⁵ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 94.

¹⁶ Ibid. P. 95.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. P. 96.

у міжнародну міграцію, поза увагою залишаються важливі питання, наприклад, аналіз рівня ксенофобії, расизму тощо¹⁹.

Значимість розвідок Р. Коена полягала і в узагальненні та систематизації різних видів переміщення людини, об'єднаних у протилежні пари: «примусова – добровільна міграція; постійні мешканці – трудові мігранти; тимчасова – постійна міграція; нелегальна–легальна міграція; запланована – вимушена міграція»²⁰. Ці антонімії не є чіткими й вичерпними категоріями, а радше спрощеними поняттями на зразок «ідеальних категорій» Макса Вебера (Maximilian Weber). Ці терміни слугують «архетипами, які використовуються для аналізу, підрахунку, порівняння»²¹. Тому науковець наполягав на всебічному розгляді різних прикладів переміщення населення, врахуванні всіх умов та ситуації загалом²².

Період кінця 1980-х – початку 1990-х років називають переломним для дослідження міграційних рухів, зокрема в соціології. На думку німецької дослідниці Анни Амеліни (Anna Amelina) та швейцарського вченого Кенета Хорвата (Kenneth Horvath), визначальними аспектами в наукових розвідках для цього періоду стало зростання розуміння тривалих впливів трудової міграції у минулому, наслідків закінчення «холодної війни» для масштабних рухів населення²³.

Від середини 1990-х у західній науковій думці набула популярності світ-системна теорія (*world-systems theory*), яка вплинула і на студії з міграції²⁴. Концептуалізація ідеї про поділ світу на «ядро–напівпериферію–периферію»²⁵ зумовила зсув у сприйнятті країн до спрощеного, релятивістського погляду на національні держави²⁶. Ці глобалізаційні тенденції розширюють межі дослідження, «вписуючи міжнародних мігрантів у транснаціональний вимір, який давав можливість створити стійкі соціальні зв'язки, які поєднують країни проживання з місцем походження»²⁷.

Відхід від бачення світу крізь призму національних держав сприяв поширенню ідеї транснаціоналізму, що знайшло відображення у низці досліджень, які критикують національні держави як «самодостатнє об'єднання, що вміщує основні соціальні відносини»²⁸. Прихильники цього погляду опонують «методологічному націоналізму» – ідеї, сформованій після Другої світової війни²⁹, яка відображає «натуралізацію національної держави суспільними науками», ототожнення суспільства з національною державою, ідентифікацію дослідників із їхніми національними

¹⁹ Brown S. K., Bean F. D. *Conceptualization Migration...* P. 96.

²⁰ The Cambridge survey of world migration / ed. by R. Cohen. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 5–6.

²¹ The Cambridge survey of world migration. P. 6.

²² Ibid. P. 6–7.

²³ Amelina A., Horvath K. *Sociology of migration...* P. 459.

²⁴ Brown S. K., Bean F. D. *Conceptualization Migration...* P. 97.

²⁵ Ніколаєв С. Світ-системний аналіз І. Уоллестайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства. *Людина і політика*. Київ: Інформаційно-видавниче підприємство «Поліс-К», 2002. Вип. 6. С. 121–124.

²⁶ Brown S. K., Bean F. D. *Conceptualization Migration...* P. 97.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

державами³⁰. Цих поглядів дотримуються швейцарський соціолог Андреас Віммер (Andreas Wimmer), британська соціальна антропологиня Ніна Глік Шіллер (Nina Glick Schiller), німецька дослідниця Анна Амеліна, швейцарський учений Кенет Хорват та ін.³¹. Науковці пропонують міжнародний підхід до вивчення руху населення. На їхню думку, міграцію треба розуміти як процес, що об'єднує країни чи місцевості, з яких виїжджають та до яких прибувають люди. Також дослідники критикують односторонність цього феномена, акцентуючи на транснаціональних зв'язках мобільних осіб, які перетинають кордони, навіть у нових тимчасових формах переміщення (сезонної, циркулярної міграції)³².

Завдяки новаторському погляду британського соціолога Джона Уррі (John Urry) про необхідність застосування «повороту мобільності» в суспільствознавчих науках³³ (розгляд «соціального світу» як «широкого спектра економічних, соціальних і політичних практик, інфраструктури та ідеології, які охоплюють, тягнуть за собою або обмежують різного роду переміщення людей, ідей, інформації чи предметів»³⁴) сформувалася нова концепція, або ж парадигма, мобільності. У ній, як зауважували її співтворці британські соціологи Джон Уррі та Моніка Бюшер (Monika Büscher), має бути створена така соціальна наука, у якій здійснюється багаторівневе дослідження руху й нерухомості, практики осілого житла та створення «кочівного» поселення як невід'ємних частин економічних, соціальних і політичних відносин³⁵. Ця концепція пропонує розглянути переміщення населення та мобільність як повсякденні рутинні соціальні практики, які можуть бути успішними або невдалими³⁶.

Інший важливий напрям у вивченні феномена руху населення в сучасній західній історіографії – посилена увага до гендерного зрізу проблеми. У межах цієї теми, на думку дослідників А. Амеліни та К. Хорвата, можна виділити кілька найвагоміших дослідницьких галузей. Американська соціологиня Арлі Рассел Хохшільд (Arlie Russell Hochschild) пропонує вивчення «глобального ланцюга допомоги» для жіночої міграції з півдня на північ, вписуючи цей процес у міжнародний поділ праці. Австралійська антропологиня та соціологиня Лоретта Балдассар (Loretta Baldassar) і бельгійська соціологиня Лаура Мерла (Laura Merla) виокремили концепцію «циркуляції допомоги», що поєднує різні допомогові практики між мобільними особами, які перебувають за кордоном, та тими, хто залишився на місці. Феномена міжнародної транснаціональної сім'ї, зокрема й материнства «на відстані», присвячує студії німецька соціологиня Хельма Лутц (Helma Lutz). Трансформації категорії фемінності та маскуліності висвітлюють британський соціолог Джефф Херн (Jeff Hearn) та австралійський Річард Ховсон (Richard Howson). Ці роботи демонструють, як гендерні категоризації при певних

³⁰ Wimmer, A., Schiller N. G. Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology. *International Migration Review*. New York, 2003. Vol. 37. Nr 3. P. 576.

³¹ Amelima A., Horvath K. *Sociology of migration...* P. 460.

³² Ibid.

³³ Urry J. *Mobilities*. Cambridge: Polity, 2007. P. 6.

³⁴ Ibid. P. 43.

³⁵ Büscher M., Urry J. Mobile methods and the empirical. *European Journal of Social Theory Sage Publications*. 2009. Vol. 12. P. 99.

³⁶ Amelima A., Horvath K. *Sociology of migration...* P. 460.

умовах призводять до ситуацій, у яких змінюються соціальні ролі між мігрантами всередині (міжнародної) сім'ї, між мігрантами-працівниками (чоловіками й жінками) та їхніми роботодавцями³⁷.

Анна Амеліна і Кенет Хорват виділили ще один дослідницький напрям у межах вивчення постміграції. Це, зокрема, низка практик, спрямованих на переосмислення поточних підходів у дослідженнях етнічності та теорій асиміляції³⁸. У сфері вивчення етнічних відносин одні з найпомітніших – роботи швейцарського соціолога та політичного філософа Андреаса Віммера (Andreas Wimmer).

Андреас Віммер поділяв думку Вебера, що етнічність ґрунтується на суб'єктивній вірі у спільні походження і культуру. Ці культурні практики типові для спільноти, як і фенотипна схожість³⁹. Натомість поняття «раси» дослідник розглянув у широкому розумінні – як «підтип етнічної належності», зауважуючи, що так само широко трактує поняття «національності». Андреас Віммер зазначив, що «якщо фенотипові ознаки використовуються як індикатори групової належності, то ми говоримо про етносоматичні групи; якщо члени етнічної спільноти мають націоналістичні прагнення і вимагають (або контролюють) власну державу, то описуємо такі категорії та групи як нації»⁴⁰. Більшість етнічних субтипів – головню етнорелігійні, етнорегіональні та етномовні категорії та групи – можна виділити на основі маркерів, які використовують для обґрунтування віри у спільні культуру й походження⁴¹. Тобто немає чіткої межі між «етносоматичними» та іншими типами етнічності. Наприклад, трактування раси й етнічності як абсолютно відмінних категорій дослідник вважає помилковим. Адже одну й ту ж групу людей у різні історичні періоди можна розглядати як расу або ж як іншу етнічну категорію. Найяскравіший приклад такого розмежування – означення африканських рабів у США та їхніх господарів у XVI–XVII ст. Їх трактували як язичників та християн, і лише після 1680-х років почали використовувати етносоматичну диференціацію «негри» та «білі».

Отож А. Віммер запропонував багаторівневу теорію для розуміння принципів творення та зміни етнічних кордонів. Дослідник вважав, що останні – «результат класифікаційної боротьби та переговорів між акторами, розташованими в соціальному полі». Головні характеристики, що впливають на вибір стратегії учасників, – це «інституційний порядок, розподіл влади та політичні мережі»⁴².

В українській науці, як і в зарубіжній, феномен міграції розглядають як складне та багаторівневе явище. Ці студії перебувають у фокусі уваги соціологів, правників, економістів. Серед низки праць, присвячених трудовій міграції українців, можна виділити розвідки соціологині Світлани Одинець⁴³ про особливості міграції

³⁷ Amelima A., Horvath K. *Sociology of migration...* P. 461.

³⁸ Ibid. P. 461–462.

³⁹ Wimmer A. *The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory.* *American Journal of Sociology.* 2008. Vol. 113. P. 973.

⁴⁰ Ibid. P. 973–974.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid. P. 970.

⁴³ Одинець С. Українські мігрантки в Італії: соціально-демографічний портрет й основні фактори міграційного процесу у перспективі останнього десятиліття. *Народознавчі зошити.* 2013. № 4 (112). С. 600–607; Odynets S., Zhyznomirska L. Caught between East and West: Ukrainian migration in the 21st century. *Handbook of Migration and Globalisation* / ed. by A. Triandafyllidou. Toronto, 2018. P. 359–375.

українок в Італію, їхню транснаціональну мобільність; роботи соціолога Ігоря Маркова⁴⁴ про глобалізаційний вимір міграції та українців у міграційних процесах в Європі; публікації соціологині Вікторії Чорної⁴⁵ про методологічні аспекти соціології міграції, практичні зрізи трудової, зокрема проблему виїзду в південних регіонах країни, молоді тощо.

Філософсько-правові аспекти міграції в контексті глобалізації Європи вивчала правниця Надія Павлів-Самоїл⁴⁶. Економіст Тарас Ромащенко розглянув участь України у світових процесах трудової міграції⁴⁷. Основи конституційно-правового статусу омбудсмана з питань міграції в Україні досліджував Олександр Агєєв⁴⁸. Становлення державної міграційної політики, її адміністративно-правовий аспект – Сергій Мосьондз⁴⁹. Проблематику соціально-економічних аспектів трудової міграції розглянули Тарас Ромащенко⁵⁰, Павло Шушпанов⁵¹.

⁴⁴ Markov I. Contemporary Ukrainian Migration to EU Countries: Trends and Challenges *Migration, Borders and Regional Stability in the EU's Eastern Neighbourhood* / ed. by I. Liikanen, J. Scott and T. Sotkasiira. London: Routledge, 2016. S. 247–256; Markov I., Odynets S., Sudyn D. Ukraine and Temporary Migration in the European-Asian Transnational Space. *Characteristics of Temporary Migration in European-Asian Transnational Social Spaces* / ed. by P. Pitkänen, M. Korpela, M. Aksakal, K. Schmidt. Dordrecht: Springer International Publishing, 2018. P. 161–175.

⁴⁵ Чорна В. Соціально-філософський аналіз міграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філософія*. 2015. Вип. 245. С. 52–55; Чорна В. Трудова міграція молоді як фактор руйнування трудового потенціалу України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 2014. Вип. 222. С. 109–112.

⁴⁶ Павлів-Самоїл Н. Філософсько-правовий вимір феномена трудової міграції: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2014. 136 с.; Павлів-Самоїл Н. Міграція кінця ХХ – початку ХХІ століття: філософсько-правове дослідження: монографія. Львів: Сполом, 2020. 520 с.

⁴⁷ Ромащенко Т. Соціально-економічні наслідки міжнародної трудової міграції. *Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки*. 2009. Вип. 151. С. 169–181; Кукурудза І., Ромащенко Т. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси, 2012. 252 с.

⁴⁸ Агєєв А. Д. Конституційно-правовий статус омбудсмана з питань міграції: зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 247 с.; Агєєв А. Д. Роль омбудсмана з питань міграції в захисті прав внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 4. С. 26–30.

⁴⁹ Мосьондз С. Роль міграції в розвитку українського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 5. С. 72–76; Мосьондз С. Сучасні тенденції становлення державної міграційної політики України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2002. № 4. С. 82–88; Мосьондз С. Характеристика міграційного законодавства та органів державної виконавчої влади у сфері міграції. *Проблеми міграції*. 2002. № 3. С. 2–6.

⁵⁰ Ромащенко Т. До питання про міжнародне регулювання міграції населення. *Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки*. 2010. Вип. 177. С. 115–122; Ромащенко Т. Особливості формування міжнародних центрів трудової міграції. *Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки*. 2010. Вип. 187. С. 101–107; Ромащенко Т. Соціально-економічні наслідки міжнародної трудової міграції. *Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки*. 2009. Вип. 151. С. 169–181.

⁵¹ Шушпанов П. Г. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень. Тернопіль, 2009. 208 с.; Шушпанов П. Г. Трудові міграції населення Тернопільської області в умовах посилення євроінтеграційних процесів. *Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення*. Тернопіль, 2016. С. 144–155.

Отож таке явище, як міграція, має багато площин для дослідження. Це поняття можна пояснити за допомогою двох категорій – добровільний та примусовий виїзд. Вони не є взаємозаперечними або ж чітко визначеними, проте дають можливість окреслити основні аспекти феномена міграції⁵².

У 1946 р. під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН) з'явилася Міжнародна організація у справах біженців (МОСБ)⁵³. Первісно вона заснована для допомоги біженцям і тим особам, які вимушено переїхали через війну, тобто для «примусових мігрантів»⁵⁴. Згідно зі Статутом, «біженці» – це «а) жертви нацистського або фашистського режимів; б) іспанські республіканці; в) особи, які мали статус біженця до початку Другої світової війни з причин расового, релігійного, етнічного характеру або внаслідок їхніх політичних переконань»⁵⁵.

Також 1946 р. під егідою Національного інституту статистики й економічних досліджень (Institut National de la Statistique et des Études Économiques) при Міністерстві економіки, промисловості та зайнятості Франції видано дослідження, присвячене проблемам переміщення населення. У цій розвідці представлено дефініцію поняття «*transfer (the transfer of population, les transferts de population)*» – «добровільне або примусове, але остаточне, вилучення/переміщення визначеної групи людей з їх рідного середовища на територію іншої держави, здійснене на основі міжнародних угод»⁵⁶. Термін «*transfer*» вживався в англійській, французькій, рідше в німецькій мовах в повоєнні десятиліття, у сучасній англо-саксонській традиції частіше використовують поняття «міграція» (*migration*), добровільна (*voluntary*), зазвичай з економічних причин, примусова (*forced, displacement*)⁵⁷.

У 1951 р. виникла Міжнародна організація з міграції (МОМ, The International Organization for Migration (IOM)), первісна назва – Тимчасовий міжурядовий комітет із переміщення мігрантів з Європи (Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants from Europe (PICMME)) для допомоги у 1950-х роках європейським урядам із організацією переселення людей, виселених унаслідок війни⁵⁸. МОМ від повоєнних років суттєво розширила сферу діяльності та стала «провідною міжнародною агенцією, яка співпрацює з урядами та громадянським суспільством, щоб покращити розуміння проблем міграції, заохочувати соціальний та економічний розвиток через міграцію та підтримувати людську гідність і добробут, перебування мігрантів». Серед низки напрямів роботи цієї інституції також важливе всебічне наукове дослідження проблематики міграції.

У 2012 р. фахівці з МОМ запропонували власне визначення примусової міграції як «міграційного руху, у якому є елемент примусу/насильства, зокрема загроза життю та життєдіяльності, незалежно від того, чи цей процес виник унаслідок

⁵² Reed H. E., Ludwig B., Braslow L. Forced Migration. International to Kinds of Membership. *Handbook of Migration and Population Distribution* / ed. by M. J. White. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Vol. 6. P. 605.

⁵³ Дзюбановський Ю. Еволюція концепції біженців. *Міграція і толерантність в Україні* / за ред. Я. Пилинського. Київ: Стилос, 2007. С. 87.

⁵⁴ Reed H. E., Ludwig B., Braslow L. Forced Migration... P. 605.

⁵⁵ Дзюбановський Ю. Еволюція концепції біженців. С. 87.

⁵⁶ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku. *Kwartalnik historyczny*. 1966. Rocznik LXIII. Nr 1. S. 3.

⁵⁷ Reed H. E., Ludwig B., Braslow L. Forced Migration... P. 605–606.

⁵⁸ IOM History. URL: <https://www.iom.int/iom-history> (дата звернення: 20.04.2022).

природних або техногенних причини (наприклад, переміщення біженців, внутрішньо переміщених осіб, а також людей, які переселились через природні або екологічні причини, зокрема й хімічні чи ядерні катастрофи, голод чи проекти розвитку)»⁵⁹. Натомість дослідники з Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції (International Association for the Study of Forced Migration (IASFM)) подають подібне визначення, наголошуючи лише, що примусова міграція – «загальний термін, який стосується рухів біженців або внутрішньо переміщених осіб (переміщених через конфлікти), а також осіб, які переїхали через стихійне, екологічне лихо, хімічну чи ядерну катастрофу, голод, проекти розвитку»⁶⁰. Тобто в сучасній англійській історіографії можна виділити чотири типи примусової міграції, залежно від чинників, які зумовили її появу: спровокована конфліктами, природно-катастрофічними чинниками, розвитком (економічним), торгівлею людьми⁶¹.

В українських енциклопедичних розвідках термін «депортація» потлумачено як «примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу», подано коротку історію застосування цього засобу покарання від Київської Русі до періоду Другої світової війни⁶². Більш точне визначення є в юридичній літературі: «... в широкому сенсі означає насильницьке переміщення частини населення окупованої терит. за її межі або переміщення частини свого населення на окуповану терит.; згідно з Женевським правом, такі дії є міжнар. злочином, який тягне кримін. відповідальність осіб, винних у його скоєнні. Склад злочину Д. визначено у низці міжнар.-правових актів, прийнятих у зв'язку з наслідками Другої світової війни та необхідністю подальшої криміналізації цього злочину в наст. періоді. Першими актами, в яких Д. було визнано злочином, обмежуючись, однак, випадком переміщення цив. населення з окупованої терит. на терит. окупуючої д-ви, були Статут Нюрнберзького військ. трибуналу 1945 (ст. 6 (b)) і Закон № 10 Контрольної ради Німеччини 1945 (п. 1 (c) ст. II). Цю норму було прийнято внаслідок жажливих злодіянь нацистів з метою запобігти в майбутньому такій практиці. Д. як злочин було внесено й до Статуту Токійського трибуналу 1946 (ст. 5 (c)) (див. Токійський процес). Наст. актом, який криміналізував подальшу заборону Д., стала Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 (IV Женев. конвенція 1949)... Подальшої регламентації заборона Д. набула в Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I). У ньому дано таке визначення цього злочину: “переміщення окупуючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території за її межі на порушення статті 49 Четвертої Конвенції” (п. 4 ст. 85)»⁶³.

На противагу цьому в українських і польських студіях з історії примусової міграції/переселення не існує єдиної чітко визначеної термінології.

⁵⁹ Reed H. E., Ludwig B., Braslow L. Forced Migration... P. 605.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Reed H. E., Ludwig B., Braslow L. Forced Migration... P. 606.

⁶² Депортація / О. Бажан та ін. *Енциклопедія сучасної України*. Київ. 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26038 (дата звернення: 20.04.2022).

⁶³ Денисов В. *Депортація. Енциклопедія міжнародного права*: у 3 т. / редкол.: Ю. Шемшученко, В. Денисов. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1: А–Д. С. 732–733.

У нормативно-правових актах, зокрема в угодах, підписаних між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) та сусідніми Українською, Білоруською та Литовською Радянськими Соціалістичними Республіками протягом вересня 1944 р., фігурує термін «евакуація»⁶⁴. Наприклад, в «Угоді між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі» від 9 вересня 1944 р. використано поняття «евакуація», «евакуація добровільна»⁶⁵. Більш поширеним у польській історіографії, особливо до 1989 р., було «репатріація» (*repatriacja*)⁶⁶, що, по суті, означає повернення на батьківщину, яку з певних причин змушені були покинути⁶⁷. Однак, як слушно зауважили польські історик Станіслав Чешелські (Stanisław Cheshelski) та соціолог Роберт Вишинські (Robert Wyszynski), поняття репатріація не доцільно застосовувати щодо поляків, переселених із сусідніх радянських республік у 1944–1947 рр. Ця група населення не поверталася на батьківщину, адже вона її не покидала, проте кордони держави були змінені так, що вона змушена була переселитися⁶⁸. До репатріантів умовно, на думку цих дослідників, можна віднести тих поляків, які поверталися зі сходу СРСР після виселення 1939–1941 рр. З огляду на новий політичний дискурс після 1989 р. у Польщі та 1991 р. в Україні, історики частіше використовують поняття «переселення», «депортація» або ж «виселення»⁶⁹, подаючи їх як синоніми⁷⁰.

Отже, студії із дослідження міграції беруть витоки в кінці XIX ст. від вивчення рухів людей зі сільської місцевості до міст. Проте вже у XX ст. завдяки праці Г. Зіммеля сформувалися напрями роботи, пов'язані з «приїздом»/«приходом» і «залишенням» чужинців. Так викристалізувалися напрями в соціології міграції,

⁶⁴ Srebrakowski A. Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2001. S. 81.

⁶⁵ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін. *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР*: зб. док. / за ред. Є. Місила. Львів: Каменяр, 2007. С. 39.

⁶⁶ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. S. 31; Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej. *Kwartalnik historyczny*. 1969. Rocznik LXXXVI. Nr 2. S. 344.

⁶⁷ Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / wybór, oprac. i red. dokumentów S. Ciesielski. Warszawa: Wyd-wo NERITON, 1999. S. 7.

⁶⁸ Przesiedlenie ludności polskiej z kresów... S. 7; Wyszynski R. Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960. *Studia BAS*. Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu. Warszawa, 2013. Nr 2 (34). S. 109–110.

⁶⁹ Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*: у 2 ч. / гол. ред. Л. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 1. С. 294–295.

⁷⁰ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР під час Другої світової війни. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. С. 341–345; Kozaczyńska B. Wysiedlenia mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i losy deportowanych (w świetle sprawozdań RGO). *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni)*. Stan i perspektywy badań / pod red. M. Zwolskiego. Warszawa, Białystok, 2008. S. 70–92.

які існують досі: «вивчення людських рухів як таких» та «дослідження постміграційних процесів». Поступово протягом ХХ ст. проблематикою переміщення населення зацікавилися представники різних гуманітарних дисциплін, розширюючи як предмет дослідження, так і методологію та термінологію.

В українській гуманітаристиці активно вивчається питання трудової міграції, її глобалізаційний зріз, історія примусового переміщення, особливо у ХХ ст. Однак відкритим залишається питання класифікації та формування єдиного термінологічного апарату. Серед низки робіт істориків, присвячених тоталітарним режимам, їхній депортаційній політиці, немає усталених тлумачень, які би ґрунтувалися на західній традиції чи нормативних актах.

REFERENCES

Ahieiev, A. D. (2016). Rol ombudsmana z pytan mihratsii v zakhysti prav vnutrishno peremischenykh osib [The role of the Ombudsman for Migration in protecting the rights of internally displaced persons]. *Visnyk Zaporozkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, 4, 26–30 [in Ukrainian].

Ahieiev, A. D. (2018). *Konstytutsiino-pravovyi status ombudsmana z pytan mihratsii: zarubizhni modeli ta perspektyvy zaprovadzhennia v Ukraini* [Constitutional and legal status of the ombudsman on migration: foreign models and prospects of introduction in Ukraine]. Odesa [in Ukrainian].

Amelima, A., & Horvath, K. (2017). Sociology of migration. In K. O. Korgen (Ed.), *The Cambridge Handbook of Sociology: Core Areas in Sociology and the Development of the Discipline* (Vol. 1, pp. 455–464). Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Bazhan, O., Stasiuk, T., Pershyna, M., Panchuk, M., Panchuk, O., & Kalakura, Ya. (2007). Deportatsiia. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26038 [in Ukrainian].

Brown, S. K., & Bean, F. D. (2016). Conceptualization Migration: From Internal/International to Kinds of Membership. In M. J. White (Ed.), *Handbook of Migration and Population Distribution* (Vol. 6, pp. 91–106). Dordrecht: Springer Netherlands [in English].

Büscher, M., & Urry, J. (2009). Mobile methods and the empirical. *European Journal of Social Theory Sage Publications*, 12 (1), 99–116 [in English].

Chorna, V. (2014). Trudova mihratsiia molodi yak faktor ruinuвання трудовoho potentsialu Ukrainy [Youth labour migration as a factor of destruction of labor building of Ukraine]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii sotsiologii*, 222, 109–112 [in Ukrainian].

Chorna, V. (2015). Sotsialno-filosofskyi analiz mihratsii [Socio-philosophical analysis of migration]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Seriiia Filozofii*, 45, 52–56 [in Ukrainian].

Ciesielski, S. (Comp.). (1999). *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947* [Resettlement of the Polish's from the Eastern Borderlands to Poland 1944–1947]. Warsaw: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo NERITON [in Polish].

Cohen, R. (Ed.). (1995). *The Cambridge survey of world migration*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Czerniakiewicz, J. (1987). Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946 [Repatriation of the Polish population from the USSR]. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Denysov, V. (2014). Deportatsiia [Deportation]. In Yu. Shemshuchenko, V. Denysov (Eds.), *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava* (Vols.1–3) (Vol. 1 A–D, pp. 732–733). Kyiv: Akademperioodyka, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Dziubanovskyi, Yu. (2007) Evoliutsiia kontseptsii bizhentsiv [Evolution of refugees concept]. In Ya. Pylynskyi (Ed.), *Mihratsiia i tolerantnist v Ukraini* (pp. 83–92). Kyiv: Stylos [in Ukrainian].

Heberle, R. (1938). The Causes of Rural-Urban Migration a Survey of German Theories. *American Journal of Sociology. University of Chicago*, 43 (6), 932–950 [in English].

IOM History. Retrieved from <https://www.iom.int/iom-history> [in English].

Kersten, K. (1966). Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku [Interstate migrations in the twentieth century]. *Kwartalnik historyczny*, LXIII (1), 3–32 [in Polish].

Kersten, K. (1969). Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej [Changes in the national structure of Poland after World War II.]. *Kwartalnik historyczny*, LXXVI (2), 337–366 [in Polish].

Konventsiiia pro status bizhentsiv (ukr./ros.). Komentar. Konventsiiia vid 28 lypnia 1951 roku. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page [in Ukrainian].

Kozaczyńska, B. (2008). Wysiedlenia mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i losy deportowanych (w świetle sprawozdań RGO). In M. Zwolski (Ed.), *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wshodni). Stan i perspektywy badań* (pp. 70–92). Warsaw; Białystok: Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu [in Polish].

Kozytskyi, A. (2012). *Henotsyd ta polityka masovoho vynyschennia tsyvilnoho naseleattia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky)* [Genocide and the policy of mass extermination of civilians in the twentieth century (causes, features, consequences)]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Kukurudza, I., & Romaschenko, T. (2012). *Ukraina u svitovykh protsesakh trudovoi mihratsii* [Ukraine in the world processes of labor migration]. Cherkasy: ChNU imeni Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].

Kyslyi, M.-O. O. (2021). Povernennia krymskykh tatar na batkivschynu u 1956–1989 rr. [Crimean Tatars' return to the homeland in 1956–1989]. (Candidate's thesis). Kyiv; Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Markov, I. (2016). Contemporary Ukrainian Migration to EU Sountries: Trends and Challenges In I. Liikanen, J. Scott, T. Sotkasiira (Eds.), *Migration, Borders and Regional Stability in the EU's Eastern Neighbourhood* (pp. 247–256). London: Routledge [in English].

Markov, I., Odynets, S., & Sudyn, D. (2018). Ukraine and Temporary Migration in the European-Asian Transnational Space. In P. Pitkänen, M. Korpela, M. Aksakal, K. Schmidt (Eds.), *Characteristics of Temporary Migration in European-Asian Transnational Social Spaces* (pp. 161–175). Dortrecht: Springer International Publishing [in English].

Mosiondz, S. (2002). Suchasni tendentsii stanovlennia derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy [Modern tendencies of formation of the state migration policy of Ukraine.]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy*, 4, 82–88 [in Ukrainian].

Mosiondz, S. (2003). Rol mihratsii v rozvytku ukrainskoho suspilstva [The role of migration in the development of Ukrainian]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 5, 72–76 [in Ukrainian].

Mosiondz, S. (2010). Kharakterystyka mihratsiinoho zakonodavstva ta orhaniv derzhavnoi vykonavchoi vlady u sferi mihratsii [Characteristics of migration legislation and state executive bodies in the field of migration]. *Problemy mihratsii*, 3, 2–6 [in Ukrainian].

MZS informuie: Dlia hromadian Ukrainy v krainakh YeS diie «Tymchasovyi zakhyst». Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy, opublikovano 13 bereznia 2022 roku. (2022). Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/mzs-informuye-dlya-gromadyan-ukrayini-v-krayinah-yes-diye-tymchasovij-zahist?fbclid=IwAR3WInODYCjQNU5Jd6CJwAtkMxcwHvZ98Imzq0MFrDU1UjwCMhpkHndo_0 [in Ukrainian].

Nikolaiev, Ye. (2022). Svit-systemnyi analiz I. Uollerstaina yak suchasnyi metodolohichniy pidkhid do analizu rozvytku svitovoho hospodarstva. [Wallerstein's world-system analysis as a modern methodological approach to the analysis of world economic development]. *Liudyna i polityka*, 6, 121–132 [in Ukrainian].

Odynets, S. (2013). Ukrainski mihrantky v Italii: sotsialno-demohrafichniy portret i osnovni faktory mihratsiinoho protsesu u perspektyvi ostannioho desiatylittia. [Ukrainian female migrants in Italy: socio-demographic portrait and main factors of migrational process]. *Narodoznavchi zoshyty*, 4 (112), 600–607 [in English].

Odynets, S., & Zhyznomirska, L. (2018). Caught between East and West: Ukrainian migration in the 21st century. In A. Triandafyllidou (Ed.), *Handbook of Migration and Globalisation* (pp. 359–375). Toronto: Excellence Chair in Migration and Integration, Ryerson University [in English].

Pavliv-Samoiil, N. (2014). *Filosofsko-pravovyi vymir fenomena trudovoi mihratsii: monohrafiia*. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].

Pavliv-Samoiil, N. (2020). *Mihratsiia kintsia XX – pochatku XXI stolittia: filosofsko-pravove doslidzhennia* [Migration of the late XX – early XXI century: philosophical and legal research]. Lviv: Spolom [in Ukrainian].

Pavliv-Samoiil, N. (2021). *Filosofsko-pravovyi fenomen mihratsii u konteksti hlobalizatsiinykh protsesiv v Yevropi (kinets XX – pochatok XXI st.)* [The philosophical and legal phenomenon of migration in the context of globalization processes in Europe (late XX – early XXI century)]. (*Doctor's thesis*). Lviv [in Ukrainian].

Reed, H. E., Ludwig, B., & Braslow, L. (2016) Forced Migration. International to Kinds of Membership. In M. J. White (Ed.), *Handbook of Migration and Population Distribution* (Vol. 6, pp. 605–625). Dordrecht: Springer Netherlands [in English].

Romaschenko, T. (2009). *Sotsialno-ekonomichni naslidky mizhnarodnoi trudovoi mihratsii* [Socio-economic consequences of international labor migration]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 151, 169–181 [in Ukrainian].

Romaschenko, T. (2010). Do pytannia pro mizhnarodne rehuliuвання mihratsii naselennia [On the issue of international regulation of population migration]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 177, 115–122 [in Ukrainian].

Romaschenko, T. (2010). Osoblyvosti formuvannia mizhnarodnykh tsentriv trudovoi mihratsii [Features of the formation of international centers of labor migration.]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 187, 101–107 [in Ukrainian].

Shushpanov, P. H. (2009). *Zovnishnia trudova mihratsiia naseleennia rehionu: sotsialno – demohrafichnyi aspekt (na materialakh Ternopilskoi oblasti)* [External labour migration of region population: a social-demographic process (based on materials of Ternopil region)]. (Candidate's thesis). Ternopil [in Ukrainian].

Shushpanov, P. H. (2016). Trudovi mihratsii naseleennia Ternopilskoi oblasti v umovakh posylennia yevrointehratsiinykh protsesiv [Labor migration of the population of Ternopil region in the conditions of strengthening European integration processes]. *Stalyi rozvytok aharno-industrialnoho rehionu: peredumovy, zahrozy i perspektyvy dosiahnennia* (pp. 144–155). Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

Srebrakowski, A. (2001). Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989 [Poles in the Lithuanian SSR 1944–1989]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].

Tsependa, I. (2011). Istoriografia problemu ukraïnsko-polskoho pereseleennia 1944–1946 rokiv [Historiography of the problem of Ukrainian-Polish resettlement in 1944–1946]. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 5 (1), 292–296 [in Ukrainian].

Uhoda mizh Polskym Komitetom Natsionalnoho Vyzvolennia i Uriadom Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi respubliky u spravi pereseleennia ukraïnskoho naseleennia z terytorii Polshchi do URSR i polskykh hromadian z terytorii URSR do Polshchi. 9 veresnia 1944, Liublin. (2007). In Ye. Misylo (Ed.), *Repatriatsiia chy deportatsiia. Pereseleennia ukraïntsviv z Polshchi do URSR: zb. dok.* (p. 39). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity [in English].

Wimmer, A. (2008) The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, 113 (4), 970–1022 [in English].

Wimmer, A., & Schiller, N. G. (2003). Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology. *International Migration Review*, 37 (3), 576–610 [in English].

Wyszyński, R. (2013). Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960. *Studia BAS. Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu*, 2 (34), 109–110 [in Polish].

Zahalna deklaratsiia z prav liudyny. Pryniata ta proholoshena v rezoliutsii 217 A (III). Heneralnoi Asamblei vid 10 hrudnia 1948 roku. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015#Text [in Ukrainian].

Yuliia ARTYMYSHYN

PhD (History)

*Junior Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

RESEARCH OF MIGRATION PROCESSES: HISTORIOGRAPHICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

The article outlines the main stages of the study of migration processes in English historiography from the end of the 19th century (in the works of Ernst Georg Ravenstein and Georg Simmel) till the beginning of the 21st century, and special attention is paid to the issue of population movement in the humanities. Classifications and typologies of the migration process by Henry Pratt Fairchild, William Petersen, Wilbur Zelinsky, Charles Tilly, and Robin Cohen are considered.

How changes in scientific paradigms and the geopolitical situation have influenced trends in population movement research is observed. It's highlighted that since the 1960s, with the introduction of several new methods in the humanities, scientists have actively used the comparative method in studying migratory movements. After the fall of the Iron Curtain, one group of researchers insisted on expanding migration studies to the global scope, while another suggested focusing on the participation of nation-states in this process.

The author analyzed how the idea of transnationalism became widespread in the mid-1990s, eventually influencing the emergence of the so-called international approach to population movement research. It's confirmed that other important modern trends are rethinking current approaches to the study of ethnicity and assimilation theories, increased attention to gender issues, and the paradigm of mobility.

An interpretation of the concept of transfer proposed by the National Institute of Statistics and Economic Research is shown.

Also, an explanation of the terms of forced migration according to the definitions of the International Organization for Migration – IOM, International Association for the Study of Forced Migration – IASFM is given. A brief problematic review of the works of Ukrainian sociologists, lawyers, and economists who have studied various aspects of the phenomenon of migration is considered. It is noted that there is an issue with the interpretation of the terms of resettlement, and deportation in most Ukrainian historical research.

Keywords: migration research, historiography, methodology, classification, transfer, deportation.

УДК [94(477.87):341.223.2(47+57):351/352]"1944/1946"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-146-173

Єлизавета МОЛНАР Д.

доктор філософії

доцент кафедри історії і суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6453-8174>

e-mail: molnar.d.ertzsebet@kmf.org.ua

Стефан МОЛНАР Д.

доктор філософії

доцент кафедри географії та туризму

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2959-9136>

e-mail: molnar.d.istvan@kmf.org.ua

Олександр ДОБОШ

магістр історії

старший викладач кафедри історії і суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5417-5266>

e-mail: bdobossandor@gmail.com

РОЗБУДОВА РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ (1944–1946)

Зазначено, що Закарпаття, створена в історичній Угорщині 1919 р. адміністративно-територіальна одиниця, що складалася з Ужанського, Березького, Уточанського та Марамороського комітатів, у першій половині ХХ ст. було частиною кількох державних утворень: у 1919 р. увійшло до складу Чехословаччини, у 1938–1939 рр. повернулося до Угорщини, а восени 1944 р. після радянської окупації було поглинуте Радянським Союзом. Простежено, що часті зміни влади через периферійність регіону відбувалися без урахування думки місцевого населення – внаслідок політичних рішень великих держав, тож закарпатцям завжди доводилося пристосовуватися до нових політичних систем. Визначено, що з-поміж історичних поворотів долі для місцевих жителів найтрагічніші наслідки мало входження до складу Радянського Союзу, адже до 1944 р. регіон і в суспільному, і в економічному, і в культурному розумінні був частинкою Центральної Європи, зокрема Карпатського басейну, натомість опісля став частинкою диктаторської імперії, що ґрунтувалася на класовому підході та соціальному безправ'ї. Проаналізовано й виснувано, що здобуття Закарпаття загальною площею 20 тис. км² мало геостратегічне значення для радянської влади, оскільки завдяки географічному

розташуванню межувало з кількома державами, що входили до радянського блоку, і через нього пролягали залізничні маршрути, які значною мірою полегшували логістику СРСР із ними. Встановлено, що поглинання регіону радянською владою зовсім не було легітимним, проте всемогутній радянський вождь Сталін, який впливав на політику держав у цій частині Європи, стежив за тим, щоби зберегти видимість легітимності під час окупації та подальшої анексії.

З'ясовано, що внаслідок зміни політичного режиму введено нову адміністративну систему, переглянуто найменування населених пунктів, змінився також етнічний склад регіону. Безсумнівним фактом визнано те, що для різних етносів, які проживали на Закарпатті, радянська анексія принесла низку індивідуальних і масових трагедій, оскільки зміна влади означала не тільки настання безправності, а й етнічні чистки та фізичне знищення для десятків тисяч осіб.

Ключові слова: Закарпаття, Закарпатська Україна, радянізація, адміністративно-територіальний устрій, назви населених пунктів, населення, терор.

У публікації з використанням наукової літератури й архівних джерел простежено історичні події на території Закарпаття у 1944–1946 рр., коли регіон став частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) під назвою «Закарпатська область». Мета дослідження – розкрити процес радянізації Закарпаття, зокрема: 1) простежити перебіг окупації краю Радянською армією та створення Закарпатської України; 2) ознайомити зі змінами в адміністративно-територіальному устрої Закарпаття; 3) розкрити зміни та впорядкування назв населених пунктів; 4) проаналізувати зміни в чисельності й етнічному складі населення краю; 5) розглянути впроваджені державними органами Закарпатської України заходи з радянізації; 6) описати депортації нової радянської влади, що здійснювалися за етнічним принципом.

З метою досягнення поставленої мети ми опрацювати низку угорських, українських і чеських видань: а) монографії, присвячені Закарпаттю (наприклад: «Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11»¹; «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура»²; «Нариси історії Закарпаття (1918–1945)»³), та науково-популярні видання (наприклад: «Хроніка Закарпаття 1867–2010. Kárpátalja évszámokban 1867–2010»⁴; «Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991»⁵); б) наукові публікації, що містять дані щодо адміністративно-територіального поділу краю, упорядкування назв населених пунктів, чисельності населення, його етнічного складу (наприклад: «A Kárpát-Pannon-térség változó

¹ Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11 / szerk. V. Baranyi. Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2009. 540 p.

² Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. 716 с.

³ Нариси історії Закарпаття (1918–1945). Ужгород: «Закарпаття», 1995. Т. II / під заг. ред. І. Гранчака. 668 с.

⁴ Хроніка Закарпаття 1867–2010. Kárpátalja évszámokban 1867–2010 / автори-упоряд.: М. Вегеш, Ст. Молнар Д., Й. Молнар, Ю. Остапеч та ін. Ужгород: Всеукраїнське державне вид-во «Карпати», 2011. 308 с.

⁵ Botlik J., Dupka Gy. Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest; Szeged: Mandátum Kiadó; Universum Kiadó, 1991. 300 p.

etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig»⁶; «Kárpátalja helységnevei»⁷), офіційні державні видання (наприклад: «Belügyi Közlöny»⁸; «Вістник Народної Ради Закарпатської України»⁹), вісники та відомості (наприклад, «Відомості Верховної Ради УРСР»¹⁰), статистичні збірники (наприклад: «Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi»¹¹; «Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року»¹²) та реєстри населених пунктів (наприклад, «Magyarország Helységnevtára 1944»¹³); в) наукові праці, присвячені депортації угорського та німецького цивільного населення Закарпаття (наприклад: «A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben»¹⁴; «Magyar foglyok a Szovjetunióban»¹⁵), публікації (наприклад: «A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba»¹⁶; «„Málenkij robot”-ra hurcolás Kárpátaljáról»¹⁷; «A polgári lakosság Magyarországról és a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról történő kényszermunkára hurcolásának összehasonlító elemzése»¹⁸) і видання архівних матеріалів (наприклад: «A „málenkij robot” dokumentumokban»¹⁹; «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали»²⁰). Для якомога повнішого розкриття досліджуваної

⁶ Kocsis K., Tátrai P., Agárdi N., Balizs D., Kovács A. A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig. Térképmagyarázó. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia; Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, 2015. 35 p.

⁷ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. Nyíregyháza, 2020. 528 p.

⁸ Belügyi Közlöny. 1939. 6 július. № 30. (XLIV. évf.). P. 768–808.

⁹ Вістник Народної Ради Закарпатської України, Мукачево; Ужгород, 30 листопада 1944 – 30 грудня 1944. Чис. 1–3. (Рік видання I). С. 1–28; Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 січня 1945 – 15 липня 1945. Чис. 1–14. (Рік видання II). С. 1–166;

¹⁰ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 5–6. Київ: Верховна Рада УРСР, 1947. 64 с.; Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 7–8. Київ: Верховна Рада УРСР, 1947. 68 с.

¹¹ Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. Praha: Státní úřad statistický, 1928. 84 p.

¹² Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. Вид. перше / відп. ред. М. Попівський. Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947. 1064 с.

¹³ Magyarország Helységnevtára 1944. Budapest, 1944. 680 p.

¹⁴ Dupka Gy. A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2012. 376 p.

¹⁵ Stark T. Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest: Lucidus, 2006. 259 p.

¹⁶ Bognár Z. A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba. *Orpheus Noster*. 2012. № 2. (IV. évf.). P. 46–60.

¹⁷ Dupka Gy. «Málenkij robot»-ra hurcolás Kárpátaljáról. «Itt volt a végállomás». *Halálos áldozatokkal járó német és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében, 1944–1949* / főszerk. Z. Bognár, szerk. B. Márkus. Pécs: Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. P. 68–87.

¹⁸ Molnár D. E. A polgári lakosság Magyarországról és a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról történő kényszermunkára hurcolásának összehasonlító elemzése. «*Így maradok meg hívívőnek...*» *In memoriam Soós Kálmán. Tanulmányok Soós Kálmán emlékére* / szerk. I. Szamorovszkyé Nagy. Ungvár: PoliPrint, 2012. P. 132–144.

¹⁹ Dupka Gy., Korszun A. A «málenkij robot» dokumentumokban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1997. 161 p.

²⁰ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали / упоряд. О. Корсун. Ужгород: Всеукраїнське державне вид-во «Карпати», 2012. 780 с.

теми, крім використання відповідної наукової літератури, ми покликаємося і на матеріали аналізованого періоду Державного архіву Закарпатської обл.

Радянська окупація Закарпаття, створення Закарпатської України. Восени 1944 р. в історії Закарпаття розпочався новий розділ. Стало очевидно, що Угорщина програє у світовій війні та не зможе втримати території, повернуті в ході ревізії 1938–1941 рр., зокрема й Закарпаття.

Війська 4-го Українського фронту вступили на Закарпаття у жовтні 1944 р., а на кінець місяця окупували фактично всю, за винятком м. Чоп, територію краю. Чоп під повним контролем радянських військ опинився 26 листопада.

Услід за радянськими частинами 27 жовтня 1944 р. до Хуста прибув міністр економіки і відбудови чехословацького уряду в еміграції Франтішек Немец (František Němec). Він мав намір відновити адміністративне управління на Закарпатті²¹ і провів зустріч із місцевим населенням, де закликав приймати Червону армію (ЧА) як визволителів та висловив сподівання, що жителі краю зможуть знову возз'єднатися з чеським і словацьким народами²². За кулісами цих подій стояли чехословацько-радянські міждержавні переговори, які пройшли ще у грудні 1943 р. у Москві і на яких Едвард Бенеш (Edvard Beneš) наполягав, що чехословацька армія має «зайняти територію Республіки до Мюнхена», до яких, звісно, належало й Закарпаття²³. Тоді радянське керівництво не сказало «ні» таким вимогам. Згодом, 8 травня 1944 р., коли ЧА наблизилася до лінії Карпат, Е. Бенеш і делегати радянського уряду домовилися, що територію Закарпаття поділять на дві частини: воєнну зону, де вся влада належатиме радянським військовим, і т. зв. звільнені території, за межами бойових дій, де чеський делегат організує цивільне адміністративне управління згідно зі вказівками чехословацького уряду, який перебував на еміграції в Лондоні²⁴. Тож уже 27 жовтня 1944 р. у Хусті розгорнув діяльність апарат управління урядового делегата. На думку фахівців, превентивною радянізацією можна вважати вже ті дії, що чехословацькому урядовому делегатові дозволили працювати тільки на найбільш відсталіх південно-західних гірських територіях краю, натомість інші райони – Ужгород, Мукачево, Берегове – підпорядкували радянській армії²⁵.

Так, розстановка сил була нерівною, а радянське керівництво, яке здійснювало лицемірну політику, навіть не мало ні найменшого наміру передати Чехословаччині ті території, які, з погляду Москви, називали «закарпатськими». Проте сам процес поглинання влада хотіла представити як виконання прагнень і волі місцевого населення. В організації цієї вистави та подальшому просуванні радянізації Закарпаття важливу роль відіграла підготовлена в Радянському Союзі та направлена до регіону агентська група. Її керівником був Іван Турянця, якого Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) «просунув» зі сажотруса в

²¹ Brenzovics L. Kárpátontúli Ukrajna, 1944. október – 1945. június. *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói II* / szerk. V. Baranyi. Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2009. P. 93.

²² Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 6. Арк. 1.

²³ Хроніка Закарпаття 1867–2010... P. 108.

²⁴ Dr. Medgyessy L. Szovjet területi terjeszkedés Kelet-Európában, 1945 Ruténia (Kárpát-Ukrajna) esetében. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, sine anno. P. 45.

²⁵ Офіційський Р. Превентивна радянізація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. С. 273.

місцевого керівника комуністичної партії. Між двома світовими війнами він став членом чехословацької комуністичної партії, а в 1944 р. прибув до Закарпаття у складі команди урядового делегата Ф. Немца, маючи насправді «в сумці готовий сценарій організації радянської влади»²⁶.

Уся ця організована вистава мала на меті приховати той факт, що окупація з першої хвилини означала радянське панування на всій території краю. Хоча після ліквідації системи угорського адміністративного управління керування містами й селами доручили т. зв. місцевим народним комітетам, однак насправді рішення ухвалювали не вони, а комендатури та партійні керівники, тобто представники радянської влади²⁷.

Важливим етапом приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу стало скликання комуністами 19 листопада 1944 р. першої крайової партійної конференції в Мукачеві²⁸. Місце обране не випадково, адже І. Туряниця був звідси родом, де, покинувши команду чехословацького урядового делегата, із великим завзяттям приступив до організації місцевої влади за радянськими лекалами. На конференції проголосили створення Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ) та незалежність Закарпатської України. Новостворена партія ухвалила рішення про «возз'єднання Закарпатської України із Радянською Україною» та скликання З'їзду народних комітетів. Усього за тиждень, 26 листопада 1944 р., у Мукачеві зібралися і делегати І З'їзду народних комітетів Закарпатської України. До сьогодні точно невідомо, як їх обирали, адже ніяких виборів не оголошували. З тих населених пунктів, де компактно проживали угорці або німці, делегати не могли з'явитися ще й тому, що більша частина чоловічого населення була військово-вополоненими чи в таборах. Так виник як утілення «волі народу» Маніфест І З'їзду народних комітетів Закарпатської України про «возз'єднання» з Радянською²⁹.

На з'їзді також було ухвалено рішення про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і прохання до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) про входження до її складу. Також передбачалося обрання Народної Ради Закарпатської України як єдиної центральної влади, що «діє з волі народу на території Закарпатської України». Так, протягом перехідного періоду – з листопада 1944 р. по січень 1946 р. – теоретично влада належала Народній Раді, а офіційною мовою регіону була українська³⁰, однак на практиці всім керували з Москви. Першим головою Народної Ради обрано І. Туряницю. Згідно з радянськими даними, на 1 січня 1945 р. мукачівський маніфест про «возз'єднання» підписали «добровільно» понад 250 тис. мешканців краю³¹. Радянська пропаганда представляла це на Заході як законний народний референдум³². На час видання маніфесту значну частину

²⁶ Botlik J., Dupka Gy. Ez hát a hon... P. 58.

²⁷ Stark T. Magyar foglyok... P. 52.

²⁸ Móricz K. Kárpátalja sorsfordulói. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2001. P. 127.

²⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 2. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Мукачево, 30 листопада 1944. Чис. 1. С. 2–3).

³⁰ Csernicskó I. Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest: Gondolat Kiadó, 2013. P. 193.

³¹ Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ. *Нариси історії Закарпаття (1918–1945)*. Ужгород: «Закарпаття», 1995. Т. II / під заг. ред. І. Гранчака. С. 592–599; Botlik J. Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti–Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2000. P. 284.

³² Brenzovics L. Kárpátontúli Ukrajna... P. 93.

закарпатських чоловіків угорської та німецької національностей депортували на примусові роботи, тож у багатьох населених пунктах, де компактно проживали угорці, акцію зі збору підписів активісти представляли як підписання звернення з проханням відпустити депортованих чоловіків додому³³.

Відразу після з'їзду розпочалося переформатування Закарпаття за радянським зразком: населення закликали взяти участь у виборах до місцевих народних комітетів, почали створювати народну міліцію³⁴. Становище чехословацької делегації ставало все проблематичнішим, ускладнюючись ще й тим, що Ф. Немец не мав можливості налагодити контакти з Лондоном надійними каналами, оскільки всі засоби зв'язку перебували під контролем радянських військових. Прорвати блокаду він спробував у такий спосіб, що один із членів делегації створив таємний зв'язок із Лондоном, де 28 листопада отримали перше повідомлення: «Реалізувати владу чехословацького уряду тут неможливо... Чехословацьку власність крадуть прямо у нас на очах. Червона армія забрала навіть телефонні кабель; видається, що ніхто не сміє їм протистояти. НКВС працює і тут. Люди це бачать, тому не поважають чехословацький апарат управління урядового делегата. ... Офіцери політичного управління Військової ради Українського фронту ведуть пропаганду Комуністичної партії. Доля управління урядового делегата перебуває у ваших руках. Якщо ви не втрутитесь у справу в Москві, ми не зможемо контролювати ситуацію»³⁵. 5 грудня Народна Рада Закарпатської України видала декрет про вихід Закарпатської України зі складу Чехословацької Республіки, оголосила про розірвання зв'язків з її урядом, а також закликала уповноважених представників уряду Республіки на чолі з Ф. Немецом негайно покинути територію краю³⁶.

За кілька днів, 9 грудня, було заборонено проводити мобілізацію до чехословацької армії, натомість підтримано набір до ЧА³⁷. З січня 1945 р. радянське керівництво запровадило зменшення податкового навантаження для добровольців до радянського війська³⁸.

Після цього Йосип Сталін (იოსებ ჯუღაშვილი) у листі повідомив чехословацьке керівництво, що він не може йти проти волі закарпатського населення³⁹. 29 червня 1945 р. у Москві радянський і чехословацький уряди підписали договір про приєднання Закарпаття до складу Радянської України. Так Радянський Союз досяг стратегічної мети виходу в Карпатський басейн⁴⁰. Голова Народної Ради Закарпатської України в листі до Йосипа Сталіна та Микити Хрущова (Никита Хрущов) від 1 липня 1945 р. висловлював вітання з нагоди «возз'єднання»⁴¹. 22 листопада радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну ратифікували тимчасові Національні збори ЧСР, а 27 листопада – Президія Верховної

³³ Botlik J. Gát. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2000. P. 181.

³⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 1.

³⁵ Dr. Medgyessy L. Szovjet területi terjeszkedés... P. 52–53.

³⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 13.

³⁷ Там само. Од. зб. 1а. Арк. 7. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 12).

³⁸ Там само. Арк. 19. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 січня 1945. Чис. 1. С. 8).

³⁹ Brenzovics L. Kárpátontúli Ukrajna... P. 95.

⁴⁰ Romsics I. Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. P. 89.

⁴¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 249. Арк. 1–7.

Ради СРСР. Наступні кроки були чітко спрямовані на долучення краю до радянської територіально-адміністративної та правової систем⁴².

Президія Верховної Ради УРСР 22 січня 1946 р. офіційно доєднала Закарпаття до радянської адміністративної системи під назвою «Закарпатська область»⁴³.

Зміни в адміністративно-територіальному устрої. До осені 1944 р. на території Закарпаття функціювала створена в Угорському Королівстві адміністративно-територіальна система (Рис. 1). Відповідно регіон складався з чотирьох комітатів (Ужанського, Березького, Угочанського, Марамороського) та трьох адміністративних експозитур: Ужанської, Березької і Марамороської (див. рис. 2).

Рис. 1. Територія Закарпаття у складі Угорщини в 1944 р.⁴⁴

Радянське керівництво прагнуло встановити кордони Закарпатської обл. у межах Підкарпатської Русі на 1938 р. Однак у багатьох місцях вони були змінені, розширені. У цей час лінії кордону ще не були визначені остаточно, про що свідчить і пакет документів від 16 березня 1945 р., підготовлений для Президії Народної Ради Закарпатської України. У ньому Марамороський р-н ще вказаний частиною Закарпаття, а Великоберезнянський складався з 65 населених пунктів, на противагу пізнішим 31-му,

⁴² Офіцинський Р. Адміністративні зміни. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. С. 253.

⁴³ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-195. Оп. 23. Од. зб. 1. Арк. 13.

⁴⁴ Власне редагування. Джерело: Адміністративна карта Угорщини, видана Інститутом картографії армії Угорського Королівства. Закрито 31 липня 1942 р., перезатверджено 31 липня 1943 р. Масштаб: 1:500 000. Розмір: 1050x845 мм та 1050x870 мм. Опубліковано як додаток до переліку населених пунктів Угорщини в 1944 р.

Рис. 2. Адміністративно-територіальний поділ території Закарпаття у 1944 р.⁴⁵

що відповідало межам районів угорського періоду⁴⁶. Згодом, у ході розмежування кордонів, Великоберезнянський р-н розділили на дві частини: 31 населений пункт увійшов до Закарпатської обл., а 34 – відійшли Чехословаччині. Марамороський р-н передали Румунії. Західні межі області також не збігалися з кордонами комітатів 1938 р. – їх значною мірою посунули у сторону заходу, тож важливий залізничний вузол Чоп теж став частиною Радянського Союзу. Для радянської влади важливим було й те, щоб залізнична лінія Чоп–Ужгород також належала до Закарпаття, тож зі стратегічних міркувань території завширшки 6–8 км на захід від залізничної лінії приєднали до Закарпатської обл. Чехословаччина віддала Радянському Союзу землі площею приблизно 250 км² – це 11 населених пунктів (Батфа, Малі Селменці, Паладь-Комарівці, Галоч, Соломонове, Сюрте, Ратівці, Палло, Чоп, Тийглаш, Тисаашвань). Лінія кордону від Соломонова до Палло простягнулася по прямій, при цьому не зважили навіть на те, що с. Селменці довелося розділити на дві частини – Малі та Великі. 3 4 квітня 1946 р. с. Лекаровце передали Чехословаччині – так лінія кордону з північно-східною дугою простяглася далі у сторону Ужгорода⁴⁷.

⁴⁵ Власне редагування. Джерело: Адміністративна карта Угорщини, видана Інститутом картографії армії Угорського Королівства. Закрито 31 липня 1942 р., перезатверджено 31 липня 1943 р. Масштаб: 1:500 000. Розмір: 1050x845 мм та 1050x870 мм. Опубліковано як додаток до переліку населених пунктів Угорщини в 1944 р.

⁴⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-195. Оп. 23. Од. зб. 105.

⁴⁷ Хроніка Закарпаття 1867–2010... С. 136.

До Мукачева 31 березня 1945 р. приєднано Паланки, Підгород, Підмонастир, Росвігово та Підгоряни⁴⁸. 19 липня від Чопівки відділили територію хут. Затишне, який став самостійним населеним пунктом. 1 жовтня до Ужгорода приєднали хут. Боздош, а 1 січня 1946 р. Чопівку – до Берегового.

Починаючи з 1945 р., чимало хуторів та околиць було виокремлено з населених пунктів, зокрема в Берегівському р-ні самостійними стали Бадів, Чикош Горонда, Няраш Горонда, Данилівка, Бакош, Великий Бакош, Велика Бакта, Попове, Шом, Затишне.

Ліквідовано систему хуторів і присілків – їх розвинули в самостійні населені пункти, приєднали до найближчих населених пунктів чи перетворили на бази для колгоспних тваринницьких ферм і машинно-тракторних станцій (МТС). Населені пункти були поділені, об'єднані або ж підпорядковані адміністративному управлінню інших.

Згідно з постановою уряду від 22 січня 1946 р., область складалася з 15 адміністративних одиниць: 2-х міст обласного підпорядкування (Ужгород і Мукачево) і 13-ти округів. Окрім Ужгорода й Мукачева, у 1946 р. статусу міста набули ще три населені пункти: Берегове, Хуст і Виноградів. Інші міста – «занижені» до селища⁴⁹.

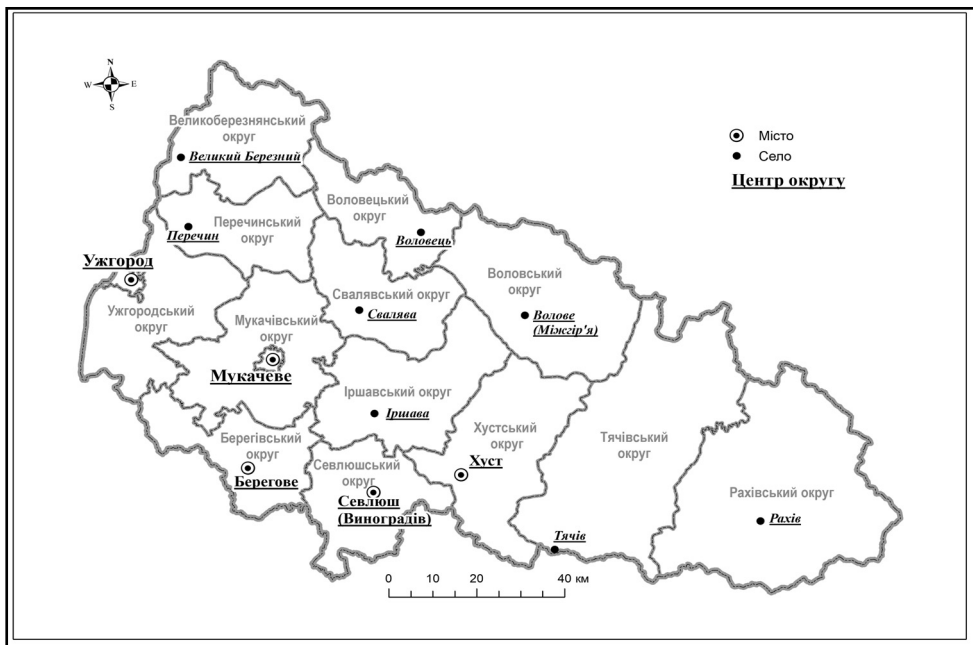

Рис. 3. Адміністративно-територіальний поділ території Закарпаття (22.01.1946 р.)

⁴⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-195. Оп. 1. Од. зб. 111. Арк. 4.

⁴⁹ Brenzovics L. Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11* / szerk. B. Baranyi. Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2009. P. 75–107.

⁵⁰ Власне редагування. Джерело: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 22.01.1946 «Про утворення Закарпатської області в складі Української РСР». *Відомості Верховної Ради*

Упорядкування та зміна назв населених пунктів. Приєднання території Закарпаття до Радянського Союзу неабияк вплинуло на топоніміку краю. До осені 1944 р., коли в регіоні з'явилася ЧА та представники радянського режиму, тут були чинними назви, які повернуло Угорське Королівство в 1938 р. і 1939 р.:

– в Ужанському, Березькому, Угочанському, Марамороському комітатах, де проживали угорці, – угорські, зафіксовані на підставі Закону № IV від 1898 р.⁵¹. Наприклад⁵²: в Ужанському комітаті – *Ungvár* (Унгвар), *Eszeny* (Есень), *Tiszaásvány* (Тисаашвань) тощо; у Березькому комітаті – *Beregszász* (Берегсас), *Bátyú* (Батю), *Makkosjános* (Маккошяноші), *Munkács* (Мункач) тощо; в Угочанському – *Nagyszőlős* (Нодьсевлеуш), *Tiszabökény* (Тисабокень), *Tiszakeresztúr* (Тисакерестур) тощо; у Марамороському – *Aknaszlatina* (Акнаслатина), *Técső* (Тейчев), *Visk* (Вишк) тощо;

– натомість у гірських районах, де проживали русини, тобто в Ужанській, Березькій і Марамороській адміністративних експозитурах, на підставі окремих указів Регентського комісаріату⁵³ використано зафіксовані двомовні – угорські та русинські. Наприклад⁵⁴: в Ужанській адміністративній експозитурі – *Alsóribnice/ Нижня Рыбница, Dubrőka/Дубровка, Nagybereszna/Велинкое Березное* тощо; у Березькій адміністративній експозитурі – *Alsóhrabonca/Нижня Грабовница, Felsővereske/Вышні Верецки, Szolyva/Сваява* тощо; у Марамороській адміністративній експозитурі – *Alsóveresmart/Мала Копаня, Ökörmező/Воловое, Pilipeç/Пилпещ* тощо.

З листопада 1944 р. на території Закарпаття, а точніше тимчасово створеної мінідержави під назвою «Закарпатська Україна», місцеві представники радянської влади скасували угорські назви, які використовувалися у період Угорського Королівства (1938/1939–1944) і, взявши за основу запроваджені в період Першої Чехословацької Республіки (1919–1938) чеські та руські, почали вживати ці топоніми українською мовою. Хоча тогочасних документів, які б давали розпорядження в період існування Закарпатської України (26 листопада 1944 р. – 22 січня 1946 р.) про таку зміну, наразі ми не виявили, ліквідацію угорських топонімів і використання українських підтверджують такі чинники:

Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 5–6. Київ: Верховна Рада УРСР, 1947. С. 3. (Указ затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22.01.1946. ВВР (СРСР). 1946. № 2).

⁵¹ «A község- és egyéb helynevekről» szóló 1898. évi IV. törvény-cikk. Magyar Törvénytár. 1898. évi törvények / szerk. D. Márkus. Budapest, 1899. P. 19–21.

⁵² Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára. Az anyaországot, a visszacsatolt felvidéket, Kárpátalját, Kelet-Magyarországot, Felső-Erdélyt és Délvidéket magába foglaló 10. kiadás / szerk. K. Várady. Budapest, 1941; Magyarország Helységnévtára 1944.

⁵³ A m. kir. miniszteriumnak 6.200/1939. M. E. számú rendelete: «A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről». *Belügyi Közlöny*. 1939. 6. július. № 30. (XLIV. évf.). P. 769–773; A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete: «A visszatért kárpátaljai területen a községnevek megállapítása, továbbá a közigazgatási kirendeltségek és a járáások területi beosztásáról». *Belügyi Közlöny*, 1939. 6. július. № 30. (XLIV. évf.). P. 781–787.

⁵⁴ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 781–787; Melléklet a 14.500/1939. B. M. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdéséhez: «A kárpátaljai terület községeinek jegyzéke». *Belügyi Közlöny*, 1939. 6. július. № 30. (XLIV. évf.). P. 788–802; Magyarország Helységnévtára... 1944.

1) декрети Народної Ради Закарпатської України про усунення угорських і німецьких написів, якими передбачено видалити з публічного простору написи, плакати угорською, німецькою та навіть чеською мовами та розмістити на їхньому місці українською або ж українською і російською мовами⁵⁵;

2) порівняння назв населених пунктів, які використовували в офіційних документах і діловодстві Народної Ради Закарпатської України, із попередніх епох. Наприклад*:

- a) *Užhorod, Ужгород*⁵⁶ – б) *Ungvár*⁵⁷ – в) *Ужгород*⁵⁸
 a) *Mukačevo, Мукачево*⁵⁹ – б) *Munkács*⁶⁰ – в) *Мукачево*⁶¹
 a) *Berehovo, Берегово*⁶² – б) *Beregszász*⁶³ – в) *Берегово*⁶⁴
 a) *Sevluš, Севлюш*⁶⁵ – б) *Nagyszöllös*⁶⁶ – в) *Севлюш*⁶⁷
 a) *Chust, Хусь*⁶⁸ – б) *Huszt, Хусь*⁶⁹ – в) *Хусь*⁷⁰

⁵⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 3–4. (Декрет чис. 4. «Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць»; Розпорядження чис. 4. «Про переведення в життя Декрету чис. 4. про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць». Вістник Народної Ради Закарпатської України, Мукачево, 30 листопада 1944. Чис. 1. С. 4, 7).

* Перед варіантами назв, узятих для прикладу, малими літерами зазначено епоху, коли їх використовували офіційно: а) – офіційна назва населеного пункту чеською та руською мовами в період Першої Чехословацької Республіки (1919–1938) відповідно до Закону № 266 від 1920 р. і постанови уряду № 324 від 1921 р.; б) – назва угорською та русинською мовами в період Угорського Королівства (1938/1939–1944), повернута в 1938 р. і 1939 р.; в) – тимчасова назва українською мовою, запроваджена радянськими органами Закарпатської України на основі чеських і руських назв, встановлених у період Чехословацької Республіки.

⁵⁶ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 25.

⁵⁷ *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára...* P. 26, 224; *Magyarország Helységnévtára* 1944. P. 601.

⁵⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 26–28. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 23–27).

⁵⁹ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 10.

⁶⁰ *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára...* P. 7, 158; *Magyarország Helységnévtára* 1944. P. 411.

⁶¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 2–4, 5–8, 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Мукачево, 30 листопада 1944. Чис. 1. С. 3–8; Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 9–14; Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24–25).

⁶² *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 3.

⁶³ *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára...* P. 7, 57; *Magyarország Helységnévtára* 1944. P. 118.

⁶⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24–25).

⁶⁵ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 19.

⁶⁶ *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára...* P. 26, 165; *Magyarország Helységnévtára* 1944. P. 429.

⁶⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24–25).

⁶⁸ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 7.

⁶⁹ *A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete...* P. 786; *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára...* P. 31, 242; *Magyarország Helységnévtára* 1944. P. 275, 642.

⁷⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24–25).

a) *Velký Bereznyň*, Великий Березный⁷¹ – б) *Nagyberezna*, Великое Березное⁷² – в) *Великий Березний*⁷³

a) *Volovč*, Воловое⁷⁴ – б) *Ökörmező*, Воловое⁷⁵ – в) *Волове*⁷⁶

a) *Iršava*, Иришава⁷⁷ – б) *Iosva*, Иришава⁷⁸ – в) *Иришава*⁷⁹

a) *Perečín*, Перечин⁸⁰ – б) *Perecseny*, Перечинь⁸¹ – в) *Перечин*⁸²

a) *Rachov*, Рахов⁸³ – б) *Rahó*, Раховь⁸⁴ – в) *Рахів*⁸⁵

a) *Syalava*, Свалява⁸⁶ – б) *Szolyva*, Свалява⁸⁷ – в) *Свалява*⁸⁸

a) *Ťačovo*, Тячово⁸⁹ – б) *Técső*, Тичевь⁹⁰ – в) *Тячево*⁹¹

Водночас із метою якомога повнішої інтеграції території Закарпатської України до Радянського Союзу, а в його межах – до УРСР, нова радянська влада не задовольнилася використанням тих назв населених пунктів українською мовою, які ґрунтувалися на раніших чеських і руських, тож були вжиті додаткові заходи, спрямовані на упорядкування топонімів. Так, 25 червня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР видала указ про затвердження в офіційному використанні українських назв 85 населених пунктів, перейменованих новою радянською владою в

⁷¹ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 5.

⁷² A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 783; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 32, 246; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 416, 644.

⁷³ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁷⁴ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 29.

⁷⁵ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 787; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 31, 247; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 453, 645.

⁷⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁷⁷ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 9.

⁷⁸ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 785; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 31, 242; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 278, 642.

⁷⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁸⁰ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 15.

⁸¹ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 782; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 32, 248; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 469, 646.

⁸² Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁸³ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 16.

⁸⁴ Melléklet a 14.500/1939. B. M. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdéséhez: «A kárpátaljai terület községeinek jegyzéke». *Belügyi Közlöny*. 1939. 6 július. № 30. (XLIV. évf.). P. 797; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 32, 248; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 646.

⁸⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁸⁶ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 22.

⁸⁷ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 785; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 31, 250; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 556, 647.

⁸⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

⁸⁹ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 24.

⁹⁰ A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete... P. 787; Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára... P. 16, 216; Magyarország Helységnévtára 1944. P. 570.

⁹¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 27. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 24).

11 округах краю. На цей час Закарпатська Україна вже стала Закарпатською обл. із 13-ма округами⁹²:

1) у Берегівському перейменовано 13 сіл: *Ардів* → *Чепівка*, *Астель* → *Лужанка*, *Беня* → *Добросілля*, *Гаранглаб* → *Дзвінкове*, *Гетін* → *Липове*, *Батьове* → *Вузлове*, *Велике Гутове* → *Велика Гараздівка*, *Мале Гутове* → *Мала Гараздівка*, *Запсонь* → *Заставне*, *Кидешів* → *Зміївка*, *Тошнадово* → *Затишине*, *Шом* → *Деренковець*, *Яношове* → *Іванівка*;

2) у Волівському – тільки с. *Ляховець* → *Лісковець*;

3) у Іршавському – 8: *Бережська Розтока* → *Велика Розтока*, *Волоське* → *Підгірне*, *Влахове* → *Вільхівка*, *Кив'яжд* → *Кам'янське*, *Нижній Шард* → *Нижнє Болотне*, *Угочанська Розтока* → *Мала Розтока*, *Шардик* → *Заболотне*, *Шаркадь* → *Горбок*;

4) у Мукачівському – 10: *Барбове* → *Бородівка*, *Енківці* → *Ільківці*, *Кендерешів* → *Коноплівці*, *Німецька Кучава* → *Кучава*, *Ряпідь* → *Бистриця*, *Серенчівці* → *Щасливе*, *Сернин* → *Рівне*, *Феделешівці* → *Крите*, *Фогараш* → *Зубівка*, *Форнош* → *Ліскове*;

5) у Воловецькому – 2: *Верхні Верецьки* → *Верхні Ворота*, *Нижні Верецьки* → *Нижні Ворота*;

6) у Рахівському – 6: *Апишця* → *Водиця*, *Берлебаш* → *Костилівка*, *Великий Бочків* → *Великий Бичків*, *Верхня Апиша* → *Верхнє Водяне*, *Середня Апиша* → *Середнє Водяне*, *Требушани* → *Ділове*;

7) у Свалявському – 3: *Брустів* → *Лопушанка*, *Ізвор* → *Родниківка*, *Ізворська Гута* → *Родникова Гута*;

8) у Севлюшському – 17: *Аклин* → *Клинове*, *Ардовець* → *Підвиноградів*, *Батар* → *Братове*, *Бекень* → *Бобове*, *Велика Чингава* → *Боржавське*, *Верхній Шард* → *Широке*, *Дюла* → *Юлівці*, *Керестур* → *Перехрестя*, *Мала Чингава* → *Завадка*, *м. Севлюш* → *м. Виноградів*, *Сірма* → *Дротинці*, *Факобіки* → *Букове*, *Фаркашове* → *Вовчанське*, *Фертешове* → *Заболоття*, *Форгогани* → *Дівичне*, *Чорний Ардів* → *Чорнотисів*, *Чума за Тисою* → *Затисівка*;

9) у Тячівському – 7: *Брустури* → *Лопухів*, *Валескраді* → *Глибокий Потік*, *Гандал Буштинський* → *Тополівка*, *Нижня Апиша* → *Діброва*, *Німецька Мокра* → *Мокре*, *Нягове* → *Добрянське*, *Терешул* → *Тарасівка*;

10) в Ужгородському – 16: *Агове* → *Тисянка*, *Андрашівці* → *Андріївка*, *Анталівці* → *Антонівка*, *Ашвань* → *Мінеральне*, *Батфа* → *Деревці*, *Бачава* → *Чабанівка*, *Ботфальва* → *Прикордонне*, *Есень* → *Яворове*, *Йовра* → *Сторожниця*, *Кетергин* → *Розівка*, *Ляхівці* → *Лемківці*, *Малий Селменц* → *Солонці*, *Паладь-Комаравці* → *Комарівці*, *Палове* → *Павлове*, *Сюрте* → *Струмківка*, *Теглаш* → *Цеглівка*;

11) у Хустському – 2: *Салдобош* → *Стеблівка*, *Шандрове* → *Олександрівка*.

У випадку вказаних 85 населених пунктів влада пояснила зміни потребою збереження історичних назв, а також уточненням топонімів, що використовує населення⁹³. Але якщо порівняти попередні назви, які існували до штучного (офіційного)

⁹² Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946 «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області». *Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*. № 7–8. Київ: Верховна Рада УРСР, 1947. С. 62–64.

⁹³ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

перейменування⁹⁴, і з тими, які використовували протягом багатьох століть, то дійдемо висновку, що ці заходи насправді мали зворотний ефект:

1) назви населених пунктів, де компактно проживали угорці, продовжили слов'янізувати⁹⁵, що призвело до втрати цими поселеннями своїх оригінальних історичних назв. Наприклад*:

a) *Asztély*⁹⁶ – б) *Astel*, *Астель*⁹⁷ – в) *Астель* → з) *Лужанка*⁹⁸

a) *Vene*⁹⁹ – б) *Веґа*, *Беня*¹⁰⁰ – в) *Беня* → з) *Добросілля*¹⁰¹

a) *Vátyú*¹⁰² – б) *Va'ovo*, *Батьово*¹⁰³ – в) *Батьове* → з) *Вузлове*¹⁰⁴

⁹⁴ На території Закарпаття штучні (офіційні) зміни назв населених пунктів у ХХ ст. відбулися щонайменше п'ять разів: 1) перше офіційне впорядкування топонімів на території регіону сталося ще в епоху Австро-Угорської монархії (1867–1918) у 1901, 1904 та 1907 рр.; 2) наступне масове перейменування провела влада Першої Чехословацької Республіки (1919–1938) на початку 1920-х років; 3) третя масова хвиля змін найменувань на території Закарпаття також відбулася внаслідок політичних пертурбацій, після того, як край знову був повернений під владу Угорщини (1938/1939–1944); 4) після Другої світової війни, у 1945–1946 рр., відбулася четверта всеохопна реформа, коли радянсько-чехословацький міждержавний договір від 1945 р. зафіксував вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і приєднання його під назвою «Закарпатська Україна» до УРСР; 5) п'ята розпочалася ще за радянської ери, наприкінці 1980-х років. Ці зміни, на відміну від попередніх, були ініційовані знизу вгору, а офіційно затверджені вже після проголошення незалежності України (1991–2000). Детальніше див.: Добош О. Зміна назв закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців: спроби та результати відновлення історичних угорських найменувань у 1989–2000 роках. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / відп. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк. Львів, 2020. С. 319–337.

⁹⁵ На території Закарпаття перша слов'янізація назв населених пунктів, де компактно проживали угорці, відбулася ще в період Першої Чехословацької Республіки (1919–1938), коли назви всіх поселень змінили на назви чеською та руською мовами. Детальніше див.: Dobos S. Place-Name Changes in the Territory of Present-Day Transcarpathia during The First Czechoslovak Republic from 1919 to 1938. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2021. Вип. 34. С. 318–331.

* Тут і далі різницю між варіантами назв населених пунктів, наведених для прикладу, проілюстровано малими літерами, які позначають: а) – оригінальну історичну назву поселення угорською мовою, яка використовувалася протягом кількох століть ще до першого штучного (офіційного) перейменування/впорядкування назв населених пунктів; б) – офіційну назву чеською та руською мовою, встановлену Законом № 266 Першої Чехословацької Республіки від 1920 р. і постановою уряду № 324 від 1921 р.; в) – назву українською мовою, тимчасово запроваджену радянськими органами влади Закарпатської України на основі чеських і руських, введених у період Чехословацької Республіки. Ці тимчасові назви діяли орієнтовно з 26 листопада 1944 р. і по 25 червня 1946 р.; г) – офіційну назву українською мовою, затверджену указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 р.

⁹⁶ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 34–35.

⁹⁷ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 3.

⁹⁸ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

⁹⁹ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 48–49.

¹⁰⁰ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 3.

¹⁰¹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

¹⁰² Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 45–46.

¹⁰³ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 3.

¹⁰⁴ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

- a) Kígyós*¹⁰⁵ – б) *Kid'ouš, Кід'овиш*¹⁰⁶ – в) *Кидешів* → з) *Зміївка*¹⁰⁷
*a) Som*¹⁰⁸ – б) *Šom, Шом*¹⁰⁹ – в) *Шом* → з) *Деренковець*¹¹⁰
*a) János*¹¹¹ – б) *Janošovo, Яношово*¹¹² – в) *Яношове* → з) *Іванівка*¹¹³
*a) Szernye*¹¹⁴ – б) *Serně, Серне*¹¹⁵ – в) *Сернин* → з) *Рівне*¹¹⁶
*a) Fornos*¹¹⁷ – б) *Fornoš, Форнош*¹¹⁸ – в) *Форнош* → з) *Ліскове*¹¹⁹
*a) Akli*¹²⁰ – б) *Aklín, Аклин*¹²¹ – в) *Аклин* → з) *Клинове*¹²²
*a) Gyula*¹²³ – б) *Ďula, Дюла*¹²⁴ – в) *Дюла* → з) *Юлівці*¹²⁵
*a) Keresztúr*¹²⁶ – б) *Kerestúr, Керестур*¹²⁷ – в) *Керестур* → з) *Перехрестя*¹²⁸
*a) (Nagy)Szőlős*¹²⁹ – б) *Sevluš, Севлюш*¹³⁰ – в) *Севлюш* → з) *Виноградів*¹³¹
*a) Forgolány*¹³² – б) *Forgolaň, Форголань*¹³³ – в) *Форголани* → з) *Дівичне*¹³⁴
*a) Ágtelek*¹³⁵ – б) *Agovo, Агово*¹³⁶ – в) *Агове* → з) *Тисянка*¹³⁷
*a) Eszeny*¹³⁸ – б) *Eseň, Есень*¹³⁹ – в) *Есень* → з) *Яворове*¹⁴⁰;

2) так само не «пошкодували» й назв окремих населених пунктів, де мешкали українці, спотворивши оригінальні історичні. Наприклад:

¹⁰⁵ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 199–200.

¹⁰⁶ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 4.

¹⁰⁷ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

¹⁰⁸ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 388–389.

¹⁰⁹ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 5.

¹¹⁰ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

¹¹¹ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 269–270.

¹¹² Statistický lexikon obcí... 1928. P. 4.

¹¹³ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 62.

¹¹⁴ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 400–401.

¹¹⁵ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 13.

¹¹⁶ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹¹⁷ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 135.

¹¹⁸ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 11.

¹¹⁹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹²⁰ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 13–14.

¹²¹ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 17.

¹²² Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹²³ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 146–147.

¹²⁴ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 17.

¹²⁵ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹²⁶ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 437.

¹²⁷ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 4.

¹²⁸ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹²⁹ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 303–304.

¹³⁰ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 19.

¹³¹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹³² Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 134–135.

¹³³ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 18.

¹³⁴ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

¹³⁵ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 12–13.

¹³⁶ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 26.

¹³⁷ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

¹³⁸ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 111–112.

¹³⁹ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 26.

¹⁴⁰ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

- a) *Lyahovec*¹⁴¹ – б) *Lachovec*, *Ляховець*¹⁴² – в) *Ляховець* → з) *Лісковець*¹⁴³
 а) *Csertészfalva*, *Волоское*¹⁴⁴ – б) *Voloské*, *Волоское*¹⁴⁵ – в) *Волоське* → з) *Підгірне*¹⁴⁶
 а) *Repede*, *Rjariǵy*¹⁴⁷ – б) *Rjariǵ*, *РяпѢдь*¹⁴⁸ – в) *Ряпідь* → з) *Бистриця*¹⁴⁹
 а) *Felsőverecke*, *Вышни Верецьки*¹⁵⁰ – б) *Vyšní Verecky*, *ВышинѢ Верецьки*¹⁵¹ – в) *Верхні Верецьки* → з) *Верхні Ворота*¹⁵²
 а) *Trebusafejérpatak*¹⁵³ – б) *Trebišany*, *Требушаны*¹⁵⁴ – в) *Требушани* → з) *Ділове*¹⁵⁵
 а) *Izvor*¹⁵⁶ – б) *Izvor*, *Извор*¹⁵⁷ – в) *Извор* → з) *Родниківка*¹⁵⁸
 а) *Felsőšarad*, *Вышній Шардь*¹⁵⁹ – б) *Vyšní Šard*, *Вышний Шард*¹⁶⁰ – в) *Верхній Шард* → з) *Широке*¹⁶¹
 а) *Nyágova*¹⁶² – б) *Ňagovo*, *Нягово*¹⁶³ – в) *Нягове* → з) *Добрянське*¹⁶⁴
 а) *Vacsava*¹⁶⁵ – б) *Vačovno*, *Бачово*¹⁶⁶ – в) *Бачава* → з) *Чабанівка*¹⁶⁷

¹⁴¹ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 264–265. Історична назва *Lyahovec* має руське походження.

¹⁴² *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 29.

¹⁴³ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁴⁴ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 317–318. Примітка: крім руської назви *Волоское*, населений пункт мав і паралельну історичну угорського походження – *Csertészfalva*.

¹⁴⁵ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 10.

¹⁴⁶ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁴⁷ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 366–367. Примітка: крім руської назви *Rjariǵ*, населений пункт мав і паралельну історичну румунського походження – *Repede*.

¹⁴⁸ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 13.

¹⁴⁹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁵⁰ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 129–130. Руська назва населеного пункту *Вышни Верецьки* виникла внаслідок часткового перекладу угорської історичної *Felsőverecke*.

¹⁵¹ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 22.

¹⁵² Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁵³ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 443–444. населений пункт *Trebusafejérpatak* виник унаслідок злиття двох поселень – *Trebusa* і *Fejérpatak* наприкінці XIX ст. Історична назва населеного пункту *Trebusa* – руська, а історична – *Fejérpatak* – угорського походження.

¹⁵⁴ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 16.

¹⁵⁵ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁵⁶ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 179–180.

¹⁵⁷ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 21.

¹⁵⁸ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁵⁹ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 128–129. Руська назва населеного пункту *Вышній Шардь* виникла внаслідок часткового перекладу угорської історичної *Felsőšarad*.

¹⁶⁰ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 19.

¹⁶¹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 63.

¹⁶² Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 312–313. Назва населеного пункту *Nyágova* має руське походження.

¹⁶³ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 24.

¹⁶⁴ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

¹⁶⁵ Sebestyén Zs. *Kárpátalja helységnevei*. P. 36–37. Назва населеного пункту *Vacsava* має руське походження.

¹⁶⁶ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 26.

¹⁶⁷ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

a) *Száldobos*¹⁶⁸ – б) *Saldoboš*, *Салдобош*¹⁶⁹ – в) *Салдобош* → з) *Стеблівка*¹⁷⁰.

За даними на 1 вересня 1946 р., у Закарпатській обл. загалом було 512 населених пунктів¹⁷¹. Так, перегляд і зміна назв 85-ти, затверджені указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 р., заторкнули 17 %, або ж 1/6 від загальної кількості поселень області.

Населення. Друга світова війна пронеслася й територією Закарпаття і неабияк вплинула на чисельність населення краю. У період між 1941 р. та 1946 р. вона зменшилася з 853 949 до 758 700 осіб.

Найбільше позначилися депортації після німецької окупації 19 березня 1944 р., коли з рівнинних районів краю вивозили угорськомовних євреїв¹⁷². Із 14 травня по 6 червня 1944 р. депортовано 84 874 осіб¹⁷³.

Від радянських частин утечею до Угорщини в 1944 р. врятувалися 5 104 особи¹⁷⁴. Восени 1944 р. радянські війська депортували понад 30 тис. чоловіків віком від 18 до 50 років, і лише за багато років ті, кому найбільше пощастило, змогли повернутися до рідного краю, а більшість загинула через нелюдські умови існування¹⁷⁵. В окремих джерелах кількість жертв примусових робіт обчислюється в 4 953 особи, інші вважають, що ця цифра значно більша. Після Другої світової війни із Закарпаття на територію сучасної Угорщини емігрувало 25 тис. осіб¹⁷⁶. Наступ радянських військ змусив покинути край і велику кількість німецької меншини. На тих, хто залишився, чекали репресії.

Результати перепису 1946 р. засвідчили, що на більшій частині Закарпаття у 1941–1946 рр. відбулося зменшення чисельності населення (див. рис. 4).

У 1941–1946 рр. населення краю зменшилося на 95 249 осіб. Найбільше це спостерігалось на території Іршавського р-ну, де чисельність впала на 35,3 % (на 25 933 осіб), що пояснює депортація єврейських жителів і значний рівень еміграції. У Тячівському р-ні – на 21 %, а на території Великоберезнянського – на 19 %. Тільки в Перечинському р-ні зросла – на 47 осіб, як і кількість жителів Ужгорода та Мукачеве – на 12% (в Ужгороді на 4 349 осіб, у Мукачеві – на 3 798). У містах стало значно менше представників єврейської й угорської національностей, на їхнє місце завезли тисячі українців і росіян. Проте загалом на більшій частині території області чисельність населення зменшилася.

¹⁶⁸ Sebestyén Zs. Kárpátalja helységnevei. P. 391–392. Назва населеного пункту *Száldobos* має угорське походження.

¹⁶⁹ Statistický lexikon obcí... 1928. P. 8.

¹⁷⁰ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.06.1946... С. 64.

¹⁷¹ Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року... С. 678–693.

¹⁷² Tóth G. «Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó». Deportáltak Kárpátalján a második világháború idején. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, 2009.

¹⁷³ Death trains in 1944, the Kassa list. National Committee for Attending Deportees (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – DEGOB). URL: <http://degob.org/tables/kassa.html> (дата звернення: 10.07.2022).

¹⁷⁴ Kocsis K. Kárpátalja mai területének etnikai térképe. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. Kisebbség Kutató Intézet, 2001.

¹⁷⁵ Molnár D. E. A polgári lakosság... P. 132–144.

¹⁷⁶ Kocsis K., Tátrai P., Agárdi N., Balizs D., Kovács A. A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata... 35 p.

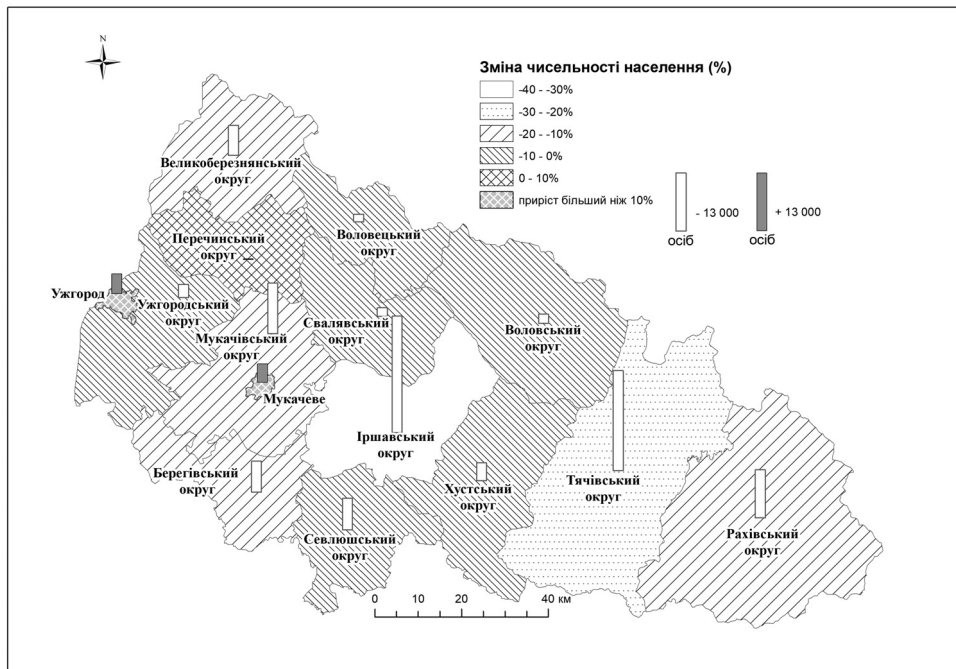

Рис. 4. Зміна чисельності населення на території Закарпаття у 1941–1946 рр.¹⁷⁷

У 1941 р. понад половина населення визнала себе українцями (русинами) за національністю (500 264 особи), що становило 58,1 % від загальної кількості жителів краю. 27,3 % (233 840 осіб) становили угорці. Серед представників інших національностей найбільше було євреїв – 78 699 (9,2 %), румунів – 15 599, (1,8 %) та німців – 13 222 (1,5 %). Кількість чехословаків зі зміною влади зменшилася до 1/5, що пояснює їхнє виселення. Кількість циган становила всього 1 193 особи (0,1 %).

Національний склад Закарпаття значно змінився внаслідок депортацій євреїв у 1941 р. і 1944 р., а також встановлення радянської влади в 1944 р. Ті особи, які раніше називали себе русинами, або рутенцями, після цього, переважно з ідеологічних причин, потрапили до статистики як українці. Їхня частка від загальної кількості населення неабияк зросла – від 58,1 % до 82,3 %. Значно зменшилася угорців – від 27,4 % до 8,7 %. Євреїв – від 9,2 % до 3,1 %, оскільки більша частина тих, хто пережив концтабори, не повернулася до регіону.

До статистики потрапила нова національність, яка раніше була майже відсутня, а зараз опинилася на 4-му місці. Висока кількість росіян (19 тис. осіб) пояснюється переселенням військових, частини яких розміщувалися на Закарпатті, а також чиновників і держслужбовців. Окрім цього, через страх деякі русини та словаки також назвали себе росіянами.

Заходи в період існування Закарпатської України. У січні 1945 р. Народна Рада ухвалила постанови про гімн і державний прапор Закарпатської України:

¹⁷⁷ Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941) / szerk.: J. Kepecs, Z. Czibulka, D. Dányi. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

ними стали гімн Радянського Союзу без жодних змін¹⁷⁸ та червоний стяг із серпом і молотом й написом «Хай живе возз'єднання Закарпатської України і Радянської України»¹⁷⁹. Службовці Народної Ради і місцевих народних комітетів мали скласти присягу. Ось її текст: «Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюся на вірність моїй Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту 1-го з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини»¹⁸⁰. Після цього представники радянського режиму розпочали підготовку місцевих учасників розбудови нової системи, відповідно навесні 1945 р. були започатковані тримісячні курси з підготовки «кадрів Закарпатської України»¹⁸¹.

Відтак 5 грудня 1944 р. ухвалено декрет про запровадження цензури, за порушення якої передбачено штраф у розмірі 10 тис. пенге або ж позбавлення волі терміном на 6 місяців¹⁸².

Паралельно з розбудовою елементів нової інституційної системи проходив процес націоналізації, що було найвизначальнішою особливістю переходу на радянський лад. 5 грудня Народна Рада Закарпатської України ухвалила також декрет, який передбачав перехід у власність Закарпатської України всього рухомого і нерухомого майна колишньої Угорщини і Чехословаччини на території краю: установ, шахт, заводів, фабрик, сільськогосподарських земель, лісів, підприємств, залізниць¹⁸³. За кілька днів, 9 грудня, ухвалено новий декрет, який передбачав націоналізацію електростанцій на території області¹⁸⁴. Крім цього, конфісковано все рухоме й нерухоме майно тих осіб, які показали себе «посібниками угорських і німецьких експлуататорів». Конфіскована нерухомість переходила під контроль народних комітетів і, згідно з декретом, мала бути передана безпритульним, а також багатодітним родинам¹⁸⁵. У грудні 1944 р., одночасно з націоналізацією банків, проголошено створення Народного банку Закарпатської України¹⁸⁶. Офіційною валютою став радянський карбованець, проте аж до середини 1945 р. місцеве населення ставилося до нововведених грошей із недовірою, тому радянські солдати,

¹⁷⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 15. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 січня 1945. Чис. 1. С. 1).

¹⁷⁹ Там само. Арк. 16. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 січня 1945. Чис. 1. С. 2).

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Там само. Арк. 54. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 31 березня 1945. Чис. 6. С. 79).

¹⁸² Там само. Арк. 7. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 12). Наприкінці 1944 р. – 1945 р. у регіоні паралельно перебували в обігу три валюти: угорський пенге, чехословацька корона і радянський карбованець. Дуже часто вартість товару вказували одночасно і в пенге, і в коронах, завдяки чому можна порівняти обмінний курс: 1 кг цукру коштував 13 пенге або ж 29 корон, а шматок побутового мила (400 г) – 6,34 пенге або ж 14 корон.

¹⁸³ Там само. Арк. 6. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 10).

¹⁸⁴ Там само. Арк. 7. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 12–13).

¹⁸⁵ Там само. Арк. 6. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 грудня 1944. Чис. 2. С. 10).

¹⁸⁶ Там само. Арк. 9. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 30 грудня 1944. Чис. 3. С. 17).

що квартирували в цивільного населення, отримували грошове забезпечення у чехословацьких коронах¹⁸⁷.

Наступним етапом державної націоналізації стала конфіскація заводів і фабрик у їхніх колишніх власників, яка проходила під гаслами забезпечення права на роботу¹⁸⁸. Влада в межах соціальних заходів обіцяла подолати безробіття, впровадити планову економіку, 8-годинний робочий день і 48-годинний робочий тиждень, а також забезпечити 14-денну оплачувану відпустку після року трудового стажу. У березні 1945 р. з'явилися постанови про запровадження пенсій за віком та інвалідністю, передбачені всім працівникам, що мали трудові відносини після 26 жовтня 1944 р.¹⁸⁹

Як свідчить дата появи, постанова передувала, а на думку багатьох, навіть підготувала офіційне впорядкування державно-правового статусу. Процес націоналізації відбувся надзвичайно швидко – ще до того, як Закарпаття відповідно до радянсько-чехословацького договору офіційно ввійшло до складу Радянського Союзу¹⁹⁰.

Земельне питання належало до винесених на порядок денний у політиці новоствореної Закарпатської України. Вже на I З'їзді народних комітетів у листопаді 1944 р., окрім маніфесту про «возз'єднання», було ухвалено постанову про проведення земельної реформи. Наступного дня, 27 листопада, текст документа з'явився у рупорі комуністичної пропаганди – «Закарпатській Україні», де йшлося, що мета реформи – «задоволення земельного голоду народу»¹⁹¹. 29 листопада вийшов декрет про розподіл землі, у якому наголошувалося, що та, яка перебувала у власності угорських і німецьких поміщиків-«зрадників», має бути конфіскована й негайно роздана без- і малоземельним селянам, робітникам і службовцям¹⁹². Також йшлося про те, що нові власники отримують ділянки безкоштовно, їхня площа не мала перевищувати 10 гольдів¹⁹³. Відповідно до оголошеної в березні 1945 р. постанови, впродовж року були змінені земельні відносини, ліквідовані великі землеволодіння¹⁹⁴. У кожному населеному пункті створювали комісії, які робили перепис земель, розподіляли їх, писали звіти про становище селян, роздавали вказівки й контролювали процес розподілу¹⁹⁵. У новому декреті, проголошеному навесні 1945 р., Народна Рада максималізувала площу земельних ділянок: у рівнинних районах – 40, а в гірських – 50 гольдів¹⁹⁶. Із 1946 р. розпочалася колективізація.

¹⁸⁷Офіцинський Р. Народна Рада Закарпатської України. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. С. 277.

¹⁸⁸Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1а. Арк. 30. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 лютого 1945. Чис. 3. С. 30).

¹⁸⁹Там само. Арк. 47–52. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 31 березня 1945. Чис. 6. С. 64–74).

¹⁹⁰Офіцинський Р. Превентивна радянська націоналізація. С. 271–273.

¹⁹¹Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 60. Арк. 1–2.

¹⁹²Там само. Од. зб. 1а. Арк. 3. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Мукачево, 30 листопада 1944. Чис. 1. С. 5).

¹⁹³Там само.

¹⁹⁴Там само. Арк. 40. (Вістник Народної Ради Закарпатської України, Ужгород, 15 березня 1945. Чис. 5. С. 51–52).

¹⁹⁵Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 439. Арк. 1–48.

¹⁹⁶Там само. Од. зб. 438. Арк. 1–5.

*Депортації за етнічним принципом (листопад–грудень 1944 р.)*¹⁹⁷. Угорське та німецьке населення краю зазнало масових переслідувань лише через свою національність. Ці звірства до сьогодні живуть у пам'яті людей¹⁹⁸. 12 листопада 1944 р. на засіданні Військової ради 4-го Українського фронту під грифом «цілком таємно» була ухвалена постанова № 0036, яка передбачала реєстрацію всіх військовозобов'язаних осіб угорської та німецької національності віком 18–50 років, які на той час проживали на території «визволеної Закарпатської України». На основі складених списків їх мали етапувати окремими колонами в табори для військовополонених¹⁹⁹. Наступного дня, 13 листопада, у кожному населеному пункті було розвішано наказ № 2 міської комендатури, який оголошував для всіх чоловіків угорської й німецької національностей віком 18–50 років обов'язок зареєструватися. У наказі також вказано, що за його невиконання особа відповідатиме перед військовим трибуналом. Останнім днем реєстрації визначено 16 листопада.

Крім наказу, у населених пунктах виступали глашатаї і розповсюджували листівки, іноді кілька разів на день. Опісля розпочався масовий збір. Для цього місцеві представники радянської влади використовували найрізноманітніші методи. В окремих місцевостях людей збирали нібито під приводом отримання довідок, які б дозволили вільно пересуватися на територіях, «звільнених» ЧА. Особи, які зареєструвалися 16 листопада, думаючи, що йдеться про звичайне взяття на облік, 18-го повернулися тільки для отримання обіцяного посвідчення. Однак на них уже чекали озброєні конвоїри, їх не відпустили додому – мали залишатися в місцевих пунктах збору²⁰⁰. У більшості населених пунктів чоловіків збирали нібито для триденних відновлювальних робіт. Ті, що називали себе русинами, українцями чи словаками (національність визначали зі слів самих людей або якщо вони могли прочитати «Отче наш» руською чи словацькою мовою), отримували посвідчення і могли йти додому. Коли в міських комендатурах зібрали чоловіків із найближчих сіл, то їх під суворим військовим конвоем направили до збірного табору у Сваляві, який радянські органи влади створили з колишньої казарми угорської армії. Цей пункт став частиною системи таборів, центр якої функціював у Старому Самборі. Перші пішохідні колони вирушили в напрямку Сваляви 18 листопада 1944 р., де через нелюдські умови, голод, хвороби та холод почала лютувати смерть. Тих, хто пережили ці жахи, голодними, змерзлими погнали через Ужоцький перевал у Старий або Новий Самбір. Там депортованих завантажували у вагони й вивозили в різні табори на території Радянського Союзу, звідки більшість так і не повернулася.

Хвиля інтернування, спричинена постановою № 0036, була не єдиною на Закарпатті. Другий етап репресій заторкнув населення німецького походження. Передував цьому наказ НКВС № 7161, який стосувався усіх німців Східної Європи

¹⁹⁷ Детальніше з темою цього пункту можна ознайомитися у праці: Молнар Д. Є. Масові етнічні репресії на Закарпатті в період становлення радянської влади (1944–1946). *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / відп. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк. Львів, 2020. С. 154–163.

¹⁹⁸ Міщанин В. Дискусійні проблеми історії Закарпаття 1944–1950 рр. у розрізі усної історії (за матеріалами етнографічної практики студентів історичного факультету УжНУ 2015 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 90.

¹⁹⁹ Dupka Gy., Korszun A. A «málenykij robot»... P. 71–73.

²⁰⁰ Bognár Z. A kárpátaljai magyar és német... P. 50.

і передбачав взяття на облік етнічного німецького населення на звільнених Ча європейських територіях, щоб, покликаючись на нестачу робочої сили в Радянському Союзі після війни, депортувати осіб працездатного віку у трудові табори²⁰¹.

Лаврентій Берія (Лаврентий Берия), якому було доручено розробити план збору німецького населення, 16 грудня 1944 р. подав на затвердження Сталіну графік інтернування чоловіків німецької національності віком 17–45 років і жінок 18–30 років із території Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини й Угорщини. Наступного дня витяг наказу, що стосувався території Чехословаччини, отримав командувач 4-го Українського фронту генерал Іван Петров (Іван Петров), частини якого зайняли і Закарпаття. Йому було наказано інтернувати німців²⁰². Okремо варто звернути увагу на той пункт, який дозволяв німцям брати зі собою 200 кг теплого одягу, спідньої та постільної білизни, посуду й харчів на 15 днів. Імовірно, причиною такого розпорядження стала зафіксована під час попередніх депортацій висока смертність, адже репресованим 18 листопада 1944 р. такої можливості не дали, а оскільки на німців розраховували насамперед як на робочу силу, то їх необхідно було доставити в табори у придатному до роботи стані. Більшість із них перевезли для праці на вугільних шахтах Донбасу²⁰³. 20 грудня керівництво НКВС надіслало командуванню 4-го Українського фронту «інструкції» щодо організації інтернування місцевого німецького населення. Відповідальних за проведення операції на місцях повідомляли, що, відповідно до наказу НКВС № 7161, необхідно на «визволених» територіях Чехословаччини забезпечити збір і перевезення на радянську територію працездатних чоловіків німецької національності віком 17–45 років та жінок 18–30 років незалежно від місця їхнього походження й майнового стану. Згідно зі схваленим графіком, протягом 23–26 грудня передбачалося провести реєстрацію/облік відповідних осіб, потім таким особам давали 5 днів на підготовку²⁰⁴.

У світлі цих розпоряджень Військова рада 4-го Українського фронту 21 грудня 1944 р. видала наказ № 00520, який передбачав мобілізацію та інтернування німецьких працездатних чоловіків 17–45 років і жінок 18–30 років, що перебували на території «визволеної» Чехословаччини. Відповідно до наказу Військової ради 4-го Українського фронту, Народна Рада Закарпатської України 22 грудня 1944 р. розіслала циркуляр окружним і місцевим народним комітетам про мобілізацію населення німецької національності. У ньому наголошено, що особи, які не з'являться для реєстрації, будуть арештовані та засуджені за законами воєнного часу. Цим особам необхідно було прийти в пункти збору протягом 22–25 грудня²⁰⁵. Після реєстрації людей відпускали додому, наказавши прибути 29-го готовими вирушати в дорогу. Молодим погрожували, що в разі неявки замість них заберуть батьків. Особам, які підпадали під мобілізаційні умови, наголошували, що вони повинні взяти зі собою 2–3 пари взуття, теплий верхній одяг, принаймні 3 комплекти спідньої білизни, 3 – постільної та приналежності (ковдри, подушки, матраци),

²⁰¹ Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. / szerk. I. Vida. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. P. 65–67.

²⁰² Dupka Gy. A mi Golgotánk... P. 83.

²⁰³ Офіцинський Р. Етнічні чистки. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. С. 285.

²⁰⁴ Dupka Gy. «Málenkij robot»-ra hurcolás... P. 19.

²⁰⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 52. Арк. 1–2.

чашки, миски, казанки, тарілки, ножі, виделки, ложки, інші побутові предмети загальною вагою до 200 кг²⁰⁶. Інтерновані німці потрапили в табори на Донбасі, де як чоловіків, так і жінок залучали до робіт на вугільних шахтах.

Родичі інтернованих зробили все від них залежне, щоб повернути рідних додому: зверталися до місцевих органів влади, писали звернення до Народної Ради²⁰⁷, а з кількох населених пунктів люди від безнадії навіть зверталися по допомогу до Будапешта й угорського уряду²⁰⁸. Загальною особливістю звернень, які надходили з різних міст і сіл, було те, що в них наголошувалася невинність депортованих та необхідність їхнього повернення додому через брак робочої сили, бо в селах неможливо по-іншому виконати доручені їм роботи²⁰⁹. Зрештою, у липні 1945 р. місцеве комуністичне керівництво – Народна Рада Закарпатської України – розіслало циркуляр, щоб кожен населений пункт склав список осіб, які перебували в таборах для військовополонених чи трудових²¹⁰. Улітку 1945 р. такий був складений і містив приблизно 30 тис. імен²¹¹. Проаналізувавши роки народження депортованих осіб, можна ствердити, що подібно до інтернувань, які тривали на всій території Карпатського басейну, у випадку Закарпаття радянські збройні сили так само не дотримували вказаних у наказах вікових меж: забирали багато молодих хлопців, яким ще не виповнилося 18 років, як і чоловіків, старших 50-ти. Наявні дані свідчать, що найстарша депортована особа народилася 1868 р., а це означає, що в 1944 р. їй було 76 років²¹².

Особі, депортовані в межах триденних відновлювальних робіт, потрапили в табори ГУПВІ (Головного управління у справах військовополонених та інтернованих), які перебували під контролем НКВС, як і табори ГУЛАГу. Важлива відмінність між двома системами полягала в тому, що табори ГУПВІ створювали саме для військовополонених та інтернованих, в'язні потрапляли туди одночасно й у великій кількості, радянська влада стежила тільки за кількістю або ж мала на меті ізолювати певну національність, як у випадку закарпатських угорців. Натомість у таборах ГУЛАГу дуже важливою була особа ув'язненого, яка потрапляла на примусові роботи і ставала політичним в'язнем унаслідок різних сфальшованих судових процесів²¹³.

Вивчення процесів радянізації Закарпаття дає змогу зробити такі висновки: реалізація нової системи, принесеної радянськими військами, відбувалася за московським сценарієм, опираючись на доктрини комунізму, інтернаціоналізму, планової економіки, за зразками, які використовували в Радянському Союзі. Крім цього, розбудова радянської системи супроводжувалася насиллям і залякуванням. Органічними елементами цього процесу були створення однопартійної системи та влади рад,

²⁰⁶ Закарпатські угорці і німці... С. 68.

²⁰⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 204–210.

²⁰⁸ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Будапешт; Ужгород, 2010. С. 287.

²⁰⁹ Csátáry Gy. Az 1944-es elhurcolás a Területi Allami Levéltár anyagának tükrében. *Évgyűrlék '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány*. Ungvár, 1991. P. 80.

²¹⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 204–210.

²¹¹ Там само. Од. зб. 204–210, 215–232.

²¹² Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 216.

²¹³ Bognár Z. Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. *Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...»* / szerk. Z. Bognár. Pécs: Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. 2009. P. 42.

націоналізація і насильна колективізація, переслідування Церков, а також безжальне винищення «внутрішніх ворогів». Цими заходами партфункціонери прагнули досягти повної беззахисності й залежності громадян від держави. Оскільки на внутрішніх територіях радянської імперії значна частина цих цілей уже була досягнута, влада з ще більшою інтенсивністю взялася за те, щоб на нещодавно здобутих територіях, до яких належало й Закарпаття, розбудувати «зразкову радянську державу».

REFERENCES

«A község- és egyéb helynevekről» szóló 1898. évi IV. törvény-cikk. (1899). In D. Márkus (Ed.), *Magyar Törvénytár. 1898. évi törvénycikkek* (pp. 19–21). Budapest [in Hungarian].

A m. kir. belügyminiszternek 14.500/1939. B. M. számú rendelete: «A visszatért kárpátaljai területen a községnevek megállapítása, továbbá a közigazgatási kirendeltségek és a járások területi beosztásáról». (1939, July 6). *Belügyi Közlöny*, 30 (XLIV), 781–787 [in Hungarian].

A m. kir. miniszteriumnak 6.200/1939. M. E. számú rendelete: «A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről». (1939, July 6). *Belügyi Közlöny*, 30 (XLIV), 769–773 [in Hungarian].

Bognár, Z. (2009). Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Z. Bognár (Ed.), *Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...»* (p. 42). Pécs: Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre [in Hungarian].

Bognár, Z. (2012). A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba. *Orpheus Noster*, 2 (IV), 46–60 [in Hungarian].

Botlik, J. (2000). *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti–Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány [in Hungarian].

Botlik, J. (2000). *Gát*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány [in Hungarian].

Botlik, J., & Dupka, Gy. (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest; Szeged: Mandátum Kiadó; Universum Kiadó [in Hungarian].

Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. In B. Baranyi (Ed.), *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11* (pp. 75–106). Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó [in Hungarian].

Brenzovics, L. (2009). Kárpátontúli Ukrajna, 1944. október – 1945. június. In B. Baranyi (Ed.), *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11* (pp. 93–95). Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó [in Hungarian].

Csatáry, Gy. (1991). Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. *Évgyűrüök '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány*, 80 [in Hungarian].

Csernicskó, I. (2013). *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó [in Hungarian].

Death trains in 1944, the Kassa list. *National Committee for Attending Deportees (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – DEGOB)*. Retrieved from: <http://degob.org/tables/kassa.html> [in English].

Dobos, S. (2021). Place-Name Changes in the Territory of Present-Day Transcarpathia during The First Czechoslovak Republic from 1919 to 1938. *Ukraina: kultura spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 318–331 [in English].

Dobosh, O. (2020). Zmina nazv zakarpatskykh naselennykh punktiv iz kompaktnym prozhyvanniam uhortsiv: sprobny ta rezultaty vidnovlennia istorychnykh uhorskykh naimenuvan u 1989–2000 rokakh. In I. Pater, O. Muravskiy, & M. Romaniuk (Eds.), *Uhorsko-ukrainske pogranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samo-identyfikatsii naseleennia* (pp. 319–337). Lviv: NAN Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Dupka, Gy. (2012). *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946)*. Uzhhorod; Budapest: Intermix Kiadó [in Hungarian].

Dupka, Gy. (2015). «Málenkij robot»-ra hurcolás Kárpátaljáról. In Z. Bognár, & B. Márkus (Eds.), «*Itt volt a végállomás*». *Halálos áldozatokkal járó német és magyarrellel lenes tevékenységek a Kárpát-medencében, 1944–1949* (pp. 68–87). Pécs: Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre [in Hungarian].

Dupka, Gy., & Korszun, A. (1997). *A «málenkij robot» dokumentumokban*. Uzhhorod; Budapest: Intermix Kiadó [in Hungarian].

Hranchak, I. (1995). Pidhotovka i provedennia zizdu Narodnykh komitetiv. Manifest pro voziednannia yak istorychnyi dokument. In I. Hranchak (Ed.), *Narysy istorii Zakarpattia (1918–1945)* (Vol. 2, pp. 592–599). Uzhhorod: «Zakarpattia» [in Ukrainian].

Kepecs, J., Czibulka, Z., & Dányi, D. (Eds.). (1996). *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [in Hungarian].

Kocsis, K. (2001). *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. Kisebbség Kutató Intézet [in Hungarian].

Kocsis, K., Tátrai, P., Agárdi, N., Balizs, D., & Kovács A. (2015). *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig. Térkép-magyarázó*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia; Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont [in Hungarian].

Korsun, O. (Comp.). (2012). *Zakarpatski uhortsy i nimtsi: internuvannia ta deportatsiini protsesy. 1944–1955 rr. Arkhivni dokumenty i materialy*. Uzhhorod: Vseukrainske derzhavne vyd-vo «Karpaty» [in Ukrainian].

Magyarország Helységnévtára 1944. (1944). Budapest [in Hungarian].

Dr. Medgyessy, L. (sine anno). *Szovjet területi terjeszkedés Kelet-Európában, 1945 Ruténia (Kárpát-Ukrajna) esetében*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem [in Hungarian].

Melléklet a 14.500/1939. B. M. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdéséhez: «A kárpátaljai terület községeknek jegyzéke». (1939, July 6). *Belügyi Közlöny*, 30 (XLIV), 788–802 [in Hungarian].

Mishchanyn, V. (2016). Dyskusiini problemy istorii Zakarpattia 1944–1950 rr. u rozrizi usnoi istorii (za materialamy etnografichnoi praktyky studentiv istorichnoho fakultetu UzhNU 2015 r.). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia»*, 2 (35), 87–96 [in Ukrainian].

Molnár, D. E. (2012). A polgári lakosság Magyarországról és a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljáról történő kényszermunkára hurcolásának összehasonlító elemzése. In I. Szamborovszkyiné Nagy (Ed.), «Így maradok meg hírvivőnek...» *In memoriam Soós Kálmán. Tanulmányok Soós Kálmán emlékére* (pp. 132–144). Uzhhorod: PoliPrint [in Hungarian].

Molnar, D. Ye. (2020). Masovi etnichni represii na Zakarpatti v period stanovlennia radianskoï vlady. In I. Pater, O. Muravskiyi, & M. Romaniuk (Eds.), *Uhorsko-ukrainske pogranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samo-identyfikatsii naselennia* (pp. 154–163). Lviv: NAN Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Móricz, K. (2001). *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány [in Hungarian].

Ofitsynskiyi, R. (2010). Administratyvni zminy. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura* (pp. 253–254). Budapest; Uzhhorod: Instytut etnonatsionalnykh doslidzhen Uhorskoï akademii nauk; Naukovo-doslidnyi instytut politychnoi rehionalistyky Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

Ofitsynskiyi, R. (2010). Etnichni chystky. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura* (pp. 284–286). Budapest; Uzhhorod: Instytut etnonatsionalnykh doslidzhen Uhorskoï akademii nauk; Naukovo-doslidnyi instytut politychnoi rehionalistyky Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

Ofitsynskiyi, R. (2010). Narodna Rada Zakarpatskoï Ukrainy. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura* (pp. 275–279). Budapest; Uzhhorod: Instytut etnonatsionalnykh doslidzhen Uhorskoï akademii nauk; Naukovo-doslidnyi instytut politychnoi rehionalistyky Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

Ofitsynskiyi, R. (2010). Preventyvna radianizatsia. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura* (pp. 271–273). Budapest; Uzhhorod: Instytut etnonatsionalnykh doslidzhen Uhorskoï akademii nauk; Naukovo-doslidnyi instytut politychnoi rehionalistyky Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

Popivskiyi, M. (Ed.). (1947). *Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil: na 1 veresnia 1946 roku* (1st ed.). Kyiv: Ukrainske vyd-vo politychnoi literatury [in Ukrainian].

Romsics, I. (2006). *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].

Sebestyén, Zs. (2020). *Kárpátalja helységnevei*. Nyíregyháza [in Hungarian].

Shtork, T. (2010). Prymusovi roboty. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura* (pp. 286–290). Budapest; Uzhhorod: Instytut etnonatsionalnykh doslidzhen Uhorskoï akademii nauk; Naukovo-doslidnyi instytut politychnoi rehionalistyky Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

Stark, T. (2006). *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest: Lucidus [in Hungarian].

Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. (1928). Prague: Státní úřad statistický [in Czech].

Tóth, G. (2009). «Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó». *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején*. Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet [in Hungarian].

Ukaz Prezvdii Verkhovnoi Rady URSR vid 22.01.1946 «Pro utvorennia Zakarpatskoi oblasti v skladi Ukrainskoi RSR». (1947). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 5–6, 3 [in Ukrainian].

Ukaz Prezvdii Verkhovnoi Rady URSR vid 25.06.1946 «Pro zberezhennia istorychnykh naimenuvan ta utochnennia i vporiadkuvannia isnuuichykh nazv naselenykh punktiv Zakarpatskoi oblasti». (1947). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 7–8, 62–64 [in Ukrainian].

Várady, K. (Ed.). (1941). *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnevtára. Az anyaországot, a visszacsatolt felvidéket, Kárpátalját, Kelet-Magyarországot, Felső-Erdélyt és Délvidéket magába foglaló 10. kiadás*. Budapest [in Hungarian].

Vehesh, M., Molnar, D., St., Molnar, Y., Ostapets, Yu., Ofitsynskiy, R., Tokar, M., et. al. (Eds.). (2011). *Khronika Zakarpattia 1867–2010*. Uzhhorod: Vseukrainske derzhavne vyd-vo «Karpaty» [in Ukrainian].

Vida, I. (Ed.). (2005). *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június*. Budapest: Gondolat Kiadó [in Hungarian].

Yelyzaveta MOLNAR D.

PhD (History)

*Associate Professor at the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6453-8174>

e-mail: molnar.d.erezsebet@kmf.org.ua

Stefan MOLNAR D.

PhD (Earth Science)

*Associate Professor at the Department of Geography and Tourism
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2959-9136>

e-mail: molnar.d.istvan@kmf.org.ua

Oleksandr DOBOSH

MA in History

*Lecturer of the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5417-5266>

e-mail: bdobossandor@gmail.com

THE ESTABLISHMENT OF THE SOVIET SYSTEM IN THE TERRITORY OF TRANSCARPATHIA (1944–1946)

As noted, Transcarpathia is an administrative-territorial unit created in historical Hungary in 1919, consisting of Uzhan, Berezh, Ugochan, and Maramoros counties. In the first half of the 20th century, it was part of several states: in 1919, it became part of Czechoslovakia; in 1938–1939, it returned to Hungary, and in the fall of 1944, after the Soviet occupation, it was incorporated by the Soviet Union. The authors investigated that frequent changes of power due to the peripherality of the region took place without considering the local population's opinion – as a result of the political decisions of the great states, so Transcarpathians always had to adapt to new political systems. Among the historical twists of fate for the residents, joining the Soviet Union had the most tragic consequences: until 1944, the region was a part of Central Europe, in particular the Carpathian Basin, in the social, economic, and cultural sense, but after, it became part of a dictatorial empire based on a class approach and social injustice. It was analyzed and concluded that the incorporation of Transcarpathia, with a total area of 20,000 km², was of geostrategic importance for the Soviet authorities since, due to its geographical location, it bordered several states that were part of the Soviet bloc, and railway routes ran through it, which simplified the logistics of the USSR with them. The incorporation of the region by the Soviet Union was not legitimate at all, but the almighty Soviet leader Stalin, who influenced the politics of states in this part of Europe, made sure to maintain the appearance of legitimacy during the occupation and subsequent annexation.

As a result of the political regime change, a new administrative system was implemented, the names of settlements were revised, and the ethnic composition of the region also changed. As an undoubted fact stated that for various ethnic groups living in Transcarpathia, the Soviet annexation brought a series of individual and mass tragedies, as the change of power meant not only the onset of lawlessness but also ethnic cleansing and physical destruction for tens of thousands of people.

Keywords: Transcarpathia, Transcarpathian Ukraine, Sovietization, administrative-territorial system, names of settlements, population, terror.

УДК 94;284РЕФЦ(477.87):275.4"1946/1949"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-174-185

Ібо́я САМБОРОВСКИ-НОДЬ

*PhD, кандидат історичних наук, доцент
директор бібліотечно-інформаційного центру «Опацої Черє Янош»
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua*

ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ СТРУКТУРІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ РЕФОРМАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1946–1949)

Проаналізовано й реконструйовано низку післявоєнних перехідних подій регіонального масштабу з погляду окремої конфесії. Проаналізовано маловідомі й невідомі архівні джерела Архіву та Музею Закарпатської Реформатської Церкви, Державного архіву Закарпатської обл., Архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській обл., Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Синодського архіву Угорської Реформатської Церкви, Державного архіву Російської Федерації.

Зазначено, що наукова новизна роботи полягає у тому, що в українських дослідженнях з історії Церкви проблематика історії закарпатських реформатів після 1944 р. вивчалася лише епізодично, мозаїчно, іноді дотично в контексті інших протестантських конфесій, інколи без дотримання хронологічних і причиново-наслідкових зв'язків. Натомість загальній історії протестантів або ж історії баптистів як протестантської конфесії з найбільшою організаційною структурою приділено значну увагу. Акцентовано не так на фактографічному наративі історичної хронології, як на тематично орієнтованому розкритті матеріалу. Тему (структурні перетворення) розкрито у причиново-наслідковому контексті, тобто коли, чому і як *змінити* організаційну структуру реформатів, яка ґрунтувалася на традиційній автономності церковних громад, єрархічності.

Підсумовано, що структурні перетворення, які пройшла Реформатська Церква між лютим 1946 р. і груднем 1949 р., стали своєрідним виявом процесу радянської окупації. У наративному вимірі однозначно окреслено те, наскільки глибокі суспільні зміни відбулися в регіоні внаслідок радянської окупації Закарпаття у 1944 р. Виявлено, що ідеологічно відкрита атеїстична імперська держава безпосередньо після захоплення території вважала, що всі конфесії – після належних *перетворень* – зможе використовувати як ідеологічну *опору* власних інтересів. Також встановлено, що Реформатська Церква, яка ґрунтувалася на автономії церковних громад і синодально-пресвітеріальному принципі, ніяк не вкладалася в єрархічну систему мислення, однозначно притаманного для одноосібної диктатури, відтак виникла необхідність перетворити, надати *потрібної форми* церковній структурі

реформатів. Констатовано, що для радянської імперської бюрократії моделлю для такого структурного перетворення стала добре їм znana і повністю зрозуміла Російська Православна Церква. Відтак розкрито процес трансформації церковної структури закарпатських реформатів за радянським зразком, унаслідок чого зникли церковні округи, пробсти, власне єпископ і церковна єпархія.

Ключові слова: державна реєстрація, Закарпатська Реформатська Церква, історія Церкви, післявоєнний перехід, радянська влада, реформати (кальвіністи).

Проблематика теми криється в тому, що історія власне Закарпатської Реформатської Церкви у період після Другої світової війни – далеко не повністю розкрита сторінка в історії протестантських Церков України. Це додає актуальності дослідженню, оскільки через унікальні організаційно-структурні принципи реформатської конфесії (як синодально-пресвітерський принцип, так і автономія релігійних громад) радянська імперська влада не могла долучити її до інших, на той час уже уніфікованих церковних організацій. Події періоду 1944–1949 рр. постають як атипові процеси, серед яких актуальною проблематикою виявляється радикальна зміна структури церковної організації закарпатських реформатів. Відповідні перетворення позначилися на всій системі управління конфесії, а також вплинули на церковні обряди та богослужіння. Ці аспекти до сьогодні не розкриті в історії протестантських конфесій України, хоча реформати – єдина із протестантських громад, яка уникла принизливої назви «секта»¹.

У сучасній українській історіографії питанням протестантських конфесій Закарпаття, зокрема проблемою відносин між реформатами та радянською державою, займалися різні дослідники. Серед них ті, які розкривали питання з перспективи держави, як і ті, які дивилися на проблему з ракурсу протестантів. З-поміж досліджень із різними підходами натрапляємо на праці, де подано загальну характеристику релігійно-церковного життя епохи (це, зокрема, монографії Володимира Пашенка², Олександра Лисенка³, Петра Бондарчука⁴ чи публікація Оксани Лешко⁵). Ґрунтовну наукову джерельну базу має книга Віктора Войналовича, де закарпатським реформатам присвячено окремий підрозділ⁶. Безпосередньо темою закарпатських реформатів після 1944 р. займалися Ігор Саламаха⁷, Оксана Лешко⁸,

¹ Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. С. 42.

² Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ ст. до наших днів). Полтава, 2002. 616 с.

³ Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. Київ, 1998. 403 с.

⁴ Бондарчук П. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження. Київ, 2019. 268 с.

⁵ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Sarpatika-Karpatika*. 2002. № 20. С. 105–114.

⁶ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.

⁷ Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948). *Історія релігій в Україні: праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 р.)* / ред. кол. В. Гаюк та ін. Львів, 2001. Кн. 1. С. 372–378.

⁸ Лешко О. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2003. № 9. С. 74–82.

Лариса Капітан⁹, Інна Шерстюк¹⁰. Проте в цих дослідженнях увагу сконцентровано на окремих моментах, подіях чи особах, до того ж оскільки в них використано як джерела переважно документи Ради у справах релігійних культів (РСРК), то епоха й аналізована проблема постають переважно з перспективи радянських державних структур. Відповідно нерозкритими залишаються релевантні аспекти причинності. Це додає актуальності цій публікації, де, крім матеріалів РСРК і державного архіву, використано й документи церковних архівів.

У публікації передовсім на основі тогочасних джерел розкрито ті історичні перипетії, що їх довелося пережити закарпатським реформатам і структурі Закарпатської Реформатської Церкви між лютим 1946 р. та груднем 1949 р., у ході яких чиновницька машина Радянського Союзу неодноразово і з різних причин то зупиняла питання державної реєстрації, то залишала його в невизначеному стані, то згодом затвердила. Зрештою, влада змусила реформатів прийняти чужу для них ерархічну церковну структуру. Крім цього, простежено реальний процес державної реєстрації реформатських церковних громад, що фактично спричинило розмивання церковної організаційної будови, яка ґрунтувалася на автономії, та припинення діяльності частини реформатських церковних громад. Також було з'ясовано, як органи державної влади здійснили ліквідацію традиційного самоуправління реформатів, визначивши т. зв. *церковний центр* і скасувавши посаду єпископа як керівника християнської громади, організованої за територіальним принципом. Наприкінці аналізованого періоду (кінець грудня 1949 р.) держава, застосувавши РСРК як інструмент, безповоротно утвердила свою авторитарну владу над реформатами.

Мета статті – розкрити процес, у ході якого нова влада (1944 р. Закарпаття було приєднано до Радянського Союзу) примушувала реформатські громади до радикальних перетворень в організаційній структурі своєї Церкви. Також простежено етапи насильницьких структурних змін, під час яких радянська бюрократія послідовно руйнувала систему самоврядування реформатів, що ґрунтувалася на автономії громад і синодально-пресвітерському принципі.

Обов'язкова державна реєстрація як спосіб розхитування традиційної церковної структури. Нова державна влада прив'язала діяльність церковних громад краю до державної реєстрації, що, по суті, означало розширення дії ухваленого ще 1918 р. законодавства на церковні громади, які функціювали на території Закарпатської обл.¹¹ Відповідно вірянам у кожному населеному пункті необхідно було подати заявку на реєстрацію новоствореної церковної громади, наче раніше вона взагалі не існувала. І якщо реєстрація римо-католиків на початку 1947 р. відбулася відносно швидко, затвердження заяви реформатів керівництвом РСРК Української Радянської Соціалістичної Республіки весь час відкладало. Одна з причин затримки, безсумнівно, полягала в тому, що радянська бюрократична чиновницька система до 1944 р. узагалі нічого не знала про реформатів – тільки те, що вони протестанти. Саме тому влада спочатку *підтримала* й дозволила в 1947 р.

⁹ Капітан Л. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № XXXV. С. 184–187.

¹⁰ Шерстюк І. Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*. 2012. № 28. С. 85–92.

¹¹ Декреты Советской власти. Москва, 1957. Т. I: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. С. 373–374.

переговори про «влиття» до організації Євангельських християн-баптистів (ЄХБ)¹². Зрештою, вони закінчилися нічим саме через втручання держави і, як наслідок, у травні 1948 р. саме московська РСРК, яка до того гальмувала процес, почала вимагати пришвидшення реєстрації реформатських громад¹³.

Питання реєстрації неодноразово згадане в офіційних документах у контексті різних тем і справ. Петро Вільховий, який очолював Раду у справах релігійних культів Української РСР, у першому розпорядженні до закарпатського уповноваженого у справах релігійних культів Сергія Ляміна-Агафонов, написаному наприкінці лютого 1946 р., вказує, що оскільки «вірники реформатської церкви під час війни служили в угорській армії, їхню організацію реєструвати не можна»¹⁴. Наступна згадка датується 10 березня 1947 р., коли Юрій Садовський* в офіційній телеграмі поцікавився у Петра Вільхового, яка ситуація зі справами закарпатських реформатів? Чи триває ще репатріація їхніх священників і чи, на його думку, вже можна розпочати державну реєстрацію? При цьому чиновник зауважив, що якщо процес перепису й репатріації ще відбувається, то реєстрацію краще перенести на січень 1948 р.¹⁵. Відтак П. Вільховий 22 березня 1947 р. видав розпорядження, в останньому, сьомому, пункті якого йдеться, що лише після подачі запрошеного від Реформатської Церкви повного звіту можна буде повернутися до питання реєстрації¹⁶. Одразу після цього розпочалося стеження Комітету державної безпеки (КДБ) за священником Іштваном Дьорке (István Györke) та організацією «Коло східних братів» (Keleti Barátai Kör), потім була історія написання листа з тезами віровчення до Йосифа Сталіна (ослѣдъ жъудѣзъоло)¹⁷, у травні заборонене «Коло східних братів»¹⁸, а в червні–липні розпочалися переговори зі Всесоюзною радою Євангельських християн-баптистів. Саме тоді, коли голова РСРК при Раднаркомі СРСР остаточно заборонив співпрацю/об'єднання реформатів і ЄХБ (20 квітня 1948 р.), паралельно дав П. Вільховому вказівку «за можливості у найбільш стислі терміни провести реєстрацію тих 76 реформатських церковних громад, які мають священників. У реєстрації решті 15 громад рекомендуємо відмовити»¹⁹. За даними на 1 січня 1948 р., у 92 церковних громадах служили 82 священники²⁰. При цьому в розпорядженні Івана Полянського було суворо заборонено здійснювати реєстрацію новостворених громад. Цю вказівку 23 квітня 1948 р. передали з Києва до Ужгорода вже новому уповноваженому у справах релігійних культів Михайлові

¹² Детальніше про це див.: Szaborovszkyné Nagy I. «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). *Hagyomány, identitás, történelem 2019* / szerk.: Kiss, R.; Lányi, G. Budapest, 2020. 2. kötet. P. 377–398.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 210.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 1.

* На той час Юрій Садовський був заступником голови РСРК при Раднаркомі СРСР І. Полянського.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 162; Спр. 26. Арк. 87.

¹⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 134.

¹⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (АУ СБ України 30). Ф. Р-2258. Оп. 1. Од. зб. 5983. Д. С-2274. Конверт речових доказів.

¹⁸ Там само. Арк. 320.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 140.

²⁰ Войналович В. Партійно-державна політика... С. 680.

Распутько. Трохи пізніше, 11 травня, П. Вільховий в окремому листі деталізував новому чиновникові, що саме треба робити, і відзначив, що якщо священник не дотримується процесу реєстрації, то громада не має права користуватися храмом. Так само духівник не одержував дозволу на діяльність, якщо визнавав себе підданим Угорщини, а не громадянином Радянського Союзу²¹.

Однак церковні громади про дозвільну процедуру офіційно дізналися лише влітку 1947 р. з одного з листів-циркулярів березького пробста, коли громади римо-католиків цей шлях уже подолали. У ньому вперше були вказані передумови реєстрації, зокрема те, що не менше 20 вірян мають звернутися до місцевої ради депутатів із проханням про реєстрацію громади. Якщо рада прийняла заяву, то на загальних зборах необхідно обрати 20 осіб: «Ці 20 /двадцять/ людей становлять ядро церковної громади. Вони підписують договір із державою та інші документи: у загальному відповідають за все у церковній громаді», – мовиться в листі²². А оскільки відповідно до декрету від 1918 р. церковні громади не мали права володіти нерухомістю (не мали статусу юридичної особи)²³, то саме ці 20 людей одержували право користування будівлею церкви як комунальним майном. Своїми підписами вони засвідчували, що берегтимуть і захищатимуть *народне майно*. На них накладалися й видатки, які виникали в ході користування нерухомістю (наприклад, регулярні ремонти, підтримання стану тощо), крім цього, ці особи зобов'язувалися використовувати будівлю тільки в релігійних цілях.

Щоправда, реєстрація не відбувалася так легко, як уявляла влада. Керівники трьох церковних округів мали обговорити це питання окремо з кожною церковною громадою, і навіть так на затвердження заяв окремих із них доводилося чекати по кілька місяців. Майже за рік після першої згадки цієї теми у листі, зареєстрованому в канцелярії пробста Березького церковного округу під № 1948/18, церковні громади повідомлялися все ще тільки про те, на коли можна очікувати затвердження заяви про реєстрацію від окремих населених пунктів. У ході з'ясувалося, що необхідно переорганізувати керівництво Церкви, невід'ємною умовою чого було скликання загальних зборів громад, а для цього – згода сільського комітету. А ще перед цим усім – відмова від усіх посад²⁴.

Готуючи процес реєстрації, Михайло Распутько 3 червня 1948 р. провів переговори з двома пробстами – Бейлою Генчі (Béla Gencsy) та Іштваном Іййешем (István Illyés)*. Після тривалої розмови зрештою зійшлися на тому, що власне реєстрацію розпочнуть на початку червня 1948 р. і, ймовірно, закінчать на вересень. Перед початком офіційної процедури три пробсти** як керівництво Закарпатської Реформатської Церкви 9 червня змушені були підписати в Берегові т. зв. заяву про

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 144.

²² Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM). I. fond, 10. C. *Esperesi körlevél az egyházközségek regisztrációjával kapcsolatban*.

²³ Див. п. 12 декрету. Декреты Советской власти... С. 374.

²⁴ Nagyberegi református parókia. Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1948. évi június hó 27. napján tartott gyűléséről. *A nagyberegi református egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. P. 79.

* Бейла Генчі був пробстом Ужанського церковного округу, а Іштван Іййеш – Березького округу.

** Пробстом третього Угочансько-Марамороського церковного округу був Шандор Лайош.

лояльність на адресу закарпатського уповноваженого РСРК, у якій (подібно до заяви від 1945 р.) повністю відмежувалися від Церков інших держав²⁵.

Як свідчать документи РСРК, чиновники планували провести державну реєстрацію реформатських громад із квітня по вересень 1948 р.²⁶, однак цей процес стартував 14 червня і розтягнувся до 31 грудня²⁷. В офіційних звітах, доповідних, телеграмах, які писали у процесі, неодноразово констатовано: «... реєстрація виявила, що реформати за національністю є виключно угорцями, за соціальним статусом – селяни, а ті, що живуть у містах, – торговці, дрібні промисловці, ремісники та службовці»²⁸. Тобто для влади тільки 1948 р. *став очевидним* національний, соціальний склад реформатських вірних, види їхньої зайнятості, хоча на це ще влітку 1946 р. звертав увагу РСРК у детальному звіті московський інспектор із церковних питань²⁹.

Згідно зі звітом закарпатського уповноваженого РСРК, на кінець 1948 р. із 92 реформатських церковних громад і 72 священників до 1 січня 1949 р. дозвіл на діяльність одержали по 60 відповідно³⁰. Крім цього, 12 громадам і 12 священникам відмовлено в такому, оскільки цих духівників вважали політично ненадійними. Серед громад були, зокрема, Тячів, Хуст, Виноградів, Мукачево, Ужгород – всі з великою кількістю вірян³¹. Ще 20 громад не одержали дозволу, бо не мали священників³². У зв'язку з цим пробсти апелювали, що роком раніше римо-католики одержали дозвіл на діяльність 62 церковних громад, хоча там служило всього 35 душпастирів, і це не стало проблемою. Чим реформати гірші за католиків? – цікавилися вони³³. Однак на це запитання від чиновників РСРК відповідь так і не надійшла.

При наданні реєстрації державні органи категорично забороняли організоване викладання Закону Божого, підготовку до конфірмації та її саму, а також проповідництво. Як зазначено в п. 9 ухваленого 1918 р. декрету: у школах заборонено навчати Закону Божого – такі уроки можна вести тільки в індивідуальному порядку³⁴. Так, практикування релігії було витіснено у приватну сферу: родину та церковні стіни. На той час 90 % реформатів проживало в селах, де влітку 1946 р. храми були повні вірян як на ранкових, так і на вечірніх службах³⁵, чим уже на початку 1947 р. обурювалося керівництво новостворених колгоспів – мовляв, через це люди запізняються на роботу. Щоправда, все залежало від населеного пункту й конкретного священника, бо навіть на початку 1950-х років були такі, де духівник і віряни готові були прокидатися значно раніше, аби почати день із Божого слова.

У процесі видачі дозволу на діяльність одним із найбільш *руйнівних моментів* була вимога створення т. зв. Ради двадцяти. Причина крилася в тому, що громада могла подати заяву на одержання дозволу до сільської ради тільки тоді, коли її

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 136.

²⁶ Там само. Спр. 42. Арк. 198.

²⁷ Там само. Арк. 210.

²⁸ Там само. Арк. 196.

²⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1112. Л. 40.

³⁰ Там само. Л. 220.

³¹ Там само. Л. 228.

³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 227.

³³ Там само. Арк. 228.

³⁴ Декреты Советской власти. С. 374.

³⁵ ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1112. Л. 22.

підписали 20 обраних місцевих повнолітніх осіб, котрі водночас були і членами церковної громади. Вони мали представляти церковну громаду в органах державної влади, а своїми функціями фактично заміняли колегію пресвітерів, адже переважно саме куратор, секретар, дяк, дзвонар, касир і пресвітери формували Раду двадцяти. Однак нововведення давало сільрадам можливість долучити до органів управління церковною громадою своїх людей. Щоправда, такі випадки були поодинокими, тож це не стало загальним явищем. Введенням Ради двадцяти держава зобов'язала і реформатів, і римо-католиків перейняти адміністративну систему Православної Церкви. Це означало неприйняття й водночас відкидання імперською бюрократією синодально-пресвітерського принципу.

Так само розхитуванням церковної структури з боку держави можна трактувати ту свідому поведінку, згідно з якою використовували інші, ніж відповідники слов'янськими мовами (якщо вони, звісно, були), найменування на позначення церковних посад реформатів. Таким, наприклад, став статус пробста (*espeges*), який або опускали, або ж до кінця 1949 р. якщо згадувалася людина, що обіймала цю посаду, то її називали *деканом*³⁶, *старшим деканом*³⁷, іноді – *сеньйором*, інколи – *керівником округу*³⁸. А слов'янський відповідник терміна *сеньйор* – *старший* – чиновники використовували на позначення обласного уповноваженого Реформатської Церкви. Так само послідовно уникали понять «єпископ» і «церковний округ». Спочатку такі неправильні найменування чи їхні замітники реформати пояснювали *нерозумінням угорської мови*, проте внутрішні документи працівників РСРК свідчать, що це не так. Духовенство зрозуміло це лише після того, як неодноразово довелося виправляти чиновників і запитувати їх про це. Як видно з внутрішнього листування та телеграм чиновників із керівництвом, вони користувалися термінами *обласний повірений* (областний доверенный³⁹), *єпископ* (єпископ⁴⁰) і *церковний округ* (церковный округ), не вдавалося їм тлумачити лише поняття «пробст».

Значним ударом по реформатах став арешт у рік реєстрації священника Жігмонда Шімона (Zsigmond Simon) зі с. Астей і священника Дюли Фекете (Gyula Fekete) з Четфалви. Першого затримали після початку реєстрації 28 червня 1948 р. як керівника організації «Коло східних братів»⁴¹, а другого – 16 серпня як її учасника⁴². Обох засудили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудоу колонії.

Створення адміністративного центру як спосіб ліквідації церковних округів. Після того як процесом реєстрації владі вдалося «прикрити» частину реформатських громад, а з найбільшою кількістю вірян не одержали дозволу на діяльність, держава взялася за остаточну ліквідацію традиційної реформатської церковної структури. До цього готувалися вже зі середини 1946 р., а виконати

³⁶ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1490. Оп. 1. Од.зб. 18. Арк. 6.

³⁷ Там само. Арк. 23.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 236.

³⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1490. Оп. 1. Од.зб. 18. Арк. 16.

⁴⁰ Там само. Арк. 11.

⁴¹ Fodor G. Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciój pereit kárpátjai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek. Debrecen, 2017. P. 201.

⁴² Там само. Арк. 232.

планували на початку 1947 р.⁴³. Однак низка подій протягом 1947 р., на які чиновники не розраховували, перешкодила процесам, запланованим щодо реформатів⁴⁴.

Увесь 1948 р. питання залишалося у підвішеному стані й вимагало вирішення. На це часто вказував у звітах обласний уповноважений РСРК. Серйозно зайнятися цією справою йому довелося восени 1948 р., коли до обласного уповноваженого в Ужгороді один за одним почали з'являтися пробсти у справі незареєстрованих церковних громад. Михайло Распутько неодноразово скаржився київському керівництву, що йому не дають спокою, як він писав, *керівники округів*, бо одного дня приїжджає один, наступного – інший, приносячи різні подання та заяви. Із внутрішнього офіційного листування з'ясовується і те, що М. Распутькові не терпілося закінчити не тільки тривалий, а й втомливий для нього процес реєстрації церковних громад, тож у липні 1948 р. він рекомендував спосіб вирішення питання церковного центру реформатів: «Я вважаю найбільш доцільним визначити церковним центром для реформатів Ужгород, таким чином у майбутньому ужгородський священник може бути водночас і головою церкви»⁴⁵. Але проблемою стало те, як він тоді вже знав, що Жігмонд Русько (Zsigmond Ruszka), який служив в Ужгороді, не одержав дозволу на діяльність. Тож разом із київським керівником вони розмірковували над тим, кого обрати міським священником. Як уже зазначено, реєстрація тривала до кінця грудня 1948 р., на той час М. Распутько все ще не міг назвати кандидата на *церковного адміністратора* (такий термін чиновники використовували в офіційному листуванні), оскільки березький пробст І. Пійєш не погодився обійняти посаду ужгородського пастора⁴⁶. Через це громаді не дали й дозволу на діяльність.

Зрештою (з відтермінуванням майже на рік), остаточно полагодити справу запланували на перший квартал 1949 р. і вибрати т. зв. *церковний центр* для реформатів, якому повинні були підпорядковуватися усі церковні громади, що діяли на території Закарпатської обл., відповідно мав бути ліквідований внутрішній поділ, тобто церковні округи, а очільником Реформатської Церкви замість єпископа планували призначити церковного адміністратора⁴⁷. Ці вказівки для внутрішнього використання насправді передбачали перетворення оригінальної організаційної структури Реформатської Церкви, яка ще продовжувала функціювати, за радянським (православним) зразком. Одна зі стенограм РСРК від січня 1949 р. уже як факт констатує: на чолі всіх церковних громад має бути декан (або старший декан), а його адміністративним центром повинен стати Ужгород, який водночас є столицею Закарпатської обл. Відповідно голови Ради двадцяти підпорядковуватимуться безпосередньо деканові. На цей час М. Распутько вже висунув на цю посаду Б. Генчі як *найбільш ліберального* пробста⁴⁸. Щоправда, на реалізацію такого задуму спритному

⁴³ Для порівняння: Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-195. Оп. 1с. Од. зб. 40 с. Арк. 14.

⁴⁴ Такими непередбаченими подіями стали невизнані вибори обласного уповноваженого від реформатів, проведені в лютому 1947 р., згодом переговори про об'єднання з ЄХБ, активізація членів «Кола східних братів», слідство КДБ. Детальніше про це див.: Szamborovszkyné Nagy I. «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!»... Р. 377–398.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 196.

⁴⁶ Там само. Арк. 229.

⁴⁷ Там само. Арк. 236.

⁴⁸ Там само. Арк. 196.

закарпатському уповноваженому РСРК довелося чекати до кінця 1949 р., оскільки церковний старійшина (*lelkészi korelnök* – найстарша особа серед духовенства певного округу, яка вважалася його неофіційним лідером) Дюла Барі (Gyula Bary) ще працював, то Генчі не погоджувався на запропоновану посаду *декана*. Після того, як у грудні 1949 р. Д. Барі через проблеми зі здоров'ям уже не міг виконувати функцій священника, Б. Генчі відчув, що з його боку не буде неповагою, якщо він перебере керівну роль у Закарпатській Реформатській Церкві. Сама подія відбулася 23 грудня 1949 р. в Ужгороді, коли три пробсти – Ш. Лайош, Б. Генчі й І. Іййеш – зрештою погодилися на вимогу влади і відкритим голосуванням обрали Б. Генчі деканом (так цю посаду назвали органи влади), або ж головним пробстом⁴⁹. Зміни в організаційній структурі Реформатської Церкви голова РСРК Української РСР П. Вільховий представив так, наче це була його заслуга⁵⁰.

Таке підпорядкування єдиному центру фактично відразу ліквідувало як усі попередні церковні посади (пробст, куратор, синод, єпископ), так і церковні округи. Дані про реформатські громади на 31 грудня 1949 р. відображено в таблиці 1. Згідно з ними, із 91 церковної громади державною реєстрацією володіла 61, так само офіційно віряни могли використовувати 61 церкву⁵¹.

Таблиця 1

**Дані про закарпатські реформатські церковні громади
на 31 грудня 1949 р. із погляду реєстрації⁵²**

№	Округ	Церковні громади			Священники	
		загальна к-сть	з них зареєстровано	не зареєстровано	загальна к-сть	з них зареєстровано
1.	Ужгородський	22	16	6	16	16
2.	Мукачівський	7	5	2	5	5
3.	Берегівський	35	25	10	25	25
4.	Виноградівський	23	14	9	14	12
5.	Хустський	2	1	1	2	1
6.	Тячівський	1	–	1	1	–
7.	Іршавський	1	–	1	–	–
	Всього:	91	61	30	63	59

Проте (як видно з таблиці № 2) служило в них уже лише 59 священників⁵³, з яких 1/3 – старші 55 років, оскільки в березні 1949 р. пароха з с. Форголань Іштвана Ассоні (István Asszonyi), а в листопаді священника з с. Велика Паладь Йожефа Журкі (József Zsurki) арештовано за нібито антирадянську діяльність⁵⁴. Вони одержали покарання у вигляді 25 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії.

⁴⁹ ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1113. Л. 88.

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 12. Арк. 144–145.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 179.

⁵² За даними: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 179.

⁵³ Там само. Арк. 180.

⁵⁴ Там само. Арк. 173.

Таблиця 2

**Статистичні дані про закарпатських реформатських священників
на 31 грудня 1949 р.⁵⁵**

Загальна к-сть священ- ників	Поділ за часом висвячення (осіб)					Поділ за віком (осіб)		
	до 1916	між 1918 – 1930	між 1930 – 1941	між 1941 – 1945	після 1945	мо- лодші 40-ка	41–55	старші 55-ти
59	16	17	20	4	2	18	20	21

Паралельно продовжувалося скорочення кількості священників, оскільки впродовж 1949 р. духівники Іштван Ассоні, Золтан Ковач (Zoltán Kovács), Йозеф Пажіт (József Pázsit), Бейла Густі, Іштван Дьорке та помічник священника Лайош Гулачі (Lajos Gulácsy) як члени організації «Коло східних братів» були арештовані й обвинувачені в антирадянській діяльності, згодом засуджені до відбування покарання у виправно-трудовах таборах⁵⁶. Щоправда, ці священники не мали державної реєстрації⁵⁷, тож офіційно не могли проводити богослужіння. Попри це, завдяки авторитетові вони відігравали важливу роль у своїх селах, тож не припиняли відправляти служби навіть без державної реєстрації.

Отже, можна стверджувати, що для закарпатських реформатів перехідний період після Другої світової війни тривав із січня 1946 р. по грудень 1949 р. За ці 4 роки оцінка владою конфесії, яка ґрунтувалася на синодально-пресвітерському принципі (радянська державна машина до цього з таким явищем знайома не була), змінювалася неодноразово. На початку 1946 р. її розглядали як ворога, оскільки «вірники реформатської церкви під час війни служили в угорській армії, тому проводити державну реєстрацію їхньої організації не можна»⁵⁸. За місяць (на зустрічі в Мукачевому) після відповіді реформатських священників, що кожен пастор зобов'язаний підкорятися вищій владі, яку Бог призначив над ними, а тому вони визнають радянську владу законною над собою⁵⁹, ставлення РСРК змінилося. Навіть дозволено (а за лаштунками й підтримувалося) об'єднатися реформатам із євангельськими християнами-баптистами. Однак протягом періоду, коли тривали переговори, влада вивчила минуле священників і зрозуміла, що кращим варіантом буде залишити реформатів окремою конфесією, оскільки так зручніше контролювати їхню діяльність. Так, упродовж другої половини 1948 р. 2/3 церковних громад одержали дозвіл на діяльність. Щодо тих, яким свідомо відмовляли в реєстрації, очікувалося, що вони тихенько ліквідуються, оскільки паралельно були арештовані й засуджені за антирадянську діяльність вісім реформатських духівників. Зрештою, наприкінці 1949 р. – після ліквідації колегії пресвітерів, церковних округів, посад завгоспів, пробств та єпископа – всі зареєстровані громади підпорядковано церковному адміністраторові (декану). Так організаційну структуру Реформатської

⁵⁵ За даними: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 180.

⁵⁶ З документами судового розгляду справи п'яти священників і помічника священника можна ознайомитися тут: АУ СБ України ЗО. Ф. 2258. Оп. 1. Д. 5701. Т. I–III.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 234.

⁵⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 1.

⁵⁹ Magyarország Református Egyház Zsinati Levéltára (MRE ZSL). 2f. 41d. 1947/1726. P. 3.

Церкви було змінено за *радянським зразком*, що відображав (із погляду чиновництва) ерархію радянської держави.

REFERENCES

- Bondarchuk, P. (2009). *Relihiinist naseleunia Ukrainy u 40–80-kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv): Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dekrety Sovetskoi vlasti. (1957). (Vol. 1). Moscow [in Russian].
- Fodor, G. (2017). *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciói perei kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*. Debrecen [in Hungarian].
- Kapitan, L. (2013). Henche – ochilnyk reformatskoi tserkvy Zakarpattia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXV, 184–187 [in Ukrainian].
- Leshko, O. (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh. *Carpatika-Karpatyka*, 20, 105–114 [in Ukrainian].
- Leshko, O. (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhi polovyni 40–50-kh rokakh. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istorii*, 9, 74–82 [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini 1943–1946 rr*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv XX st. do nashykh dnyv)*. Poltava [in Ukrainian].
- Salamakha, I. (2001). Reformatska tserkva Zakarpattia v pershi pisliavoienni roky (1945–1948). *Proceedings of the XI International Scientific Conference: Istorii religii v Ukraini* (Pt. 1, pp. 372–378), Lviv, 16–19 travnia 2001. Lviv [in Ukrainian].
- Sherstiuk, I. (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povoienni roky. *Istorychna pamiat*, 28, 85–92 [in Ukrainian].
- Szamborovszkyné Nagy, I. (2020). «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2, 377–398 [in Hungarian].
- Voinalovych, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs*. Kyiv [in Ukrainian].

Ibolya SZAMBOROVSKY-NAGY

*PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Director of the Library and Information Center «Apáczai Csere János»
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua*

STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH ORGANIZATION (1946–1949)

The research methodology is based on the analysis of little-known and unknown archival sources of the Archives and Museum of the Transcarpathian Reformed Church, the State Archive of the Transcarpathian Region, the State Archive of the Security Service of Ukraine in Transcarpathia Region, the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Synod Archives of the Reformed Church in Hungary, and the State Archive of the Russian Federation.

The scientific novelty of the research lies in the fact that the problem of the history of the Transcarpathian Reformed people after 1944 was carried out only as a partial mosaic-like study in the Ukrainian church history research along with other Protestant denominations, sometimes neglecting the chronological order and cause-and-effect relationship. Despite the fact that the history of the Protestants appears as a collective theme, or as the Protestant denomination with the largest organization, the history of the Baptists receives wide attention in the national church history writing. Our study is primarily not a factual narrative of historical chronology but rather focuses on thematic orientation. Following this point of view, it reflects on the issue (structural transformation) in the context of causality that is, when, why and how the organization of the Reformed church communities which had been based on traditional community autonomy was transferred to the hierarchical structural system.

In conclusion, it can be said that the structural transformation through which the Reformed church organization underwent between February 1946 and December 1949, was a specific field for the manifestation of Sovietization. In the present study, the picture of the profound social changes that the Soviet occupation of Transcarpathia in 1944, initiated in the region clearly emerges. Based on its ideology, the openly atheistic imperial state believed that immediately after the annexation of the territory and sufficient transformations of the various denominations, it would be able to use them as ideological support in its interests.

However, the Reformed church which had been built according to the council-presbyterian principle and based on the autonomy of parishes did not fit into the clearly hierarchical thinking system of the one-man dictatorship. That is why its church structure had to be transformed and adjusted to the form. Thus, the well-known and completely transparent Russian Orthodox Church served as a model for structural transformations in the Soviet imperial bureaucracy. As a result, the process of transformation of the Transcarpathian Reformed church organization into the Soviet model which ended up in the disappearance of the dioceses, deacons, the bishop, and the church districts is outlined.

Keywords: Church history, Reformed people (Calvinists), post-war transition, Soviet regime, state registration, Transcarpathian Reformed Church.

Марія САНКОВИЧ

*аспірант кафедри всесвітньої історії
факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-5238>
e-mail: mariya_sankovih@ukr.net*

НАФТОГАЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ПРИКАРПАТТЯ У ПЕРІОД ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1944–1953)

Зазначено, що період другої радянської заходноукраїнських земель супроводжувався інтенсивним процесом індустріалізації – вище керівництво СРСР ставило високі завдання: швидкими темпами наздогнати всі інші регіони УСРС у важкій промисловості, відбудові старих заводів і фабрик, а також розвивати нові. Визначено, що основний акцент робили на нафтогазовій промисловості, на корисні копалини якої Прикарпаття було багатим. Проаналізовано процес радянської індустріалізації у вказаний хронологічний період, а також розвиток перших нафтопереробних заводів. З'ясовано, що в Івано-Франківській обл. (тоді – Станіславській) розпочалося активне будівництво нафтогазових водогонів, вишок і транспортування нафти й газу не лише територією України, а й у Москву та Білорусь. Наведено статистичні дані щодо видобутку нафти та газу за різні часові проміжки. Розкрито основні умови розвитку важкої індустрії Прикарпаття, зазначено, що він призводив до зубожіння населення регіону, виселення і депортації невдоволених за межі країни. Відзначено винайдення нових методів та способів видобутку й переробки нафтових продуктів, що в результаті призвело до будівництва великих заводів, фабрик і підприємств.

Констатовано, що нафтогазова промисловість залишалася важливим спектром розвитку економіки Прикарпаття, а розвій цієї промисловості в період другої радянської індустріалізації стимулював високий темп індустріалізації. Розвиток нафтогазової промисловості дав змогу підноситися нафтопереробній і газовій індустріям, які уможливили підняття рівня економіки на новий щабель. Простежено, що нафтові родовища Станіславської обл. дали можливість розвивати інші галузі економіки, зокрема лісопереробну, кам'яновугільну, соляну тощо. Простежено помітні зрушення у соціальній сфері та покращення побуту населення регіону, пов'язані з аналізованою галуззю.

Ключові слова: нафта, газ, індустріалізація, Прикарпаття, розвиток, радянська, швидке зростання, нафтові родовища, підприємства.

Закінчення Другої світової війни стало початком нового витка розвитку заходноукраїнських земель, що ввійшли до складу УСРС. Із приходом сюди других «совітів» розгорнувся і т. зв. процес другої радянської, який відбувався дуже важко

й болісно, оскільки вільні люди Західної України не мали наміру миритися із радянським ярмом, пережитим ще задовго до війни.

Процес другої радянзації Прикарпаття відбувався у всіх напрямках і галузях економіки, культури, освіти, соціального побуту. Однак радянська влада була особливо зацікавлена в нафтових і газових родовищах регіону, а також у корисних копалинах. Однією з відразу націоналізованих галузей була нафтогазова промисловість.

Розвиток нафтогазової промисловості в регіоні історично практично не досліджували – є лише окремі згадки та напрацювання. Дослідник М. Стасів (ім'я не встановлено) у розвідках згадує про корисні копалини й поклади газу на території Прикарпаття і Львівського регіону. Дослідник стверджує, що ця галузь економіки доволі давня у Західній Україні й успішно розвивалася ще до приходу радянської влади. Також інформацію про розвиток цієї галузі можна почерпнути в загальних історичних розвідках економічного спрямування: «Стан, проблеми і перспективи розвитку нафтогазового комплексу Західного регіону України. Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції», «Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.)» тощо.

Мета статті – висвітлити розвиток нафтогазової промисловості в період другої радянзації Прикарпаття, розкрити основні аспекти цього процесу, схарактеризувати економічні можливості регіону, описати сам процес радянзації та його значення для розвитку економіки Станіславщини загалом.

Другий розквіт нафтогазової промисловості Прикарпаття припав на 50-ті роки ХХ ст. На той час усі нафтові промисли регіону перейшли до тресту «Укрнафтавидобування». Комплекс геологорозвідувальних робіт сприяв відкриттю багатьох нових родовищ: у 1951 р. одержали прилив нафти з Глибинної складки Битків-Бабченського родовища, у цей час відкрито Долинське, Північно-Долинське, Старосамбірське, Гвіздецьке, Пнівське, Пасічнянське, Спаське, Струтинське, Орів-Уличнянське, Стинавське. Розпочалося широке запровадження нових методів буріння, інтенсифікації припливу флюїдів і видобування¹.

У серпні 1944 р., після повторного встановлення радянської влади в Західній Україні, відновили роботу другий, четвертий, восьмий і дев'ятий нафтопромисли в м. Бориславі, п'ятий – у смт Східниці та третій, що об'єднав Устрики, Чорну і Стрільбичі. Також у серпні 1944 р. ухвалою Народного комісаріату нафтової промисловості СРСР було організовано управління «Укрнафтокомбінат» у м. Львові, який об'єднав видобуток нафти й газу та їхнє перероблення².

Систему керування підприємствами комплексу в 1945 р. було реформовано за галузевою засадою. На базі управління «Укрнафтокомбінат» створили: Державне об'єднання «Укрнафта» у Львові з відділами в Бориславі, а пізніше воно розташовувалося у Дрогобичі та столиці України – Києві. Трест «Укрнафтозаводи» – в

¹ Стасів М. Ю. Нафта, газ і озокерит Прикарпаття. Київ: Державне видавництво технічної літератури УРСР, 1959. 68 с.

² Стан, проблеми і перспективи розвитку нафтогазового комплексу Західного регіону України: тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції (Львів, 28–30 березня 1995 р.). Львів, 1995. 241 с.

Дрогобичі, а «Укргазвидобуток» – у Стрию. 11 червня 1945 р. почав діяти в Бориславі навчально-курсний комбінат Державного об'єднання «Укрнафта»³.

Газову промисловість в Україні 1946 р. відокремлено як самостійну галузь, створено Державне об'єднання «Укргаз» із розташуванням управління у Львові. У 1966 р. створено виробниче управління «Укргазпром», якому спочатку підпорядковувалися газовидобувні, а пізніше – газотранспортні, бурові, газопереробні підприємства, науково-дослідні інститути⁴.

У 1946–1947 рр. побудовано газопроводи «Дашава–Калуш–Галич–Добовці», «Бендери–Станіслав» 115 км завдовжки загалом, продуктивністю – 500 тис. м³ на добу. А в жовтні 1948 р. уведено в дію магістральний 500 км газопровід «Дашава–Київ», споруджений у 1946–1948 рр. Прокладено 534,4 км труб – на той час найдовший газопровід в Європі, у 1951 р. його подовжили (через Брянськ) до Москви («Дашава–Москва» 1 530 км завдовжки), а згодом побудовано ще й із Дашави до Мінська і через Вільно до Риги. Продуктивність газопроводу – 5,4 млн м³ на добу⁵.

Саме з території України вперше у світі почали експортувати природний газ – від 1944 р. до Польщі. Його з родовищ Львівщини вивозили за кордон через газопровід «Опари–Самбір–Перемишль–Стальова Воля» (210 км завдовжки, 300 мм упоперек), який збудовано під час німецької окупації та реконструйовано силами «Укргазу» в 1944–1945 рр. За короткий термін було відпрацьовано технологію міждержавної передачі газу та збудовано пункт його передачі в с. Дроздовичах Мостиського р-ну Львівської обл.⁶

У 1950 р. дала нафту перша потужна свердловина в Долині. Наступного року тут утворено нафтовидобувне підприємство «Долинанафта». За 1950–1955 рр. видобуток в цьому нафтовому районі зріс у 20 разів. У 1953 р. на основі Битківського нафтопромислу і Надвірнянської нафторозвідки створено Битківську контору буріння, а 1957 р. – нафтовидобувне підприємство «Надвірнафта» – всі підприємства галузі ввійшли до об'єднання «Укрнафта». У 1969–1972 рр. проведено його реорганізацію⁷.

У Галичині був такий адміністративний поділ: чотири гірничі округи з окрешніми гірничими урядами у Кракові, Ясло, Дрогобичі та Станіславові (тепер – Івано-Франківськ).

Найдавнішою галуззю промисловості західного регіону України, поряд із лісоробками, вважаються нафтопромисли, започатковані в першій половині XIX ст.

³ Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / відп. ред.: М. І. Петровський та ін. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. 290 с.

⁴ Українська нафтогазова наука. 1899–1999 / Бойко Г. Ю. та ін. Львів: Вид-во «Вільна Україна», 1999. 80 с.

⁵ Овчаренко О. Нафтовидобування в Україні періоду кризи тоталітарної системи: історичний аспект промислової політики. *II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.): доп. та повід.: у 4 т. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. Т. 4. С. 402–407.

⁶ Українська нафтогазова наука. 1899–1999 / Бойко Г. Ю. та ін. Львів: Вид-во «Вільна Україна», 1999. 80 с.: Патріарх нафтогазової промисловості. До 75-річчя Івана Васильовича Діяка. *Геолог України*. 2004. № 3. С. 90–93.

⁷ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. / гол. редкол. І. І. Лукінов. Київ: Наукова думка, 1987. Т. 3. Кн. 2. 440 с.

як дрібні селянські. Згодом вони відокремилися від землеробства і перетворилися на самостійну галузь промисловості та сконцентрувалися довкола таких міст, як Борислав, Надвірна, Долина. У часи Другої Речі Посполитої нафту видобувало 270 різних фірм, а з 23-х нафтопереробних заводів більш-менш нормально працювало лише 12, які здійснювали перероблення відсталим способом на кубових батареях. Возз'єднання західноукраїнських земель із підрадянською Україною справді стало «поворотним пунктом» у розвитку нафтогазової галузі промисловості. Хоча офіційно й бралися до уваги перспективи розвитку того чи того родовища загалом, проте відбулася хижацька експлуатація родового поля у критичних масштабах. Лише в перший рік «звільнення» тут відбудовано і здано в експлуатацію майже 800 свердловин. У відбудовчий повоєнний період їх відновлено й частково реконструйовано. Радянська влада створила геологічну службу – Карпатський науково-дослідний інститут нафти. У загальному видобутку в СРСР питома вага прикарпатської була незначною, але її роль у народному господарстві Української РСР – надзвичайно великою. Західноукраїнський нафтогазовий район розташований на значній відстані від основних нафтових регіонів СРСР. Наявність власних родовищ давала змогу відмовитися від нерационального завезення сюди нафтопродуктів⁸.

Унікальність нафтових родовищ Прикарпаття – великий уміст розчиненого газу у пластовій нафті. Це вимагало визначення способу розробки покладів: із поступовим виснаженням пластової енергії чи з її підтримкою нагнітанням у пласти води під тиском. У нафтовидобувній промисловості СРСР досвіду розроблення родовищ, подібних до Прикарпаття, було недостатньо, і відповідно динаміка основних параметрів, обґрунтована науково-дослідними інститутами, тільки розроблялася. Правильний метод обробки родовища затулювався без припинення форсованого відбору вуглеводів і спаду пластової енергії. Прийняття рішень щодо доцільності підтримки пластової енергії нагнітанням води відбувалося з великим запізненням. Інші родовища через економічну недоцільність підтримки пластової енергії розроблялися на природному режимі – розчиненого газу. У західному регіоні України Надвірнянський нафтопереробний завод № 14 (Станіславська обл.) почав випускати продукцію одним із перших у республіці. У другій половині 40-х років ХХ ст. тривали активні геологорозвідувальні роботи на Прикарпатті. У 1948 р. відкрито нове нафтове родовище у с. Битків Надвірнянського р-ну. Завдяки застосуванню нових технологій на відкритих свердловинах видобуток нафти поступово збільшувався. Формування одного з найбільших нафтогазовидобувних підприємств Івано-Франківщини – Долинського – розпочалося 30 серпня 1950 р. при ліквідації аварії, що сталася під час буріння розвідувальної свердловини № 1. Відкритий фонтан нафтогазового потоку підтвердив наявність глибинних нафтових структур. Тому саме ця дата вважається днем відкриття Долинського нафтового родовища. В окремих джерелах зазначено, що воно відкрите ще 1935 р., коли з неглибоких свердловин, пробурених на землях с. Підлівче, отримано незначні припливи нафти. Нафта з цих свердловин за складом багата на бензинові фракції і, за свідченням очевидців, під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки використовувалася як паливо. Із поступовим розбурюванням площі свердловин і збільшенням видобування нафти

⁸ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3508. Арк. 170.

була створена дільниця, 1952 р. укрупнена до Долинського нафтопромислу № 1. У 1957 р. на її базі створено нафтопромислове управління «Долинанафта», 1970 р. перетворене на нафтогазовидобувне управління «Долинанафтогаз»⁹.

На долиньському нафтопромислі 1958 р. уперше у СРСР був запроваджений прогресивний метод видобутку нафти – однією свердловиною із двох горизонтів. Долинський нафтопромисел за короткий час посів перше місце в республіці, а його продукція була найнижчої собівартості. Того ж року реконструйовано й розширено нафтопереробний завод у Надвірній. На ньому введено в дію електроенергозольовальну та бітумну установки, парафіновий цех, атмосферно-вакуумну установку. Використовуючи місцеву сировину, завод щороку збільшував випуск бензину, гасу, дизельного палива й інших нафтопродуктів. Із введенням у дію лінії електропередач Стрий–Івано-Франківськ–Надвірна і підімкненням до неї Надвірнянського нафтопереробного заводу майже у 18 разів збільшилася електроозброєність праці. Це уможливило механізування процесів розливу та навантажування нафти, бітуму, парафіну¹⁰. За запасами вуглеводів найбільшим було Долинське нафтове родовище. Зростання видобутку тут нафти відбувалося до 1966 р. Це зумовлювало введення в експлуатацію нових свердловин, а також розроблення Північно-Долинського і Спаського родовищ у 1960 р., Струтинського – в 1962 р. Максимального видобутку супутнього газу – 1,2 млрд м³ – досягнуто 1963 р., а нафти – 2002 млн т – 1966 р.¹¹. Якщо 1963 р. в УРСР видобували 4 713 тис. нафти, то в Івано-Франківській – 2 495 тис., Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській – 477 тис., Львівській – 213 тис., Харківській обл. – 104 тис. т¹². Видобування нафти супроводжувалося виходом супутнього газу. Природний газ на Прикарпатті почали видобувати 1923 р. на Калуському родовищі, а в 30-х роках ХХ ст. організовано перероблення фракцій нафтового газу в Битковій й Ріпному. У 1946 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про будівництво першого в Україні магістрального газопроводу «Дашава–Київ» завдовжки 512 км, який здано в експлуатацію 17 листопада 1948 р., а пізніше продовжено на Брянськ і Москву. Після здачі в експлуатацію газопроводу у Львові створено об'єднання «Укргаз», до складу якого ввійшли всі експлуатаційні управління газової промисловості регіону. На базі Стрийського організовано трест «Укргазвидобування».

Наприкінці 1950-х років налагоджено переробку відпрацьованого долиньського газу на сажових заводах. Тоді ж почалося спорудження газопроводу «Косів–Чернівці» та «Надвірна–Станіслав». Підготовка газових ресурсів західних областей України закінчилася 1956 р. введенням у розробку потужного газового родовища Більче-Волиця, з якого було видобуто близько 40 млрд м³ газу. Воно розташоване на північному сході від Стрия і за 8 км від Угерського газового родовища. За величиною запасів виявилось найбільшим на Прикарпатті. Крім того, були відкриті такі родовища, як Свидницьке й Північна Медениця у Львівській обл. і Косівське в Івано-Франківській. У ці роки розвідано два нових газових родовища – Рудківське

⁹ Гузійчук І. О. Становлення промислового видобування нафти на Прикарпатті як передумова створення Музею нафтопромислів Галичини. *Нафтогазова галузь України*. 2013. № 6. С. 44–46.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Івано-Франківська обл. / редкол. тому: Чернов О. О. (голова) та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 639 с.

¹¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3611. Арк. 243.

¹² Губіна О. Як стати Україні нафтовою Оклахомою? *Молодь України*. 1993. 20 квітня.

та Кадобнинське з вільним дебітом свердловин від 200 до 600 тис. м³ на добу. Видобуток із прикарпатських родовищ збільшувався величезними темпами і 1955 р. давав 48 % союзного газу¹³.

На 1 січня 1962 р. промислові запаси природного газу західних областей республіки становили 111,2 млрд м³¹⁴. У середині ХХ ст. споруджено мережу газопроводів республіки: «Угерсько–Гніздичів», «Івано-Франківськ–Угерсько», «Більче-Волиця–Львів–Липники», а також «Шебелинка–Харків», «Шебелинка–Дніпропетровськ», «Шебелинка–Белгород» та ін. Із відкриттям Шебелинського газоконденсатного родовища почався бурхливий розвиток газової промисловості України. Саме Шебелинка стала не лише полігоном колишнього СРСР для випробування і впровадження прогресивних методів розробки та експлуатації родовищ, а й кузницею кадрів для галузі. Виховані на Шебелинці спеціалісти обіймали згодом керівні посади в колишньому Харківському раднаргоспі, об'єднанні «Укрсхідгаз», Харківському, Полтавському та Кримському газопромислових управліннях, апаратах «Укргазпрому», Держнафтогазпрому СРСР, Мінгазпрому СРСР, в організаціях республік Комі, Якутія, Узбекистан, інших регіонах та у провідних наукових організаціях СРСР¹⁵. До 60-х років минулого століття основним джерелом газу в Україні були родовища Прикарпаття, які не містили вуглеводневого конденсату. Із введенням в експлуатацію нового газоконденсатного родовища в Шебелинці виникли труднощі у підготовці газу до подальшого транспортування.

Історія розвитку озокеритної галузі промисловості на Прикарпатті тісно пов'язана з історією нафтопромислу. Виходи озокериту трапляються в районах видобутку нафти. Через те, що практична цінність озокериту («земної смоли», «сала») не була відома, на нього не звертали особливої уваги. Крім бориславських озокеритових промислів, на Прикарпатті видобували його в районі Трускавця, Старуні й Дзвиняча. Видобуток озокериту існував деякий період і на родовищах Поляниця та Небилів. Упродовж усього післявоєнного періоду розвитку цієї промисловості Прикарпаттю надавали великого значення. У Бориславі й Дзвинячі побудовано нові шахти та відновлено старі. Якщо в 1946 р. видобували 852 т, то 1967 р. – 1 236 т¹⁶.

Швидкі темпи розвитку нафтогазової промисловості забезпечувала техніка, що працювала на електричних приводах. Якщо раніше проходження нових свердловин за добу вимірювалося сантиметрами, то нові потужні турбінні бурові верстати дали можливість заглиблюватися на десятки метрів. Надзвичайно продуктивний турбінний спосіб буріння уможливив здачу свердловини в експлуатацію раніше від визначених графіків. Із року в рік збільшувалася кількість автоматики, яка приводилася в дію електрикою. Електричні двигуни повністю витіснили парові. На нафтовидобувних підприємствах тривала заміна свабового й желонкового способів видобутку глибоко насосним. На зміну примітивним способам буріння прийшли досконаліші – роторний і турбінний, алмазне долото. Електробур дав змогу здійснювати буріння глибоких нафтових та газових свердловин у кілька

¹³ Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління «Долинанафтогаз». *З історії Долини: зб. історико-краєзнавчих статей*. Долина, 2012. Вип. V. С. 168–223.

¹⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 3814. Арк. 100.

¹⁵ Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР. Статистический сборник, 1966. 666 с.

¹⁶ Бубен О., Головатий М., Стоєвський К., Федунків З. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди. Київ: «Друкарня Діапринт», 2005. 292 с.

разів швидше, ніж турбінним і роторним способами. Пробурені на велику глибину свердловини уможливили введення в експлуатацію запасів нафти на глибоких горизонтах – 5 000 м¹⁷.

Отже, історія і географія нафтогазової промисловості України в середині ХХ ст. зазнала докорінних змін. Якщо у 1950-х роках центром видобутку був Прикарпатський регіон, то в другій половині 1960-х він перемістився на Лівобережжя – у Дніпровсько-Донецький. Однак у нафтогазовидобувній промисловості – одній із провідних ланок економіки Івано-Франківської і Львівської обл. – головну увагу зосереджували на розширенні обсягів видобутку й удосконаленні технології виробництва. У досліджуваній період відбувалися «справжній бум» і гонитва за нафтою та газом. Бурхливий розвиток нафтогазової промисловості пов'язаний із упровадженням новітніх технологій. Завдяки широкому запровадженню турбобурів середня швидкість буріння свердловин подвоїлася. На зміну недовговічному шарошечному долоту прийшло алмазне. Розширення виробничих потужностей і модернізація сприяли нарощуванню випуску нафтопродуктів, при цьому зростала продуктивність праці, фондовіддача. Газова промисловість дуже швидко перетворилася на найпотужнішу сучасну енергетичну галузь. Вивільнивши десятки тисяч робочих рук, вона скоротила в кілька разів спалювання дров, вугілля, мазуту, зробила довкілля чистішим. Водночас для нафтогазовидобувної промисловості були притаманні ті самі проблеми, що і для інших галузей соціалістичної економіки. Головною метою було перевиконання плану з видобутку нафти й газу (на відміну від дорадянської доби, коли органи австрійської і польської влад регламентували максимальні можливості експлуатації кожного нафтового поля).

REFERENCES

Boiko, H. Yu. (Ed.). (1999). *Ukrainska naftohazova nauka. 1899–1999*. Lviv: Vyd-vo «Vilna Ukraina» [in Ukrainian].

Buben, O., Holovaty, M., Stoievskiy, K., & Fedunkiv, Z. (2005). *Litopys VAT «Prykarpattiaoblenerho»*. *Vikhy istorii. Podii ta liudy*. Kyiv: «Drukarnya Diaprynt» [in Ukrainian].

Chernov, O. O. (Ed.). (1971). *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR: v 26 t. Ivano-Frankivska obl.* Kyiv: Holovna redaktsiia Ukr. rad. entsyklopedii AN URSR [in Ukrainian].

Hubina, O. (1993, Kvitenn 20). *Yak staty Ukraini naftovoiu Oklakhomoiu? Molod Ukrainy* [in Ukrainian].

Huziichuk, I. O. (2013). *Stanovlennia promysloвого vydobuvannia nafty na Prykarpatti yak peredumova stvorennia Muzeiu naftopromysliv Halychyny. Naftohazova haluz Ukrainy*, 6, 44–46 [in Ukrainian].

Lukinov, I. I. (Ed.). (1987). *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainiskoi RSR: [u 3 t., 4 kn.]* (Vol. 3, Pt. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Mysiovy, R. (2012). *Stanovlennia naftohazovydobuvnoho upravlinnia «Dolynanaftohaz»*. *Z istoriyi Dolyny: zb. istyrykokraieznavchyykh statei*, V, 168–223 [in Ukrainian].

¹⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3927. Арк. 173.

Neftedobuvaiushchaia i gazovaia promyshlennost SSSR. Statisticheskii sbornik, (1966). [in Russian].

Ovcharenko, O. (2007). Naftovydobuvannia v Ukraini periodu kryzy totalitarnoi systemy: istorychnyi aspekt promyslovoi polityky. Proceedings of the II International Congress of Ukrainian Historians: *Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku* (Vol 4, pp. 402–407), Kamianets-Podilskyi, 17–18 veresnia 2003. Kamianets-Podilskyi; Kyiv; New York; Ostroh: Vyd-vo NaUOA [in Ukrainian].

Patriarkh naftohazovoi promyslovosti. Do 75-richchia Ivana Vasylovycha Diiaka. (2004). *Heoloh Ukrainy*, 3, 90–93 [in Ukrainian].

Petrovskiy, M., Hrynovets, I., Lutsyk, I., Mykhailov, V., et. al. (Eds.). (1964). *Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSR (1939–1964 rr.)*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu [in Ukrainian].

Stan, problemy i perspektyvy rozvytku naftohazovoho kompleksu Zakhidnoho rehionu Ukrainy. (1995). Proceedings of the Scientific-Practical Conference, Lviv, 28–30 bereznia 1995. Lviv: UNHA, NTSH, Oblasna orhanizatsiia tovarystva «Znannia» [in Ukrainian].

Stasiv, M. Yu. (1959). *Nafta, haz i ozokeryt Prykarpattia*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo tekhnichnoii literatury URSR [in Ukrainian].

Mariia SANKOVYCH

PhD Student, Department of World History

Faculty of History, Political Science and International Relations

V. Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-5238>

e-mail: mariya_sankovih@ukr.net

OIL AND GAS INDUSTRY OF PRYKARPATTIA DURING THE SECOND SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINIAN LANDS, 1944–1953

During the second Sovietization of Western Ukraine, there was an intensive process of industrialization. The top leadership of the USSR set high goals: to quickly catch up with all other regions of the USSR in heavy industry, the reconstruction of old plants and factories, as well as the development of new ones. The main task was set for the oil and gas industry, the minerals in which Prykarpattia was rich. The article analyzes the process of Soviet industrialization in this chronological period and the development of the first refineries. As was investigated, then in the Ivano-Frankivsk region (then – Stanislav region) started the active construction of oil and gas pipelines and towers, and began transportation of oil and gas not only in Ukraine but also to Moscow and Belarus. The article presents an analysis of statistical data on oil and gas production for various periods. The main conditions for the development of heavy industry in Prykarpattia are revealed. At the same time, the development of industry led to the impoverishment of the region's population, eviction, and deportation of dissatisfied people outside the country. However, new methods and ways of extracting and refining petroleum products were invented, which eventually led to the construction of large plants, factories, and enterprises.

Additionally, highlighted that the oil and gas industry remained an essential spectrum of economic growth in Prykarpattia, and its development during the second Sovietization led to a rapid pace of industrialization. Moreover, the development of the industry made it possible to develop the oil refining and gas industries, which allowed them to raise the economy to a new level. Oil fields in the Stanislav region were connected with the growth of other sectors of the economy, for instance, forestry, coal, and salt. Characterizing this industry, the author sees significant changes in the social sphere and improvements in the lives of the population of the region.

Keywords: oil, gas, industrialization, Prykarpattia, development, Sovietization, fast growth, oil fields, enterprises.

УДК [930:908](477.87):903.5(=511.141)"08/09"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-195-214

Борнобаш КЕЙС

доктор філософії

доцент кафедри історії і суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8417-8441>

e-mail: kesz.barnabas@kmf.org.ua

Маргарита КЕЙС

доктор філософії

доцент кафедри філології

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9738-2858>

e-mail: kesz.margit@kmf.org.ua

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОУГОРСЬКИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗАКАРПАТТЯ

Зазначено, що впродовж тисячоліть територія сучасного Закарпаття була магістраллю та місцем поселення кочівників, які шукали батьківщину. Проаналізовано те, яку стратегічну роль відіграв оточений полонинами регіон Верхньої Тиси, що є північно-східними природними географічними воротами Карпатського басейну, у розселенні кінного кочового народу зі сходу – угорців.

Загальновідомо, що середньовічні писемні джерела, які оповідають про угорське завоювання, зокрема «Gesta Hungarorum», переплетені з легендами й переказами та описують умови свого часу (рубежу XII–XIII ст.) на фоні подій, що відбулися за три століття до їхнього написання. Констатовано, що через літературні елементи й неточності в літописах дослідники пізнішої епохи поставили під сумнів і реальні історичні факти, в них описані. Наведено приклад суперечки, що виникла між слов'янськими й угорськими істориками щодо оселення угорців, стосунків між слов'янськими корінними жителями та угорцями, що осіли, і належністю краю. Поставлено за мету підійти на крок ближче до вирішення цієї дискусії на основі аналізу джерел, особливо закарпатської літератури. Узагальнено результати археологічних розкопок, які почалися в XIX ст. і чітко доводять, що угорці, які здобули батьківщину, остаточно оселилися на цій території вже в кінці IX ст.

Стверджено, що деякі зі знахідок на Закарпатті, переважно з поховань, можна вважати найдавнішими артефактами угорського походження, знайденими в Карпатському басейні. Констатовано, що сьогодні в цьому краї розкопані не лише унікальні місця захоронень, а й цілі цвинтарі (м. Берегове – Мала Гора, с. Чома – Сіпагат), більшість із них можна датувати кінцем IX – першою половиною X ст. Зазначено, що давньоугорські археологічні пам'ятки Закарпаття становлять єдине ціле з аналогічною групою знахідок регіону Верхнього Потисся. Вказано, що археологи виявили декілька

елітних поховань у регіоні Верхньої Тиси, зокрема на Закарпатті, з чого висновано, що політичний центр угорців до середини X ст. був розташований у східній частині Карпатського басейну, а не в Задунайському регіоні, як вважали раніше.

Простежено, що давні угорські археологічні знахідки Закарпаття, зокрема розглянутий у цій статті некрополь с. Чома, привертають все більше уваги угорських та українських дослідників. Зазначено, що археологи й історики, які представляють різні школи та напрями, тепер прийшли до спільної думки в кількох важливих питаннях, однак, безсумнівно, необхідні подальші дослідження.

Ключові слова: Закарпаття, давньоугорські поховання, археологічні джерела, зброя, кладовище в с. Чома.

Історична наука підтвердила гіпотезу, яка століттями побутує в угорській суспільній свідомості та яку засвідчують писемні джерела, що значна частина угорського народу під проводом Алмоша (Álmos) та його сина Арпада (Árpád) увійшла до Карпатського басейну через Верецький перевал у 895–895 рр. Згідно з літописцем Анонімом*, автором «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»), слов'яни, які проживали в цьому краю, піддані болгарського вождя Салануса (Salanus), добровільно здалися Алмошеві. Відпочивши впродовж 40 днів, угорці, які наступали, захопили замок Гунг, убивши Лаборця (Labogec), місцевого лідера та васала Салануса. Алмош передав тут владу своєму синові Арпаду, який незабаром зайняв усю землю від Бодрога до Угочі, разом із резиденцією Салануса – замком Боршова¹.

Хоча факт завоювання та шлях угорських військ, описані в «Gesta Hungarorum», підтверджені археологічними знахідками, літопис Аноніма сповнений вигаданих постатей (Саланус, Лаборець та ін.) і казкових елементів. Це дало змогу деяким історикам маніпулювати історичними джерелами, ставлячи під сумнів присутність угорців у цьому краю у X–XI ст.²

Водночас на основі численних археологічних знахідок можна зробити висновки, що територія сучасного Закарпаття не лише відігравала головну роль в угорському завоюванні, але опісля деякий час поблизу міг розташовуватися центр угорських лідерів³. Угорці-завойовники від початку, вже наприкінці IX ст., займали стратегічно важливі цілі, переважно на дорогах, що вели до перевалів: сучасні Чома, Берегове, Мукачеве, Свалява, Нижні Ворота тощо. Заболоченими лісистими рівнинами заволоділи пізніше. Більшість угорських племен не затрималася надовго в районі Верхнього Потисся, а перекочувала далі – в район між Дунаєм та Тисою. З часом і князівський центр перемістився з Верхньої Тиси до Дунаю.

Закарпатський археолог Йосип Кобаль (Kobály József) звернув увагу на етнічні та мовні аспекти угорців-завойовників, які неможливо оминати в контексті

* Безіменний літописець, імовірно, був придворним писарем Бели III (Béla III) на ім'я Петер (Péter).

¹ Kobály J. Kárpátalja népei a történelem kereszútján. *Kárpátaljai szemle*. 1994. Szám. 1. VII. rész: A honfoglaló magyarok. P. 27–28; Kobály J. *Sine ira et studio*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998. P. 38.

² Закарпатський археолог Йосип Кобаль стверджує, що в літописі набагато більше правдивої інформації, ніж вважали раніше. (Kobály J. *Sine ira et studio*. P. 38).

³ Ibid. P. 39. Також чимало знахідок виявлено в окрузі Саболч-Сатмар-Берег (Тарцал, Кенійзло, Ракамаз, Гестерд, Тисабездед, Епер'єшке тощо).

місцевих знахідок. Деякі дослідники тривалий час припускали, що певні археологічні артефакти, виявлені в області (кінне поховання, хустські дирхеми тощо), можуть бути пов'язані не з угорцями, яких лінгвісти вважають фіно-уграми, а з тюркськомовними кабарями (каварами), що їх супроводжували. Крім того, останнім часом набула поширення теорія угорського дослідника Яноша Маккаї (János Makka), згідно з якою угорці в супроводі інших тюркських народів (гуннів, аварів, оногурів) могли розселитися в Карпатському басейні кількома хвилями, починаючи з 395 р.*. За словами Маккаї, Арпад та провідний прошарок суспільства розмовляли східною, тюркською, мовою, і за кілька століть злилися з угорцями фінно-угорського походження, що оселилися тут раніше, подібно до болгар, які ослов'янилися на Балканах⁴. Хоча цю думку не поділяють авторитетні історики, все ж визнають, що разом з етнічно та мовно змішаними племенами угорців-завойовників у регіоні могли оселитися і супровідні тюркські народи (наприклад, кабари), які виконували функції прикордонної сторожі.

Отже, мета дослідження – розглянути археологічні пам'ятки Закарпаття, пов'язані з угорцями-завойовниками та народами, що їх супроводжували, і проаналізувати наявну історіографію з цієї проблеми⁵.

Першим дослідником угорців у цьому краї був Тиводор Легоцький (Tivadar Lehoczky), який 1870 р. знайшов біля Сваляви поховання знатного воїна. У могилу поклали лише голову коня, кістки його кінцівок і шкіру, а також зброю, зброю (наконечники стріл) і прикраси (красиву пластину для торби, оздоблену пальметами)⁶.

У 1890 р. Легоцький знайшов багате поховання на Малій Горі в м. Берегове. В основній могилі він виявив шаблю, сім наконечників стріл, пару посріблених стремен, позолочений ковпак для шапки «шювет», прикрашений листям, та інші предмети⁷.

У 1891 р. в с. Оросієво знайдено старовинну угорську могилу, але артефакти часів завоювання були виявлені і в інших частинах нашого краю (Нижні Ворота (унікальна знахідка – срібна пластина), Підполоззя (поховання); Берегове – Мала Гора (унікальна знахідка – меч), околиці Хуста (колекція монет)*; Соломоново – цвинтар) тощо.

* Див. також теорію Дьюлі Ласло (Gyula László) про «подвійне здобуття угорцями батьківщини». 4 Kobály J. *Sine ira et studio*. P. 40.

⁵ Див.: Kész B. A honfoglalás kori magyarok emlékei Kárpátalján. *Kárpátaljai Szemle*. 1993. Szám. 1. P. 14–15; Kész B. Adalékok vidékünk történetéhez a magyar honfoglalástól az államalapításig (895–1000). *Kárpátalja hetilap*. 2019. XIX. évfolyam, 43. (979). P. 13; Кейс Б. Штрихи з історії нашого краю від здобуття угорцями батьківщини до державотворення (895–1000). *Карпатський об'єктив*. 2020. 3 травня. URL: <http://istoria.ko.net.ua/?p=2817>; Kész B. Északkelet-Magyarország középkora (a honfoglalástól 1526-ig). *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* / ed. Gy. Csátáry. Beregszász; Ungvár: II. RF KMF – RIK-U Kft., 2021. P. 103–115.

⁶ Детальний опис: Lehoczky T. A beregszászi honfoglalási sír leírása. *Bereg vármegye. Válogatás Lehoczky Tivadar írásaiból* / ed. In J. Kobály. Ungvár: Grazsda KFT – KMKSZ, 1995. P. 62–69.

⁷ Детальний опис див.: Lehoczky T. A beregszászi honfoglalási sír leírása. P. 62–69; Lehoczky T. A beregszászi honfoglalási sír. *Adalékok Beregszász történetéhez* / ed. J. Kobály. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. 1999. P. 18–24; Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregszászra és környékére (reprint). Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. P. 81–88. У 1893 р. тут знайшли іншу могилу, але, на жаль, її зруйнували під час видобутку каменю. Іншу, професійно розкопану, віднайшли лише 1933 р., за 30 метрів від першої.

Після тривалої перерви в 1980-х роках дослідження, пов'язані з епохою здобуття батьківщини, продовжилися. Тоді археолог із Кемерова Віктор Бобков (Виктор Бобков) розкопав в ур. Сіпагат (угор. – Szirahát, від назви струмка Сіпа, поряд із яким було виявлено поховання) поблизу с. Чома угорський цвинтар X–XI ст. У 28-ми могилах, які він дослідив, спочивали знатні й рядові воїни та члени їхніх родин.

У 1993 р. місцева влада розпочала поділ досліджуваної території на ділянки, який вдалося вчасно зупинити. Так, наступного року археологи Ужгородського університету на чолі з Едуардом Балагурі (Eduárd Balahuri) та В'ячеславом Котигорошком змогли продовжити розкопки кладовища, що займає площу близько півтора гектари. У період із 1994 р. по 1999 р. ужгородським археологам за професійної допомоги угорського професора Іштвана Фодора (István Fodor) вдалося розкопати близько 78 могил на лівому березі струмка Сіпа, але вчені припускають, що на цвинтарі ще повинно бути близько 100–150 могил.

Могили чоловіків і жінок, похованих на цвинтарі в Чомі, розташовані окремими рядами, на глибині близько 0,6–1,2 м, із заходу на схід. Захоронення воїнів із конями – посередині пагорба, а простолудинів і слуг – на краях. На жаль, через кислий ґрунт кістки перебувають у край поганому стані. Проте предмети з могил дають фахівцям чимало інформації.

Крім голови та гомілки коня**, були виявлені разом із воїнами уцілілі металеві елементи кінської зброї (вигнуті стремена, пряжки сідла й вуздечки), зброя (листоподібні наконечники стріл, топірці, мечі (крім своєрідних шабель східного типу, тут знайдено два шаблеподібні та один виготовлений у норманському стилі)), пряжки та карбована фурнітура. Хоча багато прикрашеної пластини торби, подібної до тієї, яку знайшли у Сваляві, тут не виявлено, бронзова фурнітура та пряжки шкіряних ремінців, що висіли на торбах, – гідні аналоги артефактів, знайдених в Угорщині (наприклад, карбованих торб з Уйфегерто-Мічкесту).

Аксесуари жіночих гробниць містять бронзові та срібні сережки (серед них трапляються і прикраси у формі грона), каблучки, бронзові браслети (прості дротяні та плетені замість більш елітних пластинчастих), скляні і глиняні намиста, а також гудзики, що прикрашали одяг, темно-коричневі й темно-сірі глечики, сформовані на ручному гончарному крузі та прикрашені різьбленими букетами і горизонтальними лініями.

Приблизно за 2 км від цвинтаря, у напрямку с. Геча, археологи також знайшли сліди тогочасного поселення (квадратний викопаний дім-напівземлянку глибиною близько півметра, кам'яні печі, дві посудини, повні кісток тварин й уламків глини, глиняний посуд тощо), але це місце ще потрібно дослідити.

Ми стежили за дослідженням закарпатських археологічних пам'яток, пов'язаних з угорцями епохи здобуття батьківщини від кінця 1980-х років. Адже, будучи студентами, а також лаборантом-археологом (Б. Кейс) тодішнього Ужгородського державного університету, мали можливість ретельно обстежити й описати артефакти, які знайшов Бобков у с. Чома і які саме тоді було повернено з Кемерова (рис. 1–4)*.

* 400 частково підроблених арабських срібних дирхемів відігравали важливу роль у тогочасній торгівлі. Деякі дослідники пов'язують знайдені в Карпатському басейні дирхеми з кабарями чи печенігами.

** Йдеться не про поховання цілого коня, а т. зв. часткове кінне поховання. Шкіра коня не збереглася.

Із 1990-х років у закарпатській пресі вийшло кілька наших публікацій угорською та українською мовами про сенсаційні на той час артефакти Чомського некрополя⁸. Крім них, треба також назвати відповідний розділ колективної монографії істориків Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II «Історія Закарпаття. Спадщина та виклики»⁹. Також низку інформаційних матеріалів на цю тему можна переглянути на виставці Центру епохи здобуття батьківщини в с. Чома, який ми упорядкували, створеного Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ).

Починаючи з 1990-х років, у пресі регулярно публікували новини, репортажі й повідомлення українською та угорською мовами про Чомський цвинтар і меморіальний парк, зокрема авторства вже названого закарпатського археолога, музеолога Й. Кобаля, що писав як українською, так і угорською мовами¹⁰. Нас передовсім цікавить, наскільки згадки про цвинтар у Тисачомі, який є важливим у Карпатському басейні, присутні в угорській науковій літературі, та як угорські й українські історики та археологи регіону трактують питання угорського здобуття батьківщини.

Зауважимо, що дослідники угорців-завойовників батьківщини в Україні та Закарпатті опиралися на досвід і роботу численних угорських археологів, істориків та антропологів. Не кажучи вже про те, що до цього процесу долучилися й «іноземні» фахівці, тобто ті, які проживають за межами Угорщини.

Перш ніж перейти до розгляду праць, що безпосередньо стосуються Чомського цвинтаря, розгляньмо ситуацію в галузі дослідження давніх угорських артефактів, виявлених на території сучасного Закарпаття. У передмові до угорськомовної книжки «*Sine ira et studio*», виданої 1998 р., Й. Кобаль узагальнив результати археологічних досліджень минулого краю¹¹. Щодо здобуття угорцями батьківщини, то він найперше оцінює діяльність Т. Легоцького (1830–1915), генерального прокурора графів Шенборнів, який досліджував археологічні знахідки краю з 1860 р. і аж до смерті, заклавши основи закарпатської археології та музейної справи. Музейне товариство Легоцького засноване 1907 р. на основі його колекції, а 1929 р. в Мукачевому відкрили Музей Легоцького, який стимулював розвиток місцевої археології. Директор музею Йожеф Янкович (József Jankovich) разом із археологом Ярославом Боїмом (Jaroslav Böhm), що прибув на Закарпаття, розробив програму пошуку місцевих археологічних пам'яток. Янкович у статті «Друга лицарська могила в Берегові» повідомив про давні угорські знахідки, що 1933 р. увійшли до колекції Музею Легоцького, який діяв і під час Другої світової війни. Радянський період, що розпочався після 1945 р., характеризувався, з одного боку, комуністичною

* Більшість із них можна побачити в Археологічному музеї Ужгородського національного університету разом із предметами, які пізніше розкопали угорські археологи.

⁸ Kész B. A honfoglalás kori magyarok... P. 14–15; Kész B. Adalékok vidékünk történetéhez... P. 13; Кейс Б. Штрихи з історії...

⁹ Kész B. Északkelet-Magyarország középkora... P. 103–115.

¹⁰ Kobály J. Kárpátalja népei... P. 27–28; Kobály J. Sine ira et studio. P. 6–43; Kobály J. Néhány észrevétel Ungvár korai történetéről. *A Magyarország és a Kijevi Ruszj című magyar-ukrán tudományos konferencia anyagai* (Ungvár, 2000. november 27.) / ed. J. Kobály. Nagyszőlös: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. P. 144–166.

¹¹ Kobály J. Sine ira et studio. P. 6–43.

ідеологією, а з другого – регулярними археологічними дослідженнями. Тоді на Закарпатті дослідження, пов'язані з угорцями, були заборонені¹².

Окрім історії досліджень, Й. Кобаль присвятив окремий розділ опису давніх угорських артефактів Закарпаття¹³. Розглядаючи джерела часів здобуття батьківщини, він звертає увагу на те, що і слов'янські, й угорські вчені приймають твердження з праці Аноніма, які їх влаштовують, а решту вважають вигадкою. Серед старовинних угорських пам'яток нашого краю Й. Кобаль згадує унікальні гробниці (Нижні Ворота, Свалява), кладовища (Берегове – Мала Гора, Чома – Сіпагат, Соломоново), перелічує декоративні пластини (Свалява, Чома), шапку з металевим ковпачком (Берегове, 1900), зброю (Берегове, 1900, 1933), а також мечі й наконечники стріл, поховані поряд із померлими. Хоча він обґрунтовує можливість розміщення основного центру угорців-завойовників у X ст. саме в районі Верхнього Потисся, також висуває нову гіпотезу, що закарпатські артефакти пов'язані не з угорцями, які розмовляли угро-фінською мовою, а з племенами кабарів, що прибули разом із ними й розмовляли тюркською. Крім пластин, якими оздоблювали торби, він також бачить докази цього в могилах із кіньми та виявлених там дирхемах (м. Хуст). Також покликається на суперечливу теорію Я. Маккаї, згідно з якою угорці під проводом Арпада сформували лідерський контингент, що спілкувався тюркською мовою, який із часом злився з угорськомовним простим народом¹⁴.

У 1999 р. ТУКЗ видало угорською мовою добірку раніше неопублікованих праць Т. Легоцького під назвою «Додатки до історії Берегсасу». Збірник із передмовою Й. Кобаля містить також опис давнього угорського поховання, знайденого на Малій Горі 1890 р. («Берегівська могила часів здобуття батьківщини»)¹⁵.

У 2001 р. ТУКЗ, також із передмовою Й. Кобаля, опублікувало нове видання популярної угорськомовної праці Т. Легоцького під назвою «Дані про археологію нашої батьківщини, з особливою увагою до Березької жупи та її околиць» (Мукачеве, т. 1: 1892; т. 2: 1912). Ця двотомна праця – цінна добірка для нащадків, у якій можемо прочитати опис Легоцького про поховання, виявлене в Берегсасі (м. Берегове) в 1890 р.¹⁶

Українські історики Закарпаття радянського періоду приймали лише слов'ян (*білих хорватів*), що проживали тут, а про присутність угорців до XII–XIII ст. навіть не згадували. Через це археологи також не хотіли займатися дослідженням місцевих угорських артефактів.

Після перебудови в наукових колах як Угорщини, так і України, яка стала незалежною, почалося оновлення та зміна світогляду. Як знак відкритості й початку діалогу у зв'язку з 1100-річчям здобуття батьківщини 11–13 червня 1996 р. в Ужгородському замку організовано конференцію та меморіальну виставку. Матеріали конференції за редакцією Я. Маккаї та Й. Кобаля опубліковані 1997 р. угорською та українською мовами. Серед угорських учасників найближчі до теми дослідження

¹² Серед дослідників краю варто виділити: П. Сову (P. Szova), Ф. Потушняка (F. Potusnyák), С. Пеняка (Sz. Penyák), Е. Балагурі (E. Balahuri), В. Бідзіля (V. Bidzilja), І. Поповича (I. Popovics), М. Потушняка (M. Potusnyák), В. Котигорошка (V. Kotihorosko) та ін. (Ibid. P. 8.).

¹³ Kobály J. Sine ira et studio. P. 36–42.

¹⁴ Ibid. P. 40.

¹⁵ Lehoczky T. A beregszászi honfoglalási sír... P. 18–24.

¹⁶ Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához... P. 81–88.

спостереження висловив Естер Іштванович (Eszter Istvánovits) (Музей ім. Андраша Йоші, Ниредьгаза) щодо цвинтаря X–XI ст. на пагорбі – Ібрань-Ешбо¹⁷. Цей цвинтар в окрузі Саболч-Сатмар-Берег може бути пов'язаний із тим же командним центром у регіоні Верхнього Потисся, що й кладовище в с. Чома й інші давньоугорські артефакти на Закарпатті. Аналоги виявлених тут срібних сережок токайського типу у формі грон винограду, бронзових браслетів та фурнітури знайдені і в Чомі*.

Для закарпатської аудиторії, мабуть, найсенсаційнішою була лекція Ласло Ковача (László Kovács, Інститут археології Угорської академії наук, Будапешт) про скарб із дирхемами¹⁸ з Мараморської жупи. Ми мало знаємо про скарб із близько 400 арабських або кувейтських монет, розкопаний поблизу Хуста в 1904 р. Унікальну безцінну знахідку викупили частинами перед тим, як вона потрапила до колекції монет Угорського національного музею. Однак не всі монети вдалося зберегти, адже 1905 р. 24 із них обміняли (3 описані). З допомогою московського експерта О. Фоміна (А. Фомин) Ковач оглянув і описав 368 елементів колекції. Цю роботу уточнив Герт Рісплінг (Gert Rispling), нумізмат зі Стокгольма. Більшість хустських дирхемів викарбувані в Самарканді й датовані 897–935 рр. Переважають саманідські монети (35 %) та їхні псевдоарабські імітації (65 %). Тут немає порізаних на частини, поширених в інших місцях, але значна кількість – обрізані по колу. Цікаво, що найбільшу концентрацію дирхемів, знайдених у Карпатському басейні, можна спостерігати в районі Верхньої Тиси, зокрема в Бодрогкезі. Автор пояснює це не поселенням тут кабарів чи інших мусульманських народів або маршрутами ісламських торговців через Верецький перевал, а тим, що саме тут до середини X ст. був розташований центр угорської влади часів завоювання батьківщини.

Ще одним виявом позитивної динаміки ставлення можна сприймати той факт, що 27 листопада 2000 р. в Ужгороді у зв'язку з 1000-літтям заснування Угорської держави було організовано наукову конференцію «Угорщина і Київська Русь», матеріали якої видали угорською та українською мовами (за ред. Й. Кобаля). Окремо потрібно відзначити деякі з лекцій видатних угорських й українських дослідників.

Едуард Балагурі та Ярослав Алешкевич (Ужгородський національний університет) представили типово мирні політичні стосунки між угорцями та східними слов'янами в IX–XI ст.¹⁹ Олександр Приходнюк (Інститут археології НАН України) доповів про давньоугорські археологічні знахідки, знайдені на території України,

¹⁷ Istvánovits E. Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X–XI. századi temető kapcsán. *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai* / eds.: J. Makkay, J. Kobály. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1997. P. 223–233.

* Зазначимо, що «родич» знайденого у гробниці 197/A срібного позолоченого диска для коси з рослинним орнаментом і грифом (тепер експонується в Музеї Андраша Йовші в Ниредьгазі) знайдено в Соломонові та виставлено в музеї Ужгородського замку.

¹⁸ Kovács L. A Máramaros megyei («huszti») dirhemkincsről. *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai* / eds.: J. Makkay, J. Kobály. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1997. P. 234–244.

¹⁹ Balahuri E., Aleskevics J. Політичні зв'язки між угорцями та східними слов'янами у IX – на початку XI століття. *A Magyarország és a Kijevi Ruszj című magyar-ukrán tudományos konferencia anyagai* (Ungvár, 2000. november 27.) / ed. J. Kobály. Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. P. 32–37.

але за межами Закарпаття²⁰. Уваги також заслуговує дослідження Андрєї Медвєц (Andrea Medvecz) та Калмана Шовша (Kálmán Soós) «Епоха здобуття батьківщини та становлення держави в закарпатській місцевій історіографії», де вони покритикували істориків, які пишуть про середньовічну історію сучасного Закарпаття, нехтуючи науковими фактами або навмисно перекручуючи їх. Як зазначають автори, розкопки цвинтаря часів здобуття батьківщини в с. Чома остаточно спростували попередні твердження про те, що угорці лише пройшли «Закарпаттям», населеним *близькими хорватами*, і лише в XI–XII ст. повернулися сюди як завойовники²¹.

Серед останніх наукових форумів треба відзначити міжнародну конференцію «Проблемні питання давньої історії Карпатського краю», організовану 24 вересня 2021 р. у Музеї ім. Балагурі Ужгородського національного університету. Крім учасників із Закарпаття, свої спостереження та думки висловили відомі дослідники з інших областей України, а також з Угорщини, Словаччини, Румунії та Молдови (українською, російською, угорською, румунською, словацькою та англійською мовами). Зокрема, Аттіла Тюрк (Attila Türk) розповів про стан досліджень давньоугорських археологічних реліквій у Східній Європі. Борнобаш Кейс прочитав лекцію про те, як реконструювати побут угорців часів здобуття батьківщини на основі артефактів, розкопаних на цвинтарі в с. Чома.

Розкопки некрополя поблизу Берегова в 1980–1990-х роках стали важливою віхою для закарпатських науковців. Знахідки з 28 могил, які розкопав Володимир Бобков у 1986–1987 рр., були перевезені до Кемерова, звідки частину в супроводі кількох малюнків повернуто до Ужгородського університету 1990 р., але без супровідної документації (рис. 5–6)²².

Розкопки кладовища в с. Чома у 1990-х роках продовжили археологи Ужгородського університету. Було опубліковано кілька наукових статей з їхнім описом. Марія Жиленко, співробітниця музею Балагурі Ужгородського національного університету, опублікувала історіографічну збірку українською мовою «Історія дослідження старожитностей кочівників північної частини Карпатського басейну X–XI ст.»²³. Завдяки знанню угорської мови вона змогла опрацювати й ознайомити українську громадськість із джерелами та історичними працями, пов'язаними з угорцями-завойовниками (здобувачами батьківщини). Як пише дослідниця, за значущістю Чомський цвинтар можна порівняти з некрополями Кенійзло та Бездед.

Детальну інформацію про передісторію розкопок у Чомі, могили, які вивчали В. Бобков та ужгородські археологи, ми одержуємо також зі спільного дослідження Е. Балагурі (професора-археолога, який роками керував роботою ужгородських фахівців) та професора І. Фодора (забезпечував професійну базу досліджень від

²⁰ Prichodnyuk O. Маляри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина I тисячоліття н. е.). *A Magyarország és a Kijevi Rusz című magyar-ukrán tudományos konferencia anyagai (Ungvár, 2000. november 27.)* / ed. J. Kobály. Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. P. 73–394.

²¹ Medvecz A., Soós K. A honfoglalás és az államalapítás kora a kárpátaljai helytörténetírásban. *A Magyarország és a Kijevi Rusz című magyar-ukrán tudományos konferencia anyagai (Ungvár, 2000. november 27.)* / ed. J. Kobály. Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2001. P. 167–178.

²² Kész B. A honfoglalás kori magyarok... P. 14–15.

²³ Жиленко М. А. Історія дослідження старожитностей кочівників північної частини Карпатського басейну X–XI ст. *Карпатика*. 2012. № 41. С. 94–109.

Угорщини, його матеріали побачили світ російською мовою («Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области» і містять описи, малюнки могил та захоронених у них предметів)²⁴.

Розкопки в Тисачомі відбувалися в 1990-х роках під керівництвом Едуарда Балагурі й іншого видатного археолога Ужгородського університету В'ячеслава Котигорошка, який у книзі «Верхне Потисся в давнину», написаній українською мовою, присвятив угорцям окремих розділ²⁵. Описуючи давньоугорські артефакти краю, дослідник охоплює пам'ятки часів здобуття батьківщини, знайдені на території сучасного Закарпаття, зокрема цвинтар у с. Чома. Залишаючи осторонь більш детальний опис знахідок, хочемо звернути увагу лише на три цікаві факти. Автор, який є видатним знавцем закарпатських земляних укріплень, визнає, що немає жодних доказів їхньої етнічної належності, тому їх могли спорудити навіть угорці-завойовники. Він також говорить про те, що серед завойовників могла бути значна кількість кабарів, що підтверджують і знайдені дирхеми. Зрештою, стверджує, що якщо відносно нечисленні угорці-завойовники не змінили докорінно етнічного складу населення краю і мирно жили зі слов'янами, яких зустріли, то в XI–XII ст. тут вони оселялися вже більш масово й асимілювали частину місцевого слов'янського населення.

У розкопках в Чомі особисто взяв участь Ігор Прохненко, нині археолог музею Балагурі в Ужгороді, який у праці «Давньоугорські вояцькі поховання (с. Чома Закарпатської обл.)» детально описав і зобразив знайдені тут могили та предмети. Це – один із найточніших і найповніших описів цвинтаря с. Чома²⁶. Висновки автора не відрізняються від думок названих вище ужгородських та угорських фахівців. Відповідно до цього, не підлягає сумніву те, що це давньоугорський цвинтар IX–XI ст., на якому значне місце займають могили знатних і рядових воїнів, частково з кіньми, а частково лише зі зброєю та кінними знаряддями. Мабуть, перебільшені висновки про те, що угорців-завойовників зустрів тут відчайдушний опір місцевого слов'янського населення, а численні могили свідчать про «вимирання» угорської військової еліти. Тут ще немає згадок про пізнішу теорію Прохненка, згідно з якою, як і у випадку інших пам'яток регіону Верхньої Тиси, на Чомському кладовищі спочивають не угорці, а печеніги.

Ігор Прохненко присвятив угорцям-завойовникам батьківщини ще кілька праць. У дослідженні українською мовою «Давні угри у Верхньому Потиссі»²⁷ він намагається простежити шлях міграції угорців-здобувачів батьківщини, порівнюючи письмові джерела й археологічні докази. Зокрема, перелічує археологічні знахідки угорського походження, знайдені на схід від Карпат (Крилос, Судова Вишня, Львів – групові та унікальні поховання; Перемишль – 10 могил, 700 срібних дирхемів; знахідки в долинах річок Серет, Прут і Дністер тощо). Він наголошує на мирних відносинах між угорцями й Київською Руссю, спростовує твердження про

²⁴ Балагурі Э. А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области. *Карпатика*. 1998. № 5. С. 166–196.

²⁵ Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. Ужгород: Карпати, 2008. С. 349–362.

²⁶ Прохненко І. А. Давньоугорські вояцькі поховання (с. Чома Закарпатської обл.). *Військово-історичний альманах*. 2006. № 1 (12). С. 4–24.

²⁷ Прохненко І. А. Давні угри у Верхньому Потиссі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2005. № 8. С. 372–387.

належність території сучасного Закарпаття до Болгарської держави чи Київської Русі. Однак не вірить і в те, що на момент здобуття батьківщини угорці вже контролювали Верещий перевал. Дослідник висуває припущення, що елітний військовий прошарок, який увійшов до регіону Верхньої Тиси, міг мати тюркське етнічне походження, можливо, кабарське, але оскільки вони не були помітно відокремлені від простих воїнів, то він вважає, що їх сміливо можна називати угорцями. Автор перелічує земельні укріплення, знайдені в районі Верхньої Тиси, багаті поховання (Земплен, Берегове, Оросієво, Чома, Сігету-Мармацієй), виявлені хустські дирхеми тощо. Погоджується з В. Котигорошком, що поховання в Соломонові та Береговому справді не коректно назвати цвинтарями, оскільки в цих місцях було знайдено лише кілька могил у різний час. Хоча не завжди можна повністю вірити твердженням Аноніма (наприклад, щодо особи Лаборця), автор припускає, що місцеве слов'янське населення регіону не раділо прийшлим сюди угорцям. Він звертає увагу на те, що етнічна ідентифікація тогочасних городищ та поселень майже неможлива, вони могли належати і слов'янам, але допустимо, що їх збудували й угорці. За словами І. Прохненка, у XI–XII ст. у регіон прибув новий, більш численний прошарок угорських поселенців, які займалися землеробством і тваринництвом, – вони асимілювали частину місцевих слов'ян. Підтвердження цього дослідник бачить у закритті Чомського кладовища та створенні поселення неподалік.

Ігор Прохненко також порушує подібну тему у праці «“Протистояння” чорних угрів і східних слов'ян у контексті історії Українських Карпат»²⁸. У ній він подає шлях міграції угорців, пов'язані з ними східноєвропейські археологічні знахідки, наголошує на мирності угорсько-київських відносин, а потім називає земельні укріплення та археологічні знахідки регіону Верхнього Потисся. Цікаво, що замість звичних в угорській історіографії дат – 895 р. чи 896 р. – він, покликаючись на Аноніма, називає 903 р. датою здобуття батьківщини (але 898 р. у попередньому дослідженні). Покликаючись на матеріали археологічних експедицій, він сумнівається, чи на момент завоювання/здобуття батьківщини справді існували замки Унг, Боршова й Угоча, вказані в письмових джерелах. Автор вважає, що угорці-завойовники, яких він цього разу назвав «чорними уграми», прийшовши в цю місцевість, наштовхнулися на опір місцевих слов'ян, про що свідчать залишені вздовж їхнього маршруту могили воїнів.

Проте у попередніх дослідженнях І. Прохненко не сумнівався в угорському походженні артефактів «східного» типу IX–XI ст. У працях, опублікованих після 2010 р. (наприклад, «Взаємини печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток верхнього Потисся»²⁹, «К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н. э.»³⁰, «До питання про проникнення печенігів

²⁸ Прохненко І. А. «Протистояння» чорних угрів і східних слов'ян у контексті історії Українських Карпат. *Військово-історичний альманах*. 2007. № 2 (15). С. 30–44.

²⁹ Прохненко І. А. Взаємини печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток верхнього Потисся. *Військово-історичний альманах*. 2011. № 2 (23). С. 70–86.

³⁰ Прохненко І. А. К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н. э. *Науковий і мистецький світ Федора Потоуника: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого*. Ужгород, 2010. С. 410–420.

у Верхнє Потисся»³¹, «Проникновение печенегов в Верхнее Потисье»³², «Угри чи печеніги?: проблема племінної атрибуції старожитностей кочівників X ст. н. е. на території Закарпаття та Східної Словаччини»³³), вже стверджує, що вони, найімовірніше, пов'язані з масовими поселеннями печенігів у цій місцевості. Доказом здебільша вважає знахідки арабських дирхемів у багатьох місцях (переважно саманідські, карбовані в Бухарі, Самарканді й інших). Саме такі було знайдено і в нашому регіоні (Хуст, Чома, Берегове). Про 400 хустських дирхемів ми вже мовили, а зараз нас цікавить переважно опис одного срібного, обрізаного на третину та виявленого в гробниці № 3 цвинтаря Сіпагат в Чомі. На думку В. Новака (V. Novák), ми маємо справу з найдавнішою монетою регіону – дирхемом, карбованим за часів Манзура ібн Нуха (961–976). Для нас цей фрагмент монети зовсім не свідчить про те, що чомські гробниці мають печенізьке походження*. Однак пізня дата вказує, що всупереч попереднім припущенням, цвинтар у Чомі використовували навіть у другій половині XI ст.

Так само не можемо погодитися з іншими «доказами» автора про те, що срібні сережки у формі «виноградного грона», знайдені в Чомі, – це ювелірні вироби волинського типу або «екімауц», як їх називають в українській науковій літературі. Адже вони знайдені і в угорських розкопках (Ібрань, Тисаберцел та ін.). А угорські археологи чітко пов'язують ці коштовності, відносячи їх до токайського типу, з угорцями-здобувачами батьківщини.

Ще менше можна погодитися з твердженням автора про те, що добре відомі пластини з пальметтами (наприклад, зі Сваляви, Кароша, Безеда, Тарчала, Епер'єшке, Солнока тощо) насправді виготовляли та використовували не угорці, а печеніги. Насправді, ці оздоблені предмети були знайдені в інших місцях за межами Карпатського басейну: від шведського міста Бірка до українських Перемишля, Києва, Чернігова**. Але це, найімовірніше, були прикраси угорських майстрів, залишені давньоугорськими переселенцями, угорськими воїнами на іноземній службі, чи ті, що потрапили до вікінгів або русів унаслідок торгівлі.

³¹ Прохненко І. А. До питання про проникнення печенігів у Верхнє Потисся. *Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*. Ужгород, 2010. № 3. С. 30–43.

³² Прохненко І. А. Проникновение печенегов в Верхнее Потисье. *Проблеми історії та археології України: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції (Харьков, 9–10 листопада 2012 г.)*. Харьков, 2012. С. 70–71.

³³ Прохненко І. А. Угри чи печеніги?: проблема племінної атрибуції старожитностей кочівників X ст. н. е. на території Закарпаття та Східної Словаччини. *Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право: наук. зб. (Ужгород, 13 лютого 2014 р.)*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 7–23.

* У цьому регіоні справді могли оселитися печеніги, яким доручили охороняти кордони та які з часом стали угорцями. Проте дирхеми також широко використовували інші народи в тогочасній Європі, як і візантійські золоті соліди.

** Наприклад, знайдену в Чомі у могилі № 3 пластину вважають такою, що належить до чернігівського типу, але аналоги виявили і в Бірці (Швеція), Уйфегерто-Мічкелуста та Бодротсерадегі (Угорщина).

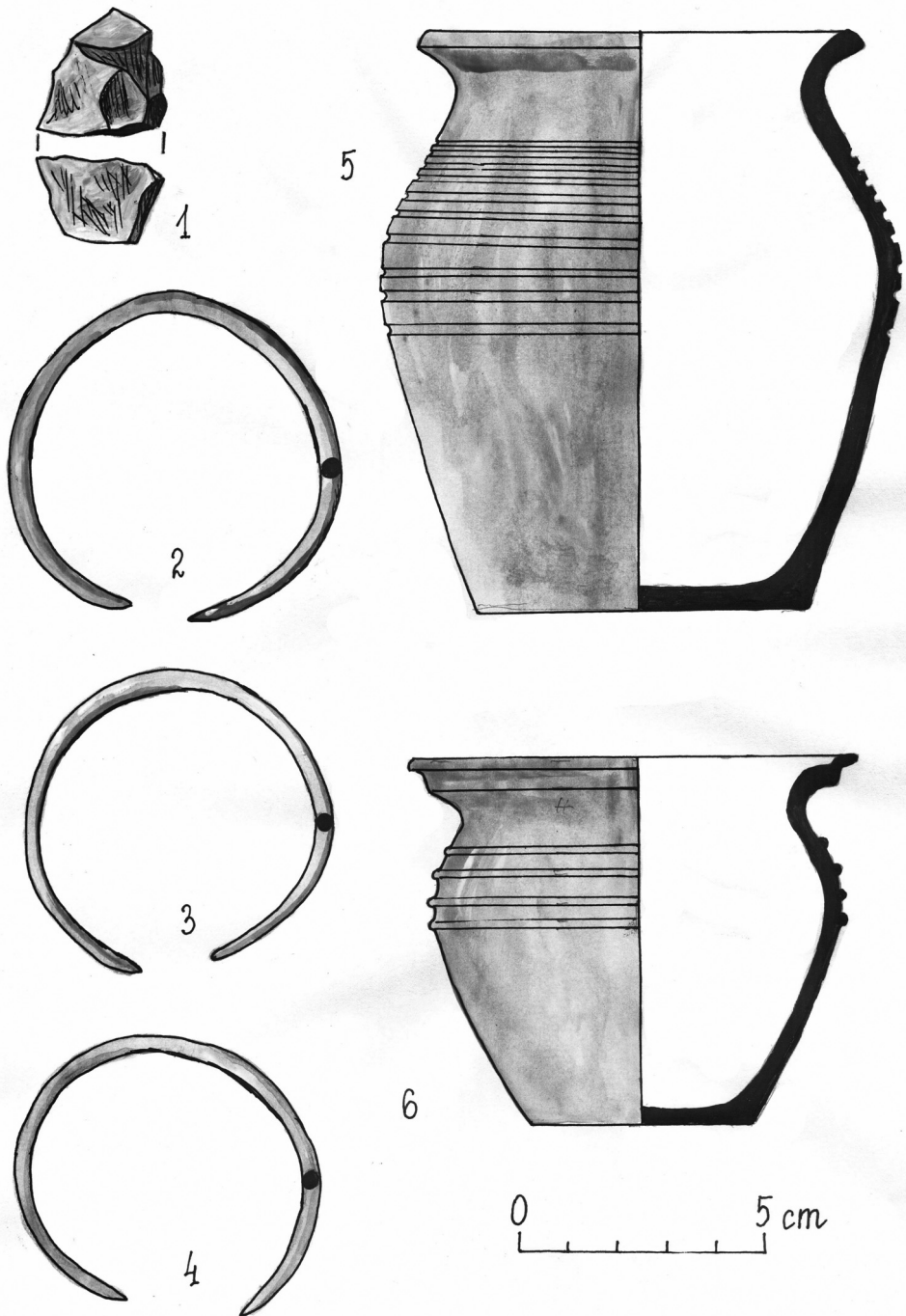

Рис. 1. Артефакти з с. Чома, 1986 р. (мал. Б. Кейс)

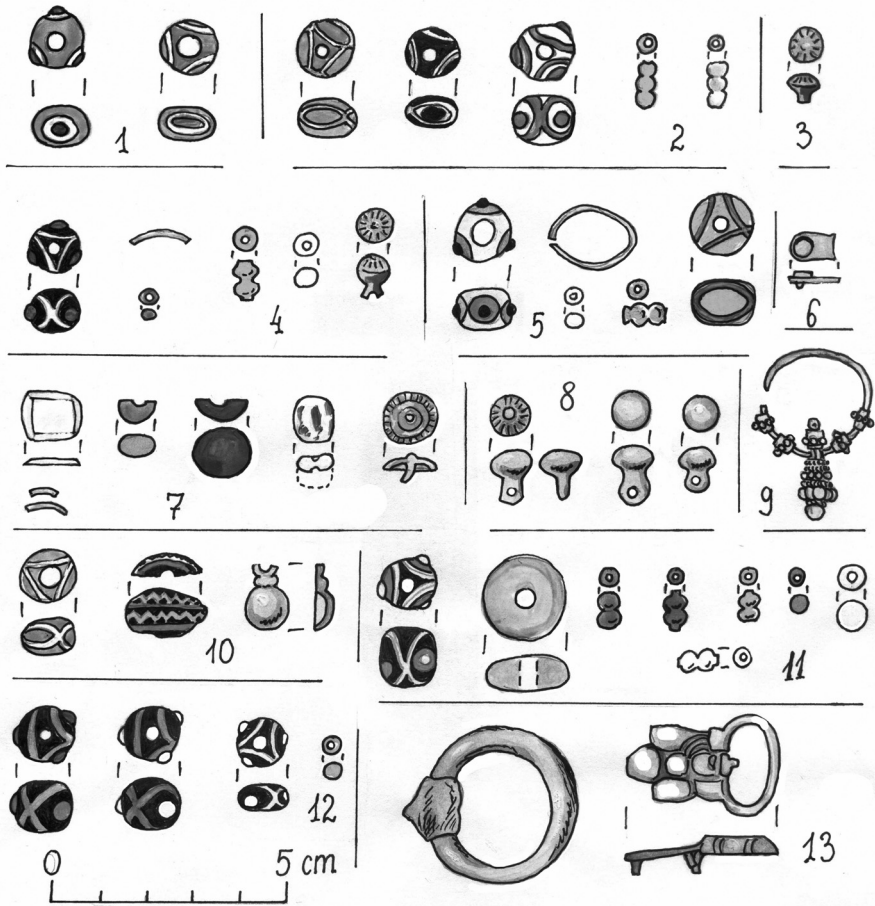

Рис. 2. Артефакти з с. Чома, 1986 р. (мал. Б. Кейс)

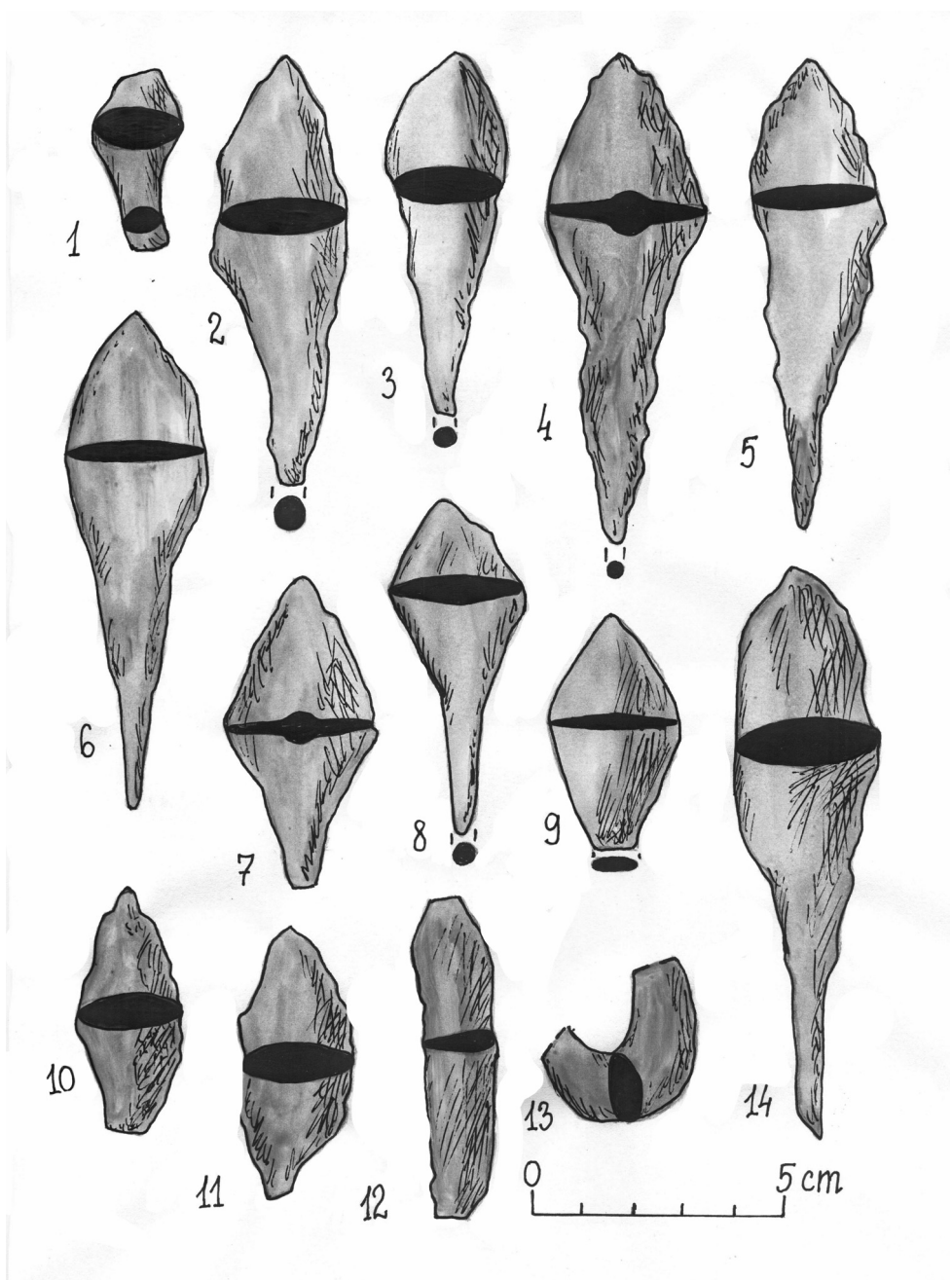

Рис. 3. Артефакти з с. Чома, 1986 р. (мал. Б. Кейс)

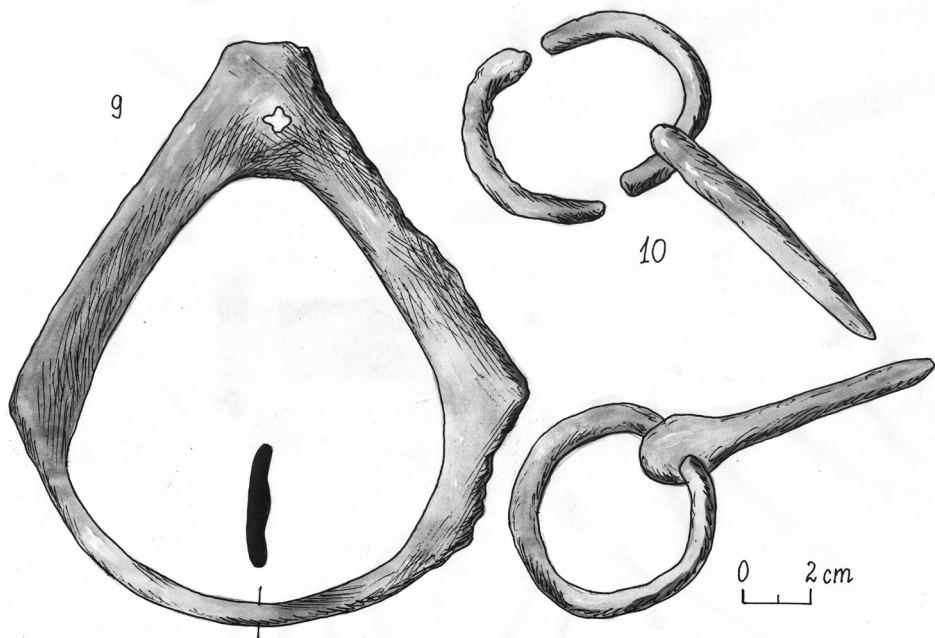

Рис. 4. Артефакти з с. Чома, 1986 р. (мал. Б. Кейс)

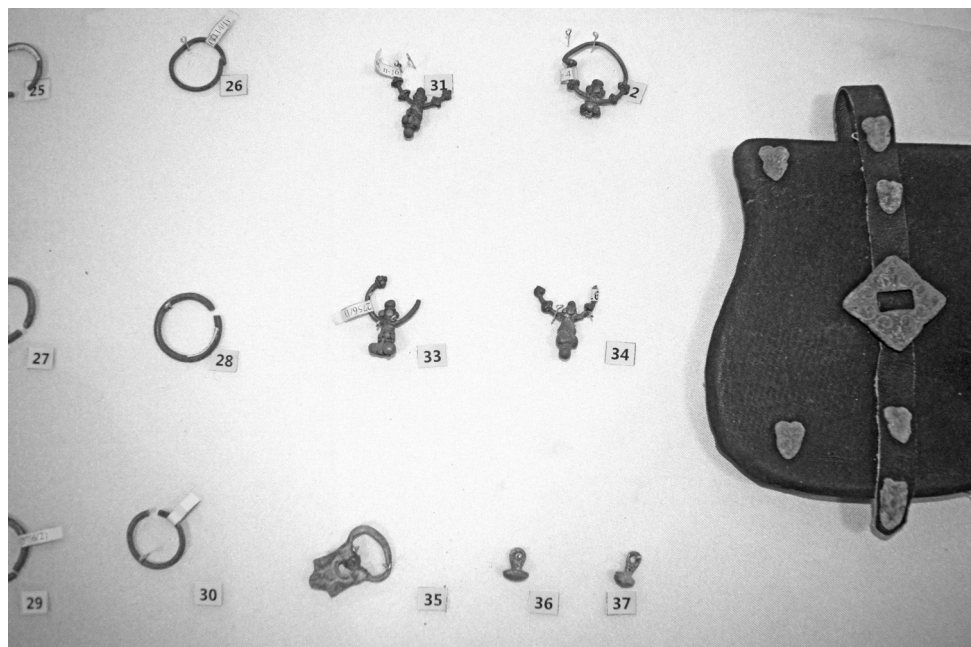

Рис. 5. Знахідки з с. Чома. Фрагмент експозиції музею УжНУ (фото Б. Кейс)

Рис. 6. Знахідки з с. Чома. Фрагмент експозиції музею УжНУ (фото Б. Кейс)

Щодо ролі дирхемів, то варто згадати ще одну статтю І. Прохненка, цього разу опубліковану угорською мовою³⁴. У ній міститься конкретний опис дирхемів із Закарпаття:

1. Берегове (Бучу – Búcsú). Поселення. Просвердлений дирхем. X ст.
2. Околиці Хуста. Знахідка-скарб. 400 дирхемів. Вони виготовлені на монетних дворах Андерабада, Балхі, Маадена, Самарканда і Шашу між 903 р. та 940 р.
3. Чома. Поховання. Дирхеми монетного двору Мансура ібн Нуха (961–976), Бухари, Самарканда або Шашу*.

Отже, археологічні розкопки доводять, що угорці, які здобували батьківщину, вже в кінці IX ст. оселилися на території сучасного Закарпаття, а не лише перетнули його. Закарпатські археологи, позбуваючись радянських стереотипів, прийшли до спільного з угорськими експертами висновку, що цей регіон відіграв важливу роль в угорському здобутті батьківщини. Видається доведеним те, що політичний центр угорців до середини X ст. перебував у східній частині Карпатського басейну. Некрополь у Чомі, яким, як доведено, користувалися від кінця IX ст. до 970-х років (по суті, до заснування Угорської держави), разом із артефактами, раніше розкопаними на Закарпатті, утворюють єдине ціле з аналогічною групою артефактів із регіону Верхнього Потисся.

³⁴ Prohnenko I. A. Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X. századi nomád emlékeinek meghatározásában. *Карпатика*. 2010. № 39. С. 160–169.

* Так, на кладовищі в Чомі знайдено лише один шматок відрізаної монети, що, на нашу думку, не суперечить тому, що в цих могилах спочивають угорці, а не печеніги чи інші супровідні народи.

Водночас між угорськими й українськими експертами існують певні розбіжності щодо етнічної ідентифікації закарпатських знахідок: якщо угорські археологи одноголосно вважають, що вони можуть бути пов'язані з угорцями часів здобуття батьківщини, то українські останніми роками припускають, що це кабари (Кобаль, Котигорошко), чорні угри, печеніги (Прохненко) або інші тюркські народи, які супроводжували угорців. Безсумнівно, для одержання відповідей на спірні питання необхідні подальші польові дослідження та конструктивна міжнародна наукова співпраця.

REFERENCES

Balahuri, E. A., Fodor, I. (1998). Raskopki mogilnika perioda priobreteniia vengrami novoi otchizny v s. Choma Beregovskoho raiona Zakarpatskoi oblasti. *Karpatika*, 5, 166–196 [in Russian].

Balahuri, E., & Aleshkevych, Ya. (2001). Politychni zviazky mizh uhortsiamy ta skhidnymy slovianamy u IX–na pochatku XI stolittia. In J. Kobály (Ed.), Proceedings of a Hungarian-Ukrainian Conference: *A Magyarország és a Kijevi Ruszj* (pp. 32–37), Uzhhorod, 27 lystopada 2000. Vynohradiv: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Istvánovits, E. (1997). Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X–XI. századi temető kapcsán. In J. Makkai, J. Kobály (Eds.), *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai* (pp. 223–233). Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Kész, B. (1993). A honfoglalás kori magyarok emlékei Kárpátalján. *Kárpátaljai Szemle*, 1, 14–15 [in Hungarian].

Kész, B. (2019). Adalékok vidékünk történetéhez a magyar honfoglalástól az államalapításig (895–1000). *Kárpátalja*, XIX/43 (979), 13 [in Hungarian].

Kész, B. (2020, Traven 3). Shtrykhy z istorii nashoho kraiu vid zdobuttia uhortsiamy batkivschyny do derzhavotvorennya (895–1000). *Karpatskyi obiektyv*. Retrieved from <http://istoria.ko.net.ua/?p=2817> [in Ukrainian].

Kész, B. (2021). Északkelet-Magyarország középkora (a honfoglalástól 1526-ig). In Gy. Csatóry (Ed.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 103–156). Berehove; Uzhhorod: II. RF KMF – RIK-U Kft. [in Hungarian].

Kobály, J. (1994). Kárpátalja népei a történelem keresztútján. VII. rész: A honfoglaló magyarok. *Kárpátaljai Szemle*, 1, 27–28 [in Hungarian].

Kobály, J. (1998). *Sine ira et studio*. Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Kobály, J. (2001). Néhány észrevétel Ungvár korai történetéről. In J. Kobály (Ed.), Proceedings of a Hungarian-Ukrainian Conference: *A Magyarország és a Kijevi Ruszj* (pp. 144–166), Uzhhorod, 27 lystopada 2000. Vynohradiv: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Kotyhoroshko, V. H. (2008). *Verkhne Potyssia v davnyynu. 1 000 000 rokiv tomu – X storichchia n. e.* Uzhhorod: «Karpaty» [in Ukrainian].

Kovács, L. (1997). A Máramaros megyei («huszti») dirhemkincsről. In J. Makkay, J. Kobály (Ed.), *Honfoglalás és Árpád-kor. A «Verecke híres útján...»* (pp. 234–244). Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1995). A beregszászi honfoglalási sír leírása. In J. Kobály (Ed.), *Bereg vármegye. Válogatás Lehoczky Tivadar írásaiból* (pp. 62–69). Uzhhorod: Grazsda KFT – KMKSZ [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1999). A beregszászi honfoglalási sír. In J. Kobály (Ed.), *Adalékok Beregszász történetéhez* (pp. 18–24). Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Lehoczky, T. (2001). *Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére (reprint)*. Uzhhorod: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Medvecz, A., & Soós, K. (2001). A honfoglalás és az államalapítás kora a kárpátaljai helytörténetírásban. In J. Kobály (Ed.), *Proceedings of a Hungarian-Ukrainian Conference: A Magyarország és a Kijevi Ruszj* (pp. 167–178), Uzhhorod, 27 lystopada 2000. Vynohradiv: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Prikhodniuk, O. (2001). Madiary na terenakh Ukrainy za archeolohichnymy dzherelamy (druha polovyna I tysiacholittia n. e.). In J. Kobály (Ed.), *Proceedings of a Hungarian-Ukrainian Conference: A Magyarország és a Kijevi Ruszj* (pp. 73–94), Uzhhorod, 27 lystopada 2000. Vynohradiv: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian].

Prokhnenko, I. A. (2005). Davni uhry u Verkhniomu Potyssi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 372–387 [in Ukrainian].

Prokhnenko, I. A. (2006). Davniouhorski voiatski pokhovannia (s. Choma Zakarpatskoi obl.). *Viiskovo-istorichnyi almanakh*, 1 (12), 4–24 [in Ukrainian].

Prokhnenko, I. A. (2007). «Protystoiannia» chornykh uhriv i skhidnykh sloviau u konteksti istorii Ukrainskykh Karpat. *Viiskovo-istorichnyi almanakh*, 2 (15), 30–44 [in Ukrainian].

Prokhnenko, I. A. (2010). Do pytannia pro pronyknennia pechenihiv u Verkhnie Potyssia. *Istorychni studii. Zbirnyk naukovykh prats z problem davnioi i seredniovichnoi istorii ta etnologii*, 3, 30–43 [in Ukrainian].

Prokhnenko I. A. (2010). Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X. századi nomád emlékeinek meghatározásában. *Karpatyka*, 39, 160–169 [in Hungarian].

Prokhnenko, I. A. (2010). K voprosu o plemennoi atributsyi kochevnicheskikh drevnostei Verkhneho Potysii X v. n. e. *Proceedings of the International Scientific Conference to 100th Anniversary of a prominent Ukrainian author and scholar: Naukovyi i mystetskyi svit Fedora Potushniaka* (pp. 410–420). Uzhhorod [in Russian].

Prokhnenko, I. A. (2011). Vzaiemyny pechenihiv ta Kyivskoi Rusi za danymy pokhvalnykh pamiatok verkhnioho Potyssia. *Viiskovo-istorichnyi almanakh*, 2 (23), 70–86 [in Ukrainian].

Prokhnenko, I. A. (2012). Proniknovenie pechenehov v Verkhneie Potysie. *Proceedings of the VIII International Scientific Conference: Problemy istorii i arkheologii Ukrainy* (pp. 70–71), 9–10 lystopada 2012. Kharkiv [in Russian].

Prokhnenko, I. A. (2014). Uhry chy pechenihy?: problema plemynnoi atributsii starozhytnosti kochivnykiv X st. n. e. na terytorii Zakarpattia ta Skhidnoi Slovacchyny. *Uzhhorodski slovatski naukovi chytannia: istoriia, kultura, polityka, pravo: naukovyi zbirnyk*, 7–23 [in Ukrainian].

Zhylenko, M. A. (2012). Istoriiia doslidzhennia starozhytnosti kochivnykiv pivnichnoi chastyny Karpatskoho baseinu X–XI st. *Karpatyka*, 41, 94–109 [in Ukrainian].

Bornobash KEIS

PhD,

*Associate Professor, Department of History and Social Sciences at the
Ferenc Rakóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8417-8441>

e-mail: kesz.barnabas@kmf.org.ua

Marharyta KEIS

PhD,

*Associate Professor Department of Philology at the
Ferenc Rakóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9738-2858>

e-mail: kesz.margit@kmf.org.ua

**TO THE HISTORY OF THE RESEARCH OF THE ANCIENT
HUNGARIAN BURIAL MONUMENTS OF TRANSCARPATHIA**

For thousands of years, the territory of modern Transcarpathia was a highway and a place of settlement for nomads who sought their homeland. In this article, the strategic role, which the Upper Tysa region, the northeastern natural geographical gateway to the Carpathian Basin surrounded by mountain meadows, played in the resettlement of the equestrian nomadic people from the east, i. e. the Hungarians, is analyzed.

It is well-known, that medieval written sources reporting on the Hungarian conquest, the «Gesta Hungarorum» (Hungarian deeds) in particular, are intertwined with legends and myths, and describe the events of their time (at the turn of the 12th–13th centuries) against the background events that occurred three centuries earlier. Due to some fictional elements and inaccuracies in the chronicles, researchers of the later era questioned the real, historical facts described in these sources as well. For example, Slavic and Hungarian historians have disputed the settlement of Hungarians, the relationship between Slavic natives and settled Hungarians, and the region's affiliation. The study aims to get one step closer to resolving this discussion based on the analysis of the sources, especially the Transcarpathian literature. The article summarizes the results of the archaeological excavations from the 19th century till now that prove that the Hungarians gained their homeland and settled in this area from the end of the 9th century.

Some of the Hungarian findings in Transcarpathia, mostly from burials, can be considered the oldest artifacts of Hungarian origin found in the Carpathian Basin. Today, not only unique burial sites have been excavated in this region, but also entire cemeteries (Berehove – Mala Hora, Tiszacsoma – Szipahát, from the name of the stream Szipa, near which burials were discovered), most of which can be dated to the end of 9th – the first half of the 10th century. Ancient Hungarian archeological monuments of Transcarpathia form a single unit with a similar group of finds in the Upper Tysa region. Archaeologists have found several elite burials in the Upper Tysa region, including Transcarpathia, suggesting that the Hungarian political center was located in the eastern Carpathian Basin until the middle of the 10th century, rather than in the Transdanubia region.

Ancient Hungarian archeological finds of Transcarpathia, in particular the necropolis of the village of Tiszacsoma, which is in the focus of this article, receive more and more

attention in Hungarian and Ukrainian historiography. Archaeologists and historians representing different schools and areas have now come to a common denominator on several important issues, but there is no doubt that further local research is needed to answer the questions that arise.

Keywords: Transcarpathia, ancient Hungarian burial grounds, archeological monuments, burial attributes, a harness, a cemetery in the village of Tiszacsoma.

Roksolana NAZARCHUK

PhD (Philology)

Senior Lecturer at the Department of Applied Linguistics

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0482-2883>

e-mail: roksolana.z.nazarchuk@lpnu.ua

REFERENTIALLY SPECIALISED VERBAL PREDICATES OF THE UKRAINIAN, POLISH, AND ENGLISH LANGUAGES: FUNCTIONAL DIMENSION

Based on dictionaries and corpora of texts of the Ukrainian, Polish, and English languages the research focused on object relations of referentially specialised verbal predicates. A set of theoretical issues related to the study of the concept of verbal predicate and the knowledge of the role of the object in the structure of expression at the present stage of linguistics development is generalised. It is shown that the relevance of the paper is determined by its connection with the fundamental problem of interaction of paradigmatics and syntagmatics of language units, and is due to the lack of comprehensive semantic-functional studies of relations of verbal predicates with their objects based on the Ukrainian, Polish, and English languages separately, as well as in the contrastive aspect.

The verbal predicates of Ukrainian, Polish, and English are characterised according to reference-taxonomic classes of the names of objects, each of which represents one or another physical property of the substance. It was determined that the most represented group was fluidity (29,5 % in the Ukrainian language, 24,1 % in the Polish, 23 % in the English of the total number of units), the least verbal predicates form the gaseousness group (2,6 %, 5,5 %, 4,6 %). It is observed that the functional correlation of referentially specialised verbs with the names of their objects is quite broad; it can be both general and maximally determined, so within the studied predicates, the following groups of verbs were distinguished: 1) verbs of non-specific specialisation, generally reflecting a particular physical characteristic of the substance; 2) verbs of absolute specialisation, reflecting the only possible type of the substance; 3) verbs of doublet specialisation, the semantics of which is a characteristic of the substance. It is shown that certain functional-onomasiological groups of verbs, reflectively disposed to the materiality of the object in all its manifestations, do not constitute a rigid organisation.

Keywords: verbal predicate, object, referential specialisation, functional-onomasiological group, the Ukrainian/Polish/English language.

The application of onoma- and semasiological approaches to the lexical structure of language is associated with significant progress in the creation of ideographic dictionaries, the structuring of the vocabulary into groups, subgroups, etc. of different

volume and nature and the establishment of relations between them, the analysis of the specifics of the system-structural organisation of the vocabulary – the understanding of diverse semantic relations between individual lexemes and classes of lexemes. Modern linguistics shifts the focus to functioning and moves from the question «how?» to the consideration of the problem «why?»: for what, for which result there are linguistic elements, constructions, etc., and thus changes the priorities in the approach from statics to dynamics. The study of the functional aspect of linguistic phenomena becomes relevant, taking into account the communicative needs of a speaker, his/her active role in the act of lexical nomination. In the context of these problems, a special place is occupied by the processing of functional-onomasiological typology of lexical units – typology of nominative means of the active language system, which should help to understand the mechanisms of communicative interaction of selected classes in the process of construction of the speaker's statement.

The study aims to establish the features of object relations of referentially specialised verbal predicates of the Ukrainian, Polish and English languages (referentially specialised verbal predicates mean verbal predicates with specialised object semes), namely, to identify and analyse functional-onomasiological groups of referentially specialised verbal predicates. The actual material was collected using the method of end-to-end sampling from dictionaries, as well as using data of text corpora (corpus-based approach). The scientific novelty is determined by the material and aspects of its studying and stems from the lack of comprehensive semantic and functional studies of verbal predicates with their objects based on the Ukrainian, Polish, and English languages separately and in contrast.

The existing linguistic concepts often include considering verb-object relations in the semantic-syntactic aspect: noun groups are distinguished by the types of case relations (semantic roles), valence fillings, and the number and content of arguments. At the present stage, the problems of role grammar and frame semantics, modified under the influence of the new trends in research paradigms and increasingly sophisticated natural language processing methods, are gaining practical application for text analysis and linguodidactics¹.

The functional-onomasiological (dynamic-reflective) approach to language phenomena, which is leading in this study, allows us to interpret an object as a semantic, lexical-semantic category in the valence structure of the verb. The selected functional-onomasiological groups as a union of units, functionally and reflectively mutually coordinated, do not have the classical field principle of construction typical for lexical-semantic groups and lexical-semantic fields, which implies the presence of a pronounced core and vast periphery; for functional-onomasiological groups, the units of which are onomasiologically homogeneous, the «equal-plane type of organisation» is inherent².

The functional correlation of referentially specialised verbs with the names of their objects is quite broad; it can be both general and maximally determined, so within the studied predicates, it is appropriate to distinguish the following groups of verbs:

¹ See: Zahnitko A. P., Zahnitko N.H. Semantychni roli v slovianskomu prostomu rechenni: iierarkhiia ahensa, obiekta, instrumenta. *Filolohichni Studii*. 2015. Vol. 13. P. 84.

² Batsevich F. Funktsionalno-otrazhatelnoe izuchenie leksiki (na materiale russkogo glagola). Lviv: LDU, 1992. P. 51.

Verbs of non-specific specialisation, generally reflecting a particular physical characteristic of the substance:

1) fluidity (46 units/29,5 % in the Ukrainian language, 35 units/24,1 % in the Polish, 35 units/23 % in the English): *випаровувати, лити, цідити; odparowywać, pić, cedzić; drink, drip, drain: Тоді старий зип'явся на ноги і, хапаючись руками за куці, поплився до річки і довго хлебтав із неї воду [GRAC]; Гаряче проміння, як найтонші розпечені голки, проходило під шкіру, випаровувало з нас вологу, палило тканини і нерви [GRAC]; Kiedyś powiedziałem, że jest ona jak pęknięty dzban, do którego wlewamy wodę i ta woda wycieka [NKJP]; W XIV wieku studnia należała do dominikanów, później wodę czerpał z niej browar [NKJP]; What is more, the mouth of the pouch faces backwards so that when the female digs with her forelegs, the earth flies safely past her young as they steadily imbibe their milk within her pouch [BNC]; My master manoeuvred himself round, using his hand to scoop out the icy water, shouting at me to pole faster [BNC];*

2) solidity (38 units/24,4 % in the Ukrainian language, 38 units/26,2 % in the Polish, 33 units/21,7 % in the English): *довбати, лунати, колоти; krajać, rozłupać, rąbać; chisel, crash, abrade: Весну в місті несуть не ластівки, а бендюжники, що з благословення комгоспу починають довбати на вулицях злеглий сніг, вантажити його на санки й вивозити геть, де він може танути без шкоди для міського добробуту [GRAC]; А над усім музика: ірже десь лоша, лунко хтось клепає косу, гуде далі в степу машина, робітниками густо оточена [GRAC]; Niech pan sobie teraz wyobrazi, że to jest ostry miecz, pan ma tylko gołe ręce, a ja chcę panu cięciem z góry rozłupać czaszkę na dwie połówki [NKJP]; Leżałem skulony na łóżku i patrzyłem, jak Anna zalewa rumianek wrzątkiem i kroi chleb [NKJP]; Chop the onion, garlic, carrot and celery and put into a casserole with the soya beans [BNC]; The extra cost is worthwhile, for you can then perforate a bundle of sheets at once [BNC];*

3) gaseousness (4 units/2,6 % in the Ukrainian language, 8 units/5,5 % in the Polish, 7 units/4,6 % in the English): *вдихати, сапати, дмухати; wdychać, sapać, wentylować; aerate, blow, inhale: Завелось щось на горищі, дмухає сажею по хаті, дмухає по сінях, їсти вимагає, та щоб чогось доброго, бо на голові й миску розіб'є [GRAC]; Він їхав битим шляхом, де з обох боків зеленілися-рунилися молоді пари, і жадібними грудима вдихав в себе вільне повітря, пив золоте сонце [GRAC]; W dolnej części umieszcza się zwykle środek suszący, który pochłania szybko wilgoć dostającą się z powietrza do wnętrza eksykatora w momencie jego otwarcia (np. silikażel, bezwodny chlorek wapnia, bezwodny siarczan magnezu) [NKJP]; Szatynka też się przedstawia, Kociak przytrzymuje jeszcze przez chwilę jej rękę w swojej, przepaszam, nie dosłyszałem, Jolanta czy Joanna, nachyla się do niej, wykorzystuje pretekst, zbliża się trochę bardziej, niż powinien, wciąga w nozdrza powietrze, po prostu obwąchuje ją [NKJP]; There was a pewter tray with hairpins and the little yellow pads her grandmother wore to puff out her hair, her coral and amber beads, a china pot with dead-white face powder in it and a silver-topped bottle of lavender water [BNC]; she saw Mike in the pit ... attaching a cluster to one of a line of cows, when she slapped the flank of that cow, and shut her eyes to inhale the air loaded with the smell of blood-warm milk, udderwash and cow breath, she was utterly content in the conviction of her seamless permanence [BNC];*

4) flowability, fineness, powderiness (17 units/10,9 % in the Ukrainian language, 16 units/11 % in the Polish, 12 units/7,9 % in the English): *трусити, прусунати,*

обвівату; żwirować, rozproszyc, kurzyć; gravel, dust, scatter: Він стає насеред хати, виймає батіг із-за ременя і починає обтринувати сніг, стукаючи при тім об землю чобітьми [GRAC]; Все це я проти того веду, щоб Санчова оповідь про те, як Дульсінея переточувала і перевіювала збіжжя, не бентежила нікого: якщо вона явилась мені перелицьована, чи ж дивина, що знекрашена постала вона й перед ним [GRAC]; Pojechałam nad słynny wulkan Popo niedaleko Cuernavaca, gdzie kazala rozszypać swoje prochy [NKJP]; Wystarczy ziarna zbóż i kasz rozdrobnić tłuczkiem (do rozgniataania ziemniaków), nie obniża to ich walorów smakowych [NKJP]; 'Excuse me, Chief', he fawned and used the handkerchief to flick away the ash [BNC]; If you scatter seed on the ground you will build up a substantial clientele of birds such as chaffinches which do not readily come to hanging food and birdtables [BNC];

5) viscosity (14 units/9 % in the Ukrainian language, 14 units/9,7 % in the Polish, 15 units/9,9 % in the English): *ліпнути, мазати, валькувати; lepić, smarować, gipsować; clam, daub, balm: Вони стали маючими лодьми, а старий плекав свою городовину та пчоли і літив горшки, збираючи за се всіляке добро, яке сейчас по рівній пайці ділив між діти [GRAC]; Неважко, звичайно, було знайти на камінні й придатні місця для походів, битв і для спорудження фортець, мури яких ліпили з мулу [GRAC]; Schlebialo mi również to, że ojciec częstował mnie wszystkim na równi z panem Piotrowskim, pozwalał mi samodzielnie słodzić herbatę i smarować chleb masłem [NKJP]; Wielu działkowiczów wapnuje teraz glebę [NKJP]; Visitors often smear the mud on their bodies [BNC]; She heard her stupid phrase clunk but she hurried on, trying to plaster over his wound [BNC];*

6) elasticity, flexibility (10 units/6,4 % in the Ukrainian language, 7 units/4,8 % in the Polish, 13 units/8,6% in the English): *вити, спутувати, скручувати; pleść, owijać, bandażować; twist, band, convolute: Із прядива почав сукати нитки й хоч не були вони такі міцні, як у мотузярів, та все ж таки прив'язав ними до дрючка велику мушлю, яку знайшов кілька днів тому [GRAC]; Цирульники і діди лікували поранених, витягували їм шилом кулі, зашпінтували кров і бинтували рани чистими полотнами [GRAC]; Jako mieszkaniec Novigradu będą handlował, plótl koszyki z wikliny, zebrał lub kradł, jako jeden z was będą robił to, co zwykle robi jeden z was [NKJP]; Są białe jak sznury grubej bawełny, którą zwija na kłębek jakaś babcia, ogromnie wiekowa [NKJP]; Roll out the dough on a floured surface to a 5 mm in thickness and stamp or cut out festive shapes [BNC]; Mrs Sugar used to curl her hair with rags and take snuff, and every Saturday she had a bet on the horses [BNC];*

7) softness (7 units/4,5 % in the Ukrainian language, 6 units/4,1 % in the Polish, 7 units/4,6 % in the English): *м'яти, розминати, розкачувати (тісто); gnieść, masować, miesić; malax, knead, mash: Вона поволі жмакала папірця й задумано дивилась на схід, що саме тепер розгорявся, і все ж бачила, як унизу неспокійно тупцявся Афонасопуло [GRAC]; Замісивши тісто, Мотря запалила в печі і збудила діда Омелька з Орісею розкачувати тісто на бублики [GRAC]; Coś tam miesza w garnku, coś przestawia na fajerkach, podkłada szczapy pod kuchnię, gniecie ciasto na kluski, narzekając, że wciąż te gary i gary, za co ją tak Pan Bóg skarał, żeby nawet na spacer w niedzielę wyjść nie mogła [NKJP]; Miesiła ciasto na chleb, ale w jakiejś takiej dzieży jak pół izby, że nie było się gdzie pomieścić, tylkośmy pod ścianami stali [NKJP]; Lightly knead the dough on a floured surface, working in the candied peel, raisins and*

sultanas [BNC]; *Boil the potato without salt, mash it smooth with the rest of the oil, combine the two mixtures, stir again until quite free from lumps, add the juice of half a lemon and a scrap of cayenne pepper* [BNC];

8) fluidity and gaseousness (11 units/7,1 % in the Ukrainian language, 9 units/6,2 % in the Polish, 10 units/6,6 % in the English): *качати, насичувати, розбавляти; rozrabiać, absorbować, rozpylać; absorb, cleave, compress: Кофеїн, можливо, і не надто корисний для вас, але, як і вправи, він прискорює серцебиття і насичує мозок киснем, тож горнятко кави справді допоможе зосередитися під час навчання* [GRAC]; *Майстрів, котрі розбавляли напій водою, чекала сувора кара на вибір: бути втопленим у бочці з продуктом власного виробу або ж пити, поки її смерть забере очманілого* [GRAC]; *Przy innym klasztorze, którego część murów zniszczył czas, w południowy upał robotnik rozrabia w wiadrze beton* [NKJP]; *Para wodna nasycy powietrze mikroskopijnymi cząsteczkami wody w okresie letnim lub drobnymi kryształkami lodu w okresie zimowym* [NKJP]; *The best prevention is to boil or filter water, and eat only well-cooked food* [NKJP]; *His face is going red as his heart struggles to pump blood down arteries blocked off by the ropes* [NKJP];

9) features of the external shape (5 units/3,2 % in the Ukrainian language, 6 units/4,1 % in the Polish, 9 units/5,9 % in the English): *котити, пришиплювати, прибивати; toczyć, przypinać, przyszpilać; pierce, roll, pin: Щоб хоронити себе від ворожих куль, треба котити поперед себе вози, навантажені мішками з піском* [GRAC]; *Чудова, кучерява, чорноока панночка пришила нижніми білими руками Володькові значок* [GRAC]; *Zwlekał czas pewien, wiódł spojrzeniem po zamkniętych oknach, a potem zawracał chyłkiem i toczył wóz dalej* [NKJP]; *Panna Kobylińska (która spełniała tutaj także rolę nauczycielki niższego stopnia) przyszpiliłi wam do gorsecików kokardy i przypnie sztylciki* [NKJP]; *Then suddenly he turned towards her, eyes blazing, lifted it, and she felt its point pierce the skin of her forehead, and the sudden spurt of blood gushing into her eyes* [BNC]; *To make the arms, roll several small balls of icing, each about the size of an olive, and flatten them to 5mm (inch) thickness* [BNC];

10) weight features (4 units/2,6 % in the Ukrainian language, 6 units/4,1 % in the Polish, 11 units/7,2 % in the English): *буксирувати, волокити, тягти; zdmuchiwać, ciągnąć, dźwigać; tow, heave, lug: Вінт носився з нею, наче з найбільшим скарбом, здував з неї пилінки і був готовий виконати будь-яку її забаганку* [GRAC]; *А у вільні хвилини, що їх було тепер небагато, ішов він до каменярні, набирал повен вантаж каміння і волік його без нічийої допомоги на місце, де мав стати вітряк* [GRAC]; *Usiąść na jakiejś kamiennej ławce, pisać i zdmuchiwać z papieru małe pajęczki, uparte mrówki i zielone pchły drzewne* [NKJP]; *Zaroilo się teraz od cywilnych Niemców, za którymi tragarze dźwigali ogromne walizy* [NKJP]; *This weakens the leaf's connection to the tree so much that even a light breeze can blow it off* [BNC]; *He reached out with his foot to drag the lunch bag towards him* [BNC].

Verbs of absolute specialisation, reflecting the only possible type of the substance:

1) water – *брати: Повчанський задоволено кивнув йому і повів братів Крушинських, Стаха і Владека в балку за садом, до старого колодязя, де взимку напували худобу і брали воду, бо в хуртовину дівчата боялися ходити на річку* [GRAC]; *гардувати: Гардувати у ставку воду* [GRAC]; *пом'якшувати: На водопровідних станціях воду з високою твердістю пом'якшують, пропускаючи крізь цеолітові або пермутитові*

фільтру [GRAC]; *brać*: Z tej studni brali wodę do pożaru, ale się nie dało ugasić [NKJP]; *zmiękczać*: Fosforany zmiękczają wodę, ułatwiają pranie, potem spływają do rzek i wód powierzchniowych, powodując nadmierny wzrost glonów i mikroorganizmów [NKJP]; *bail*: A few strategic blows with a hammer will achieve this without shattering the whole thing, but it's prudent to first bail out as much water as possible from the trap [BNC]; *carbonate*: To carbonate the water ... just chuck in the extra CO₂ [BNC]; *draw*: You can draw water out, you can put water in, and the level never ever changes [BNC]; 2) soil – *скородити*: Якщо на площі намічають сіяні ранні орбінонасінневі культури (цибуля, морква, петрушка), то скородять ґрунт граблями для того, аби розпушити його тільки на 1–2 см, бо при глибшому обробітку він пересихатиме відповідно на більшу глибину [GRAC]; *шарувати*: Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувать, а мені хочеться щось інше робить [GRAC]; *spulchniać*: Mężczyźni oczyszczali teren z drzew i krzewów oraz spulchniali glebę, przygotowując pole do sadzenia kukurydzy, fasoli, dyni [NKJP]; *gracować*: Ogrrodnicy gracowali dróżki w parku i w ogrodzie, przeglądali rabatki z kwiatami, szukając w nich zabłąkanych chwastów [NKJP]; *dig*: The most common type used by gardeners is drawn through the earth by rotors that dig the soil and it takes practice to get the knack of using it [BNC]; *hoe*: General Chen Chung Kwei and his men helping peasants hoe the fields in 1971; 3) metal – *карбувати*: Коли я приїхала до Опішні, вмiла карбувати на металі, вирізувати, різьбити, малювати [GRAC]; *шабрувати, клепати*: Ще б пак – тут тобі і коваль гне підкову (роздуває міхи і клепле м'який метал), і гончар демонструє своє вміння (яксь мить – і вже сміється до глядачів крутим боком свіженький глечик), ліворуч – картини, праворуч – вишиванки, попереду – солом'яні капелюхи, позаду д ляльки-мотанки, плетені кошики, постолі, дерев'яні ложки, глиняні чашки, мідні миски... [GRAC]; *sztychować*: Służący zapalił kilka woskowych świec, wziął dwie karty wizytowe z wypisanymi nazwiskami przybyłych, a ozdobione cudnymi winietami, które sztychował na miedzi najmodniejszy w Krakowie artysta – i oddalił się [NKJP]; *klepać*: Uczył nas kosić trawę, ostrzyć kosę i – rzecz najtrudniejsza – klepać kosę na «babce», czyli metalowym grubym gwoździu, takim, jakiego używa się do mocowania szyn na podkładach [NKJP]; *cyzelować*: Jeden z mistrzów sztuki medalierskiej tamtego okresu – Pisanello – najpierw odlewał swoje słynne medale, a potem starannie je cyzelował [NKJP]; W tej chwili wciąż cyzeluję ważącą 1,5 tony bryłę, wydobywam anhydryt (gips bezwodny), który przyroda ukształtowała [NKJP]; *alloy*: In practical applications it has been found advantageous to alloy base metals one with another [BNC]; *chase, assay*: This antibody, which neutralises TNF cytotoxicity on L929 cells and blocks TNF induced MHC class I expression has been given therapeutically to humans suffering from septic shock, and is used to assay TNF by enzyme linked immunosorbent assay [BNC]; 4) stone – *гранувати*: Корпорації художників і вправних ремісників Афін відливали чудові статуї з бронзи, вирізьблювали образи богів і героїв з мармуру, карбували золото, гранували дорогоцінні камені, виточували вироби із слонової кістки [GRAC]; *розщербенювати, drobić; broach, carve*: At the sculpture class she expressed a wish to carve in hard stone [BNC]; 5) wood – *стругати*: Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні, – і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей [GRAC]; *тесати*: Тихо

заходять сьогодні до нашого двору люди, майстри тешуть під повіткою дубового хреста; а батько стоїть без картуза серед двору – руки спустив додолу; в його чубі заплуталося сіно, вітер хоче висмикнути, а сінина метляється, аж до густої брови дістає, але батько не хоче допомогти вітрові – не підіймаються руки [GRAC]; *heblować*: *Heblowałem deskę wyjątkowo długo, w ramach małego sabotażu* [NKJP]; *ciosać*: *Działzia Linsrum ciosał spokojnie kolki do podwiązywania pomidorów* [NKJP]; *boast, cord, plane*: *Now plane away surplus wood, finishing with a drum sander; working only with the run of the grain* [BNC]; *hew*: *No one thought the speaker should have added that they would not hew wood for Lord Salisbury* [BNC]; 6) *loam* – *тинькувати*: *Баба Одарка місила глину, буцім заходжувалася серед зими тинькувати хату, а ще – старатливо молилася, нашіптуючи перед іконами довжелезні й сльозливі молитви* [GRAC]; *шмарувати*: *Нарешті рибальській комендант витяг з рюкзака велику руду бляшанку, зняв з неї кришку і заходився шмарувати нас густим смердючим маслом, від якого ми заблищали, наче копчені оселедці* [GRAC]; *tynkować*: *Wyjaśnili, że przecież niedługo będzie remont całej łazienki i nie ma sensu tynkować ścian* [NKJP]; *smarować*: *Obed przed ucieczką pokazał, że należy smarować osie grubo tłuszczem baranin* [NKJP]; *beat, batter*; 7) *rock* – *бурити*: *Потім бурять породу, закладають тонни амоналу і висаджують її в повітря* [GRAC]; *borować*: *Jesuita dostał plan techniczny, jak i gdzie borować otwory w murach Synagogi dla założenia ładunków wybuchowych* [NKJP]; *wiercić*: *Amerykanie wiercą w ziemi głębokie otwory w pokładach iltów, które pęcznieją w zetknięciu z wodą jeszcze bardziej niż sól* [NKJP]; *buck, drill*: *Then we'd reassemble it, a steel tower twenty storeys high, and drill another hole in the hard red soil of Madagascar* [BNC]; *bore*: *Pershing II, which dives steeply onto its target rather than hitting it in a shallow trajectory can carry a special 'earth-penetrator' warhead that will bore through soil to attack underground bunkers*.

Verbs of doublet specialisation, the semantics of which is a characteristic of the substance (in the special literature they are sometimes called verbs with incorporated arguments³): *alcohol* – *спиртувати*: *Наташа готувала іхтіологічну колекцію – засушувала рибок та рачків, хоч насправді їх треба було спиртувати у тих розчинах, які пішли на дно разом з мотоботом* [GRAC]; *wax* – *воскувати*: *Ще хлопцем я не мив машини, якщо помічав найменшу подряпину, і, лише усунувши дефект, воскував і полірував поверхню* [GRAC]; *oil* – *нідолювати*, *cement* – *цементувати*: *Потім свердловину «обсаджують» трубами діаметром 720 міліметрів, а простір між стінками свердловини і трубами цементують* [GRAC]; *balsam* – *balsamować*: *I tam właśnie, w poniedziałek, 5 kwietnia, w pokoju dla artystów, za sceną i organami, mjr dr Wiktor Kaliciński (ten sam, który dwa lata wcześniej balsamował w Belwederze ciało i serce Józefa Piłsudskiego) dobył z ciała Szymanowskiego jego serce...* [NKJP]; *źwir* – *źwirować*: *Gmina źwirowała tę drogę 4 razy* [NKJP]; *wosk* – *woskować*: *To zaczarowana jazda, więc kocham Zarebę prawie tak jak Andzię i Olgę, choć widuję go tylko przed świętami, bo wówczas zdejmuję się dywan i wiórkuje, i woskuje parkiety* [NKJP]; *cynk* – *cynkować*, *cement* – *cementować*: *Dla podniesienia stanu wód i zakładania żeremi, bobry często budują tamy na rzece z powalonych kłód drzew i krzewów i cementują je mulem* [NKJP]; *blood* – *to blood*: *The Hearts manager is happy with the quality of players coming through*

³ Baker M. *Lexical categories: verbs, nouns and adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 142–144.

the ranks, but will only blood them when he feels the moment is right [BNC], *asphalt – to asphalt, brandy – to brandy, sand – to sand: The line is steeply graded and the locomotive 'Joan' had problems with slipping wheels early in the journey, getting stuck for a while until the crew could sand the rails by hand* [BNC]; *flour – to flour: Working with one dough ball at a time, flatten it into a disk and flour it on both sides* [BNC].

Verbal predicates of doublet specialisation denote not so many actions as the objects of action. Their semantics contain all the accompanying arguments and, therefore, do not require deployment in the syntagma. Such verbal predicates are an effective form of sign formation, especially in English, through semantic transposition or conversion.

Certain functional-onomasiological groups of verbs, reflectively disposed to the object's materiality in all its manifestations, do not constitute a rigid organisation; there are many transient cases, and we observe semantic interaction. For example: softness and shape (even/uneven) – *жмакати, м'яти*; solidity and fragility – *fissure, flaw*; shape (sharp) and contact with another body – *колоти, різати; indent, prick*; viscosity and stickiness – *ліпити, клеїти; gleim, cleam*.

Thus, the intersection of a verb and the object occurs within a deep structure of the predicate, where there are places for objects of certain semantics, and denotative orientation, and this is confirmed by the patterns of the functional orientation of verbal predicates on certain characteristics of their objects.

The distinguishing of the corpus of verbal functional-onomasiological groups in full will help to solve many problems of communicative linguistics related to semantic and reflective features of a sentence.

ABBREVIATIONS

BNC – British National Corpus. URL: <https://www.english-corpora.org/bnc> (Last accessed: 10.05.2022).

GRAC – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін т. ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2021. URL: <http://www.uacorporus.org/Kyiv/ua> (Last accessed: 10.05.2022).

NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego. URL: <http://www.nkjp.pl> (Last accessed: 10.05.2022).

REFERENCES

Baker, C. F. (2012). FrameNet, current collaborations and future goals. *Language Resources & Evaluation*, 46, 269–286 [in English].

Baker, M. (2003). *Lexical categories: verbs, nouns and adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Batsevich, F. (1992). *Funktsyonalno-otrazhatelnoie izucheniie leksiki (na materiale russkogo glagola)* [Functional and reflective study of vocabulary (based on the Russian verb)]. Lviv: LDU [in Russian].

Dowty, D. R. (2000). 'The garden swarms with bees' and fallacy of 'argument alternation'. In Y. Ravin, C. Leacock (Eds.), *Theoretical and Computational Approaches* (pp. 111–128). Oxford: Oxford University Press [in English].

Fillmore, Ch. J., & Baker, C. F. (2009). A frames approach to semantic analysis. In B. Heine, H. Narrog (Eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (pp. 313–340). Oxford: Oxford University Press [in English].

Grimshaw, J. (1990). *Argument structure*. Cambridge, MA: The MIT Press [in English].

Levin, B. (2015). Semantics and pragmatics of argument alternations. *Annual Review of Linguistics*, 1, 63–83 [in English].

Levin, B., & Rappaport Hovav, M. (2005). *Argument realization*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Van Valin, R. D. (2014). Role and reference grammar. In A. Carnie, Y. Sato, D. Siddiqi (Eds.), *Routledge Handbook of Syntax* (pp. 579–603). London; New York: Routledge [in English].

Zahnitko, A. P., & Zahnitko, N. H. (2015). Semantychni roli v slovianskomu prostomu rechenni: hierarkhiia ahensa, obiekta, instrumenta [Semantic roles in a Slavic simple sentence: hierarchy of agent, object, instrument]. *Filolohichni Studii*, 13, 84–97. Retrieved from <http://journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/viewFile/1707/1335> [in Ukrainian].

Роксолана НАЗАРЧУК

кандидат філологічних наук

*старший викладач кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0482-2883>

e-mail: roksolana.z.nazarchuk@lpnu.ua

РЕФЕРЕНТНО СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ДІЄСЛІВНІ ПРЕДИКАТИ УКРАЇНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ: ФУНКЦІЙНИЙ ВИМІР

На матеріалі словників і корпусів текстів української, польської, англійської мов здійснено дослідження, присвячене об'єктивним зв'язкам референтно спеціалізованих дієслівних предикатів. Узагальнено комплекс теоретичних питань, пов'язаних із вивченням поняття дієслівного предиката й пізнанням ролі об'єкта у структурі висловлення на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Показано, що актуальність розвідки визначена її пов'язаністю з фундаментальною проблемою взаємодії парадигматики та синтагматики мовних одиниць, а також зумовлена відсутністю комплексних семантико-функційних досліджень зв'язків дієслівних предикатів із їхніми об'єктами на матеріалі української, польської, англійської мов окремо, а також у зіставному аспекті.

Характеризовано дієслівні предикати української, польської, англійської мов відповідно до референтно-таксономічних класів імен об'єктів, кожен із яких представляє ту чи ту фізичну властивість речовини. Визначено, що найбільш представленою виявилася група «родинність» (29,5 % в українській мові, 24,1 % в польській, 23 % в англійській від загальної кількості одиниць), найменше дієслівних предикатів формує групу «газоподібність» (2,6 %, 5,5 %, 4,6 %). Простежено, що функційна співвіднесеність референтно спеціалізованих дієслів з іменами їхніх об'єктів доволі широка; вона

може бути як загальною, так і максимально детермінованою, тому в межах досліджуваних предикатів виокремлено такі групи дієслів: 1) неконкретизованої спеціалізації, що загально відображають певну фізичну характеристику субстанції; 2) абсолютної спеціалізації, що відображають єдино можливий вид субстанції; 3) дублетної спеціалізації, семантика яких і є характеристикою субстанції. Показано, що виокремлені функційно-ономасіологічні групи дієслів, відображально налаштовані на «речовинність» об'єкта у всіх її виявах, не становлять жорсткої організації.

Ключові слова: дієслівний предикат, об'єкт, референтна спеціалізація, функційно-ономасіологічна група, українська/польська/англійська мова.

Юрій ОСІНЧУК

кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>
e-mail: osinchuk@gmail.com

СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

На матеріалах різножанрових і різностильових світських писемних пам'яток, що ввійшли до канону джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його унікальної Картотеки, простежено функціонування церковнослов'янських іменників, утворених префіксальним та префіксально-суфіксальним способами. Проаналізовано основні словотвірні моделі церковнослов'янської лексики із префіксами *въз-* (*воз-*)/*въс-* (*вос-*), *въ-* (*в-*, *во-*), *из-*/*ис-*, *пред-*, *пре-* (*прѣ-*), *раз-*/*рас-*, *съ-* (*со-*), які через старослов'янське посередництво у староукраїнську мову запозичено із праслов'янської доби. Із цими префіксами в досліджуваних джерелах засвідчено понад 120 віддієслівних церковнослов'янських іменників (25 лексем утворено префіксальним способом, решта – конфіксальні похідні). З'ясовано, що не всі форманти в українській мові XVI – першої половини XVII ст. однаково брали участь у творенні церковнослов'янських іменників.

Виявлено, що найпродуктивнішими словотвірними типами, від яких утворювалися абстрактні церковнослов'янізми, були із препозитивними елементами *въз-* (*воз-*), *из-*/*ис-*, *раз-*/*рас-*, *съ-* (*со-*) та другим афіксом *-нис* (*-ніс*, *-ніє*). Низку дериватів на позначення назв осіб засвідчено з постпозитивними компонентами *-тель* та *-никъ*; непродуктивними були конфікси зі суфіксами *-ость*, *-нища*, *-окъ*, *-ище*. Встановлено, що досліджувані церковнослов'янізми чисельно репрезентують твори полемічної літератури та тексти ділового й наукового стилів, незначну кількість дериватів фіксують художня (зокрема поезія) та хронікально-літописна література досліджуваного часу. Спостережено, що деякі церковнослов'янські іменники, утворені префіксальним чи префіксально-суфіксальним способом, у староукраїнській мові розширили свої значення, окремі з них були стрижневими компонентами в різноструктурних словосполученнях.

Ключові слова: конфікс, префікс, словотвірний тип, суфікс, церковнослов'янізм.

Світські староукраїнські писемні пам'ятки, зокрема тексти ділової, художньої, полемічної, наукової та хронікально-літописної літератури, що ввійшли до

корпусу джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I–XVII], документують чимало церковнослов'янських слів, які представлено в різних тематичних групах лексичної системи тогочасної української мови.

Вивченню окремих церковнослов'янських слів і фразеологізмів XVI – першої половини XVII ст. приділено увагу в сучасних українських та зарубіжних наукових працях: Ганни Войтів¹, Ганни Дидик-Меуш², Руслани Коци³, Ольги Кровицької⁴, Ліани Науменко⁵, Юрія Осінчука⁶, Левка Полюги⁷, Олени Слободзяник⁸, Албени Стаменової⁹, Ірини Черевко¹⁰ та ін.

У матеріалах лексичної Картотеки «Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» [КСУМ¹⁶⁻¹⁷ I–XVII] виявлено понад 3 500 різних за структурою церковнослов'янських слів. Найпродуктивніші способи творення церковнослов'янських слів – суфіксальний і префіксально-суфіксальний. Значну частину становлять складні церковнослов'янські лексеми.

Мета статті – виявити та простежити функціонування церковнослов'янських іменників у світських писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст., утворених префіксальним і префіксально-суфіксальним способами. Завдання – зібрати церковнослов'янські іменники з писемних пам'яток XVI – першої половини XVII ст., які ввійшли до корпусу джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його лексичної Картотеки; схарактеризувати церковнослов'янську лексику, утворену префіксальним і префіксально-суфіксальним способами; виділити продуктивні й непродуктивні префікси та конфікси, від яких утворено церковнослов'янські іменники досліджуваного часу.

¹ Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1995. 24 с.

² Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. 400 с.; Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Львів, 2018. 688 с.

³ Коца Р. О. Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові. Ужгород, 2021. 593 с.

⁴ Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів, 2002. 213 с.

⁵ Науменко Л. М. Історія назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2021. 19 с.

⁶ Осінчук Ю. Церковнослов'янські іменники з богослужбово-обрядовою семантикою в українській мові XVI–XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 2018. Vol. 63. Nr 2. С. 297–306; Осінчук Ю. Церковнослов'янська лексика зі семантикою 'Бог; Божа особа' у староукраїнських текстах. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 2019. Vol. 64. Nr 2. С. 385–398.

⁷ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1991. 238 с.

⁸ Слободзяник О. З. Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. 19 с.

⁹ Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке. София, 2017. 536 с.

¹⁰ Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль: монографія. Львів, 2013. 236 с.

Префіксацію, на відміну від суфіксації, у писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. засвідчено не так часто. Мовознавці відзначають, що «префіксація, як засіб іменникового словотвору, сформувалася лише у праслов'янську епоху»¹¹. За спостереженням дослідників, «префіксація як спосіб іменникового словотвору особливо розвинулася в період після праслов'янського, вже на ґрунті окремих слов'янських мов»¹². Відзначаю, що досліджувані джерела значно більше фіксують префіксальних іменників, ускладнених суфіксацією.

У розвідці проаналізовано церковнослов'янські іменники з такими префіксами та їхніми варіантами, як *въз-* (*воз-*)/*въс-* (*вос-*), *въ-* (*в-*, *во-*), *из-*/*ис-*, *пред-*, *пре-* (*прѣ-*), *раз-*/*рас-*, *съ-* (*со-*). Відзначаю, що варіантність написання деяких префіксів у староукраїнській мові пов'язана передовсім з окремими фонетичними процесами, зокрема асиміляцією за глухістю/дзвінкістю, занепадом голосних звуків неповного творення **ъ**, **ь** у слабкій позиції і вокалізації їх в сильній тощо.

Префікс *въз-* (*воз-*)/*въс-* (*вос-*). Дієслівний префікс *въз-* за походженням праслов'янський; псл. **vъz* (< іє. **ud-* ‘вгору’ з елементом *-z*, приєднаним від інших прийменників) – споріднене з лит. *už* ‘за’, ав. *us-*, *uz-* ‘вгору’ [ЕСУМ I: 416]. Словотвірний тип із префіксом *въз-* (*воз-*)/*въс-* (*вос-*) у староукраїнських текстах представлений різними за семантичною структурою чотирма іменниками: *въздохъ/воздохъ*, *възрастъ/возрасть*, *въсходъ/восходъ*, *въстокъ/востокъ/востокъ*.

Церковнослов'янїзм *въздохъ/воздохъ* (< стсл. *въздоухъ* ‘повітря’, що відповідає гр. *φῆρ* – ССЯ I: 271) у різножанрових світських пам'ятках досліджуваного періоду реалізував кілька значень, зокрема два прямих: 1) ‘газоподібна речовина, якою дихають живі істоти’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 175] (ЛЗ¹³ 23; ЛБ 172; Перло 126 зв.); 2) ‘простір над землею’ [Там само] (Пис.пр.лют. 67; Укр.п. 76) та переносне ‘(піднесення, зростання чого-небудь до максимальної величини) вершина’ [Там само] (Виш.Зач. 222).

Грецька лексема *φῆρ*, якій відповідає стсл. *въздоухъ*, розвинула ще й метафоричне спеціально-обрядове значення ‘покрив для дискоса і чаші’ [Бончев I: 88], який у церковній практиці символізує «повітряний простір, над яким з'явилася зірка, що привела волхвів до ясел Спасителя» [ЗБ: 561]. В українській актовій мові XV ст. зі семантикою ‘покрив для церковного посуду з причастям’ зафіксовано варіант *вздоухъ* (ОБРН 128) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 171]. Ділові пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. у значенні ‘покрив для чаші з причастям’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 175] документують кілька графічних та фонетичних варіантів: *воздох* (КМПМ I, дод. 13), *воздохъ* (АрхЮЗР I/I, 183); *въздоухъ* і *въдохъ* (АрхЮЗР I/VI, 295). Із обрядовою семантикою ‘покривало на святі дари’ лексеми *воздох* вживають у сучасній українській літературній мові [СУМ-20: 519].

Старословянські значення ‘зріст’; ‘вік’ (гр. ¹λκία), притаманні полісемічній лексемі *възрастъ* [ССЯ I: 268], у староукраїнській мові стали омонімічними. Наприклад, «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»

¹¹ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / наук. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 124.

¹² Там само. С. 170.

¹³ Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел / уклад.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994. 329 с.

документує два омоніми: однозначний *възраст/возрасть*¹ ‘довжина тіла людини’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 187] (тільки у творах церковно-релігійної літератури: Чет. 322 зв.; ПЄ 37 зв.; НЄ 94) та багатозначний *възраст/возрасть*²: 1) ‘період у рості, розвитку людини; літа’ [Там само] (AS VI, 75); 2) ‘зрілий вік, повноліття’ [Там само] (Виш. Поз.мисл. 239). Відзначу, останній з омонімів зі семантикою ‘повноліття’ [Там само] вживається у складі стійких словосполучень: *зуполный возраст* (AS VI, 72), *совершенный возраст* (ЛСБ 1043, 61 зв.).

Спорадично зі семантикою ‘одна з чотирьох частин світу’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 249] у досліджуваних пам’ятках наукового стилю фіксую префіксальний церковнослов’янськ *въсходь/восходь* (< стсл. *въсходь* ‘схід’, що відповідає гр. *φωτολαί* [ССЯ I: 439] (ЛС 221; Луц. 526).

Словотвірною грецькою калькою у староукраїнській мові є префіксальний церковнослов’янськ *въстокь/востокь* (< стсл. *въстокь* ‘схід сонця’; ‘Схід’; гр. *φωτολαί* – ССЯ I: 434), який у світських текстах XVI–XVII ст., окрім прямих значень: 1) ‘одна з чотирьох сторін світу, також напрям’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 246] (МЭФ фотокоп. 36; Коп.Пал. 699); 2) ‘частина материка, протилежна Заходові’ [Там само] (Хрон. 5), розвинув переносне – ‘православна церква’ [Там само] (Виш. Кн. 250–250 зв.; Укр. п. 72; Гарм. 186). Оказіонально в діловому тексті засвідчено тричленне словосполучення *на востокь солнца* ‘на схід, до заходу сонця’ [Там само] (ЛСБ 301, 1 зв.).

Значно частіше досліджувані тексти репрезентують церковнослов’янськ *въз-* (воз-)/*въс-* (вос-), які у своїй структурі мають суфікси. Це, зокрема, віддієслівні абстрактні іменники зі суфіксом *-ниє* (*-ньє*, *-не*), що «виник на базі суфікса *-ьє/-ие* шляхом перерозкладу пасивних дієприкметників минулого часу на *-н-*, служить засобом творення назв дій від дієслівних основ на *-а-*, *-ь-*»¹⁴. За даними Картотеки до «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», цей суфікс у різножанрових українських пам’ятках «виступає в різних варіантах – словотвірних, фонетичних і графічних: *-ніє* (*-еніє*, *-аніє*, *-фніє*, *-ованіє*), *-ньє* (*-аньє*, *-еньє*, *-фньє*, *-ованьє*), *-не* (*-анє*, *-енє*, *фне*, *-не*, *-ованє*)»¹⁵.

Із-поміж церковнослов’янських слів, утворених префіксально-суфіксальним способом за структурою «**въз-** (**воз-**)/**въс-** (**вос-**) + основа + **-ниє** (**-ньє**, **-не**)», виділено кілька семантичних груп, що вказують на:

1) назви християнських свят, календарні дати, які здебільшого засвідчено в різноструктурних стійких словосполученнях: *воздвиженє Честного креста*, *воздвиженіє Честного (Честнаго) Креста*, *воздвиженіє Честнаго Креста* (< стсл. *въздвиженіє* (чьстьнаєго) крьста – ССЯ I: 265) ‘назва церковного свята, також календарна дата’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 173] (ЛНБ 4, 1136, 25, 1 зв.; ЛСБ 302, 1); *возносе-ниє/възнесеніє/вознесеніа/вознесенє* (< стсл. *възнесеніє* господьнє – ССЯ I: 289) ‘назва церковного свята, також календарна дата’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 182] (АрхЮЗР 5/І, 36; ЛСБ 1043, 2 зв.; КЛ 83); *воскресеніє господнє*, *воскресеніє христово* (< стсл.

¹⁴ Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 102 с.

¹⁵ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ, 1991. 79 с.

вскрєсеніє 'воскрєсіння' – ССЯ I: 326) 'назва церковного свята, також календарна дата' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 240] (ЛСБ 369; Остр.Л. 130; ЛСБ 1054, 7 зв.);

2) назви, пов'язані з церковними обрядами: *възношеніє* (< стсл. възношення 'вознесіння; жертвоприношення' – ССЯ I: 293) 'жертвопринесення під час Літургії' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 185] (Аз.В. 266); *возведеніє на священство* (< стсл. възведение 'возведення на царство' – Бончев I: 85) 'висвячення на священство, введення в сан священослужителя' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 167] (Виш.Кн. 140); *въспоминаніє/воспоминаніє* (< стсл. възпоминаніє 'згадка; пам'ять' – ССЯ I: 332) 'поминання покійників' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 243] (MCSL I-1, 134; ЛСБ 399);

3) назви, пов'язані з рухом: *возращеніє/възращеніє* (< стсл. възращение 'повернення; звернення' – ССЯ I: 255) '(на попереднє місце) повернення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 169] (Виш.Домн. 195; ЛБ 148);

4) назви, що характеризують душевний стан людини: *въдержаніє/воздержаніє/воздержаніє* (< стсл. въздержаніє 'аскетизм; побожність' – ССЯ I: 269) '(терпеливість в аскетичному способі життя) поміркованість, стриманість' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 173] (Пис. пр. лют. 179; ЛСБ 446; Кас. 89); *въдыханіє* (< стсл. въздыханіє 'зітхання; дихання' – ССЯ I: 272) 'страждання, сум, скорбота' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 176] (Виш.Кн. 267 зв.); *въбужденіє* (< стсл. възбужденіє 'пробудження' – ССЯ I: 249) 'спонування, збудження' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 96] (ЛБ 90).

Відзначу, що, крім конфікса **въз-/въс- ... -ніє**, у досліджуваних матеріалах фіксує церковнослов'янізми і з іншими конфіксами:

- **въз-...-ость** (абстрактний іменник): *въдержливість* (< цсл. въздръжливость) '(обмеження себе в будь-чому з релігійних мотивів) помірність; стриманість' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 174] (ЛБ 19);

- **въз-/въс-...-никъ**: найменування носіїв процесуальної ознаки, що визначає їхню поведінку, погляди¹⁶: *воздержникъ* (< стсл. въздръжникъ 'побожний чоловік; аскет' – Бончев I: 88) 'той, хто стримується від земних благ, страстей; аскет' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 174] (Перест. 30); назви осіб, що є прибічниками якого-небудь учення, чийхось поглядів: *въспрїємникъ/воспрїємникъ* (< стсл. възприємникъ 'хресний батько' – Бончев I: 103) 'спадкоємець, наступник, наслідник' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 245] (Отп.КО 28 зв.; Апокp. 47 зв.);

- **въз-...-ница**: назви предметів домашнього вжитку: *възглавница/возглавница* (< стсл. възглавница 'подушка' – ССЯ I: 259) 'подушка' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 170] (ЛБ 19; Діал. о см. 272) тощо.

Префікс въ- (в-, во-). Спорадично в досліджуваних матеріалах зафіксовано похідні церковнослов'янізми із префіксом *въ-* (*в-, во-*); псл. *въ – результат фонетичної видозміни прийменника псл. *въп (<*ъп < іє. *оп), у якому початкове *v-* протетичного походження; споріднене із прус. en 'в' [ЕСУМ VI: 9]. Від префікса *въ-* (*в-*) утворено віддієслівний іменник *възорь/взорь* (< стсл. възорь 'вигляд; погляд' – ССЯ I: 294), який укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» подають як полісемічний. Серед значень виділено: 1) 'зовнішній вигляд кого-небудь' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 26] (ЛБ 143; Хрон. 26); 2) '(зразок кого-, чого-небудь)

¹⁶ Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ: КДПІ, 1993. С. 27.

взір, взірець, приклад' [Там само] (Хрон. 384 зв.); 3) '(те, що намальоване, вишите, викарбуване) взір' [Там само] (ЖКК I, 122; ЛСБ 159).

Із формантом **въ-** (**в-**, **во-**)...**-ниє** (**-ніє**, **-нєє**) писемні джерела XVI–XVII ст. репрезентують три віддієслівні абстрактні іменники: *взыскание/възысканіє* (< *стл.* *взыскание* 'пошук' – ССЯ I: 275) 'розшукування, шукання, пошук' [Там само IV: 33] (Апокр. 135 зв.; Виш.Кр.отв. 167; ЛБ 124); *въстаніє/востаньє* (< *стл.* *въстаніє* 'вставання; воскресіння' – ССЯ I: 338) 'повернення до життя після смерті' [Там само: IV: 245] (МКСВ 79; Волк. 21 зв.); *възрѣніє* (< *стл.* *възрѣніє* 'погляд' – ССЯ I: 296) 'спрямованість зору) погляд' [Там само: IV: 187] (О тайн. 55–56).

Префікс *из-/ис-*. Продуктивним і поширеним префіксом творення церковнослов'янців був префікс *из-/ис-*, який за походженням праслов'янський; псл. *iz, iz- (<*jъz); споріднене з лит. iš 'із' [ЕСУМ II: 212]. Церковнослов'янізм з цим префіксом – це здебільшого віддієслівні абстрактні іменники чоловічого й жіночого родів, представлені в різних писемних жанрах досліджуваного часу.

Зі світських творів найчастіше їх документують тексти ділової, полемічної та наукової літератур: *избава* (< *стл.* *избава* 'визволення' – Бончев I: 198) 'спасіння' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 34] (Пис. пр. лют. 129); *извѣтъ* (< *стл.* *извѣтъ* 'причина; привід' – ССЯ I: 733) 'причина; доказ' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 51] (ЛБ 15) та *извѣтъ* '(вигадане пояснення) відмовка' [Там само: 51] (Виш.Поз.мысл. 239); *измѣна* (< *стл.* *измѣна* 'обмін; заміна' – ССЯ I: 751) 'обмін, заміна' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 69] (ЛБ 55); *истрава* (< *цсл.* *истрава*) 'їжа, харчі' [Там само: 213] (АЮЗР II, 129); *искупъ* (< *стл.* *искоупъ* 'купець' – ССЯ I: 796) 'відкуплення; покута' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 172] (Виш. Посл. до княг. 235); *исходъ* (< *стл.* *исходъ* 'вихід' – ССЯ I: 832) 'відхід із життя' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 220] (Виш.Кн. 207–207 зв.; АрхЮЗР I/VI, 746). Зі словом *исходъ* у творчості Івана Вишенського засвідчено різноструктурні словосполучення, які акумулюють у собі семантику 'смерть' [Там само], зокрема чотирикомпонентне – *исходъ ко будущему вѣку* (до 1596 Виш.Кн. 267) й атрибутивне – *исходъ смертний* (Виш.Зач. 207).

У староукраїнський період із префіксом *из-/ис-* широко функціювали церковнослов'янізми, ускладнені різними суфіксами, тобто утворені префіксально-суфіксальним способом. Наприклад, із постпозитивним компонентом **-ниє** (**-ніє**, **-ніє**, **-нєє**) писемні пам'ятки XVI–XVII ст. (здебільшого ділові, наукові й полемічні тексти, рідше – літописи) задокументували низку абстрактних дериватів, які за значенням твірної основи можна поділити на кілька семантичних груп:

1) назви, що виражають богословсько-філософські поняття: *избавленіє/избавленіє* (< *стл.* *избавленіє* 'визволення; порятунок; избавлення' – ССЯ I: 719) 'спасіння' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 35] (Виш.Поз. мисл. 246; ЛБ 120); *искушенія* (< *стл.* *искушение* 'спокуса; проба; випробування' – ССЯ I: 798) 'випробування' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 175] (Коп.Пал. 819); *искупленіє* (< *стл.* *искупление* 'викуплення' – Бончев I: 215) 'визволення, викуплення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 172] (ЛСБ 3, 99); *истазаніє* (< *стл.* *истазание* 'звіт; розрахунок' – ССЯ I: 828) 'випробування, вивіряння' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 216] (ЛБ 50). Деякі церковнослов'янізми, як-от *испытаніє* (< *стл.* *испытание* 'розстеження; випробування; допит' – ССЯ I: 812) та *изволеніє* (< *стл.* *изволение* 'воля; вибір; перевага' – ССЯ I: 728), вживано у складі різноструктурних

словосполучень: *страшноє испытание* 'страшний суд' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 197] (Виш. Кн. 137); *съ изволеніємъ святимъ* 'з Божої волі' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 47] (ЛСБ 320, 1);

2) назви, пов'язані з розумовою діяльністю: *изучение* (< *цсл.* *ізоученіє*) 'опанування, засвоєння' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 84] (Виш.Кн. 153); *изясненіє* (< *стсл.* *ізьясъєніє*) 'пояснення' – Бончев I: 211) 'тлумачення, пояснення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 97] (Жел.П. 7). Тексти наукового й ділового стилів до слова *изясненіє* документують семантичний синонім *истолкование* (< *стсл.* *істлкъвание*) 'пояснення' – Бончев I: 221) 'тлумачення; пояснення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 206] (Інв.Усп. 28 зв.; ЛС 243);

3) слова, пов'язані з лікуванням: *исцѣленіє/исцеленіє/исциленіє* (< *стсл.* *ицѣленіє*) 'видужання; зцілення' – Белей: 86) 'зцілення, оздоровлення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 221] (Пис. пр. лют. 67–68; ЛБ 155; ЛСБ 520, 2);

4) слова, пов'язані з науково-творчою діяльністю: *исписаніє* (< *цсл.* *іспісаніє*) '(виклад у письмовій формі) запис' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 177] (ЛЛ 163); *исправленіє* (< *стсл.* *ісправленіє*) 'виправлення; пояснення' – Белей: 83) '(створення, запис тексту) писання' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 191] (Дор.Поуч. 520);

5) церковнослов'янізми, що мають відношення до руху: *изшествіє* (< *цсл.* *ішшєствіє*) '(відмова від попереднього способу життя) відхід' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 85] (Виш.Поз.мысл. 242); *исхожденіє* (< *стсл.* *ісхождєніє*) 'вихід' – ССЯ I: 832) '(сходження) зішестя' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 220] (Пит. 14);

6) лексеми, пов'язані з управлінням: *изображеніє* (< *цсл.* *ізображеніє*) 'канон, закон' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 75] (Виш.Кн. 140; ЛСБ 185, 1.); *изверженіє/изверженіє* (< *стсл.* *ізврѣженіє*) 'видужання; зцілення' – Бончев: 200) перен. '(позбавлення сану, влади) скинення, інтердикт' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 44] (ЛСБ 260, 1 зв.; Коп.Пал. 685). Дивіться й інші церковнослов'янізми за запозичення, утворенні з цим конфіксом: *измѣненіє/измѣненіє* (< *стсл.* *ізмѣненіє*) 'зміна; перетворення' – Белей: 78) 'перехід, перетворення чого-небудь у щось якісне інше' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 69] (ЛСБ 87, 1 зв.; ЛС 227); *извѣщеніє* (< *стсл.* *ізвѣщеніє*) 'повідомлення; підтвердження' – ССЯ I: 734) 'повідомлення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 52] (ЛСБ 520, 2); *избраніє* (< *стсл.* *ізбрѣненіє*) 'видужання; зцілення' – ССЯ I: 723) '(надання переваги кому-небудь) обрання' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 39] (Виш.Кн. 282 зв.) тощо.

У текстах наукової літератури, зокрема в лексиконах XVII ст., ділових, полемічних і художніх творах, на позначення осіб чоловічого роду задокументовано церковнослов'янізми з конфіксами *из-/ис-...-тель, из-/ис-...-никъ*: *избавитель* (< *стсл.* *ізбавитель*) 'визволитель; рятувальник' – Бончев I: 198) '(про Христа) Збавитель, Спаситель' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 34]; (Укр.п. 76; Виш.Зач. 227); *изобрѣтатель* (< *цсл.* *ізобрѣтатель*) 'винахідник' [Там само: 78] (ЛЗ 59; ЛБ 68); *искуситель* (< *стсл.* *іскоуситель*) 'спокусник' – ССЯ I: 796) 'спокуситель' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 172] (Апокр. 157); *испитатель* (< *цсл.* *іспітатель*) 'випробовувач' [Там само: 197] (ЛС 365); *искусникъ* (< *стсл.* *іскоусьникъ*) 'дослідник' – ССЯ I: 797) 'наставник, куратор' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 173] (АрхЮЗР 3/IV, 268–269); *исповѣдникъ* (< *стсл.* *ісповѣдникъ*) 'прихильник; сповідник' – Белей: 82) 'проповідник-мученик, канонізований церквою' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 180] (Укр.п. 82).

Вузьку сферу функціонування (тільки в наукових і полемічних текстах) мали абстрактні іменники, утворені за допомогою конфікса *из-/ис-...-ство* (< **ьstvo*) виформувався в результаті контамінації індоєвропейського іменникового суфікса

-тво)¹⁷: *изводство* (< *цсл.* *изводство*) ‘результат; наслідок’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 46] (ЛБ 45); *извѣство* (< *цсл.* *извѣство*) ‘ретельність’ [Там само: 50] (ЛБ 152); *излишество* (< *цсл.* *излишество*) ‘надмір, надмірність’ [Там само: 63] (ЛБ 45); *изобилство* (< *цсл.* *изобилство*) ‘багатство, розкіш’ [Там само: 75] (Виш.Поз.мысл. 240); *искуство* ‘досвідченість; уміння’ [Там само: 174] (ЛС 210).

Оказіонально староукраїнські лексикографічні праці та полемічні твори репрезентують багатозначний церковнослов’янськостізм із постпозитивним компонентом *-окъ* (*нсл.* **ъкъ* – похідний від індоєвропейського *-ko*¹⁸) – *избытокъ* (*стсл.* *избытъкъ* ‘залишок; надмір; достаток’ – ССЯ I: 722): 1) ‘те, що лишилося невитраченим, невикористаним’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 41] (ЛБ 46); 2) ‘кількість чого-небудь, що перевершує потребу в ньому, надмір’ [Там само] (Кл.Остр. 219; Виш.Кр.отв. 162).

Префікс *пре-* (*прѣ-*). Церковнослов’янському префіксу *прѣ-* (*нсл.* **рег* – Фасмер III: 356), який виражає підсилювальне значення [ЕСУМ IV: 558], в українській мові XVI–XVII ст. відповідав фонетичний варіант *пре-* (написання *e* на місці *ѣ* у звукосполученнях *-ре-*, *-ле-* між приголосними притаманне для українських писемних пам’яток)¹⁹.

У текстах ділового стилю та полемічній літературі з препозитивним *пре-* засвідчено два відіменникових деривати: *предѣль* (< *стсл.* *прѣдѣль* – ССЯ III: 435) у значенні ‘межа; кордон’ [ПЦС: 484] (Перест. 46; Київ, ПККДА II-1, 409; АрхЮЗР I/VI, 746) та *престоль* (< *стсл.* *прѣстоль* – ССЯ III: 497) у значенні ‘у православної церкви столик, що стоїть посеред вітаря’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ II: 231] (ЦНБ ДА/П-216, № 37; Виш.Кн. 120; ЦДАДА 124, 3, 37).

Досліджувані джерела також із першим компонентом *пре-* та паралельно з фонетичним варіантом *прѣ-* репрезентують кілька конфіксальних іменників, зокрема полісемантичні абстрактні слова (словотвірна модель **пре-...-ниє (-ніє)**: *прѣбываніє* і *прѣбываніє* (< *стсл.* *прѣбываніє* ‘перебування; життя; спосіб життя; упертість; наполегливість’ – ССЯ III: 405) (Пис.пр.лют. 179; ЛСБ 246, 1; Виш.Поз.мисл. 243); *преданіє* (< *стсл.* *прѣданіє* ‘правило; традиція; заповіт; зрада’ – Там само: 417) (ЛСБ 71; Ант. 741; ЛСБ 511, 1).

Через старослов’янську мову у староукраїнську ввійшло слово *преображеніє* (< *стсл.* *прѣображеніє* ‘перетворення; перевтілення; зміна’ [Там само: 467]), яке є словотвірною калькою із гр. *μεταμόρφωσις* [Фасмер III: 359]. Він зі семантикою ‘назва церковного свята’ виступав у ролі стрижневого компонента у стійких словосполученнях: *прѣображеніє господа бога*, *преображеніє христове* [дет. див.: СУМ¹⁴⁻¹⁵ II: 273]). У ділових текстах досліджуваного часу двочленна назва «*Преображеніє Господне*» розвинула нове похідне значення – ‘назва церкви’; напр.: *Черничкам въ манастири Черчицком, при церкви Преображенія Господня мешкающим, триста золотыхъ* (ПККДА I-1, 85) [КСУМ¹⁶⁻¹⁷].

Негативну характеристику особи чоловічого роду виражають конфікси **пре-...-тель** та **пре-/прѣ-...-никъ**: *предатель* (< *стсл.* *прѣдатель* ‘зрадник’ – ССЯ III: 417)

¹⁷ Детальніше див.: Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. С. 110.

¹⁸ Там само. С. 44.

¹⁹ Детальніше див.: Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке. София, 2017. С. 111.

(ЛСБ 276, 2; ПДПИ 182, 111; Виш.Зач. 214); *преступникъ* і *прѣступникъ* (< *стсл.* прѣстѣпникъ 'злочинець; відступник' – Там само: 492) (ЛСБ 113; Коп.Пал. 688; КМПМ I (дод.) 321).

Варто зазначити, що названі словотворчі форманти використовувалися і для творення композитних іменників, що виражали негативні значення 'неслухняність; неправедність'; наприклад: *законопреступленіє* (< *стсл.* законопрѣстѣпленіє 'порушення закону; злочин; гріх' – Белей: 68) 'порушення закону, беззаконня' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 65] (Перест. 45); *законопреступникъ* (< *стсл.* законопрѣстѣпникъ 'порушник закону; злочинець; грішник' – Белей: 68) 'законопорушник' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 65] (Перест. 44–45; Перло 7 зв.); *клятвопреступленіє* (< *стсл.* клятвопрѣстѣпленіє 'клятвopорушення' – Бончев I: 2354) 'клятвopорушення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV: 134] (ЛСБ 264).

Префікс *пред-*. У Лексичній картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчено два церковнослов'янські деривати із препозитивним компонентом *пред-* (*стсл.* прѣдъ- відповідає українському *не-ред* – ЕСУМ IV: 559). Це, зокрема, слово *предтеча* (*стсл.* прѣдътеча – калька гр. πρῶδρομος 'предтеча; той, що біжить попереду', утвореного з про- 'перед-' і δρομάω 'біжу' – Там само: 560), яке виступає епітетом до Івана Хрестителя (Укр.п. 84; ПДПИ 182, 66; Коп.Пал. 712–713; ЛСБ 1043, 34 зв.).

У досліджуваній період непродуктивним був і конфікс **пред-...-ніє**: *предложеніє* (< *стсл.* прѣдъложеніє 'пропозиція; становище; намір; мотив' – ССЯ III: 428-429) (О обр. 64; Гр.Сл. 286; Діал. о см. 265).

Префікс *раз-/рас-*. Церковнослов'янською спадщиною у староукраїнській мові є слова з префіксом *раз-/рас-* (*нсл.* *orz- (з *ord-z-) – ЕСУМ V: 104). У різностилевих світських пам'ятках (здебільшого тексти ділового стилю, полемічні, рідше – хронікально-літописної та художньої літератури, лексикографічні праці), що ввійшли до джерельної бази Картотеки «Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», виявлено п'ять абстрактних іменників із префіксом *раз-/рас-*.

Деривати з цим префіксом – переважно негативно конотовані лексеми, що вказують на насильницькі дії, немирні відносини, непорозуміння тощо; наприклад: *разбой* (< *стсл.* разбой 'грабіж; убивство; розбій' – ССЯ III: 556) (АрхЮЗР I/I, 16; Крон. 31 зв.); *раздоръ* (< *стсл.* раздоръ 'розбрат; скандал; незгода' – Там само: 567) (ЛСБ 233; Коп.Пал. 749; ЛСБ 520, 2 зв.); *распря* (< *стсл.* распръа 'суперечка; чвара; сварка' – Там само: 611) (ЛНБ 4, 1136, 2, 30, 1 зв.; Коп.Пал. 747; ЛБ 107). Стан розумової діяльності виражає церковнослов'янзм *разумъ* (< *стсл.* разоумъ 'розум; мудрість; знання' – Там само: 588-589) (ЦДІАЛ 37, 1, 3 зв.–4; Виш.Кн. 203; Укр.п. 86; ЛСБ 446, 1). Із науковою сферою пов'язаний дериват *раздѣль* 'частина книжки, твору' (Виш.Кр.отв. 170).

Серед конфіксальних церковнослов'янзмів староукраїнської мови з препозитивним компонентом *раз-/рас-* у досліджуваних пам'ятках виявлено такі похідні: конфікс **раз-...-нікъ** – *разбойнікъ* (< *стсл.* разбоиникъ 'злочинець; убивця; розбійник' – ССЯ III: 556) (Виш.Кн. 96; Виш.Домн. 191); конфікс **раз-/рас-...-ніє (-ніє, -ніє)**: *развращеніє* (< *стсл.* развращеніє 'зіпсуття; розбещеність; зло' – Там само: 560) (ЛСБ 141; Вил.соб. 19–20); *размишленіє* (< *стсл.* размышленіє 'міркування; вагання; сумнів' – Там само: 583) (Коп.Пал.(Лв.) 29); *разореніє*

(< *стл.* разорєнїє ‘руйнування; розорення’ – Там само: 586-587) (АрхЮЗР 1/1, 497-498; Виш.Зач. 212); *разрѣшенїє* (< *стл.* раздрѣшенїє ‘визволення; прощення, відпущення, розршення’ – Там само: 571) (Виш.Кн. 149; ЛСБ 246, 1); *разумѣнїє* (< *стл.* разоумѣнїє ‘розум; знання; мислення’ – Там само: 593-594) (Виш. Кр.отв. 171; Коп.Пал.(Лв.) 24); *растерзанїє* (< *стл.* растрѣзанїє ‘розривання, шматування; шмат, кусок’ – Там само: 618-619) (Коп.Пал.(Лв.) 27).

Префікс *сь-* (*со-*). Праслов’янського походженням приросток *сь-* (*со-*) (*псл.* *сь, сь(n)- < *сьп- – дієслівний префікс, що відповідає *sq- в іменних утвореннях – дет. див.: ЕСУМ II: 212; Фасмер III: 539). Серед префіксальних абстрактних іменників із препозитивним компонентом *сь-* (*со-*) в досліджуваних світських пам’ятках виявлено небагато утворень.

Віддієслівний іменник *сьблазнь* (*соблазнь*) (< *стл.* сьблазнь ‘помилка; поганий вчинок; спокуса; зваба; непристойність’ – ССЯ IV: 231-214) у текстах ділового стилю, у художній і полемічній літературі вжито з негативною семантикою ‘гріх, розпуста’ (ЛСБ 262; Укр.п. 72; Виш.Дом. 188; ЛСБ 1043, 43 зв.). За моделлю «**сь-** (**со-**) + іменникова твірна основа» утворено церковнослов’янським *сьсудь* (*сосудь*) (< *стл.* сьсждь ‘знаряддя; предмет; посудина; майно’ – Там само: 342-343), який у значенні ‘посудина’ засвідчено найчастіше в ділових і полемічних творах, спорадично – в літописах (ЛСБ 22; Пис.пр.лют. 178; Коп.Пал.(Лв.) 29; КЛ 84).

Окремо назву деривати, що є словотворчими кальками із грецької мови: *соборь* (< *стл.* сьборь ‘зібрання; рада; збори духовенства; богослужіння’, утворено з префікса *сь-* ‘з’ і основи *бор-*, пов’язаної з *бьрати* ‘брати’; калька гр. συναγωγή ‘збори; сход, громада’ – ЕСУМ V: 341) (Виш.Кн. 130; ЛСБ 251; Коп.Пал. 1059); *совѣтъ* (< *стл.* сьвѣтъ ‘порада; угода, нарада, рада; збори’ < *псл.* *сьвѣтъ [ЕСУМ V: 342]; калька гр. συμβούλιον ‘нарада’ – Фасмер III: 705) (ЛСБ 87, 1; Коп.Пал. 731; ЛСБ 1043); *совѣсть* (< *стл.* сьвѣсть сумління; свідомість; звістка, свідчення’, утворене з префікса *сь-* і дієслівної основи *вѣдѣти*; калька гр. συνείδησις ‘усвідомлення, свідомість; сумління’) [ЕСУМ V: 342] (РИБ ХХХ, 400; Виш.Зач. 207).

Значно більше в матеріалах лексичної Картотеки історичного словника фіксує конфіксальних дериватів, зокрема з постпозитивним компонентом *-ниє* (*-ніє*, *-ніє*). Абстрактні віддієслівні деривати з конфіксом **сь-** (**со-**)...**-ниє** (**-ніє**, **-ніє**), успадковані українською мовою XVI–XVII ст. із попередніх століть, виявляємо в різножанрових світських творах (тексти ділового, наукового й художнього стилів, полемічна література, хроніки) досліджуваного часу; наприклад: *сьвершенїє/совершенїє/сьврѣшенїє* (< *стл.* сьврѣшенїє ‘досконалість; звершення; виконання’ – ССЯ IV: 230-231) (ЛСБ 213; ЛСБ 522, 1); *сьгрѣшенїє/согрешенїє/согрѣшенїє* (< *стл.* сьгрѣшенїє ‘гріх; згрішення; поганий вчинок’ – Там само: 253) (ЛСБ 39, 1; Кл.Остр. 218); *созданїє* (< *стл.* сьзданїє ‘будівництво; створіння; будова; істота’ – Там само: 265-266) (ЛНБ 4, 1136, 2, 30, 2 зв.; Укр.п. 72; ЦДАДА 124, 3, 34); *сокрушенїє* (< *стл.* ськроушенїє ‘руйнування; загибель; смиренність, покірність’ – Там само: 278) (Гарм. 206); *сотворенїє* (< *стл.* сьтворенїє ‘створення, сотворення; виконання; втілення; істота’ – Там само: 351) (КЛ 90; Хрон. 1); *сотрясенїє* (< *стл.* сьтрясенїє ‘стрясування; струшування; стирання; знищування’ – Бончев II: 189) (ЛС 134); *сьхраненїє/сохраненїє* (< *стл.* сьхраненїє ‘дотримання; турбота; збереження; майно’ – ССЯ IV: 365-366) (ЛСБ 87, 6; ЛБ 120); *сочиненїє* (< *стл.*

сччиненіє 'твір; витвір' – Там само: 367) (См.Грам., 2 зв.) тощо. Зауважу, що деякі з названих лексем можуть вступати в синоніміїні (*создание – сотвореніє*) й антоніміїні (*создание, сотвореніє – сокрушеніє*) відношення.

Окрім церковнослов'янських іменників із конфіксом **сь- (со-)...-ніє (-ніє, -ніє)**, у староукраїнській мові фіксуємо ще кілька похідних, утворених іншими конфіксами. Наприклад, поняття 'Творець; Бог' передають слова з конфіксом **сь- (со-)...-тель: создатель/сздатель** (< стсл. създатель, що відповідає гр. κτίστης [Бончев II: 180] (Виш.Кн. 78); *сотворитель* (< стсл. сътворитель, що відповідає гр. ὁ κτίσας) [Бончев II: 188] (Виш.Кн. 260–260 зв.); *свьръшитель* (< стсл. съвршитель, що відповідає гр. τελειωτής) [Бончев II: 174] (Яв.Из. 13; ЛС 308). Із формантом **сь- (со-)...-никъ** у ділових і наукових текстах на позначення особи чоловічого роду засвідчено слово *совѣтникъ* (< стсл. съвѣтникъ 'радник; порадник; спільник' [ССЯ IV: 245]) (ЛНБ 4, 1136, 2, 30, 2 зв.; ЛСБ 1051, 2; ЛС 106).

В українських пам'ятках (діловий стиль, полемічна й художня література) досліджуваного періоду з конфіксом **сь- (со-)...-ищ(е)** зафіксовано один абстрактний церковнослов'янзм *сѣкровище* (*сокровище*) (< стсл. сѣкровиште 'тайник; комора; склад; скарб' [ССЯ IV: 276], утворений суфіксом згрубілості *-ишт-е* від *сѣкровь* 'тайник; закрите місце' [дет. див.: Цыганенко: 391] (Виш.Кн. 145; Укр.п. 82; ЦНБ 476 П/1736, 44; ЦДАДА 124, 3, 37). Формант **сь- (со-)...-ищ(е)** у староукраїнській мові був непродуктивним.

В українських писемних текстах XVI – першої половини XVII ст. із префіксами *въз-* (*воз-*)/*въс-* (*вос-*), *въ-* (*в-*, *во-*), *из-/ис-*, *пред-*, *пре-* (*прѣ-*), *раз-/рас-*, *сь-* (*со-*) засвідчено понад 120 віддієслівних (здебільшого) церковнослов'янських іменників. Із них – 25 лексем, утворених префіксальним способом, решта – конфіксальні похідні. У староукраїнську мову досліджувані форманти через старослов'янське посередництво запозичено із праслов'янської доби. Досліджуваний матеріал показує, що не всі форманти в українській мові XVI – першої половини XVII ст. мали однаковий ступінь активності у творенні церковнослов'янських іменників. За моїми спостереженнями, найпродуктивніші словотвірні типи – це із препозитивними елементами *въз-* (*воз-*), *из-/ис-*, *раз-/рас-*, *сь-* (*со-*) та другим афіксом *-ніє* (*-ніє*, *-ніє*), від яких утворено абстрактні церковнослов'янзми. Низку дериватів на позначення назв осіб засвідчено з постпозитивними компонентами *-тель* та *-никъ*. Непродуктивними були конфікси зі суфіксами *-ость*, *-ища*, *-окъ*, *-ище*. Досліджувані церковнослов'янзми чисельно репрезентують тексти полемічної літератури та пам'ятки ділового й наукового стилів. Незначну кількість дериватів фіксують художня (зокрема поезія) і хронікально-літописна література досліджуваного часу. Варто зауважити, що деякі церковнослов'янські іменники, утворені префіксальним чи префіксально-суфіксальним способом, у староукраїнській мові розширили свої значення. Окремі з них були стрижневими компонентами в різноструктурних словосполученнях.

Перспективним вважаю подальше детальне вивчення функціонування церковнослов'янських прикметників і дієслів у писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст., утворених префіксальним та префіксально-суфіксальним способами.

Джерела

Белей – Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.

Бончев – Бончев А. Речник на църковнославянски език / науч. ред. Боряна Христова. София: Нар. библ. Св.Св. Кирил и Методий, 2002. Т. I; 2012. Т. II.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. Мельничука. Київ, 1982–2012. Т. I–VI.

ЗБ – Слобідський С. Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи. Видання третє. Київ: УПЦ КП, 2003. 642 с.

КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

ПЦС – Полный церковнославянский словарь / за ред. протоієрея Т. Дьяченка. Москва: Отчий дом, 2001. 1120 с.

ССЯ – Словарь старославянского языка. Репр. изд. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. Т. I–IV.

СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2 т. / відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

СУМ-20 – Словник української мови у 20 томах. Online. Томи 1-12 (А–Підкюрювач). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=15619&page=518> (дата звернення 14.03.2022).

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964–1973. Т. 1–4.

Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. Київ: Радянська школа, 1970. 599 с.

REFERENCES

Bilousenko, P. I. (1993). *Istoriia sufiksainoi systemy ukrainskoho imennyka (nazvy osib cholovichoho rodu)*. Kyiv: KDPI [in Ukrainian].

Bilousenko, P. I., Inshakova, I. O., Kachailo, K. A., Merkulova, O. V., & Stovbur, L. M. (2010). *Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (imennykovi konfiksy)*. Zaporizhzhia; Kryvyi Rih: TOV «LIPS» LTD [in Ukrainian].

Cherevko, I. (2013). *Frazeolohiia pamiatok ukrainskoi movy XVI–XVII st.: semantika, struktura, styl: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].

Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].

Humetska, L. L. (1958). *Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR [in Ukrainian].

Kotsa, R. O. (2021). *Dynamika leksyko-slovotvirnykh typiv skladnykh prykmetnykiv v ukrainskii movi*. Uzhhorod [in Ukrainian].

Krovytska, O. (2002). *Nazvy osib v ukrainskii movnii tradytsii XVI–XVIII st. Semantyka i slovotvir*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1966). *Vstup do porivnialno-istorychnoho vyvchennia slovianskykh mov*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Naumenko, L. M. (2021). *Istoriia nazv posudu, stolovoho nachynnna ta mebliv v ukrainskii movi*. [The history of the names of dishes, tableware and furniture in the Ukrainian language]. (Abstracts of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Osinchuk, Yu. (2018). Tserkovnosloviianizmy z bohosluzhbovo-obriadovoiu semantykoiu v ukrainskii movi XVI–XVIII st. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 63 (2), 297–306 [in Ukrainian].

Osinchuk, Yu. (2019). Tserkovnosloviianizmska leksyka zi semantykoiu 'Boh; Bozha osoba' u staroukrainskykh tekstakh. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64 (2), 385–398 [in Ukrainian].

Poluha, L. M. (1991). *Ukrainska abstraktna leksyka XIV – pershoi polovyny XVII st*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Slobodzianyk, O. Z. (2017). Formuvannia heohrafichnoi leksyky v ukrainskii movi XVI–XVIII st. [Formation of geographical vocabulary in the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries]. (Abstracts of Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Stamenova, A. (2017). *Istoriia leksicheskikh drevnebolgarizmov v ukrainskom literaturnom yazyke*. Sofia [in Russian].

Voitiv, H. V. (1995). *Nazvy odiahu v pamiatkakh ukrainskoi movy XIV–XVIII st*. [Names of clothes in monuments of the Ukrainian language of XIV–XVIII centuries]. (Extended Doctor's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Yurii OSINCHUK

PhD (Philology)

Senior Researcher at the Department of Ukrainian Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

e-mail: osinchuk@gmail.com

WORD-FORMING FEATURES OF CHURCH SLAVONIC IN THE UKRAINIAN WRITTEN SOURCES OF THE 16th – THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

The article is devoted to the functioning of Church Slavonic nouns formed by prefix and prefix-suffix methods, based on the materials of various genres and styles of secular written sources, which were included in the canon «Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – first half of the XVII century» and its unique Card File.

The main word-forming models of Church Slavonic vocabulary with the prefixes *въз-* (воз-) / *въс-* (вос-), *въ-* (в-, во-), *из-* / *ис-*, *пред-*, *пре-* (прѣ-), *раз-* / *рас-*, *съ-* (со-),

which are borrowed from the Proto-Slavic period through Old Slavic mediation into the Old Ukrainian language, are analyzed.

With these prefixes, more than 120 verb Church Slavonic nouns are attested in the researched sources (25 tokens are formed by the prefix method, the rest are confix derivatives). It was learned that not all formants in the Ukrainian language of 16th – first half of 17th century equally participated in the creation of Church Slavonic nouns.

The most productive word-forming types, from which abstract Church Slavonicisms were formed, were the types with prepositional elements *въз-* (воз-), *из-* / *ис-*, *раз-* / *рас-*, *съ-* (со-) and with another affix *-ние* (-ніє, -ніє). A number of derivatives to denote the names of persons are certified with postpositive components *-тель* and *-никъ*. Unproductive were the confixes with the suffixes *-ость*, *-ница*, *-окъ*, *-ище*.

The Church Slavonic words, which are researched, are numerically represented in the works of polemical literature and texts of business and scientific styles. A small number of derivatives are recorded in fiction (including poetry) and chronicle literature of the time under study. It has been observed that some Church Slavonic nouns, formed in a prefix or prefix-suffix way, have expanded their meanings in the Old Ukrainian language. Some of them were core components in various phrases.

Keywords: confix, prefix, word-forming type, suffix, Church Slavonic.

Тарас ПАСТУХ

*доктор філологічних наук
завідувач відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-1441>
e-mail: tarpastukh@gmail.com*

МОДЕРНІ ІНТЕНЦІЇ У ДРАМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «КАССАНДРА»

З'ясовано, що у драмі «Кассандра» Леся Українка чимало уваги приділяє мові й демонструє її дві визначальні форми та функційні парадигми: одна – глибока мова, яка апелює до сутнісних складових буття, з одного боку, та дає змогу усвідомити ці сутності – з другого. Зазначено, що це мова, яка відображає людську екзистенцію в усій її загостреності та повноті постання; у ній відображаються чіткі моральні розрізнення того, що є добрим, а що є поганим; вона є складною і важко зрозумілою, але це – єдина справжня мова в добі модернізму. Констатовано, що ця мова творить світ, а також показує людині, хто вона насправді є, яка її доля і наскільки змогла здійснити своє покликання. Зазначено, що найбільше така мова виявляє себе в поезії, інша мова є поверховою, апелює не до буттєвих глибин та універсалій, а до хвилинних людських потреб і прагнень, а її завдання полягає в увиразненні шляхів та способів досягнення бажаної мети. Стверджено, що така мова маніпулятивна, адже мовці схильні приховувати свої особисті інтереси твердженнями про загальне благо; вона набула надзвичайного поширення в сучасних масмедіях; завдяки їй створюються різноманітні фейкові новини й інформаційні викривлення; це проста і зрозуміла мова для всіх.

Леся Українка, як простежено у статті, проникливо передбачила появу та поширення такої мови, виявивши психологічні основи її виникнення. Зазначено, що люди схильні втікати від непростих проблем буття і перебувати в зрозумілому комфортному дискурсі, і це стосується як тих, хто маніпулює завдяки цій мові, так і тих, ким маніпулюють з її допомогою. Також стверджено, що в «Кассандрі» Леся Українка новаторськи ставить низку питань, пов'язаних із внутрішніми законами розвитку світу, процесами людського пізнання, функціонування мови, розумінням та інтерпретацією слова. Її постановка і спосіб представлення цих питань, як зазначено, засвідчує виразну модерну настанову, яку сповідувала і втілювала у своїй драматургії письменниця.

Ключові слова: драма, модернізм, глибока мова, поверхова мова, розуміння, екзистенційна проблема.

Про модерну сутність драматичних поем Лесі Українки критики та дослідники говорили неодноразово і в різних ракурсах. Микола Зеров наголошував на

індивідуалізмі письменниці, який полягає у «бурхливому протесті проти квології і дрімливості громадянства, проти його невідільницького духу й пасивності»¹. Показове також його уподібнення творчої самотності Лесі Українки «на верхів'ях» духу до самотності Заратустри, який повинен «передумати всю свою мудрість, щоб у належний час понести її в долини, віддати людям»². Юрій Шерех спостеріг особливу образну техніку в драматичних творах Лесі Українки, коли образ подано «в кількох планах зразу», і ці плани «якось химерно співіснують»; самі ж образи відображають «проникливу глибину філософського розуму» письменниці, яку до кінця розгадати неможливо³. І як наслідок такого складного письма, додає Шерех, постановки драматичних поем Лесі Українки з використанням традиційних засобів театральної сцени і близько не відображають того, що закладено в цьому письмі⁴.

Конкретніше про модернізм уже самої драми «Кассандра» сказав Олександр Білецький. Він зауважив, що образ головної героїні «великою мірою осучаснено», однак «в цій модернізації поетеса спинилась там, де вдержало її художнє чуття»⁵. Білецький дає зрозуміти, що авторка «Кассандри» на рівні художньої інтуїції витримала баланс між репрезентацією античної теми та її модерним представленням. Це відбувалося у такий спосіб, що Леся Українка комбінувала художній матеріал драми, «договорюючи та розвиваючи натяжки своїх джерел, античних переважно»⁶. У традиційному представленні образу Кассандри наголошувалося на пасивності її ролі, оскільки вона, як пророчиця, не спроможна «актом власної волі запобігти лихові, інакше спрямувати фатальний хід подій»⁷. І на основі цього традиційного образу героїні, зауважує Білецький, письменники Нового часу створюють свої ідейно-сміслові варіації. Так, Шіллер (Friedrich von Schiller) увиразнює те, що саме знання важке, адже «через нього розвіюється захоплююча й принадна омана, розсипаються ілюзії, в яких так вільно і легко кохаються всі люди довкола неї»⁸. Натомість Леся Українка, продовжує Білецький, в образі Кассандри бачить одну з «духовних дочок Прометея, яка завжди дасть перевагу життєвій боротьбі над особистим щастям і спокійним сном»⁹.

У контексті кризи новочасного раціоналізму та вияву нової онтології модерністського слова розглядає «Кассандру» Тамара Гундорова. Вона бачить у драмі вияв «антираціоналістського комунікативного розриву у культурній і духовній ситуації fin de siècle, коли втрачені сила й правда раціональної дискурсії і натомість проривається стихійно інтуїтивна, глибинна влада ірраціонального, хаотичного,

¹ Зеров М. Леся Українка. *Микола Зеров. Твори: в 2 т.* / упоряд. Г. Кочур, Д. Павличко. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. С. 400.

² Там само.

³ Шерех Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? *Ю. Шерех. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т.* / упоряд. та прим. Р. Корогодського. Харків: Фоліо, 1998. Т. І. С. 384, 388.

⁴ Там само. С. 389.

⁵ Білецький О. Антична драма Лесі Українки («Кассандра»). *О. Білецький. Зібрання праць: у 5 т.* Київ: Наукова думка, 1965. Т. 2. С. 560.

⁶ Там само. С. 552.

⁷ Там само. С. 550.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 551.

непорядкованого закону необхідності, долі, мови»¹⁰. На відміну від позитивістськи обумовленого слова, яке «летить прямо, немов стріла, до єдиного й логічного значення», у «Кассандрі» утверджується статус модерністського, що визначається сугестивністю та полівалентністю; воно «відводить від прямого смислу і веде до нього окружними шляхами, через символ, міт, алюзію»¹¹. Гундорова апелює до ідеї «звільняючого слова» (Леся Українка), у якому через екзистенційне переживання долається комунікативний розрив між словом та «тілом», словом та «ділом»¹². За допомогою такого істинного і правдивого слова відбувається комунікація «як форма буття людини в людському світі»¹³.

Віра Агеєва також бачить у «Кассандрі» проблему комунікативного розриву між словом і тим, що воно позначає. Адже ніхто не здатний адекватно сприйняти те, що бачить у своїх пророчих візіях головна героїня. Відтак дослідниця вказує на явлену у драмі герменевтичну проблематику «осмислення неадекватності сказаного і сприйнятого слова»¹⁴. Агеєва наголошує на важливому онтологічному статусі слова, яке, виявляючись, «уже само по собі оприсутнює буття»¹⁵. Також вона відзначає явлений у драмі концепт *смерті*, яка своїм виявом утверджує «етичний абсолют» головної героїні. Смерть підводить ризик під життям Кассандри й унеможлиблює її пристосування, зраду «віри в добро і власну правду»¹⁶.

Як бачимо, дослідники наголошують на модерності драматургії Лесі Українки, а у «Кассандрі» простежують авторську постановку важливих проблем онтології та герменевтики слова*. Моєю метою буде осмислення цих проблем у відповідному філософсько-естетичному дискурсі; а також показ глибини й модерності їх відображення в тексті «Кассандри».

За грецьким міфом, коли одного разу Кассандра заснула у храмі, їй з'явився Аполлон і пообіцяв навчити мистецтву ясновидіння, якщо та розділить із ним ложе. Кассандра, прийнявши від нього дар, в іншому відмовила. Аполлон умовив її на поцілунок, і коли вона поцілувала його, він плюнув їй у рот і тим самим зробив так, що ніхто ніколи не вірив її пророцтвам¹⁷. Леся Українка у драмі нічого не говорить про Кассандрин обман Аполлона, натомість розгортає інші смислові інтенції. Твір починається вже ствердженням самого факту, що передбаченням головної героїні ніхто не вірить. Ба більше, сама Кассандра не спроможна дати ради своєму дарові, якось вплинути на те, що має відбутися. Вона зізнається:

¹⁰ Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. Львів: Літопис, 1997. С. 241.

¹¹ Там само. С. 263.

¹² Там само. С. 248.

¹³ Там само. С. 273.

¹⁴ Агеєва В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. Київ: Либідь, 1999. С. 134.

¹⁵ Там само. С. 146.

¹⁶ Там само. С. 167.

* Тут також можна згадати монографічні дослідження Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» (Київ, 1997), Ніли Зборовської «Моя Леся Українка» (Тернопіль, 2002), Оксани Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (Київ, 2007), у яких так чи так осмислена ця проблематика.

¹⁷ Див.: Грейвс Р. Мифы древней Греции. Москва: Прогресс, 1992. С. 465.

я завжди чую горе, бачу горе,
а показати не вмю. Я не можу
сказати: тут воно або он там.
Я тільки знаю, що воно вже є
і що його ніхто вже не одверне,
ніхто, ніхто. О якби тільки можна,
то я б сама те горе одвернула!¹⁸.

Нездатність вплинути на перебіг подій спричиняє чималі душевні страждання героїні. Але ця нездатність зумовлена не лишень тим, що їй ніхто не вірить, а й тим, що вона сама неспроможна осмислити та явити у слові те, що постає в її внутрішніх візіях. І останнє мучить головну героїню чи не найбільше. Вона проводить чітко розрізнення між візіями, які являються перед її очима, та мовою, якою послуговується вона та люди довкола:

То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине!¹⁹.

Ці пророчі візії, попри свою жаску експресію, значеннєво неоднорідні; такі, які важко зрозуміти в якомусь одному життєво-подієвому сюжеті. Наприклад, коли Кассандра бачить, як на троянську землю уперше ступила «червоновзута білая нога» Гелени, то в її візії ця нога «ранить землю». Однак вивести з цього майбутню війну троянців із греками, яку спричинила Гелена, падіння Трої, а потім провістити це у слові – практично неможливо. Так само неможливо належно розтлумачити і представити у слові візію, де головній героїні привиджується «кривий гієни погляд» та чується «проникливий хижацький голос». Ця візія ознаменовує те, що дарований троянцям кінь несе смертельну загрозу (адже в ньому заховався грецький загін із завданням відкрити ворота обложеного міста) і його в жодному разі не можна приймати та переносити до Трої.

Загалом, згідно з явленою у драмі концепцією, події у світі розвиваються за велінням Мойри – богині долі. Саме вона керує світом, всі інші боги підпорядковуються їй, нічого не може відбутися поза її присудом. Кассандра говорить:

Так, правда, годі, нащо ці благання?
Що зможуть проти долі всі боги?
Вони законам вічним підлягають
так, як і смертні, – сонце, місяць, зорі,
то світачі в великім храмі Мойри,
боги й богині тільки слуги в храмі,
всі владарки жорстокої раби.

¹⁸ Леся Українка. Кассандра. *Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 4. С. 22.

¹⁹ Там само. С. 22.

Благати владарку – даремна праця,
вона не знає ні жалю, ні ласки,
вона глуха, сліпа немов Хаос²⁰.

Отже, є визначений богинею долі непорушний присуд, який окреслює розгортання та становлення подій. Є Кассандра з одержаним даром бачити майбутнє. Є мова, якою вона намагається передати те, що явилось їй перед внутрішнім зором. І зрештою, є оточення, яке прагне зрозуміти те, що Кассандра промовляє. І тут Леся Українка показує, що існують більші або менші смислові розходження, значеннєві викривлення в цьому інформаційному ланцюгу. Адже, як уже мовилося, візії Кассандри не цілком відповідають майбутнім подіям. Вона не може чітко виразити у слові те, що побачила у візіях. А її оточення тим паче не може зрозуміти її слів. Саме через ці розходження та викривлення страждає і Кассандра, і чимало людей із тих, хто довкола неї. І тут проблема не в тому, що головній героїні бракує мовної компетентності, щоб передати у словах свої візії – Кассандра добре володіє словом. Вона надзвичайно спостережлива і в точному й експресивному слові може давати вдалі характеристики людям та явищам. Проблема має універсальний вимір, пов'язаний із функціонуванням людської свідомості та природою мови. Ганс-Георг Гадамер (Hans-Georg Gadamer) у праці «Істина і метод. Основи філософської герменевтики» стверджував, що «подібно до того, як людська свідомість є суттєво неточною, тобто припускає більшу чи меншу відповідність предметів, – настільки ж неточна й людська мова»²¹. Це зумовлено природою самої мови, яка, як зазначав ще Олександр Потебня, виступає в ролі «середньої ланки між світом предметів, які пізнаються, і особою, яка пізнає, і в цьому сенсі поєднує в собі об'єктивність та суб'єктивність»²². Із другого боку, багатовимірність явищ дійсності та смислова багатозначність слова також не сприяють точності висловлювання, дають чималі підстави для вияву суб'єктивного чинника у процесі мовлення. Отож існує певний досвід, який неможливо цілковито й чітко виразити в мові.

Проблема відповідності предмета і слова хвилювала філософів уже віддавна. Так, Платон (Πλάτων) намагався вирішити її, обстоюючи принцип: давати ім'я речі необхідно відповідно до її природи, а не так, як хочеться. Відтак «правильність імені» полягає у тому, що «воно вказує, якою є річ»²³. Вияв цього принципу давньогрецький філософ бачив уже в діяльності перших засновників мови, які були не простаками, а «вдумливими спостерігачами небесних явищ» і «тонкими знавцями слова»²⁴. Отож, незважаючи на закладену в мові суб'єктивність, можна вдало означувати словом життєві явища та феномени. Зокрема, говорить Платон, це можуть робити поети, які у стані натхненності й одержимості, позбавившись розуму, промовляють «важливі речі»²⁵. Самі поети не розуміють того, що промовляють, адже вони лишень посередники між богом та людьми; і тільки люди

²⁰ Леся Українка. Кассандра. С. 37.

²¹ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики: у 2 т. Київ: Юніверс, 2000. Т. I. С. 404.

²² Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. С. 59.

²³ Платон. Кратил. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Москва: Мысль, 1990. Т. 1 С. 666.

²⁴ Там само. С. 635.

²⁵ Платон. Іон. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо, 2008. С. 74.

з розвиненим мисленням, талантом до роз'яснення можуть належно усвідомити послання згори. Драма «Кассандра» відображає сказане, адже головна героїня не спроможна відповідно збагнути те, що бачить завдяки своєму дарові. А бачить вона важливі та глибокі речі, до того ж – бачить їх наперед.

Світ може бути зрозумілим, тільки постаючи в мові й осмислюючись за її допомогою. Ця засаднича у філософії ХХ ст. теза знаходить відображення у кількох епізодах драми. Так, Андромаха звинувачує Кассандру в тому, що вона своїми «зловісними речами» впливає на розвиток подій. І врешті-решт сама головна героїня починає так думати:

Може,
се правда, що слова мої отрутні,
що й очі забивають людську силу!
Осліпнути я хтіла б, заніміти...
Ох, се було б таке велике щастя!²⁶.

Ідеться не про те, що Кассандра провіщає вже наперед призначене і встановлене Мойрою, а про те, що сама героїня своїм промовлянням конструє подальші події. Її мова дивовижним чином творить світ. Щоправда, цей світ сповнений страждань, несправедливостей, зрад, і це сильно гнітить Кассандру. Між іншим, у листі до Агатангела Кримського 1903 р. Леся Українка зізнавалася: «Мені все здається, коли я пишу про се і називаю факт його йменням, то я, власне, *роблю* його фактом, переводжу його в дійсність з облади якоїсь страшної, але тільки ілюзоричної абстракції фікції... Чи Ви мене розумієте? Я думаю, ні, бо я сама тямлю, що нормальною думкою сього збагнути не можна... Тож не говорім про се»²⁷. Через письмо/мову факт стає самим собою, переходить зі сфери чогось ілюзорно-абстрактного у справді суще. Звернімо увагу на феноменологічну візію цього процесу. Мова не передає чогось, що існує у навколишній реальності. Вона являє, робить видимим те, що існує в ілюзорно-абстрактному топосі, у просторі платонівських ідей.

Визначальна роль мови у світотворенні також виявляється в репліках брата Кассандри Гелена:

Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
.....
Слово плідне
І більше родить, ніж земля-прамати²⁸.

І Гелен, і Кассандра – віщуни; вони спільно усвідомлюють важливість мови у творенні світу. Але при цьому брат і сестра сповідують радикальну відмінність у розумінні природи та завдань мови. Для Кассандри мова – це відображення, хай і

²⁶ Леся Українка. Кассандра. С. 29.

²⁷ Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 12. С. 93.

²⁸ Леся Українка. Кассандра. С. 63.

недосконале, пророчих візій, які постають перед її внутрішнім зором. Також завдяки мові вона може адекватно сприймати та чітко оцінювати те, що відбувається довкола неї і в самій її свідомості. Кассандра здійснює чіткі моральні розрізнення; вона апелює до ідеї правди, справедливості, людської гідності тощо. Її мова укорінена та глибока. І хоча вона неминуче приносить героїні чималі душевні страждання, але це справжня мова. Натомість Гелен дотримується функціоналістського погляду на мову. Він сповідує ідею умовності визначальних концептів людської екзистенції. Ось як Гелен бачить правду:

Що правда? Що неправда? Ту брехню,
Що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіал украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіала,
а поки лінувався раб, то й справді
фіал було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.²⁹

Він сповідує скептицизм, який піддає сумніву можливість достовірного пізнання світу; а також моральний релятивізм, відкидаючи ідею абсолютного критерію, відповідно до якого можна робити належні морально-оцінні судження. Гелен не хоче, як Кассандра, «заглядати Правді у вічі», бо це приносить не щастя й успіх, а глибокі страждання. Натомість він використовує мову для того, щоб повідомляти людям те, що ті хочуть почути. Йому самому це приносить користь і славу. Його життєво меткий «фрігійський розум» використовує мову як досконалий інструмент для маніпуляцій. Мова Гелена – ефективна, затребувана суспільством. Показово, що після падіння Трої Гелен переїздить до Дельф і вже у цьому грецькому місті «волю божу провіщає». Це підтверджує передбачення Кассандри, що він зі своїм розумом перемаже також і греків. Коли люди потрапляють у ситуацію вибору між незручною правдою та зручною брехнею, вони переважно схильні обирати останнє. Як каже Андромаха:

Та що, Кассандро,
доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожить в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!³⁰

Леся Українка показує, чому мова Гелена така затребувана в суспільстві – як у троянському, так і грецькому. Гелен говорить саме те, що люди хочуть почути. У випадку із троянським конем він каже, що необхідно прийняти його як дар греків

²⁹ Леся Українка. Кассандра. С. 61.

³⁰ Там само.

і свідчення того, що вони відступили від міста. Звичайно, троянці, які довгий час перебували в облозі та втратили чимало своїх воїнів, радо чують ці слова. Вони хочуть вірити, що війна закінчилася; і те, що говорить їм Гелен, утверджує в них цю віру. Він іде назустріч їхньому прагненню, хоч, як показують подальші події, його слова сприяли падінню Трої. Коли ж Кассандра натомість пророкує, що цей кінь – «нечистий дар», «проклятий дар», то частина натовпу хоче її прогнати. Її слова не несуть троянцям відчуття спокою та комфорту. Більшість з оточення Кассандри в поведінці керується власними життєвими інтересами, і передбачення Гелена відповідають їм. Його практична мова збігається з їхнім практичним прагненням. Єдине завдання Гелена – вгадати те, що хочуть люди, і представити його в мові під виглядом віщування. А це, зрештою, не складно зробити. Варто лишень поглянути на ситуацію з погляду особистої вигоди певної людини. Мова, яка не виростає із глибин життя і нічого немає за собою, мова з нульовим буттєвим значенням дуже добре надається до такого представлення. Прокляття Кассандри можна інтерпретувати як прокляття літератури загалом. Вона говорить, попереджає, волає, але суспільство її не чує. Не хоче чути. Задля внутрішнього та зовнішнього комфорту люди прагнуть розминутися із власним буттям.

В осмисленні проблеми мови як досвіду світу Гадамер покликається на Вільгельма фон Гумбольдта (Wilhelm von Humboldt), який стверджував, що мова – це породження людської «духовної сили». Відтак «повсюди, де є мова, там діє первісна “мовна сила” людського духу, й кожна мова здатна досягти тієї загальної мети, до якої прагне ця природна сила людини»³¹. Іншими словами, джерело мови – людський дух, і що він сильніший, то виразніша й глибша мова. У Кассандри є духовна сила, тому її мова глибока, експресивна; вона справді провіщає майбутні події, хоч ці провіщення важко зрозуміти. Кассандра постійно конфліктує зі своїм оточенням, яке позбавлене духу і через це не розуміє її. Натомість воно дуже добре розуміє Гелена, який теж не має в собі духу.

У драмі також вимальовується непроста проблема верифікації мови, що постає з духа. Коли Кассандра пророкує, що спійманий неподалік стін Трої грек Сінон несе загрозу місту (подальші події показали, що він справді був ворожим вивідачем), то їй дають меч, щоби вона власноруч убила його. Однак Кассандра відмовляється це зробити. Її візії не дають їй цілковитої впевненості в тому, що він вивідач, тому вона не хоче брати на себе гріх людиноубивства. До того ж хитрий Сінон розповідає Кассандрі правдиву чи вигадану історію про те, що він нещодавно безуспішно намагався захистити від убивства троянського вивідача, якого спіймали греки (ним виявився колишній наречений Кассандри Долон). Це, зрозуміло, розжало героїню, і вона не змогла вбити того, хто намагався врятувати життя її коханому. Але цю ситуацію можна інтерпретувати в іншій площині. Покликання Кассандри полягає у тому, щоб повідомляти людям те, що вона бачить у своїх пророчих візях. Це її призначення, і в цьому вона найкраще дає собі раду. Подібно поет здійснює своє покликання, найкраще виявляючи в мові те, що являється йому у стані натхнення. Його основна мета – передати людям, як вважав Платон, послання бога. Натомість розуміти те, що йому бачиться, осмислювати промовлене – це не його завдання. Це мають робити інші люди, покликання яких власне і полягає в усвідомленні та

³¹ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. С. 406.

трактуванні сказаного. І цілком показово, що коли Кассандра потрапляє в ситуацію, де їй пропонують не властиві для неї функції, вона відмовляється приймати остаточне рішення. Іншими словами, поет не має верифікувати свою мову – це повинен робити хтось інший.

Тут варто згадати листа Лесі Українки до сестри Ольги Косач, де адресантка писала: «Я тільки нічого порадити тобі не могла, бо я не вмю радити, а тільки розуміти і співчувати, ні, навіть передчувати, – тільки мої передчуття ніколи мені нічого не допомагають. Є речі такі, що людина мусить на них одважуватися сама, не питаючи ради нічиєї, і я рада, що моя Лілея має таку відвагу. ... Так, я одна, бо я багато в чому думаю і почуваю інакше, ніж решта нашої родини і твої приятелі, але ж *нормальним* людям багато чого недоступно такого, що зовсім ясно стоїть для таких ненормальних, як я»³². Цитований фрагмент засвідчує автобіографічність образу Кассандри: окремішність Лесі Українки в родинному та приятельському колах, її здатність до передчуттів, які виявляються небезпідставними, але які ніяк не здатні допомогти їй вплинути на події. Поет зі своєю творчістю не має впливу на те, що відбувається коло нього, однак він може чітко виявляти певні буттєві феномени і проводити моральні й естетичні розрізнення. У віщуваннях та оцінках Кассандра як ніхто бачить сутність того, що відбувається, і дає дуже точні характеристики людям та явищам.

Зрештою, описана ситуація виявляє дуже непростий зв'язок між укоріненою мовою та реальністю, які не виступають у прямій та чіткій зіставленості. Укорінена мова апелює до певних буттєвих феноменів, які в реальності виявляються неповно або взагалі частково. Тому складно сказати напевно, що певний фрагмент навколишньої дійсності відповідає тому, що вражає очі перед внутрішнім зором і було виражене у словах.

У статті про драматургію Гергарда Гауптмана (Gerhart Hauptmann) Леся Українка говорить про феномен «звільняючого слова», що може вивільнити, наприклад, Кассандру від яснобаченного безсилля. Таким словом є «смерть» або те, що наближає до неї³³. І далі вона висловлює побажання: нехай мистецтво «повторює нам частіше звільняючі слова, які б жорстокі вони не були, – краще жорстокі слова, аніж жорстокі звичаї. Нехай на наших банкетах, урочистостях і святах мистецтво частіше повторює нам *memento mori!*»³⁴. За сюжетом драми смерть, а її героїня також передбачила, звільняє Кассандру від важкого, болісного, нестерпного стану бачити майбутні трагічні події і не могли ніяк зарадити їхній появі. Смерть вивільняє її від нестерпного болю існування. Водночас концепт смерті у драмі може бути інтерпретований по-іншому. Смерть підводить остаточну риску під життям людини, вона зупиняє прирощення досвіду й можливість зміни життєвих пріоритетів. І що найважливіше: за цією ризикою все починає поставати у своїх справжніх обрисах. Кассандра – провидиця, яка хоч і страждала від свого дару, але чесно промовляла від імені богині долі Мойри. Вона до кінця життя залишалася жінкою та сповненою гідності особистістю, голосом сумління троянців. Натомість її брат Гелен – ошуканець, який видавав себе не за того, ким насправді був, і задля

³² Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 11. С. 234–235.

³³ Там само. 1977. Т. 8. С. 153.

³⁴ Там само. С. 154.

власної вигоди та слави дурих людей, використовуючи їхню марновірність. Як і Кассандра, Гелен одержав дар, яким був його гнучкий природний розум. І якщо Кассандра служила своєму дарові, то він – користав із нього. Головна героїня драми своїм життям виявляє повноту екзистенційного становлення людини, натомість її брат Гелен – його поверховість. Здійснення власної екзистенції, реалізація свого покликання – одна з важливих проблем, яку розглядає Леся Українка в цій драмі.

Драма «Кассандра» була написана протягом 1903–1907 рр., і в ній в образному слові відтворилися ті новітні підходи в розумінні природи мови та людської думки, які стануть визначальними для філософії, естетики, соціології ХХ ст. Гадамер у розвідці «Різноманітність мов і розуміння світу» зазначає, що в ХХ ст. у західній філософській думці відбувся «своєрідний linguistic turn», який полягав у наверненні до мови, усвідомленні її надзвичайної важливості у відображенні навколишнього світу та процесів мислення. З одного боку, Людвіг Вітгенштайн (Ludwig Wittgenstein) зацікавився вживанням мови, її формою та тим, як ми говоримо, намагаючись порозумітися один з одним. Із другого боку, зросло значення мови у феноменології та філософській герменевтиці. Мову починають розуміти як настільки суттєву її визначальну даність, що навіть метафізика як вчення про буття починає узалежнюватися від неї³⁵. Вітгенштайн у працях «Tractatus Logico-Philosophicus» та «Філософські дослідження» прагне показати, як мова своїми засобами запаморочує людський розум. Відповідно завдання філософії бачить у тому, щоби зняти це запаморочення, надати людському мисленню чіткого розуміння філософських проблем і стрункої логічної форми. Натомість Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger) бачить в мові саморозкриття суцього; завдяки йменуванню вона вперше впроваджує суще у слово та явище. Відтак поезія, стверджує Гайдеггер, – це втілення правди. Однак мова поезії неоднозначна, складна, «темна» – така, як саме буття. Зрештою, за відомим висловом німецького філософа, мова – «дім буття», між ними немає відмінностей, одне виникає і постає через інше. Складну поетичну мову Гайдеггер протиставляє раціональній мові, яка ґрунтується не на дивовижному саморозкритті суцього, яке манить людину своєю таємницею, а на співвідношенні «фактів» та «людських суджень»³⁶. Зі свого боку Моріс Бланшо (Maurice Blanchot) обстоював тезу про те, що в письмі мова налаштовується на «зачарованість» і у такий спосіб контактує з абсолютним середовищем³⁷. Відповідно через таку «зачаровану» мову можна наблизитись до усвідомлення буттєвих універсалій. Іншого способу наближення, окрім мовного, немає.

У «Кассандрі» Леся Українка проводить свій *linguistic turn*, приділяючи чимало уваги мові й демонструючи її дві визначальні форми та функційні парадигми. Одна – глибока мовою, яка апелює до сутнісних складових буття, з одного боку, а з другого – дає усвідомити ці сутності. Це – мова, що відображає людську екзистенцію в усій її загостреності та повноті постання. У ній відображаються чіткі моральні розрізнення того, що добре, а що погане. Вона складна і важко зрозуміла, але це – єдина справжня мова в добі модернізму. Вона творить світ, а також показує

³⁵ Див.: Гадамер Г.-Г. Різноманітність мов і розуміння світу. Г.-Г. Гадамер. Герменевтика і поетика. Київ: Юніверс, 2001. С. 168.

³⁶ Див.: Фізер І. Філософія літератури / за наук. ред. В. Моренця. Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2012. С. 38.

³⁷ Див.: Бланшо М. Простір літератури. Есе. Львів: Кальварія, 2007. С. 21.

людині, хто вона насправді є, яка її доля і наскільки людина змогла реалізувати своє покликання. Найбільше вона виявляє себе в поезії. Інша мова – поверхова, що апелює не до буттєвих глибин та універсалій, а до хвилинних людських потреб і прагнень. Її завдання полягає в увиразненні шляхів та способів досягнення мети. Така мова маніпулятивна, адже мовці схильні приховувати особисті інтереси твердженнями про загальне благо. Вона набула надзвичайного поширення в сучасних масмедіа; завдяки їй творяться різноманітні фейкові новини й інформаційні викривлення. Це – мова проста і зрозуміла для всіх. Леся Українка проникливо передбачила її появу та поширення, виявивши психологічні основи її виникнення. Люди схильні втікати від непростих проблем буття і перебувати у зрозумілому комфортному дискурсі. Це стосується як тих, хто маніпулює завдяки цій мові, так і тих, ким маніпулюють з її допомогою.

Також у цій драмі авторка обстоює те, що в епістемології ХХ ст. набуло визначення кореспондентної теорії істини. Остання передбачає не відповідність знання об'єктивному стану справ предметного світу, що мало місце в когерентній теорії істини, а відповідність знання іманентним характеристикам ідеальної сфери. У випадку драми «Кассандра» правдивість суджень визначали не факти реальної дійсності, а внутрішні візії головної героїні, які своїм походженням завдячували дарові бачити те, що визначила богиня долі Мойра. Іншими словами, події у реальній дійсності визначають чинники з ідеальної сфери, і аби зрозуміти сутність цих подій, їхню істинність, необхідно зіставляти їх із такими універсальними категоріями, як доля, правда, гідність, провина тощо.

Загалом у драмі «Кассандра» Леся Українка новаторськи ставить низку питань, пов'язаних із внутрішніми законами розвитку світу, процесами людського пізнання, функціонування мови, розумінням та інтерпретацією слова. Її постановка і спосіб представлення цих питань засвідчує виразну модерну настанову, яку сповідувала та втілювала у своїй драматургії письменниця.

REFERENCES

- Aheieva, V. (1999). *Poetesa zlamu stolit. Tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernii interpretatsii*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Biletskyi, O. (1965). Antychna drama Lesi Ukrainky («Kassandra»). In M. Hudzii (Ed.), *O. Biletskyi. Zibrannia prats: u 5 t.* (Vol. 2, pp. 543–564). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Blancho, M. (2007). *Prostir literatury. Ese*. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
- Fizer, I. (2012). *Filosofia literatury* (V. Morenets, Ed.) Kyiv: NaUKMA; Ahrar Media Hrup [in Ukrainian].
- Gadamer, H.-G. (2000). *Istyna i metod. Osnovy filosofskoi hermenevtyky: u 2 t.* (Vol. 1). Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
- Gadamer, H.-G. (2001). Rізnomanitnist mov i rozuminnya svitu. In H.-G. Gadamer, *Hermenevtyka i poetyka* (pp. 164–175). Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
- Greivs, R. (1992). *Mify drevnei Gretsyi*. Moscow: Progress [in Russian].
- Hundorova, T. (1997). *ProYavlennia Slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu. Postmoderna interpretatsiia*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Lesia Ukrainka. (1976). Cassandra. In S. Zubkov (Ed.), *Lesia Ukrainka. Zibrannya tvoriv: u 12 t.* (Vol. 4, pp. 9–99). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Lesia Ukrainka. (1977). *Zibrannya tvoriv: u 12 t.* (P. Kolesnyk, Ed.) (Vol. 8) Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Lesia Ukrainka. (1978). *Zibrannya tvoriv: u 12 t.* (F. Pohrebenyk, Ed.) (Vol. 11). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Lesia Ukrainka. (1979). *Zibrannya tvoriv: u 12 t.* (V. Mykytas, Ed.) (Vol. 12). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Platon. Ion. (2008). In *Platon. Dialohy* (pp. 68–84). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Platon. Kratil. (1990). In *Platon. Sobraniie sochinenii: V 4 t.* (A. Losev, Ed.) (Vol. 1, pp. 613–681). Moscow: Mysl [in Russian].

Potebnia, A. (1976). *Estetika i poetika* (M. Ovsiannikov, Ed.). Moscow: Iskusstvo [in Russian].

Sherekh, Yu. (1998). Teatr Lesi Ukrainky chy Lesia Ukrainka v teatri? In *Yu. Sherekh. Porohy i zaporizhzhia. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii: u 3 t.* (R. Korohodskyyi, Ed.) (Vol. 1, pp. 379–389). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Zerov, M. (1990). Lesia Ukrainka. In *Mykola Zerov. Tvory: u 2 t.* (H. Kochur, D. Pavlychko, Eds.) (Vol. 2, pp. 359–401). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Taras PASTUKH

Doctor of Sciences in Philology

Head of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-1441>

e-mail: tarpastukh@gmail.com

MODERN INTENTIONS IN THE LESIA UKRAINKA'S DRAMA «CASSANDRA»

It is clarified in the article, that in the drama «Cassandra» Lesia Ukrainka pays considerable attention to language and demonstrates its two defining forms and functional paradigms. One is a profound language that appeals to the essential components of being; it makes us aware of these essences. It is the language that reflects human existence in all its sharpness and fullness of its appearance. It reflects clear moral distinctions between what is good and what is bad. This language is complex and difficult to understand, but it is the only genuine language in the age of modernism. It creates the world and also shows a person who he or she really is, what his or her destiny is, and to what extent a person has been able to fulfill his or her vocation. This language manifests itself mostly in poetry. Another language is superficial, it appeals not to the depths of life and universal categories, but to the temporary human needs and aspirations. Its task is to identify ways and means to achieve the desired goal. This language is manipulative because speakers tend to hide their personal interests under allegations of the common good. It has become extremely widespread in contemporary mass media. Thanks to this language, various fake news and information distortions are created. This language is simple and clear to everyone.

Lesia Ukrainka, as the author of the article, traced, and shrewdly predicted the emergence and spread of such a language, revealing the psychological basis of its emergence. People tend to run away from the difficult problems of life and stay in a clear, comfortable discourse. This applies both to those who manipulate people through language and those who are manipulated. Also confirmed, in the drama, Lesia Ukrainka innovatively raises a number of questions related to the internal laws of world development, the processes of human cognition, the functioning of language, understanding, and interpretation of the word. The formulation and presentation of these issues, as the researcher notes, demonstrate a clear modern attitude, which the writer professed and embodied in her drama. The methodological basis of the study is the hermeneutics of the text.

Keywords: drama, modernism, deep language, superficial language, understanding, existential problem.

Валентина ПРОКІП

кандидат філологічних наук

науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

МІНСЬКІ АДРЕСАТИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Досліджено архівні матеріали кінця XIX – початку XX ст., епістолярій Лесі Українки мінського періоду й спогади про мисткиню її білоруської адресатки Віри Александрової. Зібрано матеріали про кореспондентів Лариси Косач-Квітки з кола рідних і друзів Сергія Мержинського: Костянтина Мержинського, Сергія Еліасберга, Віри Александрової та Євгена Чірікова. З цією метою опрацьовано оцифровані документи відповідного періоду, що нині зберігаються у Національному історичному архіві Білорусі (Мінськ) і Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург), та опубліковані раніше канцелярські книги справочинства Російської імперії (списки дворян і землевласників Мінської губернії, чинів державного контролю початку XX ст.).

Доповнено деталями маловідомі донині біографічні дані знайомих письменниці, з якими вона контактувала в Мінську особисто й листувалася після повернення з Білорусі. Розглянуто обставини й специфіку спілкування Лесі Українки з кожним із цих адресатів, додано окремі штрихи до їхніх портретів. У загальному висвітлено подальшу долю мінських кореспондентів драматургині. Зосереджено увагу на причинах недостатнього вивчення цього питання в радянський період. Констатовано, що вони частково пов'язані з дворянським походженням адресатів або з їхньою громадянською позицією після жовтневого перевороту 1917 р., зокрема йдеться про родини Мержинських і Чірікових.

Наголошено на необхідності подальшого вивчення біографій кореспондентів Лесі Українки, результати якого стануть у нагоді укладачам персональної енциклопедії письменниці, про потребу підготовки якої йшлося в ювілейний, 150-й, рік від дня народження драматургині.

Ключові слова: Леся Українка, Сергій Мержинський, Віра Александрова, Сергій Еліасберг, Костянтин Мержинський, Євген Чіріков, Мінськ, листування, адресант, адресат, мемуари.

У 2021 р. українська громадськість широко відзначила 150-ліття цілої когорти літераторів, а саме: Миколи Вороного, Агатангела Кримського, Леся Мартовича, Василя Стефаника, Лесі Українки. Кожен увійшов в історію як талановитий мистець, проте пальму першості цілком справедливо віддаємо єдиній жінці серед них. Упродовж року на честь ювілярки відбулося чимало заходів, однак чи не

наймасштабнішою подією був вихід «Повного академічного зібрання творів Лесі Українки» в 14-ти томах¹. Це – результат роботи багатьох науковців, які не одне десятиліття досліджували творчу спадщину та життєпис драматургині. Попри це, аж ніяк не можна стверджувати, що процес вивчення закінчений, адже періодично в поле зору літературознавців потрапляють невідомі донині документи доби Драгоманових-Косачів, з'являються нові розвідки про мисткиню та її родину. Викристалізовується й ідея впорядкування і підготовки до друку енциклопедії «Леся Українка», укладачам якої вкрай необхідні матеріали про персоналії з оточення письменниці. Це не завжди публічні особи – іноді складно встановити не тільки роки життя, а й навіть повне ім'я чи по батькові. Заповнити такі прогалини можна, лише скориставшись архівами, однак нерідко потрібні документи зберігаються в російських фондах, які від 2014 р. фактично недоступні для українських науковців. Нині така ж ситуація з архівними сховищами Білорусі, проникнути в які українські дослідники можуть хіба віртуально, – вивчаючи окремі оцифровані копії. Мета статті – зібрати якнайбільше відомостей про мінських кореспондентів Лесі Українки, аби не втратити на десятиліття важливої для літературознавців інформації про людей з кола її знайомих. Оприлюднені матеріали доповнять уже відомі біографічні дані про мінських приятелів драматургині, які опублікувала Алла Диба², і стануть у нагоді упорядникам персональної енциклопедії письменниці.

Леся Українка багато мандрувала, однак майже винятково з потреб лікування. Кліматотерапія, оперативні втручання, медичні консультації та процедури унеможливлювали втілення однієї з найбільших мрій її життя – подорожувати для задоволення. Хоча мала, за власним висловлюванням, «циганську натуру» й довго не могла всидіти на місці, тільки поодинокі мандрівки письменниці були саме такими. Одна з них відбулася у лютому–березні 1900 р. – подорож за маршрутом Київ–Мінськ–Петербург–Тарту–Рига–Мінськ–Київ. Очевидно, Леся Українка спеціально спланувала її так, щоб мати можливість дорогою через Білорусь двічі провідати близького приятеля – Сергія Мержинського (Сергея Мержинского), з яким за рекомендацією спільного товариша Павла Тучапського познайомилася в Ялті влітку 1897 р. Складно сказати, скільки разів вони писали один одному відтоді, – їхнє листування втрачено. Дивом уцілів лише конверт, на якому 13 (25) серпня 1899 р. Сергій Мержинський власноруч вивів гадяцьку адресу драматургині з приміткою «Е[ё] В[ысоко]Б[лагородию] Лариссе Петровне Косачь»³. Леся Українка, яка зумисно ніколи не зберігала листів, імовірно, таки залишила його собі на згадку. Згодом завдяки Ользі Косач-Кривинюк цей епістолярний скарб потрапив до фондів Слов'янської бібліотеки у Празі.

¹ Леся Українка. Повне академічне зібрання творів: у 14 т. Луцьк, 2021.

² Диба А. До біографії С. К. Мержинського. *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження*. Київ: Наукова думка, 1984. С. 180–183; Диба А. «Він був другом її ідей...»: Леся Українка і С. К. Мержинський. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 1. С. 78–83; Диба А. Былі сябрами Лесі Українці. *Література і мистецтво*. 1990. 9 березня. С. 16; Диба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. Київ: Основні цінності, 2003. 174 с.; Диба А. Катарсис: в горнилі апогею болю, або Леся Українка: до історії тексту й контексту. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії*: наук. зб. Ковель, 2018. Вип. 65 / упоряд.: Г. Бондаренко, І. Прокопів, А. Семенюк, А. Силук. С. 370–382.

³ Slovanská knihovna. Praha. Fond T-LU5. Inv. 46 (Meržinskýj S. Obálka od dopisu z roku 1899).

У період радянської окупації з різних причин, часто політичних, чимало поетей із кола перших соціал-демократів кануло в небуття, але не С. Мержинський – про нього згадували у книгах⁴, іменем революціонера навіть назвали одну з мінських вулиць (1981). І все-таки апогей слави припав на 1987 р., коли у світ вийшла друком документально-художня повість «Зов Прометея»⁵, у якій було зображено трагічну історію його життя і взаємин із поетесою Лесею Українкою. Збираючи матеріали для твору, автор – білоруський письменник Яків Басін (Яков Басин) – досліджував фонди різних архівів і плідно співпрацював із Музеєм Лесі Українки в Києві, зокрема з Аллою Дибюю. Науковиця займалася цією темою ще до публікації книги й продовжила роботу в роки незалежної України. Її розвідки – важливе джерело інформації про освіту, роботу, оточення і політичну діяльність С. Мержинського. Не ставло за мету переповідати його життєпис, нині частково вивчений завдяки дослідниці. Зосереджу більше уваги на біографічних даних інших, менш відомих, мінських адресатів драматургині. Йдеться насамперед про кореспондентів із найближчого оточення її білоруського приятеля в останній рік його життя – Костянтина Мержинського (Константина Мержинского), Сергія Еліасберга (Сергея Элиасберга), родини Чірікових (Чириковых) і Александрових (Александровых).

Рід Мержинських. Найімовірніше, що з рідними Мержинського Леся Українка познайомилася у вересні 1900 р., коли приїхала до Мінська втретє. На час двох попередніх візитів письменниці до Білорусі (у лютому й березні 1900 р.) С. Мержинський винаймав окреме помешкання. Саме там він влаштував прийом для своїх друзів із нагоди першого візиту української поетеси*. Тоді Лариса Косач була в місті проїздом і, за спогадами Віри Александрової (Веры Александровой), не відвідувала рідних приятеля⁶. За пів року ситуація змінилася. Через загострення хвороби С. Мержинський був вимушений оселитись у мінській квартирі тіток – на розі вул. Михайлівської і Широкої**. Зупинившись у готелі «Новомосковський»***, письменниця щодня навідувала товариша, а отже, контактувала з його тітками й батьком (він мешкав окремо, однак часто заходив до сина). Згодом, від 7 (20) січня до 3 (16) березня 1901 р., вона майже постійно перебувала біля ліжка хворого та регулярно спілкувалася з його рідними. У листах Леся Українка неодноразово згадувала їх, її відгуки про тіток приятеля здебільша несхвальні. Лариса Косач не

⁴ Кржижановская-Тучапская В. Из моих воспоминаний. Каторга и ссылка. 1930. № 6. С. 18–49; Мошинский И. На путях к I-му съезду РСДРП: 90-е годы в Киевском подполье. Москва, 1928. Кн. 32. С. 124–125 (Историко-революционная библиотека).

⁵ Басин Я. Зов Прометея: Повесть о Сергее Мержинском. Минск: Мастацкая літаратура, 1987. 223 с.

* Уперше Леся Українка побувала в Мінську 6–9 (18–21) лютого 1900 р. У листі до матері від 11(23).ІІ.1900 р. вона писала, що перші два дні тут почувала себе дуже втомленою з дороги, тому, ймовірно, згаданий прийом у квартирі С. Мержинського відбувся 8 (20) лютого 1900 р. Наступного дня, як зазначено в тій же кореспонденції, поетеса ще була в місті й отримала від Є. Чірікова, з яким познайомилася напередодні, рекомендаційного листа до редакції журналу «Жизнь» (Див.: Українка Леся. Повне академічне зібрання творів... Т. 12. С. 272–273).

⁶ Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський. *Спогади про Лесю Українку* / автор проекту та відп. ред. Т. Скрипка. Львів: Вид-во «Астролябія», 2021. Т. II. С. 326.

** Дім Анастасії Нарейко, де мешкали тоді Мержинські, не зберігся, нині там багатоквартирний будинок (вул. Куйбишева, 10).

*** Приміщення не збереглося, нині на його місці стоїть будівля Національного банку Республіки Білорусь (просп. Незалежності, 20).

була близькою з ними. За спогадами В. Александрової, не особливо симпатизували їй і вони. І хоча з часом взаємини драматургині зі Софією Мержинською все-таки трохи налагодилися, проте вони так і не листувалися. Натомість після смерті Сергія Леся Українка продовжувала спілкуватися з його батьком.

Про родину Мержинських відомо небагато. У період радянської окупації зі зрозумілих причин факт їхнього спадкового дворянства замовчували. Біографію одного з перших марксистів Білорусі подавали переважно фрагментарно – на першому плані завжди були його політичні погляди або ж період хвороби й активного спілкування з відомою українською поетесою Лесею Українкою. Згадку про Мержинських знаходимо в «Алфавітному списку дворянських родів Мінської губернії»⁷ і журналі реєстрації Департаменту герольдії урядового сенату⁸. Згідно з останнім джерелом, затвердження дворянства представників цього роду відбувалося, як мінімум, тричі. Найімовірніше, йдеться про три покоління Мержинських – Василя Станіславовича, Костянтина Васильовича та Сергія Костянтиновича, про що зроблено відповідні записи 1843, 1854 та 1894 рр.

Родина не була надто заможною – мала лише невеликий маєток у с. Мощениця Ігуменського повіту (621 десятина землі), тому надвірний радник Василь Мержинський (Василий Мержинский) – дід Сергія по батьковій лінії – насамперед покладав надії на дворянський титул, що відкривав нові можливості перед його спадкоємцями. Після смерті чоловіка реалізовувала цю ідею і вдова – Олександра Мержинська (Александра Мержинская)⁹. Їхній син Костянтин* спочатку закінчив Полоцький кадетський корпус, вихованцями якого були діти зі шляхетних родин. Випускників для продовження навчання скеровували у столицю Російської імперії. Так, Костянтин Мержинський 1864 р. закінчив заклад, яким опікувався російський імператор Олександр II (Александр II), – Павловське військове училище в Петербурзі. У званні прапорщика він відбув на службу в 6-й саперний батальйон, що квартирував спочатку в Білій Церкві (до 1880 р.), а згодом і в Києві (до 1913 р.), однак чоловік не виправдав сподівань рідних на військову кар'єру. Згідно з архівними джерелами, вже 1875 р. К. Мержинський у чині штабс-капітана подав у відставку¹⁰. Можливо, головною причиною була хвороба, через яку він і раніше на деякий час покидав службу.

Сімейне життя чоловіка також не склалося. В. Александрова згадувала: «Батько С[ергія] К[остянтиновича], випускник-офіцер військового корпусу, дуже юним

⁷ Алфавитный списокъ дворянскимъ родамъ Минской губернии, внесеннымъ въ дворянскую родословную книгу по 1-е июля 1903 года, съ приложеніемъ списка Губернскимъ и Уѣзднымъ Предводителямъ и Депутатамъ Дворянства, а также Секретарямъ Депутатскаго Собранія. Минскъ: Губернская Типографія, 1903. С. 70. URL: <https://u.to/BLkiHA> (дата звернення: 20.01.2022).

⁸ Российский государственный исторический архив. Ф. 1343 (Департамент Герольдии Сената). Оп. 25 (О сопричислении к дворянскому состоянию. Литера «М»). 1813–1894 гг.). С. 373. URL: <https://u.to/PbkiHA> (дата звернення: 02.02.2022).

⁹ Дрозд Д. Землевладельцы Минской губернии 1861–1900: справочник. Минск: Медисонт, 2012. С. 334. URL: <https://u.to/pCAiHA> (дата звернення: 14.02.2022).

* Ймовірно, Костянтин Мержинський народився 1843 р. або 1844 р., помер не раніше 1908 р.

¹⁰ Списокъ чиновъ государственнаго контроля: составленъ по Августу 1908 года. С.-Петербургъ: Типографія В. Смирнова, 1908. 592 с.+XXIX. С. 135. URL: <https://u.to/PrwiHA> (дата звернення: 04.02.2022).

одружився*, попри умовляння рідних, з молоденькою кузиною, хворою туберкульозом**. Через рік вона народила і після пологів вже не піднімалася з постелі й швидко померла в тяжких сухотах, лишивши у спадок синові фатальну хворобу. Маленького Сергія взяла на виховання його бабуся по матері, що жила у Києві, де він і закінчив реальне училище»¹¹. Костянтин Мержинський одружився вдруге лише за багато років***. Мабуть, одна з причин – хиткий фінансовий стан. Після подання у відставку він жив із прибутків, які давав родовий маєток у Мошениці, однак вони були скромні, бо частину земель продали ще наприкінці 1870 р., а спадкоємців багато – батько Сергія, його тітки, бабуся. Зважаючи на це, 1 (13) березня 1893 р. К. Мержинський пішов на службу. Згідно з архівними документами 1908 р., він дослужився до чину колезького радника (у Російській імперії відповідав армійському чину полковника) і працював молодшим ревізором Мінської губерньської контрольної палати Міністерства фінансів¹². Надалі сліди К. Мержинського губляться.

Після смерті Сергія Мержинського Леся Українка ще деякий час листувалася з його батьком. Короткі згадки про нього в кореспонденціях письменниці до рідних та знайомих здебільша пов'язані з копіюванням прижиттєвих фото Сергія і з бажанням адресантки облаштувати його могилу на Сторожевському кладовищі****. У листуванні з батьком покійного також, очевидно, йшлося про М. Кривинюка. Костянтин Мержинський познайомився з ним після 23 лютого (8 березня) 1901 р., коли той, щойно повернувшись із заслання, приїхав у Мінськ, щоб підтримати свою посестру. Він пообіцяв майбутньому швагрові письменниці допомогти в пошуку роботи. Косачі дуже сподівалися на це, але не судилося. Не відбулася і запланована поїздка Лесі Українки до Мінська навесні 1902 р. На той час вона жила в Сан-Ремо, де, виконуючи настанови медиків, лікувалася середземноморським кліматом. У Мінську драматургиня ніколи більше не була, лише листувалася з білоруськими

* Батькові С. Мержинського на момент одруження було 24–25 років.

** За інформацією автора книги «Зов Прометея» Якова Басіна, матір Сергія Мержинського звали Вірою Вільянівною. Вона мала ірландське коріння. Детальнішої інформації розшукати не вдалося.

¹¹ Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський... С. 324–325.

*** У документально-художній повісті «Зов Прометея» зазначено, що Костянтин Мержинський одружився з молодшою майже вдвічі від нього Софією Староневич (Софьей Староневич), з якою познайомився, коли винаймав помешкання в її родичів. Знайти документальне підтвердження цього не вдалося. Відомо, що жінка походила з польського роду. У Мінську добре знали її братів – Вацлава, провізора, власника однієї з перших аптек у місті, та Федея, купця, постачальника Товариства споживачів службовців Либаво-Роменської залізниці (Общества потребителей служащих Либаво-Роменской железной дороги). Т. Скрипка у примітках до спогадів В. Александрової зазначила, що в подружжя К. Мержинського і С. Староневич народився син (див.: Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський... С. 330), знайти інформацію про нього не вдалося.

¹² Список чиновъ государственнаго контроля... С. 135.

**** Леся Українка планувала за рік після смерті Сергія Мержинського приїхати в Мінськ, щоб допомогти його батькові облаштувати могилу сина, проте не змогла зробити цього через загострення хвороби. Після Другої світової війни Сторожевське кладовище було закрито й знищене. Останки багатьох містян родичі перенесли, проте, очевидно, на той час рідних Мержинського вже не було серед живих. Його могила не збереглася. Нині на місці цвинтаря парк і будівля Молодіжного театру. Поряд стоїть дивом уціліла в радянський період церква Святої рівноапостольної Марії Магдалини, у якій відспівували С. Мержинського. Впродовж багатьох років у ній був склад, столярна майстерня, державний архів. Храм повернули вірянам 1990 р.

знайомими. Серед них – мемуаристка Віра Александрова (1855–1932), авторка спогадів «Леся Українка і С. К. Мержинський», «Микола Іванович Костомаров і його приятелі»¹³, «З дитячих років М. О. Врубеля»¹⁴.

Родина Александрових. Подружжя Александрових, переїхавши до Мінська 1898 р.*, одразу ж поринуло у вир культурного життя міста. Їхні діти вже виросли й жили окремо**, тому більшу частину вільного часу колезький радник Олександр Александров (Александр Александров, 1846–1910), старший ревізор акцизної управи, проводив у створеному за його участі 1898 р. Товаристві любителів прекрасних мистецтв (Общество любителей изящных искусств), головою якого був обраний. Усіляко допомагала йому й дружина, адже зростала серед творчої інтелігенції. На дачі й у будинку її батьків – письменників Данила Мордовця (Даниила Мордовцева) та Ганни Пасхалової-Мордовцевої (Анны Пасхаловой-Мордовцевой) – любили гостювати їхні колеги і приятелі, зокрема й відомі українці. Особливо часто Мордовців навідував Микола Костомаров, що після арешту у зв'язку з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства відбував заслання у Саратові: разом із Ганною він збирав фольклор і готував до друку збірники пісень, а Данило був одним із його найближчих друзів до кінця життя. Саме завдяки Костомарову подружжя познайомилося з Тарасом Шевченком. Данило Мордовець листувався і з іншими українськими діячами, зокрема з Михайлом Драгомановим – дядьком Лесі Українки***. Щоправда, коли батьки розлучилися, їхня єдина донька Віра опинилася під опікою бабусі по материній лінії.

Подібна доля спіткала й Сергія Мержинського – його також виховувала бабуся. Можливо, тому В. Александрова ставилася до нього по-особливому: восени 1900 р. вона найчастіше з-поміж усіх знайомих навідувала хворого. Коли ж змушена була на деякий час виїхати з міста (її донька в Саратові саме очікувала первістка), до останніх днів підтримувала його на відстані. Повернувшись у Мінськ уже після

¹³ Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі. (Дещо з споминів). *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 69–98.

¹⁴ Александрова В. Из детских лет М. А. Врубеля: (Воспоминания сверстницы). *Искусство и печатное дело*. 1910. № 10. С. 408–414.

* В. Александрова згадувала, що вони переїхали до Мінська 1899 р. (Див.: Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський... С. 324), але, ймовірно, ця дата помилкова (мемуари написано 1932 р.), адже згідно з архівними джерелами, О. Александрова призначили на посаду старшого ревізора Мінської губернської акцизної управи 1(13).08.1898 р.

** У подружжя Александрових було двоє дітей:

1. *Ольга Малініна* (з дому *Александрова*) (*Ольга Малініна*; 1878–1945) на той час жила з чоловіком у Саратові, однак іноді гостювала в батьків, особисто знала Сергія Мержинського. Під час прийому, який він влаштував на честь першого приїзду Лесі Українки в Мінськ, познайомилася з письменницею. У розмові з матір'ю схарактеризувала її як дуже розумну, начитану й цікаву жінку (Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський... С. 325).

2. *Данило Александров* (*Даниил Александров*, 1879–1942) навчався на природничому відділенні Петербурзького університету, 1899 р. був заарештований і висланий зі столиці через неблагонадійність та політичні погляди. Після повернення із заслання закінчив університет (1904, кафедра фізичної хімії). Згодом викладав фізику, хімію, астрономію в петербурзькій гімназії та 1-му кадетському корпусі, працював у різних школах міста. Помер у блокадному Ленінграді.

*** 1903 р. вийшли друком спогади Д. Мордовця «Про незабутнє», у яких мемуарист опублікував деякі листи М. Драгоманова (Мордовець Д. Про незабутнє. *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. XXI. Кн. 3. С. 149–163; Т. XXII. Кн. 4. С. 1–9).

похорону, Віра Александрова зробила візит до рідних покійного, щоби висловити співчуття, а напередодні річниці смерті наважилася звернутися зі словами підтримки і до Лесі Українки. Жінка, очевидно, зуміла до глибини душі зворушити адресатку, бо 3 (16) березня 1902 р., відповідаючи їй, Л. Косач поміж іншим написала: «Ви маєте рацію, – хто його знав, той не може думати тепер про нього погано. Але навіть і з тими, хто знав, я не можу так говорити, як з Вами тепер, я відчуваю, що все-таки його пам'ять Вам ближча, ніж їм» («Вы правы, – кто его знал, тот не может думать теперь о нем дурно. Но даже и с теми, кто знал, я не могу так говорить, как с Вами теперь, я чувствую, что все-таки его память Вам ближе, чем им») ¹⁵.

За 30 років Александрова записала спогади про Мержинського та Лесю Українку (1932). Її мемуари, просякнуті щирою повагою до обох, досить інформативні. Цінним доповненням до них могло би стати листування авторки з мисткинею. На жаль, із близько 30 листів письменниці (принаймні цю кількість названо у спогадах) збереглося лише 2 – від 1902 р. В одному з них драматургиня передає вітання і чоловікові адресатки: Олександр іноді навідував Мержинського під час хвороби й був особисто знайомий із Лесею Українкою.

Віра Александрова, згідно з її спогадами, востаннє писала Ларисі Косач улітку 1904 р. У конверт поклала копію фото С. Мержинського, оригінал якого зберігався у тіток покійного і яку дуже хотіла мати в себе адресатка, однак відповіді не отримала. Можливо, лист загубився, принаймні в кореспонденціях письменниці того періоду жодних згадок про надіслану світлину не знайдено. Леся Українка тоді літувала в Зеленому Гаю, у її особистому житті починався новий етап – із Климентом Квіткою.

Подружжя Александрових мешкало в Мінську до кінця своїх днів. Їх поховали з різницею у 22 роки (1910 і 1932) на тому ж кладовищі, що й С. Мержинського. Могили, очевидно, також втрачено.

Євген Чіріков. У мінському оточенні Александрових було чимало людей, які цікавилися белетристикою, а то й самі бралися за перо. Члени Товариства любителів прекрасних мистецтв організовували літературні читання та диспути, публічні лекції, концерти тощо. Їхнє жваве спілкування нерідко переростало в щире дружбу. Так, наприклад, Александрови товаришували з родиною письменника Євгена Чірікова (1864–1932). У його домі подружжя часто гостювало, саме тут познайомилися із С. Мержинським. Господар оселі працював разом із ним у контролі Лібаво-Роменської залізниці, багато спілкувалися і поза роботою, адже обоє пробували свої сили в публіцистиці й цікавилися мистецтвом: Мержинському більше імпонувала європейська література (захоплювався Генріхом Ібсеном (Henrik Ibsen), Герхартом Гауптманом (Gerhart Hauptmann), Гі де Мопассаном (Guy de Maupassant), навіть переклав із французької «Різдвяну казку» Сари Бернар (Sarah Bernhardt)), Чіріков займався ще й власною творчістю. Його оповідання друкували з 1886 р., однак переважно в періодиці провінційних міст, де мешкав письменник, – у Казані, Астрахані, Самарі. Новий етап у літературній кар'єрі розпочався 1893 р., незадовго до переїзду в Мінськ, коли у журналах «Русское богатство» та «Мир Божий» побачило світ одразу кілька невеликих творів Чірікова і низка петербурзьких видань запросила

¹⁵ Леся Українка. Лист до В. Александрової від 3 (16) березня 1902 р. *Леся Українка. Повне академічне зібрання творів*. Т. 13. С. 78–79.

прозаїка до співпраці. Показово, що неблагонадійність автора, який перебував під наглядом жандармів за участь у заворушеннях та контакти з народовцями, не стала суттєвою перепорою на шляху до визнання й успіху. Російський літератор і після двох арештів мав кращі шанси опублікувати свої твори, ніж будь-який його україномовний колега, навіть найбільш лояльний до влади.

На час першого приїзду Лесі Українки до Мінська (лютий 1900 р.) Чіріков був уже досить помітною постаттю в культурно-мистецьких колах Російської імперії. Упродовж 1895–1900 рр. він видав одну за одною три книги «Очерков и рассказов», почав писати п'єси, проте здебільша його знали як автора популярних фейлетонів «Провинциальные картинки», які щомісяця виходили друком у журналі «Жизнь». Віра Александрова згадувала Чірікова як веселу, добродушну й симпатичну людину. Ймовірно, Леся Українка також чула багато хороших слів на його адресу від Мержинського, бо ще до поїздки планувала познайомитися із колегою особисто, про що свідчить коротка згадка у її листі до Ольги Косач (матері) від 11 (23) лютого 1900 р.: «В Мінську я познайомилась-таки [підкреслення моє – В. П.] з Чириковим...»¹⁶. Очевидно, письменниця справила на нього неабияке враження. Уже наступного дня після знайомства Є. Чіріков у знак корпоративної солідарності з власної ініціативи написав для неї рекомендаційного листа до редакції часопису «Жизнь», чим неабияк її потішив. Також гостинно запропонував Лесі Українці наступного разу зупинитися у їхній оселі. На зворотній дорозі вона скористалася цим запрошенням, тоді ж ближче познайомилася з літератором, його дружиною* та дітьми, яким щиро симпатизувала. Так лист до Є. Чірікова від 30 березня (12 квітня) 1901 р. Л. Косач розпочала теплими словами привітання всієї родини з Великоднем: «Я таки хочу відгукнутися до Вас, Євгене Миколайовичу, хоч заради свята... Передайте мої вітання милій Валентині Георгіївні, а малюків, з майбутнім побратимом Нолличкою на чолі, поцілуйте» («Я таки хочу отозваться к Вам, Евгений Николаевич, хоть ради праздника... Передайте мои поздравления милой Валентине Георгиевне, а малышкой, с будущим собратом Нолличкой** во главе, поцелуйте!»)¹⁷. Однак це були нелегкі для неї часи: уже крізь наступні рядки проглядається важкий психоемоційний стан адресантки: «Дякую за побажання мені сили і здоров'я, хоча поки ні одного, ні другого немає: працювати майже не можу, писати листи також нелегко, та й хвора я тепер, зовсім істерія долає. Втім, у цьому нічого неочікуваного немає, це природна "реакція" (от ще заспокійливе слово!)» («Благодарю за пожелания мне сил и здоровья, хотя пока ни того, ни другого нет: работать почти не могу, письма писать тоже нелегко, да и больна я теперь, совсем истерия одолевает. Впрочем, в этом ничего неожиданного нет, это естественная «реакция» (вот еще утешительное слово!)»)¹⁸.

¹⁶ Леся Українка. Лист до О. П. Косач (матері) від 11 (23) лютого 1900 р. *Леся Українка. Повне академічне зібрання творів*. Т. 12. С. 273.

* Згадується *Валентина Чірікова* (з дому *Григор'єва*) (Валентина Чирикова, сценічний псевдонім *Йолишина*, 1875–1966). Закінчила Московську драматичну філармонію, працювала в редакції однієї з газет Самари, згодом обрала кар'єру актриси. 1922 р. емігрувала за кордон, після смерті чоловіка оселилася у США.

** Йдеться про найстаршудоньку письменника – *Новеллу Чірікову* (Новеллу Чирикову, 1894–1978), майбутню драматичну актрису.

¹⁷ Леся Українка. Лист до Є. М. Чірікова від 30 березня (12 квітня) 1901 р. *Леся Українка. Повне академічне зібрання творів*. Т. 12. С. 333.

¹⁸ Там само.

Ймовірно, у процесі написання листа авторка поринула у важкі спогади, адже востаннє бачилася з адресатом ще за життя С. Мержинського й не попрощалася з Чіріковим, коли від'їжджала з Мінська. На той час окрилений успіхом літератор, маючи деякий досвід співпраці зі столичними виданнями, назавжди покинув, як думав тоді, ненависну чиновницьку службу й поїхав шукати письменницького щастя до Санкт-Петербурга. Згодом в еміграції він так згадував цей період життя: «Редактор “Жизни” д. В. Поссе запросив мене до редакції нового журналу, і я, ставшищем своїм давно знявши з себе обмеження щодо проживання, зламавши свою чиновницьку кар'єру і залишивши сім'ю в Мінську, помчав у столицю, де ніколи в житті ще не був... Нарешті-то я справжній столичний письменник! Мчу в Петербург» («Редактор “Жизни” г. В. Поссе пригласил меня вступить в редакцию нового журнала, и я, положением своим давно снявший с себя ограничения жительство, поломал свою чиновную карьеру и, оставив семью в Минске, помчался в столицу, где никогда в жизни еще не был... Наконец-то я настоящий столичный писатель! Мчусь в Петербург»)¹⁹. Там його й застала сумна звістка про смерть і похорон Мержинського, на який Чіріков не зміг приїхати. Та й сама поїздка не виправдала очікувань мистця: неможливість прогледувати багатодітну сім'ю за мізерну платню співробітника редакції, а згодом і закриття журналу змусили його на деякий час відмовитися від мрії оселитися у столиці.

Очевидно, письменники більше ніколи не зустрічалися особисто, хоча їхнє епістолярне спілкування тривало принаймні до закриття часопису «Жизнь», з яким вони співпрацювали. На жаль, з усього обширу листів зберігся лише один – Лесі Українки. У ньому чимало цінної інформації для дослідників творчості Є. Чірікова. Дуже змістовна, наприклад, післямова з посланням від Михайла Кривинюка: «А Вас особисто просить у міру сил змінити зовнішні деталі відомої Вам “теми” для того, щоб уже не дуже западала в очі схожість тих, хто, мабуть, і так буде “на дзеркало нарікати”» («А Вас лично просит елико возможно изменить внешние подробности известной Вам “темы” для того, чтобы уж не слишком бросилось в глаза сходство тех, кто, пожалуй, и так будет “на зеркало пенять”»)²⁰. Відтак можна стверджувати, що в основу деяких фейлетонів Є. Чірікова лягли розповіді М. Кривинюка. Очевидно, він також зупинявся в гостинному домі родини, коли напередодні смерті С. Мержинського приїхав до Мінська. Про це свідчить і жартівливий коментар Лесі Українки щодо однієї з доньок адресата – Новелли, Людмили або Валентини: «Крив[инюк] кланяється Вам усім, особливо ж своїй нареченій, і просить її не забувати його» («Крив[инюк] кланяется Вам всем, особенно же своей невесте, и просит ее не забывать его»)²¹.

Відтоді більше не знаходжу згадок про листування мистців ні у збереженій епістолярній спадщині письменниці, ні в мемуарах Є. Чірікова. Після закриття «Жизни» Леся Українка, прагнучи фінансової незалежності, робила деякі спроби опублікувати свої літературно-критичні статті в інших петербурзьких часописах, проте марно. Натомість Є. Чіріков не покинув ідеї стати столичним письменником

¹⁹ Чіріков Е. На путях жизни и творчества. Отрывки воспоминаний. *Лица: Биографический альманах*. Москва; С.-Петербург: Atheneum. 1993. Ч. 3. С. 346.

²⁰ Леся Українка. Лист до Є. М. Чірікова... С. 334.

²¹ Там само.

і продовжував вести постійну рубрику про провінційне життя імперії тепер уже в журналі «Русская мысль». Разом із родиною він остаточно виїхав із Мінська і, кілька разів змінивши місце роботи й проживання (Ярославль (1901), Нижній Новгород (1902), Москва (1904)), 1907 р. оселився в Петербурзі. Упродовж цього періоду мистець активно співпрацював із товариством «Знання» («Знание»), під егідою якого видав зібрання власних творів у 8-ми томах (1901–1909), його п'єси часто ставили у провідних театрах країни. Після революції 1905–1907 рр. популярність Чірікова як письменника і журналіста тільки зростає: у Москві протягом 1910–1916 рр. світ побачило 17-томне видання його творів. Однак наступні події в Російській імперії кардинально змінили життя літератора та його родини. Засудивши більшовицький переворот (1917), Чіріков був вимушений виїхати в еміграцію, де й помер (Прага, 1932). Разом з ім'ям автора у Росії на довгі роки було викреслено і його твори, які визнали білогвардійськими й антирадянськими. Певно, однією з причин тотальної заборони стала ідея навантага доробку мистця останніх років, коли Є. Чіріков невпинно шукав вичерпної відповіді на запитання, яке хвилювало його найбільше: чому Росія у ХХ ст. опинилася перед прірвою і що цьому сприяло? Незадовго до смерті у хроніці-епопеї «Отчий дім» (1929–1931) письменник пророче застеріг майбутні покоління співвітчизників: на фундаменті імперії, закладеному тілами невинно вбитих і закріпленому брехнею, не можна збудувати нічого гідного. У ХХІ ст. увесь світ у цьому переконався.

Сергій Еліасберг. І все-таки з мінськими адресатами Леся Українка листувалася в основному в особистих справах, а не в літературно-видавничих. Так, зокрема, після того як погіршився стан здоров'я Мержинського, у неї зав'язалося активне епістолярне спілкування з його особистим лікарем і приятелем Сергієм Еліасбергом. Очевидно, знайомство з ним відбулося ще в лютому–березні 1900 р., під час першого або другого візитів письменниці в Мінськ. Із листів Лесі Українки до Ольги Косач-Кривинюк відомо, що письменниця отримувала повідомлення, у яких він, на прохання адресатки, час до часу інформував її про стан здоров'я спільного приятеля. За спогадами Александрової, Мержинський почував себе не зовсім добре ще від весни 1900 р., хоча й не надавав належного значення змінам, які відбувалися в його організмі. Еліасберг, як досвідчений медик, цього оптимізму не поділяв, тому в оточенні хворого, ймовірно, шукав однодумців, які б могли допомогти переконати того серйозніше ставитися до здоров'я. Очевидно, саме Л. Косач лікар вважав людиною, здатною вплинути на ситуацію, тим більше, що серед мінських знайомих Мержинського, за словами В. Александрової, її вважали його нареченою.

Першу згадку про епістолярне спілкування письменниці з лікарем знаходжу в її рядках від 2 (14) вересня 1900 р., адресованих О. Косач-Кривинюк: «Пересилаю тобі листа Еліасберга, з нього ти побачиш стан річей»²². Автограф, на жаль, не зберігся, можна лише здогадуватися, про що писав адресант, слова якого спонукали Лесю Українку терміново виїхати до Білорусі. Попри це, дорогоцінний час уже було втрачено: у вересні 1900 р. стан хворого настільки погіршився, що лікар заборонив йому навіть вставати з ліжка. Відтоді й аж до смерті Мержинського (а можливо, і довше) драматургиня чимало спілкувалася з С. Еліасбергом як особисто (під час

²² Леся Українка. Лист до О. Косач-Кривинюк від 2 (14) вересня 1900 р. *Леся Українка. Повне академічне зібрання творів*. Т. 12. С. 291.

перебування в Мінську), так і листовно (принаймні між третьою та четвертою її поїздками до Білорусі). Зберігся уривок однієї з кореспонденцій лікаря до Лесі Українки, який письменниця процитувала в листі до Ольги Косач-Кривинюк від 14 (26) листопада 1900 р. і який може розповісти про особливості їхнього спілкування: «С. К.* знову став лихоманити (у нього жар 39° і вище), втратив апетит і значно ослаб. Бронхіт не випадковий, а пов'язаний із хворобою. Хоча в легенях ще немає загрозливих змін, але при цій проклятій хворобі не можна покладатися на об'єктивні дані: бувають швидкоплинні сухоти, при яких об'єктивно (клінічно) в легенях нічого не знаходиш, а хворий тим часом тане, як свічка... Кажу я С[ергію] К[остянтиновичу] про тимчасове погіршення в основному для розради, але, може, і дійсно йому стане краще, коли настане справжня зима. Але поки сонце зійде, роса може очі виїсти. Одним словом, я дуже і дуже побоююся за нього. До того ж він ще охрип. Він пов'язує охриплість із кашлем, дай Бог, щоб він мав рацію...» («С. К. опята́ стал лихорадитъ (у нього жар 39° і вище)**, потерял аппетит и значительно ослабел. Бронхит не случайный, а находится в связи с болезнью. Хотя в легких еще нет угрожающих изменений, но при этой проклятой болезни нельзя полагаться на объек[тивные] данные: бывает скоротечная чахотка, при кот[орой] объективно (клинически) в легких ничего не находишь, а больно́й между тем тает, как свеча... Говорю я С[ергею] К[онстантиновичу] о временном ухудшении главн[ым] обр[азом] для утешения, но, м[ожет] б[ыть], и действит[ельно] ему станет лучше, когда установится зима. Но пока солнце взойдет, роса может глаза выестъ. Словом, я очень и очень опасуюсь за него. Вдобавок, он еще охрип. Он приписывает сыпоту кашлю, дай Бог, чтобы он был прав»)²³.

Про Сергія Еліасберга відомо небагато. Серед лікарів Мінська, які вже в кінці XIX ст. мали чіткий професійний поділ за спеціальностями, був відомий як чудовий фахівець, що займався переважно захворюваннями ротової порожнини, зіву, носа, вуха, оперував поліпи та папіломи голосових зв'язок, проводив трахеотомію. У медичній літературі й нині цитують його праці про методи лікування папіломатозу гортані (1891)²⁴. Загалом С. Еліасберг неодноразово виступав із подібними доповідями на засіданнях Товариства мінських лікарів (Общества минских врачей), дійсним членом якого був із 1883 р.²⁵. На той час спілка, заснована 1862 р. для вивчення санітарного стану Мінської губернії, боротьби з епідеміями та організації медичної допомоги населенню, розширила поле діяльності. З ініціативи її членів було організовано кілька безкоштовних медичних закладів для допомоги нужденним хворим, виходили «Труды Общества минских врачей» (з 1892 р.), власний журнал «Минские врачебные известия» (1910–1915). Спілка мала свою

* Йдеться про Сергія Костянтиновича Мержинського.

** Примітка Лесі Українки.

²³ Леся Українка. Лист до О. Косач-Кривинюк від 14 (26) листопада 1900 р. *Леся Українка. Повне академічне зібрання творів*. Т. 12. С. 303.

²⁴ Кочнева А., Егоров В. Современные возможности и перспективы в лечении папилломатоза гортани. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики*. 2020. № 5. С. 180. (Серия «Естественные и технические науки»). URL: <http://www.nauteh-journal.ru/files/96733f56-2e27-4059-9f2f-1edbccc42601e> (дата звернення: 13.01.2022).

²⁵ Обзор деятельности Общества минских врачей за 1867–1892 гг. *Национальный исторический архив Белоруси*. Ф. 502. Оп. 1. Д. 25. Л. 17а. URL: http://niab.by/vystavka_medical/dokumenty/502-1-25/ (дата звернення: 13.01.2022).

бібліотеку й ініціювала створення цілої мережі книгозбірень у Мінську²⁶. Згідно зі статутом Товариства мінських лікарів, його дійсним членом міг стати тільки медик, який пройшов відповідний конкурсний відбір. Іноді від часу подання заяви до її погодження товариством проходило декілька років, упродовж яких конкурсант повинен був зарекомендувати себе як практик, теоретик й активний громадський діяч. Очевидно, Еліасберг був саме таким.

У період спілкування з Лесею Українкою Еліасберга в Мінську більше знали як лора і хірурга, проте після смерті Мержинського він дещо розширив коло своїх професійних інтересів. Згідно з протоколами засідань товариства, які регулярно публікували, вже 1902 р. він активно займався вивченням можливостей використання туберкуліну для профілактики туберкульозу, а 1904 р. за його ініціативи в невеликому урочищі Новинки (під Мінськом) відкрито протитуберкульозний санаторій, де за рахунок благодійних коштів лікувалося до 20 хворих. Відомо також, що 1911 р. С. Еліасберг став першим головою мінського відділення Всеросійської ліги для боротьби з туберкульозом. Надалі його сліди губляться.

Згадуючи про С. Мержинського, В. Александрова залишила й чудові спогади про його приятеля Еліасберга: «Він дуже любив С[єргія] К[остянтиновича] і страждав від того, що, власне кажучи, нічим не може допомогти йому. Він запевнив С[єргія] К[остянтиновича], що й сам потерпає від шлункового болю і спазмів, щоб пояснити власною хворобою, а не безнадійним станом пацієнта, вираз суму і тривоги, які набігали на його обличчя, коли він оглядав хворого»²⁷. Очевидно, саме ці людські якості допомагали С. Еліасбергу здобувати і нових пацієнтів, і друзів. На перший погляд, наприклад, дивним видається сам факт звернення хворого на туберкульоз легенів Мержинського до лікаря, що має іншу спеціалізацію, проте це не випадково. Згідно зі сучасною медичною термінологією, Еліасберга можна вважати сімейним лікарем Мержинських. Упродовж багатьох років той лікував (навіть оперував) Костянтина Васильовича. За порадою батька до Еліасберга звернувся і син. Лікар настільки сподобався С. Мержинському, що став його приятелем, попри очевидну різницю у віці*. Жодного разу не засумнівалася у професійності медика й Леся Українка, хоча до того в житті зустрічала чимало спеціалістів, які розчаровували її як фахівці. Навіть той факт, що лікар був зі своїм пацієнтом до останньої миті його життя, свідчить, що С. Еліасберг гідно поводив себе і як приятель, і як медик. Шкода, що листування Лесі Українки з цим адресатом, очевидно, втрачено назавжди, адже звідти можна було б почерпнути чимало цінних відомостей і про кореспондентів, і про мінський період життя письменниці.

Отже, інформація про мінських адресатів Лесі Українки, доповнена окремими штрихами до їхніх портретів, дає можливість краще зрозуміти стиль й умови спілкування цих непересічних особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст. Деталі біографій кореспондентів драматургині, які вдалося розшукати, у майбутньому стануть у нагоді укладачам персональної енциклопедії Лесі Українки.

²⁶ Общество минских врачей. История. *Національний історический архив Беларуси*. URL: http://niab.by/vystavka_medical/history/ (дата звернення: 18.01.2022).

²⁷ Александрова В. Леся Українка і С. К. Мержинський... С. 327.

* Роки життя С. Еліасберга встановити не вдалося. З архівних матеріалів відомо, що 1883 р. він уже як досвідчений фахівець став дійсним членом Товариства мінських лікарів, на той час С. Мержинському виповнилося лише 13 років.

REFERENCES

Aleksandrova, V. (1910). Iz detskikh let M. A. Vrubelia: (Vospominaniia sverstnitsy). *Iskusstvo i pechatnoie delo*, 10, 408–414 [in Russian].

Alfavitnyi spisok dvorianskim rodam Minskoï gubernii, vnesionnym v dvorianskiu rodoslovnuiu knigu po 1-e Iyulia 1903 goda, s prilozheniim spiska Gubernskim i Uiezdnyim Predvoditeliam i Deputatam Dvorianstva, a takzhe Sekretariam Deputatskago Sobraniia (1903). Minsk: Gubernskaia Tipografiia. Retrieved from <https://u.to/BLkiHA> [in Russian].

Alieksandrova, V. (2021). Lesia Ukrainka i S. K. Merzhynskiy. In T. Skrypka (Ed.), *Spohady pro Lesiu Ukrainku* (Vol. 2, pp. 324–332). Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].

Basin, Ya. (1987). Zov Prometeia: Povest o Sergeie Merzhinskom. Minsk: Mas-tatskaia litaratura [in Russian].

Chirikov, Ye. (1993). Na putiakh zhyzni i tvorchestva. Otryvki vospominanii. In A. Lavrov (Ed.), *Litsa: Biograficheskii almanakh* (Vol. 3, pp. 281–416). Moscow; Saint Petersburg: Atheneum [in Russian].

Drozd, D. (2012). *Zemlevladel'tsy Minskoï gubernii 1861–1900: spravochnik*. Minsk: Medisont. Retrieved from <https://u.to/pcAiHA> [in Russian].

Dyba, A. (1984). Do biohrafii S. K. Merzhynskoho. In *Lesia Ukrainka: Publikatsii. Statti. Doslidzhennia* (pp. 180–183). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Dyba, A. (1990). «Vin buv druhom yii idei...»: Lesia Ukrainka i S. K. Merzhynskiy. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1, 78–83 [in Ukrainian].

Dyba, A. (1990, Berezyn 9). Byli siabrami Lesi Ukrainki. *Litaratura i mastatstva*, 16 [in Belarusian].

Dyba, A. (2003). *Spodvyzhnyky: Lesia Ukrainka u koli sotsial-demokrativ*. Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].

Dyba, A. (2018). Katarsys: v hornyli apoheiu boliu, abo Lesia Ukrainka: do istorii tekstu i kontekstu. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Kovel i Kovelshchyna v ukrainskii ta yevropeiskii istorii*, 65, 370–382 [in Ukrainian].

Kochneva, A., & Yegorov, V. (2020). Sovremennyye vozmozhnosti i perspektivy v lechenii papillomatoza gortani. *Sovremennaia nauka: aktualnyie problemy teorii i praktiki. Seriiia «Yestestvennyie i tekhnicheskii nauki»*, 5, 179–184. Retrieved from <http://www.nauteh-journal.ru/files/96733f56-2e27-4059-9f2f-1edbcc42601e> [in Russian].

Krzhizhanovskaia-Tuchapskaia, V. (1930). Iz moikh vospominanii. *Katorga i ssylka*, 6, 18–49 [in Russian].

Mordovets, D. (1903). Pro nezabutnie. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, XXI, 3, 149–163; XXII, 4, 1–9 [in Ukrainian].

Mordovtseva-Aleksandrova, V. (1927). Mykola Ivanovych Kostomarov i yoho pryiateli: (Deshcho z spomyniv). *Ukraina*, 5, 69–98 [in Ukrainian].

Moshynskii, I. (1928). Na putiakh k I-mu siezdu RSDRP: 90-e gody v Kievskom podpolie. *Istoriko-revoliutsionnaia biblioteka*, 32, 124–125. Moscow [in Russian].

Obshchestvo minskikh vrachei. Istoriia. *Natsyonalnyi istoricheskii arkhiv Belarusi*. Retrieved from http://niab.by/vystavka_medical/history/ [in Russian].

Obzor deiatelnosti Obshchestva minskikh vrachei (1867–1892). *Natsyonalnyi istoricheskii arkhiv Belarusi*. Retrieved from http://niab.by/vystavka_medical/dakumenty/502-1-25/ [in Russian]

Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv. Departament Geroldii Senata. O soprichislenii k dvorianskomu sostoianiiu. Litera «M». (1813–1894). Retrieved from <https://u.to/PbkiHA> [in Russian].

Spisok chinov gosudarstvennago kontroliia: sostavlenn po Avgust 1908 goda (1908). Saint Petersburg: Tipografiia V. Smirnova. Retrieved from <https://u.to/PrwiHA> [in Russian].

Ukrainka, L. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* [Complete academic collection of works] (Vols. 1–14). Lutsk: Volynskiy Natsionalnyi Universytet Imeni Lesi Ukrainky [in Ukrainian].

Valentyna PROKIP

PhD (Philology)

Researcher at the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

MINSK ADDRESSEES OF LESIA UKRAINKA

The article highlights the archival materials of the late 19th – early 20th century, the epistolary heritage of Lesia Ukrainka of the «Minsk» period, and memoirs about her Belarusian addressee, an artist Viera Alexandrova. The author has collected materials about Larysa Kosach-Kvitka's correspondents from the circle of Serhii Merzhynskiy's relatives and friends: Konstantin Merzhynskiy, Serhii Eliasberg, Viera Alexandrova, and Yevhenii Chirikov. The case study focuses on the digitized documents of that period, which are now stored in the National Historical Archive of Belarus (Minsk) and the Russian State Historical Archive (St. Petersburg), and previously published record-keeping books of the Russian Empire (lists of nobles and landowners of the Minsk province, ranks of state control of the country in the early 20th century).

The little-known biographical data of the writer's acquaintances, with whom she contacted in person in Minsk and corresponded after returning from Belarus, have been supplemented with details. The circumstances and nature of Lesia Ukrainka's communication with each of these addressees are clarified, adding some hues to their portraits. The article provides brief information about the future fate of the playwright's Minsk correspondents. The author sheds light on the causes of insufficient study of this issue in the Soviet period by stating that they are partly connected with the noble origin of the addressees or with their civil position after the October coup of 1917, in particular, regarding the Merzhynskiy and Chirikov families.

The key findings of the research argue the need for further biography study of Lesia Ukrainka's correspondents, the results of which will be beneficial for the compilers of the encyclopedia of the writer, the compilation of which was discussed at the events devoted to the 150th anniversary of the playwright's birth.

Keywords: Lesia Ukrainka, Serhii Merzhynskiy, Viera Alexandrova, Serhii Eliasberg, Konstantin Merzhynskiy, Yevhen Chirikov, Minsk, correspondence, addresser, addressee, memoirs.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

кандидат архітектури

старший науковий співробітник відділу археології

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2096-3272>

e-mail: skif@i.ua

**[Рец. на]: Гупало В. Бернардинський монастир у Дубні та
фунеральна культура волинської шляхти в XVII –
першій половині XIX століття (за матеріалами археологічних
досліджень). Львів: Простір–М, 2022. 704 с., іл.**

Українська археологія відносно недавно розширила свої горизонти до ранньомодерної доби та наблизилася об'єктами вивчення впритул до сучасності. Монографію Віри Гупало, присвячену вивченню монастиря бернардинів у Дубні та культури волинської шляхти в XVII – першій половині XIX ст., треба вважати в багатьох аспектах піонерською. Це – синтетична фундаментальна академічна праця, що, з одного боку, стала підсумком багаторічних археологічних досліджень, а з другого – результатом глибокого міждисциплінарного аналізу, який увінчується науковими ідентифікаціями, реконструкціями й широкими культурологічними узагальненнями.

Назва монографії цілком відповідає її змісту. Структура роботи та стиль викладу – академічні. Книга містить передне слово від авторки, передмову, сім розлогіх розділів, висновки, бібліографію, а також додатки, зокрема каталог артефактів.

З першого розділу «Джерельна база та історіографія досліджень» дізнаємося, що написанню книги передувало опрацювання специфічного корпусу письмових джерел, розпорочених по архівах багатьох міст України й за її межами, а також археологічних джерел, здобутих у результаті власних досліджень авторки. Вагоме місце в дослідженні займають, зокрема, копії документів, що походять з архіву

Провінції отців бернардинів у Кракові. Вони проливають світло на обставини фундації монастиря, час появи ченців у Дубні, особливості матеріального забезпечення та розкривають різні аспекти чернечого повсякдення. Натомість здобуті в результаті археологічних розкопок поховань містять широку інформацію про світських осіб, захоронених у костелі. В історіографічному підрозділі подано детальний огляд красознавчої, енциклопедичної й історичної літератури щодо об'єкта дослідження. У ньому проаналізовано твори значного грона дослідників, що вивчають різні сторони діяльності бернардинської чернечої спільноти у м. Дубно, історії розвитку монастиря або ті, що заторкували їхні окремі аспекти.

Другий розділ «Історія костелу і монастиря» присвячено обставинам приїзду бернардинів у Дубно, початкам будівництва обителі та подальшому її функціонуванню аж до часу ліквідації. Переконаливо, з використанням історичних, картографічних та археологічних джерел, відтворено урбанізаційний розвиток міста, починаючи від княжих часів до модерної доби, коли в ньому засновують перші чернечі осередки латинського віровизнання. Роз'яснюючи загальний порядок заснування латинських конвентів, авторка аргументовано реконструює процес заснування князем Янушем Острозьким фундації бернардинського монастиря у Дубні, прихід ченців до Дубна і початки спорудження храму й монастиря біля Луцької брами, встановлюючи на основі історичних документів головні дати цього процесу. Детально, з цитуванням історичних документів, змальовує історію та триб життя бернардинської спільноти, зокрема функціонування вищих студій при монастирі. Окрему увагу авторка звернула на зміни в існуванні монастиря під час окупації Волині Російською імперією, відзначаючи обставини, що обумовили занепад і закриття обителі. Яскраво відтворено й процес перебудови (реконструкції) споруди костелу у православний Свято-Миколаївський собор, що знаменувало, по суті, початок подальших перетворень первісного архітектурного образу храму і призвело до його знищення.

У третьому розділі «Архітектура костельно-монастирського комплексу» фактово описано архітектуру храмово-келійного ансамблю. Ретельно в історичному, мистецтвознавчому й технічному аспектах проаналізовано планувальну й об'ємно-просторові структури. На основі дослідження Петра Богдзевича (Piotr Bohdziewicz) представлено аналіз назавжди втрачених елементів і частин споруди (зокрема фрескового розпису, кам'яного різьблення обрамлення вікон на фасадах тощо). Цікаві й описи оздоблення інтер'єру храму – вітгарів, ікон, скульптур, підсвічників. Частина зазначених предметів, відображених на світлинах, авторці вдалося віднайти у фондових збірках музеїв і вперше представити у книзі. Не оминає увагою В. Гупало й підземної складової комплексу – льохів, потерн і крипт, інформацію про які одержала переважно внаслідок археологічних досліджень.

Варто зазначити, що дослідниця не обмежилася характеристикою первісної архітектури комплексу. Методично, відповідно до хронологічних періодів, відзначила поступову перебудову ансамблю (порушення цілісності споруд, знищення їхніх складових та елементів, привнесення нових деталей), що триває до сьогодення. Можливо, цей аналіз представлено занадто деталізовано, хоча, з іншого боку, він розкриває процес знецінення будівлі як пам'ятки архітектури доби Бароко.

Четвертий розділ книги «Археологічні дослідження» описово-фактологічний, присвячений конкретним результатам розкопок поховань, виявлених у межах

костелу. З'ясовано особливості стратиграфічної ситуації на розкопаних ділянках, розпланування поховань, їхнє датування, періодизацію. Представлено аналіз поховань, здійснених під долівкою храму в могильних ямах, приватних склепах та колективній підвітарній крипті. Увагу зосереджено на збереженості останків, їхньому укладі, речах, що їх супроводжували. Виклад системний, ретельний, добре і рясно ілюстрований. Цей розділ став основою для проведення подальшого аналізу поховань, вживаної атрибутики та речового матеріалу, які розглянуто й проаналізовано далі.

У п'ятому розділі «Поховальний інвентар» дізнаємося про ритуальну атрибутику, зокрема труни та їхнє оздоблення, а також про посмертні шати, їхню ідентифікацію, різновиди та крій. Після визначення елементів одягу, виявленого в похованнях, авторка, залучаючи археографічні, іконографічні й аналогічні археологічні джерела, здійснює аргументовану реконструкцію костюмів, визначає стильові особливості, уточнюючи датування, що розвиває такі спеціальні історичні дисципліни, як костюмологію, некрополістику, уніформознавство тощо.

Особливе місце у книзі займає введення до наукового обігу виявлених при дослідженнях девоціоналій – предметів, пов'язаних з індивідуальними побожними практиками. Вичерпному аналізу підлягають медальйони, хрестики, вервиці, шапелери, іконки, релікварії, персні й інші предмети невизначеного призначення. Часто, далеко виходячи за межі зазначеної тематики дослідження, авторка детально зупиняється на іконографії зображень, християнській символіці, історії походження окремих категорій предметів, що сприяє різносторонній уяві про духовну культуру тогочасного суспільства. На думку самої дослідниці, «це дасть змогу зрозуміти не тільки призначення самого предмета, а й заглибитися у духовну атмосферу минулих століть, відчутти різносторонність світу уяви, вірувань та надій людини – і відтак пізнати один із аспектів фунеральної культури, нерозривно пов'язаної з релігійним життям суспільства» (С. 360).

У шостому розділі «Ідентифікація осіб» на основі виявлених письмових джерел (спеціальних «книг померлих» і тестаментів) подана історична ідентифікація 178 духовних та світських осіб, що достеменно були поховані в комплексах некрополя дубенського бернардинського костелу. Дослідниця відносить їх до трьох соціальних груп: магнатів, шляхти та духовенства, які становили еліту суспільства XVII – першої половини XIX ст. Незважаючи на неможливість повної ідентифікації виявлених останків, авторка відшукує та описує місце і роль кожної з особистостей як у місцевому соціумі, так і в історії регіону та держави.

Останній розділ книги «Похоронний ритуал: духовне підґрунтя і сценарій» присвячений висвітленню похоронного обряду ранньомодерної доби і низки специфічних питань, тісно з ним пов'язаних. Бернардини привнесли до Дубна, крім видовищних сценаріїв різних релігійних свят, ще й своєрідний тип жалобних традицій. Тут продемонстровано уявлення тогочасних людей про належну кончину земного життя, принципи написання тестаментів, моделі й сценарії проведення поховальних дійств, їхній перебіг та оформлення, похоронні промови, вибір місця поховання, поминальні традиції, видатки і багато інших практик. Через відсутність погребових щоденників, пов'язаних безпосередньо з похоронами в Дубні, авторка реконструює послідовність та особливість жалобних церемоній на підставі маловивчених, а то

й невідомих раніше матеріалів з інших міст Руського та Волинського воєводств (Львова, Судової Вишні, Кристинополя, Станіславова). Привертають увагу описи жалобного оздоблення інтер'єрів храмів, конструкцій катафалків, зокрема віднайдені в різних музейних збірках їхні елементи, відображені на світлинах.

Необхідно відзначити, що всі розділи написані науково і пізнавально, оскільки багатьох аспектів українські науковці дотепер настільки глибоко не розглядали або й зовсім оминали увагою.

У висновках узагальнено межі досягнутої мети книги – комплексного дослідження бернардинського монастиря у Дубні на міждисциплінарних засадах, а також накреслено напрями подальших досліджень цієї та інших пам'яток подібного типу.

Монографічне дослідження доповнюють додатки у вигляді шести таблиць. Тут представлено: встановлений перелік настоятелів, які очолювали дубенський бернардинський монастир, імена світських і духовних осіб, похованих під долівкою костелу; короткі зведені дані про кожне поховання із зазначенням предметів, що супроводжували тілопокладення, антропологічну характеристику. Особливо подано каталог вибраних предметів (191 од.) з їхнім детальним описом. При написанні книги авторка використала значну базу різних матеріалів, що складається з рукописів (142 од.), опублікованих джерел (9 од.), стародруків (36 од.), літератури (499 од.), інтернет ресурсів.

Підсумовуючи огляд рецензованої монографії, варто ще раз наголосити, що в ній представлено аналітичне опрацювання корпусу джерел, дуже різних за походженням та призначенням. Поступове розкриття змісту кожної з груп матеріалів логічно заглиблює читача в повсякденне життя людини. Авторка слушно зазначає, що «результати антропологічних досліджень тлінків дали уявлення про віковий та гендерний склад похованих у бернардинському костелі, особливості їхньої анатомічної будови. Реконструкція посмертних шат дала змогу “одягнути” цих безіменних осіб і побачити їх у різноманітті вбрання, притаманного як для середовища окремих соціальних груп, так і певної епохи загалом. Вивчення особистих предметів християнського благочестя відкрило шлях до розуміння релігійної свідомості цих осіб, а характеристика ритуальних атрибутів упроваджувала в соціально-культурний контекст традицій» (С. 607). У книзі чи не вперше представлено результати порівняльного аналізу археологічних матеріалів і такої специфічної категорії писемних джерел, як тестаменти. І саме ці матеріали, як пише В. Гупало, «перетворюють безіменних померлих в особистості, наділяють їх родинними зв'язками і змушують “діяти” у своїх соціально-економічному та культурному просторах. Й ось поступово з небуття постає перед нами приватне життя конкретних людей, а сама людина виступає предметом історії» (С. 607).

Отже, рецензована монографія – інноваційний зразок глибокого міждисциплінарного дослідження з використанням і вдумливою інтерпретацією археологічних джерел, здобутих під керівництвом самої авторки. Результати досліджень у сукупності органічно вписуються в сучасну парадигму соціальної історії, «завданням якої є вивчення всіх сфер (зокрема приватної) життя людей, в їх структурній єдності та фокусі перехрещення соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій» (С. 607).

Завдяки доступному викладу багатою лексикою складного наукового матеріалу монографію можна рекомендувати широкому колу читачів.

Iryna CHEREVKO

PhD (Philology)

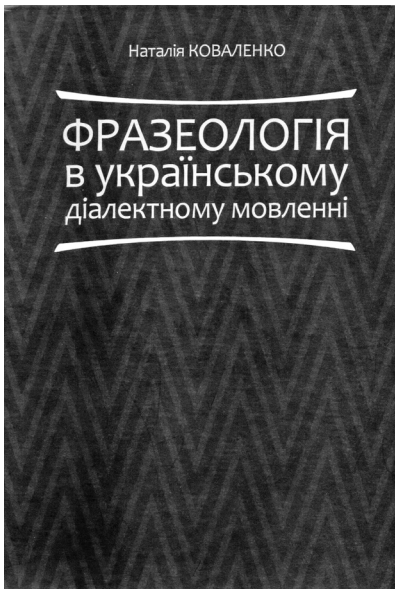
Senior Researcher of the Ukrainian Language Department

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>

e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua

[Review of]: Nataliia Kovalenko. Phraseology in Ukrainian dialectal language: monograph. Kamianets-Podilskyi: Printing House «Ruta», 2021. 404 p.

seological units» (P. 9). Having chosen the phraseology of modern Ukrainian dialect speech (24 regional dialects) as the object of linguistic research, the author sets the goals of researching the composition, semantics, areal variation, peculiarities of the functioning of phraseological units of Ukrainian dialects, and the reproduction of the linguistic picture of the world of Ukrainians by means of traditional folk phraseology. To achieve the set goals, Nataliia Kovalenko systematically and comprehensively processed large collections of dialect texts, folklore-ethnographic materials, lexicographic works on the lexicon and phraseology of speech, proposing a method of auto-commenting on records and analysis of phraseological units of regional dialects, which will enable a faster and more complete enrichment of the empirical base of the Ukrainian language.

In recent decades, researchers in Ukrainian linguistics have been actively interested in the phraseology of regional dialects. Phraseology endows speech with aptness, imagery, expressive and emotional coloring, and the phraseological units themselves reflect the worldview of dialect speakers, their mentality and culture. Since dialectal phraseology has not yet been comprehensively researched with attention to the composition and regional variation of phraseological units (PUs), the text-centric method of research, and the role of phraseology in the formation and reproduction of the linguistic picture of the world of Ukrainians, the relevance of the topic of Nataliia Kovalenko's monographic research is indisputable. She aptly notes that «the loss of even a small number of units causes gaps in the description of the national phraseological system, territorial parameterization, and the semantic power of phra-

The reviewed work comprises the following constituent parts: «List of conventional abbreviations», «Preface», four chapters, «Conclusions», «References» (372 items), «Conventional abbreviations of sources», «List of published works of the author of the monograph» (105 items), and «Summary».

The first chapter «*Phraseemics of Ukrainian Regional Dialects: the Status Quo and Problems of Research*» examines various linguistic works dedicated to the study of phraseology of dialect speech and literary language, and analyzes methods, techniques and directions of modern research. It is noted that «the phraseological system of a separate regional dialect is the result of the interaction of various non-linguistic factors, as well as the interaction with the literary language, related or distant regional dialects, or other languages and their dialects» (P. 14). There is an obvious need to create modern methods of recording and researching the phraseology of regional dialects to facilitate a detailed analysis of the current state of dialect speech, clarification of regional classifications, clarification of the nature of inter-dialect contacts, and demarcation of universal, inter-dialectal features from narrow, local features.

Nataliia Kovalenko convincingly proves that «self-commenting as a method of recording PUs and a method of researching regional dialects is important in researching not only the phenomenon of the birth of PUs but also their multifaceted functioning» (P. 54). When using the auto-commenting method, the respondent comments on the meaning of the components of the PU with obscured semantics. Such information is extremely revealing because it concerns the formal structure, meaning, as well as degree of brightness of the connotative component of the PU. The method proposed by the author for recording and analyzing the phraseology of regional dialects makes it possible to enrich the empirical base of the Ukrainian phraseology, to describe the components of PUs from different areas, establishing their main and peripheral features and areal correlations. Additionally, self-commenting on regional dialects by their speakers is a valuable source of dialect research, which contributes to a deeper understanding of the individual structural elements of regional dialects and the linguistic (dialectal) picture of the world in general.

The second chapter «*Informative Sufficiency of the Empirical Base of the Phraseology of Ukrainian Dialects*» examines the fixation of PUs in dictionaries of Ukrainian dialects, modern phraseological dictionaries of dialects of the Ukrainian language and describes in detail the methods of fixation of phraseology of dialects in linguistic atlases. The author argues that for the study of the dialect continuum, it is relevant to trace the dynamics of the composition, structure and semantics of the PUs, to determine the causes of changes, and the role of extralinguistic and linguistic factors.

The author emphasizes the value of the linguistic sources from the end of the 19th century that make it possible to determine the territory where phraseological units were used. Ethnographic and lexicographic works are believed to be a kind of linguistic monument that reflects living speech processes because they preserve the characteristic features of the dialect language of the corresponding historical time. This makes it possible to analyze the dynamics of speech, identify the main and peripheral features, and outline the development of the language system in general. The analysis proves that the phraseological system of Ukrainian dialect speech is characterized by variations of lexical components and preservation of regional nominations, as well as regional phonetic and grammatical features. For dialectologists, it is important to present all variants of the structure of the PUs.

The author of the monograph understands that for modern researchers of dialect speech, the techniques of collecting and recording utterances used by scholars of different times, their techniques for solving problems of descriptive and comparative dialectology are especially valuable.

The researcher made separate remarks about phraseology in linguistic (regional) atlases. It is important to fix dialect speech samples in compliance with proven transcription rules while focusing on self-commenting.

Emphasizing the informativeness of the texts of connected speech for researching the phraseology of regional dialects, the linguist notes that «Semantics and pragmatics of speech are motivated not only by the different mentality of ethnic groups, but also by customs, sociolinguistic factors, the psychology of perception of reality, and the moral imperative, which is accordingly fixed in the conceptual picture of the world» (P. 127).

In the texts, Nataliia Kovalenko found PUs that specify the semantic nuances of the words, and especially abstract meanings; economically and accurately convey information through the prism of emotions; concentrate on the main idea, but need explanations of semantics; can form a gradation scale of manifestation of signs due to the use of several phrasemes in one phrase; are used with the awareness of their origin, which is based on extensive experience and knowledge of the ethnic group. Variant means of expressing a specific message in oral communication confirm the linguistic fluency of dialect speakers.

The third chapter «*The Heuristic Potential of Phraseological Units for Linguistic Research*» reveals the informative possibilities of the phraseology of oral dialect speech as a material for diachronic analysis at different linguistic levels. The author emphasizes the special value of PUs in the preservation of numerous accentual, phonetic, grammatical and lexical features of oral dialect speech over time, therefore the possibility of using such information by researchers of Ukrainian dialects, the history of the language and the literary standard in its interaction with dialect speech. In addition, there are new opportunities for a deeper solution to the problem of preservation of speech phenomena that disappear or, on the contrary, are «maintained» thanks to PUs.

The material analyzed by the researcher made it possible to identify the following variants of the use of phraseological units in coherent speech: 1) word – phraseme; 2) phraseme – word; 3) two or more phrasemes. Phraseologisms found in the texts clarify the semantic nuances of the words, and especially lexemes with an abstract meaning; economically and accurately convey information through the prism of emotions; concentrate on the main idea, but need explanations of semantics; can form a gradation scale of manifestation of signs due to the use of several phrasemes in the same context (P. 220).

The linguist's position that the respondent's expressiveness is related to various types of evaluations and emotions is quite valid, which requires appropriate vocabulary and phraseology that can express the intensity of the required characteristic.

Nataliia Kovalenko's valid conclusions are that for a researcher, it is important to understand the model of verbalization of extra-linguistic reality, a selection of an expressive language sign with a symbolic function from wide experience and a variety of sensations of the speaker.

The fourth chapter «*Traditional Culture in the Mirror of the Phraseology of Regional Dialects*» argues that the phraseology of the Ukrainian language preserves multi-faceted and multi-level information about Ukrainians, their culture, customs and traditions,

ideals, understanding of the laws of existence and the place of a human being in the world. The creation of phraseological units is based on observations of external nature, the animal world, and most of all, on observations of everyday life and the behavior of people. Traditional for the Slavs is a figurative and metaphorical reflection in language and culture of the connection between human life and the understanding of oneself in this world, and hence the understanding of the laws of the construction of the environment and the universe. The most important components of culture include the traditions of the ethnic group, related to the human economic system in a broad sense (which determines the way of life) and relationships between people. At all times, the greatest value of a person was their native home, therefore, importance was attached to the space of the home and its elements, and therefore, the keywords of many PUs are the names of the house and its details (door, window, chimney, stove, gate, etc.). The names of household items are an inexhaustible source of cultural and national outlook, especially in folk phraseology (P. 334). We completely agree with the author when she notes that «the study of the phraseology of dialect speech, which reflects the subtlest features of mentality, enables the study of speech not only at all language levels (from phonetic to syntactic), but also reveals the knowledge of speech and thought processes of a person, their spiritual essence and perception of the surrounding world. Only by involving the phraseology in the analysis can one observe the specifics of the functioning of individual nominations, the frequency of their use, variability and synonymy» (P. 262).

The general conclusions in the monograph summarize the conducted thorough research of dialect phraseology in folk speech. Nataliia Kovalenko proved that from the end of the 19th century and to this day, the search for ways and methods of recording the PUs of folk speech, their systematization and interpretation led to the compilation of lexicographic works of different directions and purposes, the materials of which contribute to the renewal and deepening of scientific knowledge of the laws of language formation. There is no doubt that the value of such materials for diachronic and synchronic dialectology increases significantly over time. Theoretical studies, dictionaries, and atlases have enabled a comparative analysis of dialect phraseology as a step toward clarifying the originality, etymology, and genesis of linguistic phenomena.

As the scholar rightly pointed out, possible further research might involve «the continuation of the spatial-semantic analysis of phraseological units and their components with the involvement of new evidence of dialectology, materials of folklore and ethnographic texts, a wider range of works on areology, ethnolinguistics, and cognitology. Compilation of regional phraseological dictionaries based on the texts of dialect speech, where the nature of phraseological units, their variations, the ability to convey the most subtle feelings and emotional states of speakers, and evidence of the linguistic skills of native speakers, is still relevant. The obtained results will become an important component of linguogeography, lexicography, and will lead to the creation of a synthetic general phraseological dictionary of Ukrainian dialectal speech» (P. 342). Therefore, Nataliia Kovalenko's monograph *Phraseology in Ukrainian Dialectal Speech* certainly deserves the highest evaluation and will be useful to linguists, teachers and students of philological faculties of universities, lexicographers, as well as everyone interested in the phraseology of the Ukrainian language.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

ВОЙТОВИЧ Леонтій (Львів). Князь Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII століття	3
СНОТАРИ Yurii (Berehove). Military supplies and the population at the beginning of the Rákóczi war of independence (1703–1704)	25
DANCH Yurii (Berehove). Galicia and the first cholera epidemic	39
КІСЬ Назар (Львів). Політичні маніфестації соціал-демократів у Львові 1905 року: від мітингів солідарності з робітниками Варшави до вимог загального виборчого права.	52
ФЕДИНЕЦЬ Чілла (Будапешт), ЧЕРНИЧКО Степан (Берегове). Історично-структурні чинники мовного розвитку Закарпаття в період Австро-Угорської монархії (1867–1918)	63
МИСАК Наталія (Львів). «Алкоголь ... робить молодого чутливого чоловіка брутальною звірюкою»: пияцтво у студентському та гімназійному середовищах Галичини й боротьба з ним наприкінці XIX – на початку XX століття	78
СОВА Андрій (Львів). Взаємодія українських товариств «Луг» і «Сокіл» у Галичині з органами місцевого самоврядування (на прикладі села Уличного на Дрогобиччині).	104
БУЛИК Наталя (Львів), БЕРЕСТ Роман (Львів). Наукова комунікація львівських археологів на прикладі дослідження пам'яток латенського і римського часів у міжвоєнний період	113
АРТИМИШИН Юлія (Львів). Дослідження міграційних процесів: історіографічні та методологічні аспекти	130
МОЛНАР Єлизавета Д. (Берегове), МОЛНАР Стефан Д. (Берегове), ДОБОШ Олександр (Берегове). Розбудова радянської системи на території Закарпаття (1944–1946).	146
САМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоя (Берегове). Зміни в організаційній структурі Закарпатської Реформатської Церкви (1946–1949)	174
САНКОВИЧ Марія (Івано-Франківськ). Нафтогазова промисловість Прикарпаття у період другої радянзації західноукраїнських земель 1944–1953 років	186
КЕЙС Борнобаш (Берегове), КЕЙС Маргарита (Берегове). До історії досліджень давньоугорських поховальних пам'яток Закарпаття.	195

ФІЛОЛОГІЯ

NAZARCHUK Roksolana (Lviv). Referentially specialised verbal predicates of the ukrainian, polish, and english languages: functional dimension	215
ОСІНЧУК Юрій (Львів). Словотвірні особливості церковнослов'янізмів в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII століття.	225
ПАСТУХ Тарас (Львів). Модерні інтенції у драмі Лесі Українки «Кассандра»	239
ПРОКІП Валентина (Львів). Мінські адресати Лесі Українки	252

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій (Львів). [Рец. на]: Гупало В. Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти в XVII – першій половині XIX століття (за матеріалами археологічних досліджень). Львів: Простір–М, 2022. 704 с., іл.	266
CHEREVKO Iryna (Lviv). [Review of]: Kovalenko N. Phraseology in Ukrainian dialectal language: monograph. Kamianets-Podilskyi: Printing House «Ruta», 2021. 404 p.	270

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 35. 276 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Віталія Станкевич

Редактор анотацій англійською мовою

Поліна Костюк

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 21.06.2022. Ум. друк. арк. 22,36

Друк офсетний. Формат 70×100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18